

LUND UNIVERSITY

Fynden i centrum

Keramik, glas och metall från Uppåkra

Hårdh, Birgitta

1999

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Hårdh, B. (Red.) (1999). *Fynden i centrum: Keramik, glas och metall från Uppåkra*. (Acta Archaeologica Lundensia series in 8°; Vol. 30). Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA
SERIES IN 8°, No. 30

FYNDEN I CENTRUM

KERAMIK, GLAS OCH METALL FRÅN UPPÅKRA

UPPÅKRASTUDIER 2

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA
SERIES IN 8°, No. 30

FYNDEN I CENTRUM

Keramik, glas och metall från Uppåkra

UPPÅKRASTUDIER 2

Redaktör:
Birgitta Hårdh

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

Publikationen finansieras inom projektet
Samhällsstrukturen i Sydsverige under Järnåldern
som stöds av Riksbankens Jubileumsfond

Omslaget visar ett fantasidjur i silver och guld från omkring 700 funnet i Uppåkra.

© Arkeologiska institutionen
Tryckt av Bloms i Lund Tryckeri AB, Lund 1999.
Distribution: Almqvist & Wiksell International, Box 7634, 103 94 STOCKHOLM.

ISBN 91-22-01855-7

Innehåll

FÖRORD 1

Hanna Dahlström
Skärvor från Uppåkra. En analys av ett keramik material. 3

Emma Ramstedt
Keramikmaterialet från Hötofta 18:3 - spåren efter en "vanlig" boplats från romersk järnålder. 15

Hanna Dahlström och Emma Ramstedt
Uppåkras och Hötoftas keramik. En jämförelse av två keramikmaterial. 27

Erika Räf och Ole Stilborg
En enstaka skärva och ett helt hantverk! 31

Jonas Paulsson
Metalldetektering och Uppåkra. Att förhålla sig till ett detektormaterial. 41

André Branca, Bertil Helgesson, Birgitta Hårdh och Mimmi Tegnér
Detektorfunna föremål från järnåldern. Översikt av materialet vid årsskiftet 1998/1999. 59

Berta Stjernquist
Glass from Uppåkra: A Preliminary Study of Finds and Problems. 67

Ulla Silvegren
Mynten från Uppåkra. 95

Johanna Bergqvist
Spår av religion i Uppåkra under 1000 år. 113

Birgitta Hårdh
Offerfynd på Uppåkraboplatsen? 127

Birgit Arrhenius
De likarmade spännena från Vendeltid funna på Uppåkraboplatsen. 135

Birgitta Hårdh
Näbbfibulan - ett vendeltida vardagsspänne. 145

André Branca
Fågelfibulor – en exklusiv grupp. 163

Margrethe Watt
Guldgubber og patricer til guldgubber fra Uppåkra. 177

Bertil Helgesson
HELGE – ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra? 191

Johan Callmer
Vikingatidens likarmade spännen. 201

Torsten Capelle
Zwei wikingische Modeln aus Stora Uppåkra. 221

Mimmi Tegnér
Uppåkra under sen vikingatid. 225

Ingrid Gustin
Vikter och varuutbyte i Uppåkra. 243

Jörn Staecker
Das Enkolpion von Stora Uppåkra. 271

Mats Anglert och John Huttu
Det medeltida Uppåkra och detektorfynden. 287

FÖRORD

I denna andra volym av Uppåkrastudier, *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*, står fyndmaterialet från Uppåkraboplatsen i centrum. Detta har med hjälp av olika metoder tagits fram, företrädesvis under 1996-97, inom det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade projektet *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern*. Huvuddelen av det material som här presenteras har framkommit med hjälp av metalldetektorer. Boplatsundersökningar, som omfattar regelmässig avsökning med metalldetektor kopplat till inmätning av varje föremål, är en ny metod för svenska förhållanden. I Danmark talar man ibland om detektorrevolutionen och menar då de mängder av metallföremål som framför allt amatörer med detektorer tagit fram. Detta har lett till att järnåldersboplatser blivit synliga på ett helt annat sätt än tidigare. Det gäller framför allt metallrika boplatser. Fynd av smycken, mynt, spår av metallhantverk mm och inte minst prakt- och prestigeföremål liksom ädelmetall har i hög grad bidragit till uppkomsten av begreppet centralplats. I Danmark finns nu åtskilliga metallrika platser som fått denna beteckning. Inom det nutida Sveriges gränser är Uppåkra bland de första av detta slag. Uppåkra har många likheter med de danska platserna men skiljer sig också på avgörande sätt. En kontinuitet, präglad av rikliga och specifika fynd, som sträcker sig över tusen år, är unikt för Uppåkra. Fyndmängderna är också anmärkningsvärt stora och kommer med största sannolikhet att öka under de närmaste åren. Detekteringen har genomförts i regelbundna kampanjer vår och höst sedan 1996.

Glaset har framkommit genom ytinventering. På så sätt är det präglat av tillfälligheter i betydligt högre grad än metallföremålen. För att hitta de oftast ytterst små glasfragmenten krävs goda förutsättningar beträffande ljusförhållanden och fuktighet i marken i förening med god iakttagelseförmåga hos inventeraren. Ytinventering har inte heller bedrivits lika systematiskt som detekteringen. Trots detta har avgörande resultat redan nåtts.

Keramiken kommer från arkeologiska utgrävningar. Ett fåtal räddningsgrävningar har under 1900-talet ägt rum på uppåkraboplatsen. Inom projektet *Samhällstrukturen...* har begränsade undersökningar genomförts inom olika delar av platsen. Trots den begränsade omfattningen har grävningarna givit intressanta resultat, som i hög grad stärker synen på Uppåkra som en speciell plats under en mycket lång tidsperiod.

De tre fyndkategorierna har alltså kommit fram under olika omständigheter, vilket är en fördel. Det bidrar till att göra bilden av platsen mer fasetterad. Större utgrävningar planeras för de närmaste åren. Dessa kommer trots allt bara att beröra några få procent av den väldiga ytan. Fortsatta ytinventeringar och avsökningar med detektor är nödvändiga för att få grepp om helheten. Viktigt är att glas, keramik, ben, horn, järnföremål mm får komplettera bilden. Ett stort material av detta slag finns redan insamlat och är ett viktigt bidrag.

En väsentlig del av bidragen i denna volym är grundade på magisterarbeten. Det är mycket stimulerande att integrera studenter i institutionens pågående forskning. Jag tror detta har varit till fördel för såväl studenternas utbildning som för projektarbetet. Övriga bidrag kommer från medlemmar i projektets referensgrupp, specialister på olika materialgrupper och projektmedlemmar. Det har varit spännande att ta del av all kunskap som ni bidragit med och jag vill med detta tacka för alla de värdefulla insatserna.

I projektets initialskede har vi erhållit bidrag från: Berit Wallenbergs Stiftelse, Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen och Kung Gustaf VI Adolfs Fond för Svensk Kultur. Vi tackar härmed varmt för detta stöd, som varit av största betydelse för att undersökningarna överhuvudtaget skulle kunna påbörjas.

Språkgranskning av abstracts har utförts av Alan Crozier, fotoarbeten av Bengt Almgren och layoutarbete av Arne Sjöström. Alla tackas varmt för ett gott samarbete. Ett särskilt tack vill jag rikta till konserveringsavdelningen på LUHM, dels för genomfört konserveringsarbete men också för att ni står ut med att ständigt ha uppåkraforskare springande på er arbetsplats.

Genomgående i artiklarna förekommer fyndnummer med ett U och en siffra. Uppåkramaterialet som helhet har inventarienummer LUHM 31000. Varje inmätt detektorfynd eller lösfynd har ett individuellt nummer, t ex U 100. Alla föremål som försetts med ett sådant nummer har alltså registrerad fyndplats i ett koordinatnät.

Lund i oktober 1999

Birgitta Hårdh

Fynden i centrum, s. 3–14.

Skärvor från Uppåkra

En analys av ett keramikmaterial

Hanna Dahlström

Shards from Uppåkra: A ceramological analysis

This paper aims to investigate what a ceramological analysis of a statistical sample of pottery from a highly restricted area in Uppåkra can tell about the activities in the specific area, and by extension what this tells us about Uppåkra as a central place. An important part in achieving this goal is to investigate whether the character of the pottery has undergone changes through time, and the paper focuses on aspects of continuity and change. To obtain more of an overall perspective, cursory comparisons with pottery from two other areas in Uppåkra have been carried out. A brief look at another central place, Gudme on Fyn, has been made in order to obtain a general picture of what pottery from a nearby central place can look like. The analysis also contains a compilation of other finds from an investigated area in order to more easily identify the activities in the actual area. The investigation results in an image of a dynamic settlement, where a structural division of settlement activities, specialized craft and the presence of a socially stratified population comes into view.

Hanna Dahlström, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund

Uppåkra och keramiken

Uppåkra har hittills uppmärksammats främst för den osedvanligt rika förekomsten av detektorfynd, ur vilka mycket information om platsen kunnat utläsas. Nu börjar även traditionella utgrävningar ge stora mängder av andra fyndkategorier som genom olika typer av analyser kan bidra till betydande kunskaper om hur livet i Uppåkra kan ha gestaltat sig. Dessa fyndkategorier, som har karaktären av massmaterial och därför är mindre uppseendeväckande är mycket värdefulla då de visar Uppåkra ur delvis andra perspektiv än vad detektorfynden gör. En viktig styrka hos massmaterialen är att de framkommit i ett detaljerat fyndsammanhang, något som underlättar tolkningen av deras karaktär och betydelse.

Ett massmaterial av denna karaktär är keramik, som i stora mängder har framkommit vid de olika forskningsgrävningarna som bedrivits i Uppåkra under de senaste åren (se t. ex. Lindell 1998, 1999). Keramikmaterial kan analyseras på olika sätt, och det material som här kommer att presenteras har undersökts genom en teknologisk, eller ceramologisk analys. Materialet är hämtat från en stickgrävning centralt på boplatsen (Fig. 1). Det analysen främst syftat till har varit att utröna vilka aktiviteter som kan tänkas ha förekommit på en specifik plats i Uppåkra, för att härigenom nå förståelse om hela boplatsens karaktär. Ett viktigt delmål har också varit att undersöka hur keramikens karaktär förändras över tid, för att på så sätt försöka belysa hur Uppåkraboplatsen kan ha förändrats. Uppåkras förmodade status som centralplats är kärnan i denna undersökning. Nedslag i ett par andra undersökningar från Uppåkra kommer också att göras, för att sätta in min analys i ett något större sammanhang. En översiktlig jämförelse med keramiken från en annan sydskandinavisk centralplats, Gudme på Fyn, kom-

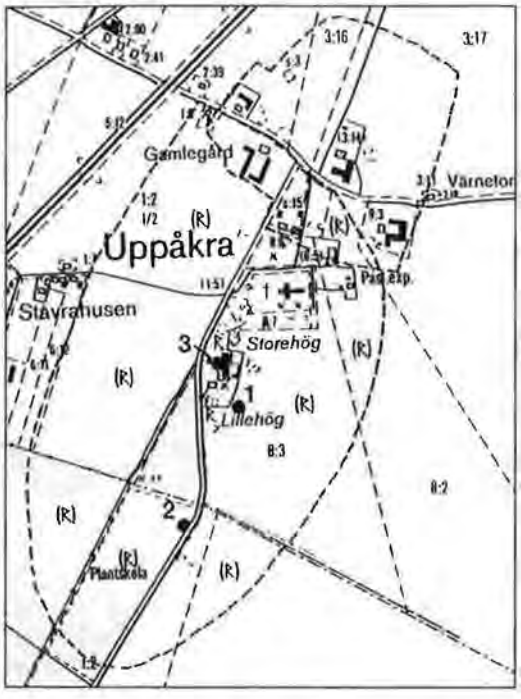

Fig. 1. De tre aktuella undersökningsområdena, på 8:3 (1), 1:2 (2), samt platsen för B-M Vifots undersökning (3). Utdrag ur Ekonomiskt kartblad Tottarp 2C 4g.

mer här också att presenteras för att ge ett exempel på hur keramik från en centralplats kan se ut. För att nå förståelse för platsens roll i förhållande till sin omgivning har även en jämförelse gjorts mellan keramikmaterial från Uppåkra och ett statistiskt likvärdigt material från Hötofta i Uppåkras omland. Här ska undersökas om Uppåkras förmodade roll som centralplats i en större region syns i de båda keramikmaterialen, då det antas att en centralplats haft en annan struktur samt aktiviteter utöver dem på en "vanlig" boplats. Denna jämförelse kommer att presenteras separat i denna volym (se Dahlström & Ramstedt).

Denna text har sin utgångspunkt i min C-D-uppsats "Uppåkra och keramiken", som finns i volymen *Uppåkra - spår av en centralplats* (opublicerade C-D-uppsatser) från ht -98. Där inga andra källhänvisningar görs är fakta i texten hämtade från denna uppsats.

På grund av undersökningens mycket begränsade rumsliga omfattning kan naturligtvis inte materialet från denna analys utan vidare ses som representativt för Uppåkras keramik generellt. Det undersökningen representerar är ett statistiskt stickprov av Uppåkras keramik, med alla de begränsningar ett stickprov har. Det analysen visar på är att keramik av en viss karaktär och sammansättning fanns i Uppåkra, och sedan ge förslag på tolkningar, d. v. s. vad detta kan betyda för Uppåkra som plats. Målet med denna artikel är att presentera en bild av hur förhållandena kan ha sett ut - att ge en möjlig tolkning utifrån det begränsade materialet.

Keramik och centralitet

Keramik är ett material som normalt inte brukar utnyttjas i analyser som syftar till att belysa status och frågor kring centralitet. Detta beror på keramikens allmänna karaktär som massmaterial, som en del i hushållens vardagliga uppsättning av ägodelar - helt enkelt som ett material utan hög status i sitt ursprungliga sammanhang. Genom ceramologiska analyser kan man dock hämta mycket information ur keramiken, som är ett mångsidigt källmaterial. En av dess främsta fördelar som källmaterial är att den använts inom många olika delar av människors liv. Den har varit en del av allt ifrån vardagliga aktiviteter såsom matlagning och förvaring, till exklusiva och högtidliga händelser såsom begravningar och säkerligen andra religiösa aktiviteter. Detta gör att keramik genom olika typer av analyser borde kunna spegla dessa olika delar av människors liv.

Vad den aktuella undersökningen syftat till att belysa har varit om Uppåkras förmodade centralitet visar sig i keramiken. Det finns vissa egenskaper hos ett keramikmaterial som allmänt kan sägas spegla centralitet. Här kommer begreppet *finkeramik* omedelbart i centrum. Denna karaktäriseras under järnåldern som tunnväggig, svartreducerad, blankpolerad keramik, naturligt eller fint magrad. Ofta har denna keramik dekor och komplex form, och har varit tidsödande att framställa (Stilborg 1998:129). Olika danska undersökningar har visat att finkeramik framställdes i hushållen tillsammans med grövre hushållskeramik. Att man ändå hittar en större andel finkeramik i vissa större gårdar visar att

finkeramiken trots allt hade betydelse som social statussymbol. Det kan ha varit ett socialt tabu att äga mer finkeramik än vad som var passande för hushållets status (ibid:134). Därför hade en stor del av människorna en begränsad uppsättning av detta gods. En ovanligt stor andel finkeramik av det totala materialet på en boplats kan då tyda på att det finns en grupp av människor som vill utmärka sin särställning genom att ha en mer påkostad uppsättning keramik i sitt hushåll. En mer utpräglad social stratigrafi anses vara en av de saker som utmärker en centralplats (Lindahl & Matenga 1995:7). Finkeramiken kunde kanske användas som en finare servis, som serverings- och matkärl. Den användes säkerligen också som förvaringskärl för dyrbara ägodelar, och fungerade som prydnadsföremål i hemmet. Som statussymbol fyllde den kanske även en viktig funktion i gåvoutbyte mellan olika familjer. Finkeramik verkar spegla mer sociala och ideologiska funktioner än rent praktiska. Detta visar sig bland annat i en överrepresentation i gravsammanhang jämfört med övrig keramik (Stilborg 1997: 92 ff.), samt i att man imiterade utländska seder i exempelvis servisuppsättningar (Brøndstedt 1966:197 ff.).

Ett ovanligt stort keramikmaterial och en hög fragmenteringsgrad indikerar intensiv aktivitet och/eller lång utnyttjandeperiod av platsen. Tillsammans med andra faktorer kan också detta indicera centralitet. Är materialet från ett större område varierat i sin helhet, men homogent inom begränsade områden tyder det på att många funktioner funnits på platsen, men att den varit funktionsuppdelad. Också detta kan vara en indikation på en centralplats (Tegnér 1998:6).

Ceramologisk analys

I den ceramologiska analysen är beräkningar gjorda på ett antal mätbara variabler för att komma underfund med vad som karaktäriserar keramiken och vad den kan berätta, i första hand om den exakta fyndplatsen, men i förlängningen även om Uppåkra som plats. Analysen går ut på att utröna i vilka proportioner olika *kärltyper* förekommer. Olika kärltyper kan i sin tur vara indikationer på olika funktioner (Lindahl & Olausson 1991:136 ff.), något som blir viktigt att uppmärksamma eftersom denna undersökning vill reda ut vilka aktiviteter som pågått på platsen. Resultatet av analysen kommer att ställas mot ett förväntat s. k. "normalt hushållsinventarium" av keramik, för att se hur bilden av den undersökta keramiken eventuellt skiljer sig från denna normalbild. Ett normalt hushållsinventarium består av olika typer av kärl - kokkärl, förrådskärl, vattenkärl, serveringskärl - i vissa förväntade proportioner. Dessa ska svara mot ett "normalhushålls" totala behov av keramik (ibid:145 ff.).

Förutsättningen för att använda keramik som källmaterial i en undersökning av detta slag är antagandet att keramik är verktyg i det dagliga hushållsarbetet, samt att det har vissa, traditionellt fastställda praktiska såväl som sociala och ideologiska funktioner. Dessa antaganden baseras främst på etnografiska undersökningar, där man t. ex. observerat att keramik som består av vissa godstyper, har en bestämd kärlform eller viss tjocklek på kärlväggen har bestämda användningsområden (t. e.x. Lindahl & Olausson 1991, Lindahl & Matenga 1995). Om detta sedan främst har praktiska, sociala eller ideologiska orsaker spelar egentligen mindre roll för en undersökning där man avser att belysa aktiviteter. Självklart finns det andra faktorer utöver de rent funktionella som kan ha betydelse för hur keramiken ser ut. Funktionella aspekter spelar enligt min mening dock en stor roll för keramikens utformande, varför en analys av detta slag kan bidra med viktig information.

De följande variablerna ger var för sig ingen säker information om de förhållanden man önskar att undersöka, men genom att kombinera variablerna i olika beräkningar och sammanställningar kan man upprätta en statistisk profil som ger vissa tillförlitliga indikationer.

Skärvtjocklek, d. v. s. beräkning och sammanställning över hur tjocka keramikens kärlväggar är i en undersökningsenhet (t. e.x. i lager 1), är en variabel som bidrar till att avgöra vilka kärltyper som finns representerade, och därmed identifiera olika funktioner. En stor andel tunnväggiga kärl (upp till och med 5 mm i tjocklek) indicerar t. e.x. ett överskott för en typ av keramik som i kombination med ett par andra vari-

abler brukar betecknas som finkeramik (se ovan).

Spridning av skärvtjocklek är ett mått på homo-/heterogenitet hos keramikmaterialet. Detta visar i sin tur på om platsen varit funktionsspecialiserad (låg spridning - homogent material) eller om det förekommit ett flertal olika funktioner på platsen (hög spridning - heterogent material), som man kan förvänta sig att det gjort i anslutning till ett vanligt hushåll.

Fragmentering, mätt i medelstorlek på skärvorna i cm^2, är en indikation på platsens aktivitetsgrad. En hög fragmenteringsgrad hos keramiken indicerar således en plats med hög aktivitet och tvärtom (Stilborg 1998:130).

Godstyper- med godstyper menas här keramik som tillverkats med olika grovt magringsmedel (naturlig, d. v. s. utan tillsatt magring, fin-, mellan- eller grovmagring). Det tillsatta magringsmedlet är för Uppåkras del i samtliga fall granit. Enligt ceramologiska hypoteser existerar ett samband mellan godstyp och funktion, då vissa godstyper t. e.x. enligt etnografiska undersökningar är lämpligare än andra till vissa användningsområden, och traditionellt har haft bestämda funktioner. Ett exempel från Buhera, Zimbabwe visar att man aldrig använde grovmagrad keramik till matlagning, eftersom de stora magringskornen lossnade då man rörde om i kärlet (Lindahl & Matenga 1995:28).

Kärlform och -storlek har inom ceramologi också ett samband med funktion, då vissa kärlformer är lämpligare än andra till vissa användningsområden, och vissa är direkt olämpliga (Lindahl & Matenga 1995:35 ff.). Sambandet mellan storlek och användningsområde är inte lika säkert, men vissa kärlstorlekar, som mycket stora kärl, kan inte ha använts till mycket annat än förrådskärl (Stilborg 1997:135 ff.). Ett stort antal kärlformer och -storlekar, d. v. s. ett heterogent material, antyder också att keramikmaterialet haft ett flertal användningsområden, och omvänt tyder homogenitet i form och storlek på en funktionsspecialisering på platsen.

Ytbehandling kan också ge information om vad keramiken använts till. En stor andel polerad keramik, i kombination med tunna kärlväggar, *reducerad bränning* och *dekor* är förhållanden som anses karaktärisera finkeramik. En stor andel finkeramik ger i sin tur implikationer angående vilken typ av funktionsyta keramiken avsatts på (se nedan).

Datering av keramiken genom *form*- och *dekorkaraktäristika* används för att fastställa platsens aktivitets-/utnyttjandeperiod. På grund av den starka fragmenteringen av skärvorna har det tyvärr varit omöjligt att datera keramiken mer exakt än inom 150-årsperioder. Form och dekor har på grund av de mycket små skärvorna inte framträtt tillräckligt tillfredsställande för detta ändamål.

Undersökningsområde

Materialet som här kommer att presenteras härstammar från undersökningen Uppåkra 97:4, och utgörs av ett stickprov bestående av en m^2-ruta i ett 1x2 meter stort schakt (schakt 5) som är centralt beläget på tomten 8:3 i Uppåkra (Fig. 1). Rutan har koordinaterna x136 y110. Vid den aktuella undersökningen togs även fyra 2x2-metersschakt upp (schakt 1-4). Kulturlagrets tjocklek uppgår i schakt 5 till ca en meter (Lindell 1998). Keramikmaterialet från denna m^2-ruta är osedvanligt stort, varför det i denna undersökning har halverats enligt slumpmässiga principer. Materialet är mycket fragmenterat. Kulturlagret i ruta x136 y110 består av 8 lager och en anläggning (Fig. 2). I mina beräkningar har jag behandlat keramiken lagervis (ett lager motsvarar en enhet), för att identifiera eventuella förändringar över tid. Undantaget utgörs av lagren 5-8, vars material är så litet att de på statistiska grunder sammanräknats till en enhet. Anläggningen räknades dels som en helhet, dels enligt olika identifierbara lagernivåer, då

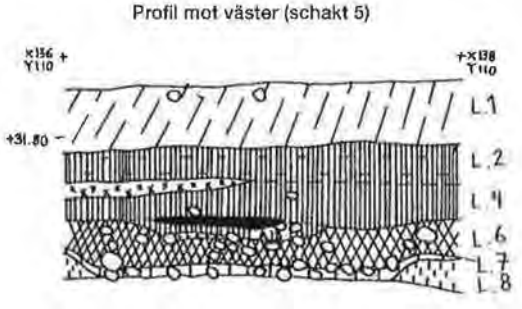

Fig. 2. Stratigrafisk profil över schakt 5 på 8:3, x136-138 y110. Efter Lindell 1998.

dessa visade sig skilja sig åt på ett märkbart sätt.

Eftersom materialet kommer från en så begränsad yta har jag även analyserat material från ett jämförelseområde, som är 2 m² stort och som ligger perifert inom fornlämningen (Fig. 1). Det härrör från undersökningen Uppåkra 98:1. Materialet från detta område är inte lika rikligt som det från x136 y110 (*Rapport om Arkeologisk undersökning Uppåkra 98:1*). För att på ett statistiskt korrekt vis kunna jämföra keramiken med den från huvudområdet behandlades den i jämförelseområdet som en sammanslagen enhet. Jämförelsen är gjord för att undersöka representativiteten hos huvudmaterialet samt för att eventuellt ge en motbild till det extrema förhållande när det gäller mängd som råder i detta område. Keramiken från ytterligare ett område i Uppåkra kommer här att beröras, den som härstammar från Bror-Magnus Vifots utgrävning från 1934 (Fig. 1). Utgrävningsområdet befinner sig relativt nära huvudområdet för min undersökning, varför det blir intressant att jämföra de båda materialen.

Schakt 5, av vilket mitt undersökningsområde (x136 y110) var en del, utgör den klart fyndrikaste delen av den totala undersökningsytan. Schakt 1-4 uppvisade ett betydligt tunnare kulturlager och ett mindre fyndmaterial. Schakt 5, som togs upp ett tiotal meter nordost om övriga schakt innebar en markant ökning av kulturlagrets tjocklek (Lindell 1998:2 ff.). Med tanke på att Vifots utgrävningsområde även låg norr om dessa schakt kan det tänkas att kulturlagret i schakt 5 tillhör samma bebyggelsekoncentration som de mycket tjocka kulturlager som kunde beläggas vid 1934 års undersökning.

Övrigt fyndmaterial

Förutom de stora mängder keramik som framkom vid undersökningen, dominerades fyndmaterialet av djurben och horn, men även bränd lera, slagg, degelfragment, metallfragment, pärlor och fragment av glaskärl fanns representerat. Av ben- och hornmaterialet är en stor del bearbetat, vilket tyder på en hantverksproduktion. Inga färdiga produkter eller verktyg har återfunnits på platsen, men däremot halvfabrikat, kasserade exemplar och restprodukter. På grund av att ingen förekomst av färdiga produkter eller verktyg har kunnat beläggas, har tolkningen framförts att produktionen inte ägt rum just här utan någonstans i närheten. Platsen tolkas istället som avfallsområde (Lindell 1998:8 ff.). Eftersom såväl färdiga produkter som verktyg är s. k. kurerade objekt, d. v. s. tas om hand vid övergivandet av platsen, är avsaknad av dessa dock inget hållbart argument för att hantverk ej förekommit på platsen. Slagg, degelfragment samt en bit av en ugn skulle kunna betyda att även någon form av metallhantverk förekommit i närheten.

Ser man till spridningsbilder av detektorfynden från Uppåkra, finner man också att området ifråga befinner sig inom den stora fyndkoncentrationen på boplatsen. Denna koncentration framträder för samtliga perioder under järnåldern (Hårdh 1998: 117 ff.).

Keramiken - kontinuitet och förändring

Efter en analys av materialet från huvudområdet framträder vissa tydliga drag som karaktäriserar den undersökta keramiken. Dessa karaktäristika bildar tillsammans konturerna till en statistisk profil över materialet i sin helhet. Tydligt är att vissa förhållanden kännetecknar samtliga undersökta enheter, medan andra är specifika för enskilda enheter, och alltså vittnar om variationer. Keramikmaterialet ger således en bild av såväl *kontinuitet* som *förändring*.

Kontinuiteten finns representerad i den stora *mängd* keramik som avsatts genom samtliga lager, möjligtvis med undantag för de understa lagren, lager 7-8. En jämförelse med materialet från Uppåkra 1:2 illustrerar tydligt detta förhållande. Från en yta på 2 m² på Uppåkra 1:2 framkom skärvor med en sammanlagd vikt på 1024 g. Den sammanlagda vikten skärvor från mitt undersökningsmaterial på Uppåkra 8:3 uppgår till 6090 g, vilket betyder att det egentligen finns dubbelt så mycket eftersom materialet är halverat. Ytan som materialet kommer från är dessutom hälften så stort jämfört med området på 1:2.

Genomgående för materialet är också en hög *fragmentering*, även om den är lägre i de nedre

Fig. 3. Exempel på dekorerad keramik från Uppåkra 8:3, x136 y110. Skala 1:1. Illustration Hanna Dahlström.

lagren. Detta tyder på att aktiviteterna som påverkat keramiken genomgående haft en *hög intensitet*, även om den var något lägre i början. Dessa aktiviteter kan ha ägt rum på fyndplatsen eller på annan plats varifrån keramiken fraktats (se vidare i diskussion kring platsens funktion nedan). Något som kännetecknar fragmenteringen i de flesta enheter är dess *ojämnhet*, d v s att skärvorna har bevarats i olika storlekar. Även om de flesta skärvor varit små har också stora skärvor bevarats i många lager. Detta visar sig bland annat i skilda fördelningar när det gäller skärvtjockleksklasser baserade på vikt respektive antal i de olika enheterna.

Även *dateringen* av de olika lagren visar på en kontinuitet i utnyttjandet av platsen som sträcker sig över hela romersk järnålder. De undre lagren innehåller *mynningsformer* som karaktäriserar äldre romersk järnålder medan det i lager 1 finns *dekorelement* som kännetecknar den yngsta fasen av romersk järnålder. De mellanliggande lagren uppvisar inga tecken på att vara avsatta under dessa två perioder, utan verkar dekor- och formmässigt härstamma från tiden däremellan (Fig. 3; Vifot 1936:331 ff., Stilborg 1998b).

Trots att kontinuiteten är betydande så är olikheterna mellan de undersökta enheterna mycket tydliga. I stora drag syns en tydlig, jämn utveckling från ett "grövre" keramikmaterial i de undre lagren mot ett "finare" ju högre upp i stratigrafin man kommer. Ska man tala i termer av homogenitet respektive heterogenitet får man i de undre lagren (5-8) samt i anläggningen (13) en bild av ett homogent keramikmaterial dominerat av grovt gods och en mycket liten andel dekorerade finkärl. I lager 3-4 är materialet mer heterogent, med en jämnare fördelning av olika typer av kärl. I lager 1-2 är bilden åter igen den av ett homogent keramikmaterial, nu dominerat av tunnväggig, naturligt eller finmagrad keramik. En stor del av denna kan betecknas som finkeramik.

Dessa förändringar över tid som det handlar om framkommer i beräkningar gjorda på skärvornas medeltjocklek, spridning, andel dekorerade och polerade skärvor och godsfördelning inom varje enhet. *Medeltjockleken* på skärvorna i de olika enheterna blir i stort sett mindre ju högre upp i kulturlagret man kommer (Tabell I). Värden för *spridning* i skärvtjocklek tenderar att öka i de mellersta lagren, för att åter kraftigt minska i de övre lagren. Detta påvisar en större variation av kärltyper i lager 3-4 som illustreras i godsfördelningen för dessa lager (Fig. 4). Det tyder på ett material som successivt blir "finare", d. v. s. består av en allt större andel finkeramik. Denna bild bekräftas av att de övre lagren innehåller en större andel dekorerade samt *polerade* skärvor. Kännetecknande för nästan samtliga enheter i undersökningen (utom för lager 5-8) är att polering använts till kärl av alla tjocklekar och godstyper som ett sätt att stärka

Tabell I. Skärvornas medeltjocklek i de olika enheterna.

Skärvors medeltjocklek (mm)	Enligt vikt	Enligt antal
Lager 1	7,05	6,23
Lager 2	6,72	5,68
Lager 3	7,29	6,07
Lager 4	8,01	6,48
Lager 5-8	9,21	8,11
A 13/L 5	8,4	7,0
A 13/L 6-7	9,4	8,3
Tot. 8:3	7,91	6,45
Ruta II-III	7,53	6,94

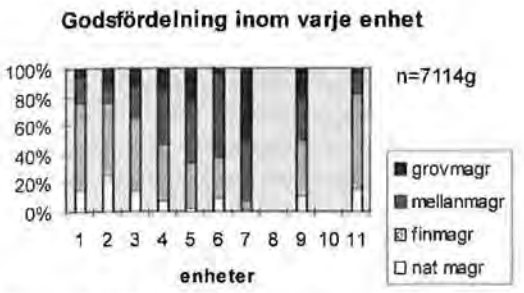

Fig. 4. Godsfördelning inom varje undersökningsenhet. Enhet 1-4 = lager 1-4, 5 = lager 5-8, 6 = A13/ Lager 5-nivån, 7 = A13/Lager 6-7-nivån, 9 = 8:3 x136 y110 totalt, 11 = Uppåkra 1:2, ruta II-III.

och täta kärlväggen, och inte enbart reserverats för finkeramik.

Ser man till de olika *godstypernas* fördelning inom varje enhet bekräftas bilden av ett allt "finare" material ju längre fram i tid man kommer. Man ser ett tydligt mönster där andelen grov- och mellanmagrad keramik med tiden minskar till fördel för det naturligt och finmagrade godset (Fig. 4). De mellersta lagren är de mest varierade utifrån godstyper, medan de undre och övre lagren visar på ytterligheter åt var sitt håll. Detta är samma tendens som värdena för spridning visar på när det gäller homo- och heterogenitet. Generellt finns i alla lager en korrelation mellan grövre magring och större skärvtjocklek, utom för det grovmagrade godset som återfinns i de mellersta till höga skärvtjocklekssklasserna. De finmagrade och mellanmagrade godsen är de med störst spridning över skärvtjocklekssklasserna. Beräkningar för det mellanmagrade godset antyder att det använts till två storleksgrupper av kärl. Naturligt magrad keramik har sin absoluta tyngdpunkt bland de tunna skärvorna och kan därför sägas ha reserverats för finkeramik.

Med undantag för lager 2, som uppvisar en stor spridning i *kärlstorlekar* utifrån mynningsdiametrarnas storlek, är kärlen från Uppåkra 8:3 relativt små. De riktigt stora förrådskärlen tycks saknas. Ser man till det sammanlagda antalet mynningar från hela kulturlagret framträder en tydlig dominans för kärl med en mynningsdiameter på 7-17 cm (Fig. 5). Generellt sett är mynningsskärvor med naturlig eller fin magring överrepresenterade i förhållande till deras andel bland samtliga skärvor. Mer riktigt att säga är kanske att de mellan- och grovmagrade mynningsskärvorna är underrepresenterade, eftersom de faktiskt saknas räknat i förhållande till mängden bukskärvor. Detta kan ha sin förklaring i de användningsområden kärl med dessa godstyper haft; att de som matlagningskärl använts oftare, flyttat runt och utsatts för mera slitage. Dessutom utsattes de för upprepad upphettning, något som är nedbrytande på lång sikt (Lindahl & Matenga 1995:102 f.).

Vad kan då denna beskrivning av materialet från Uppåkra 8:3 x136 y110 berätta om de aktiviteter som resulterat i avsättandet av det mäktiga kulturlagret? *Kontinuiteten* tyder på att aktiviteterna ägt rum under samtliga perioder av romersk järnålder, utan större tidsmässiga avbrott. Aktivitetsnivån under hela denna tid verkar (enligt fragmenteringsgraden) ha varit hög, och tenderar att ha blivit högre längre fram i tiden. De markanta skillnaderna i materialet de olika enheterna emellan visar dock ett tydligt mönster av att aktiviteterna har genomgått en betydande *förändring* under den tid som resulterat i avsättandet av kulturlagret. Förändringen

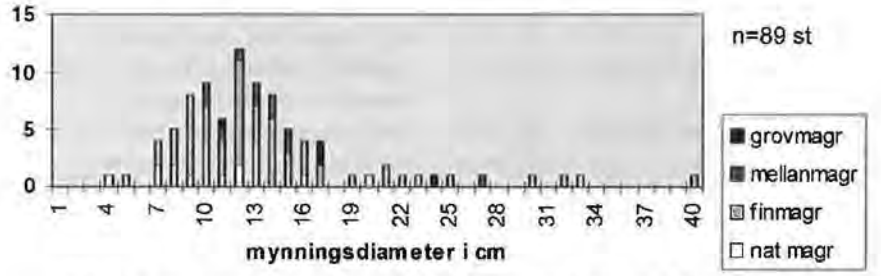

Fig. 5. Mynningsdiametrar fördelade på godstyper, Uppåkra 8:3, x136 y110.

syns i de flesta utförda beräkningarna och tyder på att en funktionsförändring inträtt. Vill man så kan man utifrån beräkningarna göra en grovindelning av aktivitetsperioder som kan vara aktuella. Lager 5-8 samt anläggning 13 domineras av grovmagrad, tjockväggig keramik och skulle kunna utgöra en aktivitetsperiod. Lager 3-4 uppvisar ett mer heterogent material, med en större andel tunnväggigt, polerat fingods försett med dekor. Denna period utgör ett mellansteg mot den sista perioden; som resulterat i avsättandet av lager 1-2. Dessa lager är inbördes mycket lika på flera punkter och domineras i större utsträckning än lager 3-4 av tunnväggig, naturligt eller finmagrad keramik. Andelen dekorerad såväl som svartpolerad keramik är ungefär densamma som i lager 3-4.

Aktiviteter

Om förändringen av keramiken genom lagren tyder på en funktionsförändring, vilka funktioner kan det då ha rört sig om? För att ta reda på detta bör man först bestämma vilken typ av aktivitets-/ boplatsyta keramiken kan härröra ifrån. Det kan exempelvis handla om en gemensam utomhusyta, en avfallsyta eller det kan vara golvet i ett hus. Det som talar emot att detta område skulle kunna vara en vanlig utomhusyta är den enormt stora mängden material som framkommit, inte bara keramik utan även ben- och hornmaterial. Det som skulle kunna tala för en sådan tolkning är den höga fragmenteringsgraden, som pekar på ett område med hög aktivitet. Den stora mängden material talar också emot att det skulle kunna vara golvet i ett hus vi befinner oss på. En rimlig tolkning är istället att det rör sig om en *avfallsyta*. Det starkaste argumentet för detta är den stora mängden fyndmaterial. Horn- och benmaterialet har dessutom karaktären av ett avfallsmaterial, med en stor mängd restprodukter från hantverksaktiviteter (Lindell 1998:7 f.).

Den höga fragmenteringsgraden hos keramiken är dock något som till viss del talar emot att materialet skulle vara primärt avsatt på en avfallsyta. En betydande fragmentering indikerar en plats med hög aktivitet, och en avfallsyta brukar inte räknas till denna typ av plats. En möjlig förklaring till att keramik på en avfallsplats är starkt fragmenterad kan vara att den härstammar från ett område med hög aktivitet, och har således gått sönder i små bitar innan den deponerats. Fragmenteringen kan sedan ha förstärkts till exempel genom att djur gått lösa och besökt avfallsplatsen på jakt efter mat, och på så sätt trampat sönder skärvorna ytterligare (Lindahl & Matenga 1995:104 f.).

Den genomgående ojämna fragmenteringen av keramikmaterialet skulle kunna styrka hypotesen om en avfallsyta. Den kan ha uppstått genom att avfall från olika platser deponerats på samma ställe. Uppsopat material från en hushållsyta kan ha blandats med enstaka större skärvor som kastats direkt på avfallshögen. Om det är en avfallsyta vi har att göra med så speglar materialet i första hand inte aktiviteter som försiggått direkt på fyndplatsen, utan någonstans i närheten varifrån man fraktat materialet.

Eftersom karaktären på materialet förändras genom lagren, och i viss mån även mängden, skulle man kunna tänka sig att fyndplatsen haft olika funktioner under olika perioder. Lager 5-8 samt anläggning 13 uppvisar en mindre mängd material än de övre lagren. De domineras av keramik med grov karaktär. I dessa lager förekommer inte heller de stora mängderna ben från de övre lagren (Lindell 1998: bilaga 2). Med tanke på tolkningen av botten på anläggning 13 som rester efter en härd (ibid:6) är det troligt att platsen vid tiden för avsättandet av lager 5-8 samt anläggning 13 fungerat som matlagningsyta. De kärl som dominerar materialet från dessa lager har varit ganska små, tjockväggiga och grövre magrade. De är inte så ofta dekorerade eller polerade. Allt detta karaktäriserar kok- och andra former av matlagningskärl (Stilborg 1997:135 ff.).

En förändring i keramikens karaktär infinner sig i lager 3-4, då en större andel finkeramik uppträder. Mängden avsatt material ökar också, liksom fragmenteringsgraden. Om x136 y110 ingått i ett område som fungerat som avfallsyta, anser jag det troligt att den typen av utnyttjande av platsen börjat på denna nivå i stratigrafin. Ett möjligt händelseförlopp är att anläggning 13, som fungerat som härdgrop övergått till att användas som avfallsgrop för hushållsavfall (på lager 5-

nivån). När gropen på detta sätt fyllts igen fortsatte man att slänga sitt avfall på platsen.

Lager 3-4 innehåller ett heterogent keramikmaterial, som skulle kunna karaktäriseras som ett eller flera kompletta hushållsinventarier, dock med en relativt stor andel finkeramik. Att lager 3 utgörs av en tunn strimma asklager (Fig. 2) kan tala för att det här deponerats hushållsavfall med rester efter matlagning. Att materialet består av en så pass stor andel finkeramik skulle kunna tyda på att det härstammar från hushåll med en hög status. Som tidigare diskuterats verkar finkeramik haft betydelse som social statussymbol, och det kan ha varit ett socialt tabu att äga mer finkeramik än som var passande för hushållets status (Stilborg 1998a). Ifall boplatsen var funktionsuppdelad så bör denna uppdelning även ha resulterat i en fördelning av avfallet, så att man slängde olika typer av kärlrester på olika avfallsplatser och att detta då är en yta där man främst slängde rester efter finare keramik. Att det trots allt finns keramik av olika typer representerade talar emot en sådan stram uppdelning. Det kan också ha varit en yta nära huset och gårdsplanen varifrån man sopade bort småskärvor. Den mycket begränsade undersökningsytan omöjliggör dock ett sådant ställningstagande.

Den fortsatt stora mängden fyndmaterial i lager 1-2 tyder på att platsen även i detta skede utnyttjats som avfallsyta. Den stegvisa "förfiningen" av keramiken ända upp till lager 1 skulle kunna innebära att avfallet härrör från någon form av funktionsspecialiserad eller socialt specifik yta. Med tanke på den stora mängden avfall från ben- och hornhantverk, samt även koncentrationen i dessa lager av rester efter någon form av metallhantverk (Lindell 1998:9) kan det ha handlat om flera funktionsspecialiserade ytor som delat på avfallsytan. Med tanke på den stora andelen finkeramik verkar materialet vara avsatt från ett hushåll med hög status. Man kan tänka sig att det rör sig om ett större hushåll som kan ha underhållit en egen produktion av såväl ben- och hornhantverk som metallhantverk. De olika huvudfunktionerna för keramik (som matlagnings-, vatten-, förråds-, serverings- och finkärl) kan i ett sådant hushåll vara spridda över större ytor, och ha avsatts på olika avfallsytor. Vi skulle i så fall ha att göra med en avfallsyta där man gjort sig av med restprodukter efter hantverk i stor skala och där även rester efter keramik, främst finkeramik hamnat. Man kan tänka sig att det till ett sådant hushåll funnits knutet krukmakare som specialiserat sig på finkeramik, kanske till och med från samma familj som någon av de andra hantverkarna. Om man tillåter sig att spekulera, kan man tolka det faktum att det även finns grövre keramik på platsen som ett spår efter att hantverkarnas egna hushåll legat i anknytning till hantverksplatsen, och att deras hushållskeramik hamnat på samma avfallsyta.

Keramik från andra områden inom Uppåkra

Jämförelseområdet på Uppåkra 1:2 uppvisar både likheter och skillnader gentemot undersökningens huvudområde på 8:3. Den största skillnaden områdena emellan är i mängd, något som antyder att mängden på Uppåkra 8:3 inte är ett normalförhållande och som styrker tolkningen av området som avfallsyta. Med tanke på jämförelseområdets perifera placering inom fornlämningsområdet är det dock naturligt att materialet är mindre. Keramiken är emellertid även här mycket fragmenterad, och antyder livliga aktiviteter trots det till synes perifera läget. Något som inte heller skiljer sig från det undersökta materialet på 8:3 är karaktären på keramiken. Den uppvisar stora likheter med de övre lagren på 8:3, med en stor andel tunnväggiga, finmagrade kärl. Att karaktären på keramiken är likartad på två platser så långt ifrån varandra stärker representativiteten hos mitt huvudområde. Dock får här betänkas att det inte långt ifrån huvudområdet (Fig. 1) framkommit keramik av en betydligt grövre karaktär än i de båda områden som behandlats i denna undersökning. Samtida material från Vifots undersökning har analyserats och funnits karaktäriseras av mellanstora, grövre magrade kokkärl. Keramikmaterialet är mera varierat, och en betydligt mindre mängd finmagrat, dekorerat gods finns från detta område. Dessutom är detta material inte alls så starkt fragmenterat som inom mitt huvudområde, och inte lika rikligt. Skillnaden materialen emellan är alltså såväl funktio-

Fig. 6. Skärvor från äldre romersk järnålder (1) och yngre romersk järnålder (2) från Uppåkra 1:2, ruta II-III. Skala 1:1. Illustration Hanna Dahlström.

nell som kvalitetsmässig (Stilborg 1998b), vilket tyder på att Vifots material härstammar från en annan slags aktivitetsyta än materialet från x136 y110. Utgrävningsområdet uppvisade ett mycket tjockt kulturlager (på sina håll över två meter, Vifot 1936:305), som till stor del bestod av rester efter nerbrända hus. Kulturlagret innehöll betydande mängder fyndmaterial. Förutom keramik dominerades materialet av djurben och horn, varav en stor del tolkades som rester efter hantverksaktiviteter (Vifot 1936:307).

Att koncentrationer av finkeramik ändå finns på skilda platser inom boplatsen tyder på att det fanns flera hushåll med en stor uppsättning finkeramik, och enligt ovanstående resonemang med en högre social status. Intressant är att man även i undersökningsområdet på 1:2 kan iaktta rester efter metallhantverk i form av slagg tillsammans med koncentrationer av keramik med finare kvalitet (*Rapport om Arkeologisk undersökning Uppåkra 98:1*).

Ett förhållande som gör bilden av jämförelseområdet på 1:2 oklar är det kontinuitetsbrott i aktiviteter som verkar ha inträtt under de mellersta delarna av romersk järnålder. Mycket lite material finns avsatt från dessa perioder, att döma av form- och dekorkaraktäristika hos skärvorna (Fig. 6). Detta förhållande stärker bilden av mitt huvudområde som en viktig, central del av boplatsen med kontinuitet genom hela romersk järnålder. Den största andelen dekorerade skärvor befinner sig på den övre nivån i kulturlagret, annars kunde i kvalitet inga tydliga skillnader mellan den övre och undre nivån upptäckas. Detta tyder på att inga tydliga funktionsförändringar inträffat mellan de båda eventuella aktivitetsperioderna, förutom att andelen finkeramik verkar ha ökat, i och med att fler dekorerade skärvor finns. Detta korresponderar väl med förhållandena i den övre delen av 8:3.

Gudmekeramiken

Den ceramologiska analysen av keramiken som gjorts för Gudmeområdet på Fyn (Stilborg 1997) är av betydande omfattning och därför inte direkt jämförbar med denna småskaliga analys av Uppåkras keramik. Av denna anledning kommer inte en fullständig jämförelse platserna emellan att göras, utan jämförelsen begränsas till en presentation av vissa av de värden som framkommit, och som även finns motsvarande för Uppåkras del, d. v. s. värden gällande skärvtjocklek, godstyper, dekor, ytbehandling och fragmentering. Boplatserna Gudme och Brudager utgör de exempel värdena hämtas ifrån, och keramiken härifrån har till största delen daterats till yngre romersk järnålder (ibid:169 ff.).

En översiktlig jämförelse av de mätbara variablerna mellan Uppåkra och Gudmeområdets boplatser visar att materialen liknar varandra på många punkter. Dock skiljer det sig från varandra i vissa avseenden. Den analyserade keramiken från Uppåkra är mindre varierad vad gäller skärvtjocklek och kärlstorlekar (Stilborg 1997: 160 ff.). Detta tyder på att färre kärltyper finns representerade från Uppåkra, och det faktum att kärlväggarna generellt är tunnare och kärlen mindre i Uppåkra antyder att materialet består av en större andel finkeramik än vad som fanns på Gudmeområdets boplatser. Ser man till andelen dekorerade skärvor bekräftas denna bild, då det särskilt i de övre lagren från Uppåkra finns en stor andel dekorerade skärvor (12-17%) jämfört med siffrorna från Gudme (4-8%) och Brudager (3,5%, ibid:169, 175). Fördelningen

av godstyper är i stort sett densamma på alla tre platserna, liksom andelen polerade skärvor (ibid:164 ff., 175 f.).

Den stora skillnaden mellan Uppåkra och Gudmeområdets boplatser är skärvornas fragmenteringsgrad. De medelstora skärvorna från Gudme är 5-9 cm^2 (Stilborg 1997:171), medan de från Uppåkra är 2-6 cm^2 i storlek. Till viss del kan denna stora skillnad hänföras till olika utgrävningsmetoder, då man på den senare platsen använt sig av en mycket noggrann utgrävningsteknik, där man tagit tillvara även mycket små skärvor. Detta förhållande räcker dock inte som enda förklaring till skillnaden. Troligen härstammar keramiken i Uppåkra från en aktivitetsyta med mycket hög aktivitet. Eftersom undersökningsområdet i Uppåkra är så begränsat i jämförelse med de analyserade områdena från Gudme kan dock inga långtgående slutsatser dras av de övriga skillnaderna mellan materialen. Det siffrorna bekräftar är istället den funktionsuppdelning av aktiviteter som verkar ha rått på delar av Uppåkraboplatsen, och som säkert också gäller för Gudme. Med detta i åtanke verkar keramiken från Uppåkra väsentligen likna den från Gudmeområdet.

Slutsatser - vad betyder detta för Uppåkra som plats?

Förändringen av keramikens karaktär på 8:3, x 136 y 110 mot en allt större andel finkeramik kan förklaras som en *funktions-* och/eller *status*förändring för platsen. Eftersom min undersökningsyta är så liten är tolkningsmöjligheterna begränsade. *Om* mitt material är representativt för keramiken på Uppåkra så skulle förändringen av keramiken kunna spegla platsens växande betydelse som centralplats. Att det i närheten av undersökningsområdet på 8:3 förekommer keramik med en grövre karaktär motsäger inte detta, utan kan istället tolkas som spår efter en funktionsuppdelning. Närheten områdena emellan, samt kulturlagrets utbredning och tjocklek skulle till och med kunna indicera att de tillhört samma gårdsenhet, och att det grövre materialet avsatts från en del av gården med matlagnings- och förrådsfunktioner. Att det även på denna plats verkar ha förekommit ben- och hornhantverk behöver inte heller motsäga en funktionsuppdelning, utan tyder istället på att detta hantverk var av betydande omfång och krävde stort utrymme. Förändringarna i keramikmaterialet som kan iakttagas skulle även kunna bero på att funktionerna på boplatsen flyttade runt, och inte på att boplatsens status förändrades. Fler undersökningar behövs för att kunna avgöra vad som är rimligt.

En ytlig jämförelse med keramiken från Gudmeområdet på Fyn visar på betydande likheter, och stärker antagandet om en funktionsuppdelning.

Att en så stor boplats som Uppåkra varit funktionsuppdelad får anses som troligt, även om vi ännu inte vet hur stor del av platsen som utnyttjats samtidigt. Något som ytterligare stärker bilden av Uppåkra som en funktionsuppdelad plats är den koncentration av lågtemperaturugnar, sannolikt bakugnar, som vid utgrävningar sommaren 1998 framkom på fältet väster om vägen, i höjd med kyrkan (Lindell 1999:17).

Det centrala läget inom fornlämningen, såväl geografiskt som inom ett av områdena med stora koncentrationer av detektorfynd, tjockleken på kulturlagret samt kontinuiteten i materialet genom hela den romerska järnåldern tyder på att mitt undersökningsområde legat centralt på boplatsen vid den aktuella tidsperioden. Att området befinner sig i närheten av den plats som pekats ut som möjlig lokalisering för en storgård under yngre järnålder (syd/sydost om kyrkan, Riddersporre 1998:175) skulle kunna indikera att någon slags föregångare till denna storgård växte fram i närheten redan under romersk järnålder. Keramiken från de övre lagren på Uppåkra 8:3 x136 y110, liksom avfallet från olika typer av hantverk skulle kunna härstamma från aktiviteter knutna till en sådan gård. På grund av den begränsade omfattningen av min undersökning kan detta inte bli annat än spekulationer. Mycket arbete återstår för att kunna reda ut förhållandena på en så komplicerad plats som Uppåkra. Denna undersökning pekar dock på att romersk järnålder är en period fylld av dynamik och förändringar i Uppåkra, karaktärsdrag som kanske vittnar om att det är under denna period platsen bygger upp och stärker sin status som centralplats.

Referenser

Brøndstedt, J. 1966. *Danmarks Oldtid. 3. Jernaldern.* København.

Lindahl, A. & Matenga, E. 1995. *Present and Past: Ceramics and homestead. An ethnoarchaeological project in the Buhera district, Zimbabwe.* Studies in African Archaeology 11. Uppsala.

Lindahl, A. & Olausson, D. 1991. Från Bjäresjö till Buhera. Jennbert K., Larsson, L., Petré R. & Wyszomirska-Werbart B. (red.), *Regions and Reflections. In honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 20. Lund.

Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. Hårdh B. & Larsson L. (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No.28. Lund.

Riddersporre, M. 1998. Ravluna och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? Hårdh B. & Larsson L. (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No.28. Lund.

Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications. A ceramological study of internal and external contacts in the Gudme-Lundeborg Area, Funen during the late Roman Iron Age.* Monographs on Ceramics. Keramiska Forskningslaboratoriet. Lund.

– 1998a. Hverdagens keramik. Et debatindlæg i diskussionen om centralplatser i Jernalderen. Hårdh B. & Larsson L. (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Lund.

– 1998b. *Preliminär rapport över den ceramologiska analysen av keramik inom projektet "Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern".* Keramiska Forsningslaboratoriets i Lunds hemsida: http://www.geol.lu.se/personal/kfl/kfl.htm

Vifot, B.-M. 1936. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum.* Lund.

Opublicerade källor

Dahlström, H. 1998. Uppåkra och keramiken. Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. *Uppåkra - Spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik. CD-uppsatser i arkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet ht-98.*

Lindell, M. 1998. *Rapport från Arkeologisk undersökning Uppåkra 97:4.*

– 1999. *Rapport från Arkeologisk undersökning Uppåkra 98:2.*

Tegnér, M. 1998. Centralplatsproblematiken. Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. *Uppåkra - Spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik. CD-uppsatser i arkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet ht-98.*

Rapport från Arkeologisk undersökning Uppåkra 98:1.

Fynden i centrum, s. 15–25.

Keramikmaterialet från Hötofta 18:3 - spåren efter en "vanlig" boplats från romersk järnålder

Emma Ramstedt

The pottery from Hötofta 18:3 - traces of an "ordinary" village from the Roman Iron Age.

The paper aims to describe, from a ceramological point of view, the activities of the Iron Age site at Hötofta, a small hamlet in the hinterland of Uppåkra, and to compare the small "ordinary" site with a larger "central place". The investigation is based upon a simple statistical evaluation of the pottery from one trench at the Hötofta site. The pottery from Hötofta proved to be generally undecorated, oxidized fired, and about half of it was burnished. Only 3% of all the pottery was decorated. The ware was made of a fine clay, tempered with granite. A technological investigation undertaken by Berta Stjernquist in 1972 showed that the pottery was made out of local clay, that is to say, the pottery had been locally produced. The Hötofta pottery painted a picture of a functional, everyday pottery inventory used in everyday life for cooking, storing and eating on a Scanian farm two thousand years ago.

Emma Ramstedt, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

1990-talets undersökningar av Uppåkraboplatsen har fungerat som katalysator för forskningen om järnålderssamhället i Sydsverige. Uppåkra anses i dag vara en sk. centralplats dvs. en boplats med någon form av överordnad funktion i en hierarkisk boplatsstruktur. Frågan är då på vilket sätt Uppåkra kan tänkas ha varit överordnad och på vilka punkter den skiljer sig från en "vanlig" boplats bortsett från storleken och de rika detektorfynden. För att kunna nå det speciella med det ovanliga krävs studium av det "vanliga", det vardagliga. Därför kommer denna artikel att handla om en boplats som tolkats som "vanlig" agrarboplats (Stjernquist 1998a:47; 1998b:177) nämligen järnåldersbosättningen i Hötofta, Södra Åkarps sn., någon mil sydost om Malmö (Fig. 1). Här påträffades i samband med grustäkt 1963 ett rikligt fyndmaterial som innehöll stora mängder keramik. Komplexet visade sig ha förhistoriska lämningar från bronsålder fram till vikingatid (Stjernquist 1998a:47, 60). Materialet som kommer att behandlas i denna artikel är keramiken från det område med husgrunder som med ledning av keramik och ^{14}C-daterats till tiden strax före Kristi födelse fram till senromersk järnålder (Stjernquist 1998:53 ff.). Artikeln syftar till att ge en beskrivning av delar av det rikliga keramikmaterialet och att med avstamp i detta dels undersöka om man kan spåra olika aktivitetsytor utifrån ett lösryckt keramiskt material och dels försöka ge en beskrivning av hur hötoftaboplatsen kan ha sett ut under århundradet efter Kristi födelse.

Förutsättningarna för undersökningarna i Hötofta

Det var i samband med en grustäkt i den skånska byn Hötofta som man 1963 påträffade en boplats med lämningar från brons- och järnålder. Bronsåldersmaterialet visade sig som ovan nämnts vara rikligt och under de följande två åren grävdes platsen kontinuerligt efter hand

Fig. 1. Järnåldersboplatserna Hötofta och Uppåkra. Ill. E. Ramstedt efter Stjernqvist 1969.

som grustaget växte. 1964 kopplades Berta Stjernquist in i undersökningsarbetet och under den följande säsongen, 1965, undersöktes och dokumenterades det stora bronsåldersmaterial som kom att publiceras i volymen "Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen" (Stjernquist 1969a). Det var även under denna säsong som de första delarna av järnåldersboplatsen på ägan Hötofta 18:3 utgrävdes. Under 1966 års säsong grävdes ytterligare bronsåldersanläggningar på Hörtofta 4:1. 1967 fortattes utgrävningarna av järnåldersboplatsen. Dessa utgrävningar fortsatte även 1968 under Stjernquists ledning. Undersökningarna i Hötofta avslutades 1969 och samma år publicerades delar av materialet i tidskriften "Fornvännen" (Stjernquist 1969b).

Järnåldersboplatsen bestod av två komplex. Ett västligt med fem hus, härdar samt ett rikt kulturlager ca. 3000 m^2 stort med en varierande tjocklek då det delvis schaktats av vid grustäkten. (Stjernquist, muntlig uppgift samt 1969b:170). Detta komplex är med ledning av keramiken och ^{14}C-analyser daterats till någon gång från 100-talet f. Kr. till 300-talet e. Kr. (Stjernquist 1969b:166; 1998a:54-55). Det östliga komplexet ca. 150 m. från det första bestod av fyra grophus samt tre härdar. Detta senare komplex är daterat till yngre järnålder, närmare bestämt vikingatid (Stjernquist 1969b:168).

Undersökningarna i Hötofta skedde alltså under en rad år och pågick i anslutning till en grustäkt. Arbetsförhållandena var svåra. Den ursprungliga grustäkten var förlagd på en höjd i terrängen och efterhand som nya områden banades av fick arkeologerna på platsen följa med schaktmaskinerna så gott det gick. Grävledaren tvingades prioritera hårt och stora delar av kulturlagret på så väl bronsåldersboplatserna som järnåldersboplatserna schaktades bort utan att först kunna undersökas. Vissa fyndrika områden lämnades intakta utan att varken grävas eller schaktas.

Grustäkten utvidgades i etapper och för arkeologerna pekades ut var man påträffade keramik eller annat som kunde tyda på förhistorisk verksamhet. Utgrävningen skedde således allt eftersom utvidgningarna av grustäkten skedde och långt ifrån allt på platsen grävdes ut innan det schaktades bort.

Då det gäller järnåldersboplatsen på ägan Hötofta 18:3 banades den översta biten av innan arkeologer hann till platsen. Detta har för den undersökning som här gjorts inneburit att keramiken från det översta skiktet i kulturlagret försvunnit och därmed förmodligen den del av materialet som skulle ha representerat den senromerska järnåldern.

På grund av förutsättningarna tillämpades inte lagergrävning något som gjort det omöjligt för mig att diskutera problemställningar angående. Kronologi utifrån ett stratigrafiskt sammanhang. Däremot grävdes kulturlagret enligt ett rutnät där materialet från varje ruta noga sållades och sålunda har keramiken kunnat ses i sitt rumsliga sammanhang. Efterhand utvidgades schakten om så krävdes, därav det sätt som meterrutorna numrerats på (Fig. 2).

Statistik som verktyg i studiet av ett keramiskt material

Metoden vilken hötoftakeramiken undersökts med bygger på enkla statistiska beräkningar. Den är i grund den samma som används vid demografiska undersökningar, väljarsympatiundersökningar, produktanalyser mm, skillnaden består i att här utgörs populationen i det statistiska materialet inte av människor eller ett

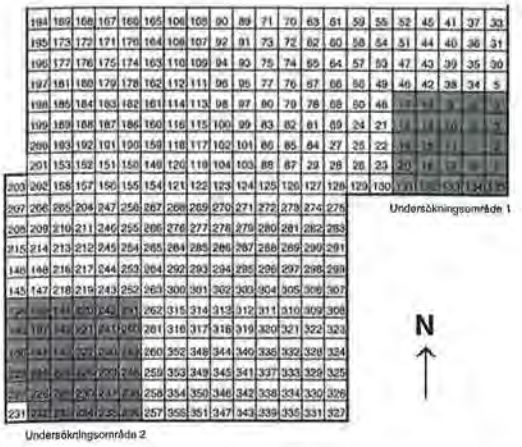

Fig. 2. Plan över schakt III på Hötoftaboplatsen. Ill. E. Ramstedt.

företags produkter, utan av keramikskärvor.

Ett stickprov av keramiken man vill undersöka tas och en rad egenskaper som vikt, tjocklek, magring, färg mm registreras. Därefter beräknas ett genomsnittsvärde för varje registrerad egenskap t ex keramikskärvornas medeltjocklek och medelvikt. Keramikens olika egenskaper ställs därefter mot varandra för att besvara de frågeställningar man har och för att ge en bild av genomsnittskärlet, en sk. statistisk profil av keramikmaterialet.

Metoden är förvisso mycket tidskrävande men ger i gengäld ett resultat som är lätt att jämföra med andra undersökningar gjorda med samma metod och är dessutom ett bra verktyg då det gäller att få ett massmaterial översiktligt.

I denna undersökning har två områden i det största schaktet kallat schakt III på ägan Hötofta 18:3 valts ut. Anledningen till att välja två områden var att undersöka om det funnits strukturskillnader kvar inom boplatsen som med hjälp av keramiken kunnat spåras. De båda områdena är döpta till undersökningsområde ett, UO1, beläget i nordöstra delen av schakt III respektive undersökningsområde två, UO2, beläget i sydvästra delen av schakt III (Fig. 2).

Det keramiska materialet

Undersökningsområde 1

Undersökningsområde 1 omfattar totalt 25 m² som innehöll ca. 424 skärvor till en sammanlagd vikt på 3251 gr. Keramiken från undersökningsområde 1 härstammar med ledning av de förtjockade fasetterade, vinklade mynningarna från förromersk och äldre romersk järnålder (Stjernquist 1998a:52). Många av mynningarna i UO 1 överensstämmer väl i stil med keramikmaterialet i bottenskiktet från B-M Vifots utgrävning 1934 i Uppåkra. Detta bekräftar Berta Stjernquists datering till äldre romersk järnålder (Vifot 1936:330-341).

Vid första anblicken tycks keramiken från undersökningsområde 1 ha karaktären av små kärl med ledning av rekonstruerade mynningsdiametrar och skärvtjocklek. Materialet är relativt homogent med en mycket sparsam dekor. Endast 4 % av all keramik är dekorerad. Dekoren består av linjer och intryck ordnade i enkla geometriska mönster (Fig. 3). Orneringen är i regel placerad på ovandelen av kärlens skuldra och buk. Däremot är hälften (49,76%) av alla skärvor från UO1 polerade. Polering som ytbehandling på ett keramiskt kärl har förutom en rent estetisk funktion även syftet att göra kärlet

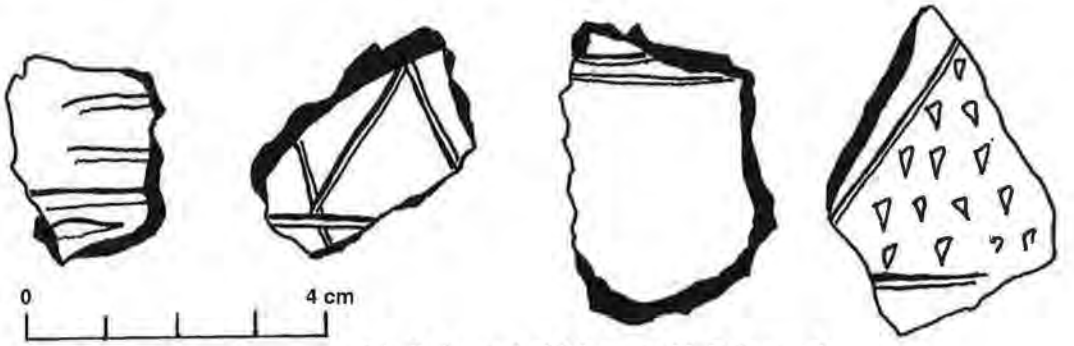

Fig. 3. Exempel på dekortyper. Ill. E. Ramstedt.

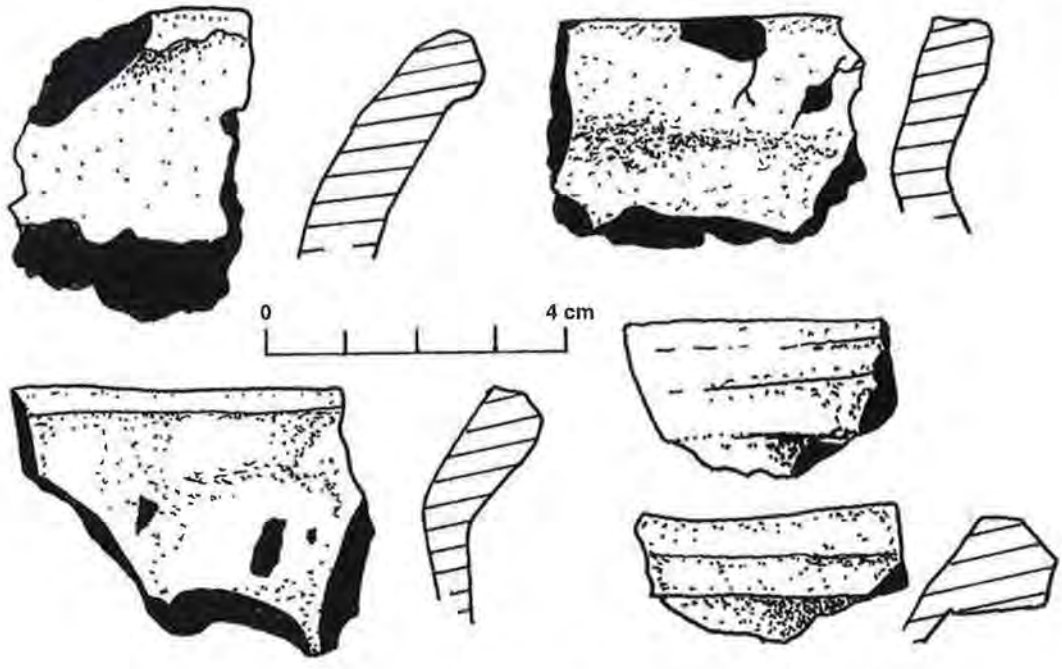

Fig. 4. Exempel på mynningstyper från Hötoftaboplatsen. Ill. E. Ramstedt.

mindre vattengenomsläppligt och att stärka kärlets yta (Stilborg muntlig uppgift). Poleringens funktion kan närmast jämföras med glasering av keramik, något som bekant inte uppträder i Skandinavien förrän under tidig medeltid (Mårtensson 1976:267).

För att se vilka kärltyper som använts på boplatsen har utgångspunkten varit skärvornas tjocklek och mynnings skärvornas rekonstruerade mynningsdiameter. Skärvtjockleken kan säga något om hur stort kärlet varit och mynningen kan säga något om vilken funktion kärlet haft. Man bör dock se upp med mynningsdiametern till kärl som använts för att förvara flytande eller finkorniga substanser, då dessa tenderar till att ha en så smal mynning som möjligt, en funktionell detalj för att undvika spill (Stilborg 1997:136).

Ser man stilmässigt till mynningarna från undersökningsområde 1, är dessa utåtvinklade raka i formen eller som tidigare sagts den för den tidiga romerska järnåldern så karakteristiska förtjockade, utåtvinklade, fasetterade mynningstypen, En märklig mynningstyp uppträder i UO1. Den tycks ursprungligen ha varit förtjockad, en har en ca. 1 mm tjock skåra i den sida som ursprungligen varit riktad uppåt på kärlets mynning. Huruvida denna skåra varit av praktiskt eller funktionellt slag är för författaren okänt.

Något som är slående är att mynningsdiametrarna med utgångspunkt från de 20 mynningsskärvor som varit möjliga att rekonstruera varit små. Den genomsnittliga mynningsstorleken ligger på ca. 12 cm och om man bortser från två större mynningar på 19 och 32 cm blir den genomsnittliga mynningsstorleken ca. 10 cm i diameter. Skärvtjockleken är prydligt fördelad mellan 3 mm och 14 mm, med flest skärvor kring 7 mm tjocklek.

Beträffande bottenskärvornas tjocklek kan iakttagas en stor grupp bottnar med en tjocklek på 10 mm. Något som är intressant med denna stora grupp skärvor är att merparten av dessa är magrade med korn större än 2 mm vilket in denna undersökning definierats som mellan eller grovt magrat gods till skillnad från naturligt eller fint magrat gods. Detta stämmer emellertid väl med den allmänna tendensen inom UO1 där större delen (ca. 67%) är av en grövre godskvalité med kornstorlekar över 2 mm och en

mindre del (ca. 33%) är av en finare godskvalité med kornstorlek under 2 mm eller tillverkade av en naturligt grov lera.

Organiskt material i form av sot och små förkolnade matrester, sk matskorpa förekommer på 6 av de 424 skärvorna från UO1. En av dessa hade en tydlig sotning på undersidan och märken efter en hank. Denna skärva hade en skärvtjocklek på 9 mm och är därmed en av de tjockare skärvorna med spår av organiskt material. Den tunnaste skärvan är blott 4 mm och den tjockaste 10 mm.

Sammanfattning - keramiken från undersökningsområde 1

De små, naturligt och fint magrade kärlen har satt sin karaktär på materialet. Märkligt är att det är just bland denna grupp av små kärl som spår av organiskt material återfinns. Skulle man ha använt dessa till matlagning? Rör det sig om kokkärl i storlek med en modern temugg (en sådan har i regel en mynningsdiameter kring 8 cm)? Detta verkar i författarens ögon ytterst märkligt. Om man utgår ifrån ett storhushåll med tre generationer och eventuellt någon form av tjänstehjon, där 10-15 personer antags äta mat tillsammans, verkat det orimligt att laga mat i vad som närmast kan betecknas som portionsskålar eller dryckeskärl.

Har då inte större kokkärl förekommit? Jo det har de. Ser vi till den stora grupp av bottnar med en skärvtjocklek på 10 cm vi tidigare kunnat konstatera, rör dessa sig förmodligen om bottnarna från kärl som använts vid matlagning. Detta har indikerats av mynningen på 19 cm och den stora skärvan med sot på nederdelen och märke efter en hank men bekräftas av fördelningen för bottenskärvor. Något som bekräftar att det rör sig om kärl som varit avsedda för att tåla värme är att de är till största delen mellan och grovmagrade. En invändning mot att alla rör sig om kokkärl är dock just att så många är grovmagrade. Etnologiska paralleller har visat att allt för grovmagrade kärl inte använts vid matlagning då större magringskorn kan lossna ur ytan och leda till att man får grus i maten (Lindahl & Matenga, 1995:29) Hur grovt magrade dessa kärl varit framgår dock inte.

Varför är bara bottnen kvar av kokkärlen och varför finns det bara en enda mynning stor nog för att ha tillhört denna kategori av keramik? Etnografiska studier har även visat att mynningen är i allmänhet det som först gått sönder på ett kärl (Lindahl & Matenga 1995:102). Det är heller inte ovanligt att dessa fortsatt att användas även efter det att de gått sönder (ibid). Således är det fullt möjligt att då mynningen gått av ett kärl, har denna sopats upp och kastats bort på något ställe som inte innefattas av de båda undersökningsområdena.

Om vi nu ser till mynningsdiametrarnas fördelning i skärvtjockleksklasser kan vi konstatera två grupperingar även här. Den ena är en grupp bestående av fyra mynningar på 6 och 7 cm och den andra en grupp bestående av 14 mynningar från 9 till 15 cm. Dessa data bör dock användas med försiktighet p.g.a. de statistiskt sett fåtaliga skärvorna, men som vi senare kommer att se är det inte helt orealistiskt att antaga att det rör sig om två mindre kärltyper.

För att ytterligare kunna spåra kärltyper ser vi så till godstyperna. Här är då det gäller det grovmagrade godset i vikt i övervikt. Ser man däremot till samma fördelning men mätt i antal skärvor blir resultatet något jämnare p.g.a. att grövre skärvor väger mer. En tydlig minskning för de finare magringsklasserna med ökande skärvtjocklek är tydlig. Tesen "ju tjockare gods, ju grövre magring, ju tunnare ju finare magring" gäller fullt ut (se även Stjernquist 1972:57).

Kärltyperna utifrån skärvtjocklek, godstyp, mynningsdiameter och bottentjocklek tyder alltså på två mindre och en större kärltyp. 6 av de mindre kärlen bar spår efter organiskt material. Utifrån detta har man inom UO 1 även använt sig av kokkärl.

Undersökningsområde 2

Undersökningsområde 2 omfattar totalt 35 m² som innehöll ca. 312 skärvor till en sammanlagd vikt på 2634 gr. Anledningen till att utöka ytan för undersökningsområde 2 var att keramik mängden i detta parti av schakt III var betydligt mindre än i undersökningsområde 1 och fick för att få en jämförbar mängd keramik utökas med 10m².

Dateringen i undersökningsområde 2 är den samma som för undersökningsområde 1. Även

här kan man med ledning av de förtjockade, utåtvinklade, fasetterade mynningarna och med en jämförelse med Vifots undersökningar i Uppåkra från 1934 sätta dateringen till äldre romersk järnålder (Vifot 1936:330-341).

Bilden av keramiken inom undersökningsområde 2 är något mer diffus än för undersökningsområde 1. Dekoren är ännu mer sparsam än för UO1, endast 2 % av all keramik är dekorerad. Dekoren inskränker sig till enkla linjer oftast placerade på skuldra och buk, högt upp på kärlet. Här bör även två märkliga skärvor tas upp. Den första är en bränd lerklump med snöravtryck. Den andra är en till formen nästan trekantig bit, med två små vulster eller snarare knoppar på. Baksidan är böjd som om den suttit runt något, stort som ett mansfinger eller som en pip eller ränna. Godstypen var för just denna bit finmagrat och det rör sig helt klart om någon form av keramik. Inte fullt så många skärvor från UO2 (34%) som från UO1 är polerade. Däremot finns två skärvor med rabbad yta.

Liksom i UO1 är mynningarna raka eller utåtvinklade, fasetterade och förtjockade. Även i undersökningsområde 2 förekommer en mynningsskärva med den märkliga 1 mm djupa skåran på ovansidan. Liksom för UO1 är mängden mynningsskärvor som kunnat användas för rekonstruktion av mynningsdiametrar för litet för att kunna dra några långtgående slutsatser ifrån. De rekonstruerade mynningsdiametrarna ligger dock från 6 cm till 21 cm och genomsnittsmynningen skulle vara 11,6 cm, något som stämmer väl med mynningsstorlekarna i UO1, under förutsättning att de båda stora mynningarna där räknas in. Skärvtjockleken ligger i undersökningsområde 2 mellan 3 mm och 14 mm med en centrering även här kring 7 mm.

Då endast 21 bottenskärvor finns bland skärvorna från UO2 kan man inte dra lika säkra slutsatser från dessa som från de 46 bottenskärvorna från UO1. Av dessa är merparten finmagrade utom då det en tendens till gruppering kring 11 mm där två av fyra skärvor är av grövre godskvalité. Annars är det finmagrade godset inom UO2 nästan lika vanligt (46%) som det grövre magrade godset (54%) som dock liksom i UO1 är vanligast.

Sammanlagt 16 skärvor från UO2 bar spår efter organiskt material. Detta är mer än dubbelt så många som för UO1 trots att den totala mängden keramik är mindre. Dessa skärvor sträcker sig mellan 6-11 mm. Skärvtjockleken har även varit något större än för UO1. En av skärvorna med organiskt material från UO2 var en mynningsskärva som en gång suttit i en mynning med en diameter på ca. 13 cm.

UO2 uppvisar med ledning av mynningsdiametrarna en rad mycket små kärl, små kärl och två stycken mellanstora kärl. Två olika grupper av kärl i materialet från UO 2 kan anas med ledning från skärvtjocklek och mynningsdiametrar. Den ena gruppen framträder med mynningsdiametrar omkring 7 cm och den andra med mynningar omkring 13 cm. Beträffande skärvtjockleksfördelningen finns en koncentration inom vikt vid ca. 5 mm, medan den huvudsakliga största mängden keramik ligger omkring 8 mm. Den något större mängden keramik kring 5 mm syns även i fördelningen av bottenskärvor. Det bör dock understrykas att denna "ökning" i mängden bottenskärvor består av sammanlagt 3 st att ställa emot de 4 st skärvor som utgör den största mängden vid 8 mm och de tillika 4 skärvor som är 11 mm tjocka.

Magringen är över lag något grövre i UO2 även om mängden naturligt magrat är betydligt mindre än i UO1.

Sammanfattning - keramiken från undersökningsområde 2

Bilden av keramiken inom UO2 är alltså betydligt mer oklar än för UO 1. Anmärkningsvärt är att fler mynningsskärvor påträffats inom UO2 än inom UO1, medan förhållandet då det gäller bottenskärvor är det rakt motsatta. Mynningsskärvorna för UO2 visar även upp en bild av något större mynningsdiametrar än i UO1. En grupp av kärl med en mynningsdiameter kring 7-8 cm återfinns även inom UO1. Den stora mängden kärl med en mynningsdiameter omkring 13 cm kan närmast finna någon form av motsvarighet i UO1 med en mängd mynningsdiametrar kring 11 cm. Frågan är om det verkligen rör sig om samma typ av kärl, eller om de med ledning av fördelningen i UO1, skall räknas som två separata kärltyper. I UO2 tycks även en grupp av kärl med en mynningsdiameter

kring 16 cm framträda. Här gäller dock samma förbehåll som för bottenskärvorna. Antalet mynningsskärvor som är 16 cm tjocka är 3 st.

Förmodligen finns även de större kärl, med en skärvtjocklek kring 10 mm som varit så tydliga i UO1, även i UO2. De antyds i fördelningen av bottenskärvor men antalet sådana är allt för lågt för att kunna dra några säkra slutsatser. Att kärl som använts i matlagning förekommer inom UO2, kan fastställas genom de 16 skärvor som burit spår av organiskt material. Dessa återfinns så väl hos de minsta kärlen, liksom i UO1, som hos de mindre kärlen.

Vilka specifika aktiviteter som ägt rum inom UO2 är således svårt att säga något om enbart utifrån keramikmaterialet. Den allmänna karaktären blir en uppsättning kärl med något större mynningsstorlek än i UO 1, med de största mynningsskärvorna borttagna. Det är ungefär lika vanligt med de båda finmagrade som med de båda grovmagrade godstyperna till skillnad från i UO 1 där de båda grovmagrade godstyperna var i klar dominans. Många av mynningsskärvorna antyder en rak insvängd mynning. Detta kan tolkas som att kärlet varit till för flytande eller finkorniga substanser. Keramiken har en ojämn fragmenteringsgrad, där de tunnaste skärvorna krossats mer än de tjockare. Detta tyder på att keramiken utsatts för ett visst mått av påfrestning då den ännu legat öppet, men inte att den befunnit sig på en yta som haft en hög aktivitetsgrad, då även de tjockaste skärvorna torde ha varit mer fragmenterade eller inte där alls, då större skärvor tenderar till att städas undan och transporteras bort till en avfallshög. Dock tyder den totala mängden keramik inom UO2 inte på att det rör sig om någon avfallshög, då mängden keramik borde ha varit större sett i relation till UO1. I stället fanns här endast ca. 2634 gram, jämfört med UO1 där den totala mängden keramik uppgick till ca. 3251 gram, trots att UO2 var 10 kvadratmeterrutor större än UO1.

Det sammanlagda materialet från UO1 och UO2

För att få en mer övergripande bild av materialet inom de båda undersökningsområdena presenteras här en sammanställning. Som tidigare kunnat konstateras bestod de båda undersökningsområdena av sammanlagt 60 m², hämtade i motsatta ändar av schakt III. Den totala mängden keramik uppgick till 5378 gr eller 736 skärvor. Dateringen ligger som vi fått en entydig bild av från de båda områdena någonstans från förromersk järnålder till äldre romersk järnålder. Ornamentiken är sparsam. Endast 3% av all keramik dekorerad och 43% är polerad. Totalt fanns två skärvor med rabbig yta, båda två från UO2.

Med utgångspunkt från de rekonstruerade mynningarna kan konstateras att de ligger väl samlade från 6 cm till ca. 20 cm i diameter. Detta med undantag för en mynning på 32 cm. En förklaring till denna mynnings avvikande hade kunnat vara att den härstammat från en skål, men mynningens utformning, en stor, förtjockad, fasetterad mynningsskärva tyder på att det rör sig om någon annan form av kärl. Två grupper av mynningar utkristalliserar sig i det totala materialet. En grupp ligger kring 7 cm och en kring 11 cm i diameter.

Beträffande bottentjocklek är denna prydligt fördelad med ett flertal 7 mm tjocka bottnar och en stor gruppering av 10 mm tjocka bottnar. Formmässigt visar några upp en plan botten (rundade bottnar kan ha förekommit men tagits för bukskärvor p.g.a. sin rundade form) och nedre delen av en mjukt rundad buk. Inga beräkningar av bottendiametrar har utförts då de rekonstrueringsbara bottnar som funnits varit allt för få till antalet för att detta skulle vara meningsfullt. 20 av de 736 skärvorna från de båda undersökningsområdena bar spår av organiskt material.

Sammanfattning - keramiken från de båda undersökningsområdena

Det sammanlagda materialet för de båda undersökningsområdena är mycket homogent till karaktären. Mynningsdiametrarna visar på två grupper av små kärl tydligast accentuerade inom UO1. Den minsta sträcker sig från 6 cm till 8 cm i diameter. Nästa grupp är inte lika självklar att avgränsa. Frågan är om kärlen med en diameter på 13 cm skall räknas till gruppen med en mynningsstorlek kring 11 cm. Med tanke på att det bara är 3 st. mynningsskärvor som skiljer

gruppen på 12 cm från den på 13 cm bör nog båda räknas som tillhörande en och samma grupp av små kärl. Fördelningen de två områdena emellan blir ändå en där de minsta mynningsdiametrarna återfinns i UO1 och de lite större i UO2. De större kärlen saknas dock inte i UO1, något som bottenskärvorna påvisat. Sett till båda områdena kvarstår den stora grupp av bottenskärvor som tolkats som kokkärl, en tolkning som kvarstår utifrån den större mängden mellanmagrat gods som återfinns bland bottenskärvorna i tjocklekssklassen 10 mm.

I stort får vi alltså fram tre olika klasser av kärl, två små, troligen serveringskärl och en större, eller i varje fall med tjockare bottnar, som tolkas som kokkärl.

Knappt hälften av kärlen är polerade, något som tyder på att de kan ha använts till flytande substanser eller varit föremål för stärkande av kärlväggarna (Stilborg, muntlig uppgift).

Ornamentering är sparsam och ofta enkelt, nästan minimalistiskt utförd. Vad som är märkligt är den ytterst knapphändiga mängden av vad som brukar kallas finkeramik, dvs. den typ av tunnväggigt, svart, polerat gods som i allmänhet även är rikligt dekorerad. Totalt finns 35 st. skärvor som skulle kunna betecknas som finkeramik i materialet från de båda undersökningsområdena. Detta utgör knappt 5% av det totala antalet skärvor eller drygt 2% av den totala vikten alltså en mycket liten del.

Karaktären hos materialet från de båda undersökningsområdena

Materialet från de båda undersökta områdena visar på det hela stora taget på en tämligen homogen bild. Visserligen förekommer det skillnader mellan de båda områdena, men ingenting som tyder på att det rör sig om två skilda uppsättningar av keramik tillverkad för olika aktiviteter. UO1 och UO2 knyts samman av kärl med en skärvtjocklek på ca. 7 mm och av en grupp av kärl med mynningsdiametrar kring 11 cm. Även om de större mynningsdiametrarna är vanligast i UO2 finns även de mindre representerade liksom kärl med större mynningsdiametrar (ja till och med ett kärl med en mycket stor mynning) finns bland de annars små mynningarna i UO1. Förmodligen är den bild som framträder då man slår ihop de båda undersökningsområdena en bild av det vanliga hushållsinventariet på en "normal" agrarboplats.

Vad som dock saknas i detta hushållsinventarium är den sk. "finkeramiken", de tunnväggiga kärlen finns, de tunnaste med bara en skärvtjocklek på 2-3 mm. Nästan hälften av allt gods är polerat och det förekommer hos så väl tunnväggigt som tjockväggigt gods. Det som inte finns är den svartbrända och rikt dekorerade keramiken. Den förekommer som vi tidigare sett men i mycket liten skala. Varför har man då inte dekorerat sin keramik och varför har man låtit färgskalan gå i grå, bruna och röda nyanser i stället för att bränna keramiken reducerat och få fram den svarta, nästan metalliska ytan? Kunskapen till att göra detta har ju uppenbarligen funnits.

Kanske beror detta på den roll som finkeramiken spelat i järnåldersamhällets sociala sammanhang. Måhända har det rått någon form av sociala tabun att inneha mera än en viss mängd av sådan keramik på en boplats beroende på ägarens sociala status. Kanske spelade den sk. finkeramiken en roll där den användes i prestigefyllda sammanhang, användningsområden som sällan förekom i Hötofta och därför lät man sin keramik förbli odekorerad och ha den rödaktiga nyans som den fått genom att inte brännas reducerat. Odekorerade brunröda kärl som dög gott i det vardagliga livet.

Den tekniska analysen av materialet från Hötofta 18:3

I samband med utvecklandet av en metod för keramikregistrering och behandling i slutet på 1960- och i början på 1970-talet, använde Berta Stjernquist Hötoftamaterialet i en studie med målsättning att testa hur tekniska analyser kunde användas på ett massmaterial. Resultatet av denna undersökning presenterades 1972 i skriften "Technical analysis as a factor in archaeological documentation." I sin studie använde hon enskilda keramikskärvor, hämtade från var femte kvadratmeterruta inom schakt I, II och III (Stjernquist 1972:35). De enskilda skärvorna valdes ut för att vara så representativa som möj-

ligt för hela undersökningen (ibid). De tester som genomfördes var mineralogiska studier med hjälp av tunnslip, termiska analyser för att bestämma vilken temperatur leran bränts i, samt en liknande analys som presenterats i detta arbete av magringskornens storlek. Stjernquists studie grundade sig dock inte som denna på fyra på förhand uppgjorda magringsklasser, utan sökte finna sådana baserat på den undersökta keramiken.

Stjernquist kunde konstatera att järnålderskeramiken från Hötofta 18:3 var tillverkad av lokala leror. Dessa var hämtade ur de djupare lerlagren, längre ned i den geologiska stratigrafin. Leran var över lag rik på järn och kunde indelas i två grupper, en som var rik på kvarts och benämndes lera X och en som var fattig på kvarts och benämndes lera Y. Den termiska analysen visade att keramiken blivit bränd vid en temperatur omkring 450°C-650°C (ibid:36). Stjernquists analys visade liksom denna att merparten av keramiken var magrad med krossad bergart, inte sand, men att enskilda skärvor haft en liten, ursprunglig mängd sand som magring, något som i denna uppsats grupperats in under godsklassen naturlig magring. Stjernquists studie visade även sambandet mellan ökande skärvtjocklek och ökande storlek på magringskornen. Hon antar även att de grövre magrade kärlen använts vid företeelser som krävt högre värmetålighet och att finare magring använts till flytande substanser då sådana kärl varit mindre porösa och därmed mindre vattengenomsläpliga (ibid:41).

Utifrån skärvtjocklek delar därefter Stjernquist in materialet i tre grupper. En första grupp, med en skärvtjocklek på ≤ 5 mm, en med en skärvtjocklek på 5 mm ≤ 8 mm och en med en skärvtjocklek på X > 8 mm (ibid:69). Sålunda får Stjernquist fram tre huvudsakliga kategorier av keramik med utgångspunkt i lera, magringsmängd och skärvtjocklek. En första benämnd grupp A, med en skärvtjocklek på ≤ 5 mm, en kornstorlek hos magringen på < 1,8 mm och som tillverkats av lera X, dvs. en lera som varit rik på kvarts. En andra grupp benämnd grupp B, med en skärvtjocklek på 5 mm ≤ 8 mm, en kornstork hos magringen där max. 10% av denna haft en kornstorlek på ≥ 1,8 mm och som tillverkats av både lera X och lera Y. Den tredje gruppen benämnd grupp C, har haft en skärvtjocklek på > 8 mm och haft en magring där mer än 10% haft en kornstorlek på ≥ 1,8 mm. Denna sista grupp har i regel tillverkats av lera Y dvs. den lera som varit fattig på kvarts (ibid:71).

En jämförelse mellan Stjernquists studie och denna försvåras av att olika utgångspunkter och därmed olika indelningar av materialet använts. Att olika utgångspunkter använts är även en styrka då detta ökar studiernas trovärdighet, under förutsättning att man nått samma resultat.

Försöker man sig dock på en jämförelse så skulle Stjernquists grupp C kunna jämföras med den grupp av större, mer grovmagrade kärl som framträtt med en bottentjocklek på 10 mm. Dessa skulle även kunna vara de som haft mynningar kring 13 cm i diameter, då dessa stilmässigt stämmer väl överens med den grövre keramik som framkom i bottenskikten vid B-M Vifots undersökningar i Uppåkra 1934 (Vifot 1936:131). Stjernquists grupp A och B skulle även kunna vara de två grupper av mindre kärl som framkommit i de båda undersökningsområdena, med förbehåll för att magringen i den mellanstora gruppen skulle vara grövre än i Stjernquists grupp B.

Keramiken i dess rumsliga sammanhang. Anläggningarna på Hötofta 18:3

Som tidigare nämnts, påträffades i schakt III i Hötofta fyra långhus, orienterade i nordostlig, sydvästlig riktning (Stjernquist 1969b:168-169, 1998a:52). Dessa hade förmodligen varit lerklinade då spår av lerklining kunde tillvaratagas längs det som troligen varit vägglinjer. Spår av vit massa längs dessa visade sig vid analys bestå av kalk (Stjernquist 1969b:169). Hustypen var den samma som i stora delar av det skånska och danska området, med ett tak uppburet av två inre rader med stolpar och av bastanta väggar, i Hötoftas fall tycks dessa ha varit omkring en meter tjocka (ibid). I husen kunde lera fläckvis konstateras men inte så mycket att några sammanhängande lergolv kunde urskiljas (ibid:168). Kring husgrund 8, 9 och 11 påträffades kullerstensläggning. Stjernquist menar att detta rör sig om broläggningar mellan husen (ibid). Mat-

jorden över hus 11 sållades aldrig p.g.a. tidsbrist. Här dokumenterades en härd bestående av en platta av bränd lera omgärdad av en av sot fylld ränna (Stjernquist 1998a:52). ^{14}C-dateringar har satt hus 7 till mellan 45 och 231 e. Kr. och hus 8 till mellan 79 och 391 e. Kr. (ibid:54-55; 1998b:179).

Vid placering av de båda undersökningsområdena i förhållande till anläggningarna inom schakt III, hamnar hus 8 i UO1 och UO2 söder om hus 9 över två asklager vilka tolkats som härdar. Ur detta perspektiv blir resultaten av genomgången av UO1 med små serveringskärl och större, grövre magrade kärl med en skärvtjocklek på omkring en centimeter inte särskilt märklig. Inte heller att så många bottenskärvor blivit kvar i detta lager då det kan tänkas att mynningarna till dessa kärl slagits av, sopats upp och hamnat på något annat ställe på boplatsen. Den nedre delen av kärlen har dock blivit kvar då denna fortsatt att fungera i andra syften än de ursprungliga. Att mynningsskärvorna från de mindre kärlen blivit kvar här kan bero på att dessa gått sönder i mindre bitar, något som illustrerats av snedfördelningen mellan vikt och antal kontra skärvtjockleken. Den märkliga sammansättningen i UO2 kan eventuellt finna sin förklaring i sitt fyndsammanhang. De asklager som tolkats som härdar skulle eventuellt vara resterna från en utrakad härd inuti något av husen. Det skulle även kunna vara resterna efter att någon sopat av golvet i ett av husen och inte tagit bort det till den vanliga soptippen, utan kastat det på samma ställe som den utrakade härden. UO2 är inte någon avfallshög, då hade fyndantalet varit betydligt högre. Det är mer troligt att det varit "baksidan" på ett av husen, där kulturlagret tunnats ut. Således verkar det inte så märkligt om det är de bitar av ett hushållsinventarium som saknats i UO1 som påträffats i UO2.

Spåren efter en vardag

De båda undersökningsområdena har på detta sätt kunnat uppvisa var sin del av något som verkar vara en "vanlig" hushållsuppsättning med små tunnväggiga, ibland sparsamt ornerade serveringskärl och större, tjockväggigare, mer grovmagrade kok- och förrådskärl. Kärlen är enligt den tekniska analys som 1972 presenterades av Berta Stjernquist, tillverkade av lokala leror, där en typ av lera använts till de mindre, tunnväggigare kärlen och en annan till de större tjockväggigare, mer värmebeständiga kärlen. Detta tyder på ett välutvecklat, högtstående hantverk som skett på lokal basis som ett led i de hantverkssysslor som ägt rum inom ramen för det vanliga hushållsysslorna. Med ledning av den hantverksskicklighet och det mönster i kärlstorlekar och val av så väl magringsmedel som leror, är det troligt att kärlen inte bara tillverkats av valfri bybo, utan att en hantverkstradition, där någon med talang för keramiskt hantverk lärts upp, legat bakom.

Bilden av Hötofta under järnåldern blir sålunda en större gård eller mindre by, med vitkalkade lerkliningsväggar och en stenlagd gårdsplan eller kullerstenslagda broar mellan husen. Keramiken visar delar av det dagliga livet på denna gård eller i denna lilla by, där man ätit, druckit, lagat mat och även utfört vissa hantverk för husbehov. Som kuriosa kan här nämnas en bukskärva från UO1, där keramikerns fingeravtryck lämnat spår i kärlets ännu inte helt torra yta. Plötsligt har vi kommit en vardag kring vår tideräknings början mycket nära.

Referenser

Lindahl, A. & Matenga, E. 1995. *Present and Past: Ceramics and homesteads. An ethnoarcaeological prodject in the Buhera district, Zimbabwe.* Studies in African Archaeolgy 11. Uppsala

Mårtensson, A. W. 1976. Tidigmedeltida glaserad keramik. *Uppgrävt förflutet för Pkbanken i Lund. En investering i arkeologi.* Mårtensson, A. W. (red.). Lund

Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications. A ceramological study of internal and external contacts in the Gudme-Lundeborg Area, Funen during the late Roman Iron Age.* Monographs on Ceramics. Keramiska forskningslaboratoriet. Lund 1997.

Stjernquist, B. 1969a. *Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen.* Acta archaeologica. Lundensia. Series in 8°. No 8. Lund

– 1969b. En boplats från äldre järnålder i Hötofta, sydvästra Skåne. *Fornvännen 1969:3.*

– 1972. *Technical Analysis as a Factor in Archaeological Documentation.* Scripta Minora Regiae

Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1971-1972:3. Lund.
- 1998a. En ordinär järnåldersby i Uppåkras omland. *Centrala platser- Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier 1. En vänbok till Berta Stjernquist. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). Acta archaeologica. Lundensia. Series in 8°, No 28. Lund
- 1998b. On the Dynamics of the Prehistoric Settlement at Hötofta, Southern Sweden. *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille.* Wesse, A. (Hrsg.). Neumünster.

Vifot, B.-M. 1936. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*

Muntliga uppgifter

Ole Stilborg, 98 01 23, samt muntliga uppgifter utan datering.

Berta Stjernquist, 98 03 19.

Fynden i centrum, s. 27–30.

Uppåkras och Hötoftas keramik
En jämförelse av två keramikmaterial

Hanna Dahlström & Emma Ramstedt

The ceramics from Uppåkra and Hötofta: A comparison between ceramics from two settlements

This paper aims to compare the results of the ceramological analysis of pottery from Uppåkra and the small hamlet of Hötofta in the hinterland of Uppåkra. The investigation seeks to determine whether there are significant differences between the materials, differences which might be due to different status and different roles in a regional hierarchy between settlements. The paper concludes that some important differences occur in the pottery originating from Uppåkra and Hötofta. Uppåkra stands out as a settlement that is more dynamic in its character than Hötofta, both in settlement structure and over time. This dynamic appears, for instance, in what seem to be specialized activity areas in Uppåkra. However, the differences over time in Uppåkra seem to be greater than those between contemporary periods in Uppåkra and Hötofta.

Hanna Dahlström & Emma Ramstedt, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Denna text är en kommentar till artiklarna som behandlar keramiken från Uppåkra och Hötofta (se Dahlström resp. Ramstedt i denna volym). Den syftar till att jämföra materialen från dessa undersökningar. Där inga andra källhänvisningar görs är uppgifterna hämtade från dessa artiklar.

Det rika fyndmaterial som Uppåkra uppvisar tyder på att platsen haft en särställning i regionen under järnåldern. Genom att jämföra keramik från Uppåkra med keramik från en vanlig agrarboplats, det närbelägna Hötofta, vill vi undersöka om och hur detta avspeglas i keramikmaterialet. Fokuseringen ligger på att se eventuella skillnader och vad de kan bero på. Vi vill undersöka om keramiken indicerar att de olika boplatserna haft olika funktioner och olika strukturer, vilket kan betyda olika sociala roller för platserna i en hierarkisk boplatsstruktur. Eventuella skillnader kan också ha sin förklaring i platsernas något skilda kronologiska förhållanden, vilka vi ska klargöra. Vi vill även reda ut om skillnader kan hänföras till olika hantverkstraditioner.

Dateringsförhållanden

Keramikmaterialet från Hötofta härstammar från äldre romersk järnålder och sträcker sig in i början av yngre romersk järnålder (Stjernquist 1998:53). Detta betyder att Hötoftamaterialet är något äldre än huvuddelen av det genomgångna materialet från Uppåkra. Materialet från de undersökta områdena i Uppåkra sträcker sig genom hela romersk järnålder. Materialet kan delas in i olika enheter utifrån datering. De undre lagren samt anläggningen som undersökts på ägan 8:3 och de undre lagren från undersökningsområdet på ägan 1:2 härstammar från äldre romersk järnålder, medan de övre lagren på 8:3 samt eventuellt de övre på 1:2 kan dateras till mellersta och yngre romersk järnålder.

Keramikens karaktär

Keramiken från Hötofta kommer som omnämns i Emma Ramstedts artikel i denna volym från

två undersökningsområden inom ett schakt på ägan Hötofta 18:3. Materialet från dessa båda områden uppvisade vid den ceramologiska analysen en homogen karaktär. Det förefaller vara delar av ett funktionellt hushållsinventarium i en by eller på en större gård som avspeglas i keramiken med olika grupper av mycket små, små, medelstora och ett fåtal större kärltyper. Hantverkskvaliteten har varit hög med välgjorda och ofta polerade kärl. Mängden reducerat brända, polerade, ornerade kärl är mycket liten. Dekoren är sparsam. Endast 3% av det undersökta materialet från Hötofta var ornerat. Förmodligen beror detta på att finkeramik inte behövts i någon större utsträckning på Hötoftaboplatsen och därför förekommer endast sporadiskt.

Materialen från ovanstående skilda enheter på Uppåkra uppvisar olika karaktär. De samtida materialen från äldre romersk järnålder skiljer sig på så sätt att de undre lagren på 8:3 uppvisar en keramik av grov karaktär med en koncentration av kärltyper som använts till matlagning. Finkeramik i form av tunnväggiga, svartpolerade skärvor med dekor finns i mycket små mängder. Keramiken från de undre lagren på 1:2 har en mycket större andel finmagrat gods, dock en liten andel dekorerade skärvor. Skillnaden i materialens karaktär dessa enheter emellan tyder på olika aktiviteter på dessa områden. De övre lagren på 8:3 uppvisar ett material dominerat av tunnväggigt gods av finare kvalitet, även om grövre keramik också finns. Den ovanligt stora andelen av vad som anses vara finkeramik tyder på någon form av funktionsspecialisering för denna yta vid den aktuella tidsperioden. Bror-Magnus Vifots fynd av betydligt grövre keramik en kort bit därifrån stärker detta antagande (Stilborg 1998b). De övre lagren på 1:2 karaktäriseras även de av en stor dominans för fingods. Dateringen av dessa sista lager till yngre romersk järnålder är dock osäker (se Dahlström i denna volym). Genomgående i hela materialet från Uppåkra 8:3 och 1:2 är en övervikt för mindre kärltyper. Även i denna aspekt avviker Vifots material (Stilborg 1998b), vilket styrker antagandet om en funktionsuppdelning av Uppåkra.

Jämförelse platserna emellan

Skillnader föreligger sålunda både *mellan* platserna och *inom* Uppåkraboplatsen. På Uppåkra syns även en förändring över tid. Hötofta uppvisar visserligen skillnader mellan sina båda undersökningsområden, men då dessa sammanställts visar de på två olika delar av ett och samma hushållsinventarium. Skillnaderna faller alltså inom ramen för det keramikmaterial som kan förväntas finnas på en ordinär boplats från järnåldern.

Ser vi till Uppåkra uppvisar däremot de samtida materialen från äldre romersk järnålder helt olika karaktär, då det ena tycks domineras av grövre matlagningskärl (undre lager på 8:3) och det andra av ett betydligt finare gods (undre lager på 1:2). Detta tyder på en funktionsuppdelning som är större och mer genomgripande än den normala uppdelningen av hushållsaktiviteter i Hötofta. Förändringen över tid inom det undersökta området på 8:3 består i en gradvis "förfining" av materialet mot en allt större andel finkeramik. Funktionsuppdelningen inom Uppåkra tycks bestå även om aktiviteterna och deras avfall flyttat runt.

Materialet från Uppåkraboplatsen vittnar sålunda om en funktionsuppdelning och en förändring över tid. Detta ger Uppåkra en mer dynamisk karaktär, både rumsligt och över tid. Denna dynamik i kombination med rikliga spår efter hantverksaktiviteter visar på att det på Uppåkra förekommit aktiviteter utöver de rent hushållsmässiga, eller åtminstone att aktiviteterna varit organiserade på annat sätt än man kan förvänta på en "vanlig" boplats. På Hötofta ser vi en tydlig homogen bild som tyder på ett komplett funktionellt inventarium av keramik med spår av vardagliga aktiviteter.

Förändringen över tid som kan iakttagas för Uppåkra finns inte i Hötofta. Hötofta är inte stratigrafiskt grävt (Stjernquist 1998:53), dock anser vi att man ändå kan dra vissa slutsatser om tidsmässiga förhållanden utifrån analysen av keramiken. Utifrån materialet i Hötofta kan aktiviteter under lång tid beläggas. Materialet, som är stratigrafiskt omrört (ibid) visar upp en homogenitet, det vill säga tydliga normalfördelningar i de statistiska beräkningarna som

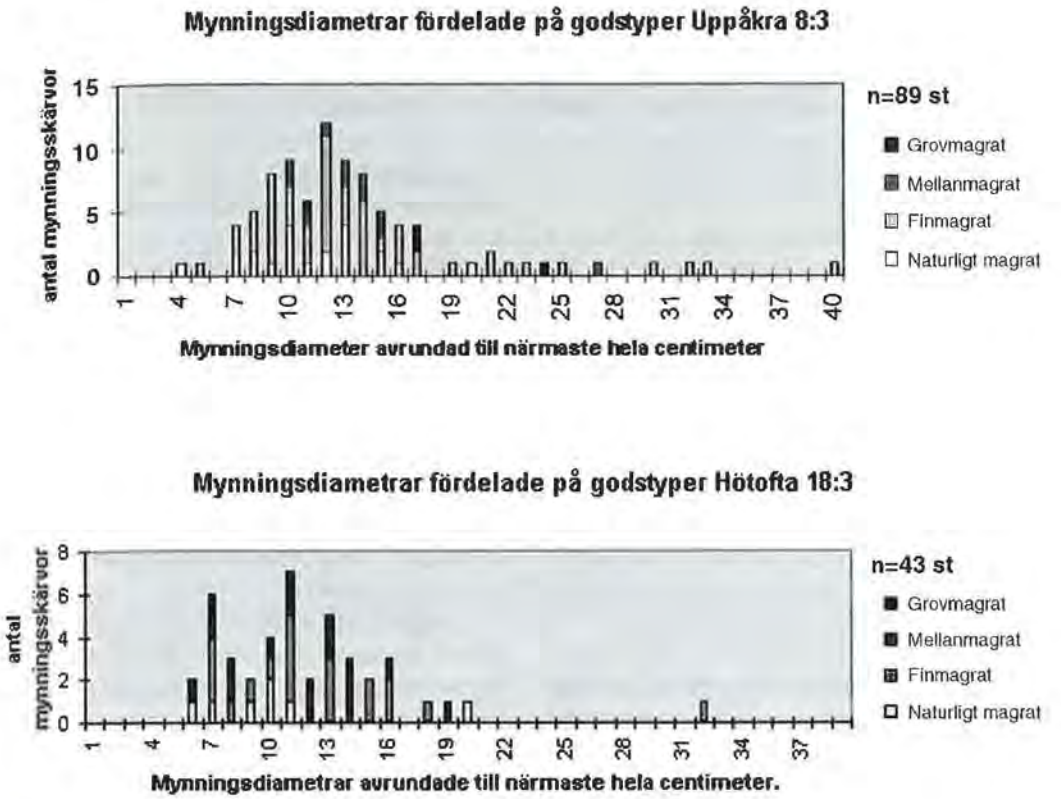

Fig.1 Mynningsdiametrar fördelade på godstyper på Uppåkra 8:3 och Hötofta.

inte borde vara så tydliga om det omrörda materialet ursprungligen hade haft olika karaktär på olika nivåer i kulturlagret. Detta tyder på att inga större förändringar skett i keramikhantverket i Hötofta under sen förromersk järnålder och äldre romersk järnålder. Jämfört med Uppåkra verkar Hötofta ha varit ganska stabilt i sina funktioner och betydelse som boplats. Yngre romersk järnålder, den fas som uppvisar graden av förändring i Uppåkra, representeras av några få ornerade kärl och kan inte tydligt urskiljas statistiskt i det undersökta materialet från Hötofta.

Förklaringar till skillnader (och likheter)

Vad beror då skillnaderna på? Rör det sig om skillnader i *datering, hantverkstraditioner* eller vilka *typer av aktiviteter* som förekommit på boplatsen?

Skillnaden beror troligen ej främst på datering eftersom jämförelseområdet i Uppåkras undre lager (1:2) och Hötofta, som är i stort sett samtida, uppvisar olika karaktär. Den beror heller inte på hantverkstraditioner eftersom det på bas av registreringen inte kan urskiljas några avgörande skillnader i de båda boplatsernas användning av olika godstyper. Troligt är att skillnaden beror på olika aktiviteter på de båda boplatserna. Dessa skillnader (i aktiviteter) har sin grund i olika status och/ eller olika roller i en regional boplatsstruktur.

Trots dessa skillnader mellan Uppåkra och Hötofta verkar skillnaderna i Uppåkramaterialet som man kan se över tid vara större än de skillnader vi ser emellan boplatserna under äldre romersk järnålder. Redan under denna period kan vi ana att Uppåkra varit en betydelsefull plats. Att de större skillnaderna dock föreligger

i tid i stället för mellan boplatserna tyder på att det är under loppet av romersk järnålder som Uppåkra blivit en plats med särställning. Hur detta avspeglas i regionen kring Uppåkra kan vi inte se utifrån vårt material då den yngre fasen av romersk järnålder inte är urskiljbar i keramiken från Hötofta.

Stora hantverksmässiga likheter kan urskiljas mellan boplatserna. Dessa visar sig bl. a. i fördelningen av kärlstorlekar (Fig. 1) och polering som metod att stärka och täta kärlväggen. Hantverket är inte av sämre kvalitet i Hötofta men en annan roll i ett socialt system har lett till en annan organisation av boplatsen där finkeramiken inte är lika framträdande. Den högklassiga, tunnväggiga keramiken finns i Hötofta men är inte svartpolerad och dekorerad i samma utsträckning. Som tidigare nämnts är endast 3% av keramiken från Hötofta dekorerad, medan motsvarande siffror för Uppåkras del är 4-17% (Dahlström 1998). Då det gäller dekor dominerar på båda boplatserna tunna linjer; antingen horisontella eller ordnade i geometriska mönster. Variationer i dekorelementen förekommer dock.

Mer direkta kontakter boplatserna emellan kan dock inte påvisas utan en mer ingående teknisk analys av de leror som keramiken är tillverkad av.

Uppåkra och Hötofta - slutsatser

Kan vi nu efter denna jämförelse mellan Uppåkra och Hötofta se skillnader boplatserna emellan som tyder på att Uppåkra är en centralplats, d.v.s. en boplats med en utmärkande social roll i ett regionalt system av boplatser? Vi tycker oss se spår av flera förhållanden som påvisar detta. Uppåkras dynamiska karaktär så väl rumsligt som över tid ställs mot det mer stabila Hötofta. Vad som verkar vara en tydlig funktionsuppdelning av Uppåkra är ett av uttrycken för denna dynamik. Det tycks ha funnits specialiserade aktiviteter knutna till bestämda områden, något vi inte funnit spår av i Hötofta. Att det i Uppåkra dessutom fanns en betydligt större andel finkeramik än i Hötofta, indicerar tydligt att Uppåkra var en boplats med högre social status (Stilborg 1998a:134).

Hötoftas enkla, välgjorda och funktionella keramik ger ett mer robust intryck. Keramiken verkar härstamma från *en* uppsättning keramik, inte från flera olika. Någon funktionsuppdelning inom boplatsen annat än den normala tycks inte ha förekommit och inte heller några större förändringar över tid. Vad som är utmärkande är den ytterst ringa mängden av s.k. finkeramik. Hötoftakeramiken är lika tunnväggig som keramiken från Uppåkra och lika ofta polerad, men av någon anledning har man i Hötofta valt att inte framställa den fina svartpolerade, dekorerade keramik som brukar omnämnas som finkeramik. Kanske har denna haft en betydelse i ett socialt system som saknats i Hötofta men funnits i Uppåkra. Tanken om Hötofta som en "ordinär järnåldersby" (Stjernquist 1998:47) bekräftas av keramiken i jämförelse med det keramiska materialet från Uppåkra.

Dessa förhållanden mellan platserna visar på två boplatser som existerat inom samma boplatsstruktur men inom denna haft olika sociala och ekonomiska roller.

Referenser

Dahlström, H. 1998. Uppåkra och keramiken. Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. *Uppåkra - spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik.* Opubl. C-D-uppsats vid Lunds universitet ht-1998.

Stjernquist, B. 1998. En ordinär järnåldersby i Uppåkras omland. B. Hårdh & L. Larsson (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No.28. Lund.

Stilborg, O. 1998a. Hverdagens keramik. Et debatindlæg i diskussionen om centralplatser i Jernaldern. B. Hårdh & L. Larsson (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No.28. Lund.

– 1998b. *Preliminär rapport över den ceramologiska analysen av keramik inom projektet "Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern".* Keramiska Forskningslaboratoriets i Lund hemsida: http://www.geol.lu.se/personal/kfl/kfl.htm

Fynden i centrum, s. 31–39.

En enstaka skärva och ett helt hantverk!

Erika Räf och Ole Stilborg

A single sherd and an entire craft!

Reused ceramic sherds are a seldom recognized type of artefact in archaeological contexts and in archaeological literature, although they do appear. The most common example is chamotte temper, and other examples include board-game pieces, spindle whorls, shovels, amulets, shaping tools for wheel making of pottery, and so on. This article discusses a reused sherd, found at B. M. Vifot's excavations in the Iron Age settlement of Uppåkra in the 1930s. The form of the sherd and the sharpening of the "edge" suggest that it may have been used for scraping or softening of hides. Further analyses are planned to test this hypothesis.

Erika Räf, arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.
Ole Stilborg, Keramiska forskningslaboratoriet, Kvartärgeologiska avdelningen, Lunds universitet, Tornavägen 13, SE-223 63 Lund.

Inledning

Keramikskärvor betraktas oftast - åtminstone när det gäller material med järnåldersdatering - som massmaterial. Det kan därför tyckas konstigt att dra fram en enstaka skärva, som varken är importerad eller har någon intressant ornamentik. Men denna skärva från Uppåkra kan i sig bära på en egen historia.

Den är ett exempel på ett ämne som sällan uppträder i den arkeologiska litteraturen - nämligen återanvändningen av keramikskärvor. Men i och med att skärvor av keramikkärl under förhistorien har hört till det mera vanliga avfallet, har de precis som kasserade flint- och metallföremål kunnat utnyttjas som råmaterial för nya ändamål.

Återanvändning

Vissa typer av återanvändning är trots allt ganska välkända. Det gäller till exempel chamottemagring - det vill säga tillsättning av krossade gamla skärvor i ett nytt keramikgods. Detta är en utomordentligt bra magringsteknik, som inte bara utnyttjar ett tillgängligt råmaterial, men också ger ett relativt lätt och termiskt flexibelt gods. Det sista betyder att godset klarar upprepade uppvärmningar och avkylningar bra. Trots dessa fördelar är det ett relativt sällsynt förekommande gods i skandinavisk förhistoria (Hulthén 1985; Stilborg 1997), medan det är desto mera vanligt i t. ex. Inka-kulturens keramik (Shepard 1965; Stilborg 1998b). I en del skandinavisk keramik förekommer enstaka korn av chamotte, men i dessa fall är det snarare frågan om att en enstaka skärva från ett gammalt, gott kärl har fått ingå i det nya kärlets gods, med avsikten att symboliskt överföra de goda egenskaperna (Hodder 1979).

Ett annat sätt att utnyttja keramikens termiska egenskaper är att använda skärvor som ett isolerande och eldfast lager i botten av t. ex. en ugn. Ett bra exempel på detta påträffades för några år sedan vid en utgrävning av en förromersk lågtemperaturugn i St. Herrestad, Skåne (Fendin 1999; Stilborg 1995).

Godssammansättningen i de gamla skärvorna kan vara av stor betydelse för deras återanvändbarhet. I brist på sandpapper är skärvor gjorda av en sandrik, jämnkornig lera utan ytterligare tillsats av stenkross ett utmärkt red-

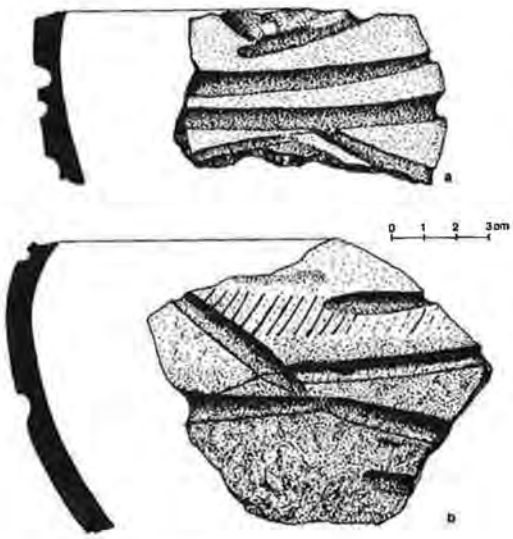

Fig. 1. Skärvor i TIW-tradition (4.-10. årh. e.Kr.) från Tanzania, sekundärt använda till slipning av ben och skalpärlor (Chami 1994:63).

skap för slipning av olika föremål[1]. Ett exempel (Fig. 1) kommer från Tanzania, där djupa rännor i en del skärvor avslöjar att de har varit använda vid slipning av små tunna ben- och skalpärlor (Chami 1994:63). Till denna typ av återanvändning hör också bruket av gamla skärvor som skinnskrapor, vilket var en vanlig företeelse i en tidig bronsålderskultur i Urabergen (Shamanaev 1998).

Keramik, som inte har bränts till sintringstemperaturer (d. v. s. höga temperaturer som bl. a. stengods kräver), är i allmänhet ett lättarbetat material. Detta tillsammans med skärvornas form, gjorde det lämpligt att göra spelbrickor av dem, vilket det finns en rad exempel på i skandinavisk järnålder (se bl. a. Michaelsen 1992:37). Till att spinna garnet i Zimbabwe-kulturens Zimbabwe (1100-1400 e.Kr.) användes ofta en sländtrissa, gjord av en gammal skärva (Fig. 2). Det var lätt att hugga och slipa till en rund skiva och sedan borra ett hål till själva trissan, förutom att keramiken tydligen hade en lagom specifik vikt (Caton-Thompson 1931). Möjligen beror också användningen av stora kärlfragment som skyfflar i Egypten[2] på att keramiken har varit lättarbetad (muntl. Dr. Paul T. Nicholson Univ. of Wales).

Exotisk keramik som Terra Sigillata i Skandinavien och kinesiskt blåmålat porslin i Swahilikulturen i Östafrika fick en särskilt status, som bland annat innebar, att även små skärvor återanvändes. I det första fallet som spelbrickor och hängen (Albrechtsen 1971:272 f.), och i det andra som väggdekorationer och hängsmycken/amuletter (Donley-Reid 1990).

Slutligen finns det tillfällen där skärvors sekundära funktion måste bero på till synes irrationella föreställningar om keramiken. Detta gäller till exempel den keramikamulett, som hittades på handelsplatsen Lundeborg från romersk järnålder på Fyn (Stilborg 1994; 1997:262). Den till synes ganska vanliga ornamenterade, reducerat brända skärvan, som hade försetts med upphängningshål och några tunna streck, hörde i själva verket till en mycket exklusiv grupp av benmagrad keramik. Exklusiviteten och den betydelse och/eller de funktioner, som dessa kärl har förknippats med är sannolikt orsaken till att denna lilla skärva har återanvänts på detta sätt.

Själva keramikens mytiska sociala roll i samhället tycks ligga till grund för en mycket speciell användning av gamla skärvor i Peru och Bolivia (muntl. Dr. Bill Sillar, Univ. of Wales). Gamla skärvor används ofta av krukmakarna som verktyg till hjälp vid formningen av såväl handgjorda som drejade kärl. Sådana skärvor

Fig. 2. Sländtrissa från Zimbabwekulturen (ca 1100-1400 e.Kr.) gjord av keramikskärva. Kagumbudziruinen, Buhera-distriktet, Zimbabwe. Skala 2:1. Foto: Ole Stilborg.

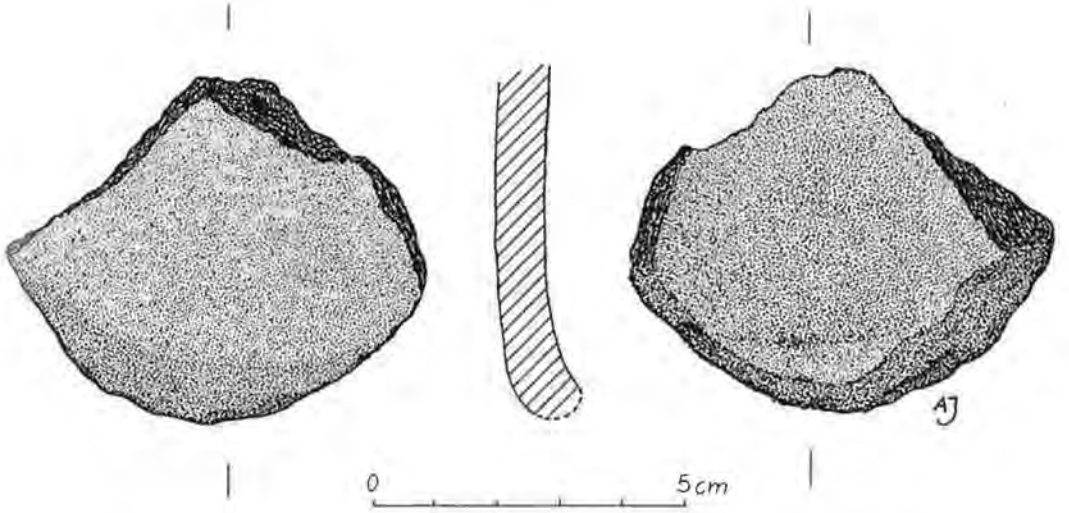

Fig. 3. Den sekundärt använda skärvan från schakt D. Teckning: Annika Jeppson.

kallas för "chauqa", vilket kan översättas med "det, som orsakar en nyfödd". Namnet kommer från den gamla och ännu levande sedvänjan i dessa trakter att skära av navelsträngen med just en keramikskärva.

Uppåkrafyndet

Bland fynden, som B. M. Vifot 1934 tog fram ur sitt schakt D fanns en enstaka bottenskärva, som utmärkte sig under den pågående keramikteknologiska registreringen på grund av sina delvis slipade brottytor (Stilborg 1998a).

Bottenskärvan har en tjocklek av 11 mm och väger 43 g. (Fig. 3) Den är gjord av en relativt grov lera, magrad med 10-14 % (vol.) granit krossad till en maximal kornstorlek av 1,5 mm. Upplysningarna om gods är baserade enbart på en besiktning och uppskattning, eftersom såväl ytslip som tunnslip av naturliga orsaker är uteslutna som metoder. Utsidan är glättad och kärlet antagligen reducerat bränt. Detta är förmodligen botten till ett mindre fingodskärl.

Vid något tillfälle - antagligen inte särskilt länge efter det att kärlet gick sönder - återanvändes denna skärva till någon aktivitet som slipade ner en del av den rundade brottytan. Den del som användes var den, där en del av kärlväggen satt kvar på botten. Man fick därmed ett verktyg där eggen var vinklad i förhållande till gripdelen, d. v. s botten. Resultatet blev en välvd slipad yta.

Dateringen av skärvan måste förbli mycket vag. Det finns inget daterande element på själva skärvan, och även om Vifot kunde urskilja en nedre stratigrafi från äldre romersk järnålder och en övre huvudsakligen från yngre romersk järnålder, kan man inte med någon säkerhet hänföra skärvan till någon av dessa perioder. Romersk järnålder tillhör den dock med stor sannolikhet.

Och ännu ett fynd

Att skärvan från Uppåkra inte är unik fick vi nyligen bekräftat. Arkeologerna Claes Petterssson och Marie Olsson, RAÄ UV Syd i Lund såg skärvan och kunde upplysa oss om, att de hade hittat liknande sekundärt slipade skärvor vid en grävning 1991 nära Höje å utanför Lund (Olsson 1998:7 f.). Platsen, som har betecknats Väg 108 och 852, område 5/yta A+B, ligger ca 100 m från Höje å. Här hittades ett antal stolphål, härdrester och gropar. Fynden utgjordes av keramik, träkol, slagen flinta och djurben och kunde på basis av enstaka ornamenterade skärvor dateras till yngre romersk järnålder. Flintföremålen bör anses för samtida med det övriga materialet.

Fig. 4. En av de sekundärt använda skärvorna från anl. 120 vid Höje å. Kanten på höger sida är tillslipat med hänsyn till redskapets form. Kanten mot nedre vänstra hörnet är den mot insidan av skärvan vinklade arbetseggen. Skala 1:1.

Bland keramikskärvorna i gropen A120 fanns tre skärvor med slipade brottytor. I samma grop fanns bl. a. också två skrapliknande flintföremål. Keramikskärvorna från gropen har studerats och dokumenterats av artikelns författare. Skärva I är en bukskärva av grovt naturligt magrad gods med en rektangulär form. De två horisontella brottytorna har slipats till raka lätt rundade kanter, medan den ena av de två vertikala brottytorna har en rak, sned slipning vinklad mot insidan (Fig. 4). Med förbehåll för kommande analyser (Shamanaev forthcomming) verkar slipningen av de två horisontella brottytorna snarast som en tilljämning av redskapet, medan den sneda slipningen är den egentliga arbetseggen. Till skillnad från Uppåkraskärvan har denna alltså en rak egg. Skärvorna II och III har också båda en rak, mot insidan av skärvan sned slipning på en av de vertikala brottytorna, men ingen slipning av de horisontella brottytorna. De två skärvorna härrör från samma kärl, framställt av grovt, naturligt magrad gods. Vid en första anblick verkar de tre skärvverktygen ha använts för samma ändamål.

En svårfunnen fyndgrupp?

Om skärvor har varit så allmänt användbara som redskap, som det här ovan har beskrivits, varför hittar vi då inte fler slitna skärvor än vi gör? Detta har antagligen sin förklaring i att keramik för att bevaras måste grävas ner eller täckas. Skärvor, som ligger kvar på ytan, sprängs under den första vinterns frost. När ett kärl krossas kan man förmoda att det har funnits ett visst incitament till att sopa upp skärvorna och kasta dem i en sopgrop. Skärvor, som har använts sekundärt som redskap - kanske utanför huset och till och med en bra bit ifrån huset – har däremot sannolikt enbart slängts på marken och vittrat bort. Gruppen av fynd av sekundärt använda skärvor kan därmed förväntas att vara ganska liten i förhållande till keramikfynd som helhet på grund av deras sämre bevaringschanser.

Kan sekundärt bearbetad keramik ha använts i skinnhantverk ?

Vid första anblicken av Uppåkraskärvan slås man av dess yttre formlikhet med en skivskrapa av flinta (Fig. 5). Vad gäller s. k. spån - eller skivskrapor av flinta, kan aldrig med fullständig säkerhet sägas att dessa verktyg alltid och enbart har använts till skrapning av skinn och hudar. Dock visar både slitspårsanalyser (t. ex. Andersen, 1998) och etnoarkeologiska studier (t. ex. Brandt 1999) att det är högst troligt att många av de flintföremål vi kallar skinnskrapor faktiskt också har varit det.

Även experiment med flintskrapor kan vara en framkomlig väg för att söka klarhet i föremålens användning. En av dem som har gjort försök med flintskrapor är Ylva Kristina Bengtsson, som i en C-uppsats vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, redovisar sina experiment med Kongemoseskrapor på bäver- och älgskinn (Bengtsson, 1999). Bland annat i sin egenskap av museipedagog på Vikingabyn i Hög, Kävlinge använder hon också andra flintverktyg vid skinn- och hudskrapning. Till skrapningsarbetet föredrar hon då en skivskrapa av flinta, av ungefär Uppåkraskärvans storlek, före t. ex. verktyg av järn. Enligt hennes förmenande är Upp-

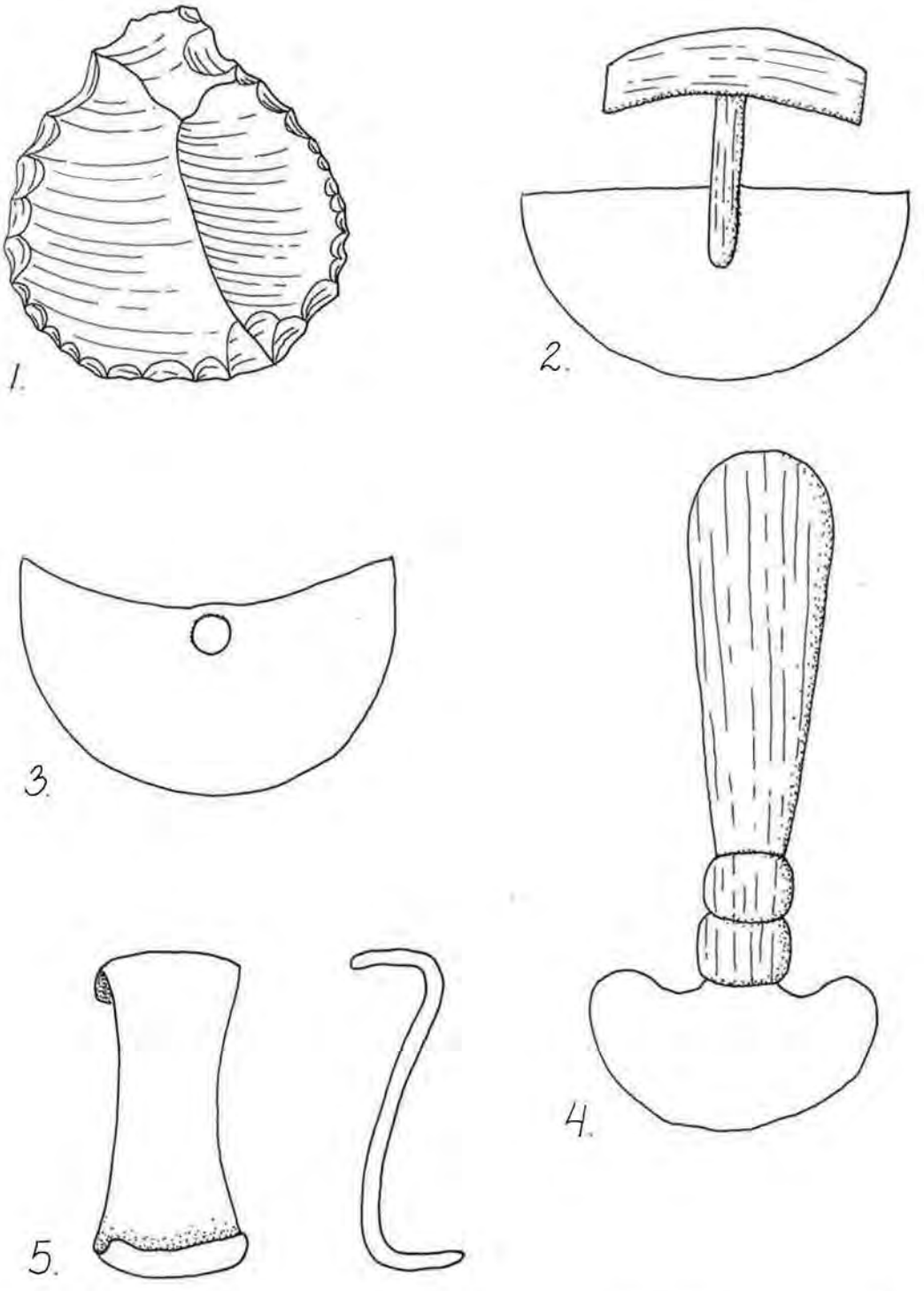

Fig. 5. Olika skrapverktyg. 1. En skivskrapa av flinta (efter Montelius 1917:565); 2. En inuitisk ulokniv; 3. En s k valloxsäbykniv (Hagberg 1967); 4. En järnskrapa med enhandsskaftning; 5. En Z-formad järnskrapa för tvåhandsskaftning (efter Zachrisson 1997). Teckning: Annika Jeppson.

åkraskärvan i formen lik vilken skivflintskrapa som helst; storleken borde ge en bra kraft vid arbetet om man greppar den med hela handen. Dock bör den i så fall snarast ha använts vid "mjukare" efterbearbetning än vid skrapning av råhud (muntl. Bengtsson).

Men sin böjda form påminner Uppåkraskärvan också om inuiternas ulokniv och den s. k. Valloxsäbykniven, en typ av krumkniv från äldre järnåldern[3] (Fig. 5). Även storleksmässigt stämmer Uppåkraskärvan relativt väl överens med de två sistnämnda knivtyperna. Uppåkraskärvan kan också, formmässigt sett, jämföras med nutida järnskrapor för skinnberedning (Fig. 5).

Valloxsäbykniven är av järn, medan ulokknivarna även kunde göras i andra material, exempelvis skiffer (Wilhelmsson 1996:44 med referenser). En ulokniv är en halvmånformig kniv som är vanlig i det arktiska området. Kniven används till det mesta; vid slakt, när djuret ska flås, vid skinnberedning, vid sömnad m. m. Kniven är intimt förknippad med kvinnornas arbete och har blivit en symbol för deras roll i inuiternas kultur (Oaks & Riewe 1996 med referenser).

Experiment med kopior av krumknivar från äldre järnåldern, utförda på Bäckedals folkhögskola, gav som resultat att Valloxsäbykniven hade liknande egenskaper som ulokniven. Den kan med andra ord ha använts till lite av varje, inklusive skrapning av skinn (Räf 1999; Sohlberg & Svensson 1997).

En intressant detalj hos Uppåkraskärvan är den vinklade eggen. Som ovan nämnts var den vinklad i förhållande till gripdelen, d. v. s. kärlets gamla botten. När man skrapar skinn med de ovan nämnda knivarna vinklar man sitt verktyg s. a. s. automatiskt mot själva skrapytan. Men på keramikskärvan kan man alltså ha utnyttjat en färdig vinkel hos föremålet. En parallell till denna funktion ser vi hos den Z-formade skrapan (Fig. 5), belagd från två gravar i Dalarna; den ena vid Örviken, Tisjön i Lima socken, daterad till 500-tal; den andra vid Norra Bredsundsnäset, sjön Horrmunden i Transtrands socken, daterad till 700-tal. I en annan grav från Tisjön låg bland annat en skrapa av kvartsitisk mo- eller sandsten. Gravarna vid Tisjön och Horrmunden bör, enligt Zachrisson, tolkas som tillhöriga den samiska kulturen. (Zachrisson 1997:204 f. med referenser).

Till skillnad mot tidigare nämnda ulokniv respektive valloxsäbykniv har dessa Z-formade järnskrapor haft en tvåhandsskaftning. Detta gäller även andra östliga skinnskrapor av järn eller sten. Tvåhandsskaftade skinnskrapor är kända i samisk kultur fram till våra dagar (Zachrisson 1997:203 ff. med referenser).

I vilket moment kan man ha använt skärvan?

Men kan man verkligen ha använt keramik till skinnskrapning? Behövs det inte ett material som ger en vassare egg för det? Kan Uppåkraskärvan ha använts vid något annat moment än skrapning vid skinnberedning eller garvning av hudar?[4]

Låt oss först gå igenom arbetsmomenten för att skapa ett berett skinn, respektive ett garvat läder. Vi utgår då framför allt från Lotta Rahmes bok *"Skinn garvning och beredning med traditionella metoder"* från 1993, men också från egna erfarenheter av skinnberedning. Låt oss samtidigt diskutera vid vilket eller vilka moment keramikskärvor kan ha använts.

Om man inte har möjlighet att bereda/garva huden med detsamma efter slakten, måste den *konserveras*, genom torkning, saltning eller frysning. Vi utgår ifrån att torkning och frysning har varit de vanligaste konserveringsmetoderna under järnåldern. När huden sedan ska beredas/garvas mjukgör man den genom att antingen lägga den i vatten eller enbart fukta köttsidan. Att endast fukta köttsidan gäller framför allt hudar som ska ha håren kvar.

Det första momentet i beredningen eller garvningen är *skrapningen*, då hinnor och fettvävnader på hudens köttsida avlägsnas. Men man skrapar ofta huden fler gånger under arbetets gång, t. ex. före och efter avhårningen, mellan två garvbad och som en finputsning på slutet. Att skrapa bort köttrester, hinnor och fettvävnader från en huds köttsida kräver en viss skärpa hos verktyget. Det gäller särskilt fetare skinn, t. ex. från säl, som kräver en annan teknik än hudar från "magrare" djurarter. Verktyget måste alltså vara anpassat till huden som ska

skrapas. För "magrare" hudar gäller att det inte ska vara alltför vasst, eftersom det då kan orsaka skador i huden. De skrapverktyg som används är bl. a. räckspade, skinnskrapa och benskrapa (Rahme 1993:47 f.) Här ska också den Z-formade skrapan och flintskrapan nämnas.

En keramikskärva, som den från Uppåkra, kan ha använts vid ett skrapningsmoment av en hud, förslagsvis längre fram i processen än vid den första "råskrapningen". Shamanaev beskriver hur de av honom undersökta keramikskärvorna har fungerat som en slags sandpapper på skinnen (Shamanaev 1998). Vad man bör ha i minnet är också vilken djurhud som i så fall har skrapats. Inte bara däggdjursskinn bearbetas på detta sätt. Även fisk- och fågelskinn kan ha kommit i fråga. Arten av skinn inverkar också på skraptekniken och skärpan hos verktyget.

Det andra momentet är *avhårningen.* Hudar som ska avhåras *veks* alltid, d. v. s. huden blötläggs i vatten, helst rinnande. Vekningens huvudändamål är att återge huden den naturliga fuktigheten och underlätta den efterföljande beredningen/garvningen. Hudar som ska pälsberedas måste vekas mycket försiktigt för att undvika pälslossning. När man lägger en hud i vatten sätter man igång en förruttnelse, bakterier angriper överhudens slemlager vilket gör att håren lossnar. Man kan också avhåra hudarna med aska och/eller lut, med skållning, med urin eller genom att skära bort håren.

Själva avhårningen efter vekningen sker vid en skavbom med hjälp av t. ex. ett vanligt kluvet vedträ, hårkniv av järn, skifferkniv (de två sistnämnda användes på garverier) och något Lotta Rahme kallar för ett strykjärn, d. v. s. "en kniv vars egg först slipades vass men sedan ströks med ett bryne vinkelrätt mot eggen innan den användes..."(Rahme 1993:53).

Beskrivningen av verktygen visar att det inte är fråga om vassa verktyg. Ordet "skavbom" säger vad det är frågan; huden läggs på en bom och det lösa håret skavs av. (Observeras bör dock att skavbommen också kan användas vid andra moment, t. ex. vid skrapning.)

Skärvorna från Höje å-fyndet kan ha använts till avhåringen. Möjligtvis kan det då ha varit frågan om skinn från ett mindre djur. Intressant i sammanhanget är att skärvorna från Höje å hittades i en grop nära ån, tillsammans med två möjliga flintskrapor (Olsson 1998). Närheten till ån talar för att det kan vara frågan om avhårningsredskap.

Genom *beredningen/garvningen* kan huden i fuktigt tillstånd motstå förruttnelse, och i torrt tillstånd håller den sig stark, smidig och böjlig. De garvnings- och beredningsmetoder som har använts under järnåldern bör ha varit *fettgarvning, rökgarvning och vegetabilisk garvning med bark. Uringarvning* är också tänkbar.

Efter beredningen/garvningen är det dags för *mjukgörningen.* Utan den blir huden stel och hård när den torkat. Det finns många verktyg för mjukgörning - allt från dragvidjor till att gnugga skinnet för hand (Inuiterna garvar inte alls skinnet utan nöjer sig med att tugga det mjukt).

En keramikskärva kan mycket väl ha använts vid mjukgörningen. Den kan samtidigt, som redan nämnts, ha haft en sandpappers-effekt.

Kan skärvorna ha använts vid framställning av nässeltråd?

Ovanstående diskussion om skärvornas funktion vid skinnhantverk är en av flera hypoteser. Andra användningsområden för skärvorna kan mycket väl tänkas, t. ex. vid framställning av nässeltråd (muntl. Eva Andersson). Efter att nässelstängerna har plockats, ska de *genomfuktas* (rötas) för att fibrerna ska lossna från övriga växtdelar. För att frigöra fibrerna måste man sedan *banka* på de rötade stänglarna. Därefter ska veddelen *brytas sönder* och tas bort. Vid detta senare moment kan skärvorna från Höje å ha använts. Därefter *kammas* (häcklas) fibrerna (Mannering 1996) Skärvorna kan också tänkas ha använts vid linberedning, vilken i stora delar går till på samma sätt som vid framställning av nässeltråd.

Ett sätt att besvara frågan om Uppåkraskärvan, skärvorna från Höje å och andra sekundärt bearbetade keramikskärvor kan ha använts inom skinnhantverket eller till bearbetning av plantfibrer, är genom experiment. Fungerar de bra som verktyg för dessa ändamål ? Det finns dessutom i Ryssland en mångårig erfarenhet av slit-

spårsanalyser på keramik liknande de analyser som görs på stenverktyg. Dessa analyser är också nära knutna till kontrollerade experimentserier (Shamanaev, forthcomming).

Skinnhantverk i Uppåkra?

Om den återanvända skärvan från Uppåkra har använts till skinnhantverk eller något annat hantverk, passar det in med andra fynd från denna del av Uppåkra. Såväl i Vifots gamla schakt, som i de nya från 1998 har det framkommit en hel del rester efter andra hantverk såsom bronsgjutning, smide, vävning och kammakeri. Keramiken i schakt D domineras i övrigt av ganska stora kärl - vilket också var fallet i schakt G på handels-och hantverksplatsen Lundeborg på Fyn (Stilborg 1997, 143 ff.) – också här associerat med såväl metallhantverk som kammakeri. Kärlen kan bland annat ha haft funktionen som vattenkärl till blötläggning av hornen till kammakeriet och som förrådskärl till allehanda råmaterial. Det tycks vara en koncentration av olika hantverksaktiviteter i denna den sydöstliga delen av Uppåkras kulturlager, närmare bestämt på den terass i landskapet, som finns öster om Prästlönebostället (muntl. Helgesson).

Med tanke på placeringen ganska nära boplatsens centrum är det dock tveksamt om man hållit på med skrapning av råhudar, avhårning eller garvning här. Alla tre momenten är "kladdiga" verksamheter. Avhårningen liksom garvningsprocessen är dessutom ganska illaluktande. Visserligen kan mycket väl uppfattningen om vad som ansågs äckligt och obehagligt ha varit annorlunda under järnåldern, jämfört med idag. Men vi tror trots allt att man inne på själva boplatsen ville undvika avfall i form av blodslamsor och illaluktande hårtussar. Därför bör skärvan, om den har använts på den plats den hittades, snarast ha brukats till "finskrapning" och mjukgörning. Alltså moment som kan knytas mera till själva färdigställandet, sömnaden av en färdig skinn- eller läderprodukt. Det passar i så fall bättre in på platsens övriga spår av hantverk, som också leder till färdiga föremål.

Efterord

Med anledning av fyndet av Uppåkraskärvan inbjöd Keramiska Forskningslaboratoriet och Arkeologiska Institutionen vid Lunds Universitet lektor A. Shamanaev från Ural State University i Ekatarinburg att diskutera och hålla föredrag om återanvända skärvor. Besöket i slutet av april finansierades av Svenska Institutet. Samtidigt fattade Aja Pettersson (skinnlärare på Bäckedals folkhögskola, Sveg) och Jannika Grimbe (elev på samma) intresse för skärvor som skinnskrapor och utförde några experiment.

Resultaten av såväl lektor Shamanaevs studier av slitspår på Uppåkraskärvan som experimenten i Sveg är ytterst preliminära. Systematiska experiment med just de här representerade godstyperna, under olika förhållande och på olika material etc. måste utföras innan säkrare konklusioner kan göras. Det finns emellertid indicier på att Uppåkra-skärvan kan ha varit använd till just mjukgörning av skinn / polering av läder och att skärvor fungerar bra just för detta ändamål. En mera detaljerat rapport om resultaten av A. Shamanaevs analys av Uppåkra och Höje åskärvorna kommer att publiceras snart. Systematiska praktiska experiment och arbete med identifiering av slitspår kommer att genomföras under 1999-2000.

Noter

[1] Även skärvor magrade med jämnkornig stenkross kan användas. Det avgörande är jämnkornigheten.

[2] Dateringen på dessa är okänd, men de anses för gamla, snarare än nutida.

[3] Beteckningen Valloxsäbykniv hänsyftar på Ulf Eriks Hagbergs uppdelning i tre typer av krumknivar från äldre järnålder. Valloxsäbykniven är den tredje typen i Hagbergs uppdelning (Hagberg 1967:109).

[4] Ordet beredning används för skinn som ska bli pälsskinn; ordet garvning används för hudar som avhåras för att bli läder.

Referenser

Albrechtsen, E. 1971. *Fynske Jernaldergrave IV:1,2. Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm.* Fynske Studier IX. Odense.

Andersen, S. H. 1998. Ringkloster. Ertebølle trappers and wild boar hunters in eastern Jutland. *Journal of Danish Archaeology.* vol. 12. 1994-1995.

Bengtsson, Y. K. 1999. *-In på bara skinnet. Ett skrapförsök med skinnet i centrum.* C-uppsats i arkeologi. Lunds universitet.

Brandt, 1999. *The ethnoarchaeology of hide-working and stone scraper use in Konso, Southern Ethiopia.* Paper given 990112 at WAC4, Cape Town, South Africa.

Caton-Thompson, G. 1931. *The Zimbabwe Culture. Ruins and Reactions.* Oxford.

Donley-Reid, L. W. 1990. The power of Swahili Porcelain, Beads and Pottery. Nelson, S. et al (red.) *Powers of Observation. Alternative Views in Archaeology.* Archaeological Papers of the American Anthropological Association no. 2.

Chami, F. 1994. *The Tanzanian coast in the first milennium AD.* Studies in African Archaeology 7. Uppsala.

Fendin, T. 1999. En bakugn. Andersson, T. (red.) *Boplatslämningar från stenålder- äldre järnålder. Skåne, St. Herrestad socken, Herrestad 68:88 mfl.* UV Syd Rapport 1999:8. Lund.

Hagberg, U. E. 1967. *The Archaeology of Skedemosse II. The votive deposits in the Skedemosse fen and their relation to the Iron Age Settlement on Öland, Sweden.* Stockholm.

Hodder, I. 1979. Pottery distributions: service and tribal areas. Millett, M. (red.). *Pottery and the archaeologist.* Inst. of Achaeology London.

Hulthén, B. 1985. The pottery from Karlsfält. Appendix II in Larsson, L. The Karlsfält Neolithic Settlement. *Acta Archaeologica* vol. 54.

Mannering. U. 1996. Oldtidens brændenældeklæde. Grønnow, B. och Rasmussen, M. (red.) *Arkæologiske eksperimenter i Lejre.* Lejre.

Michaelsen, K. K. 1992. *Bræt og Brik. Jernalderens spil.* Århus.

Olsson, M. 1998. *Skåne, Lunds stad, samt Flackarps och Uppåkra socknar, Väg 108 och 852.* Arkeologisk utredning och slutundersökning. UV Syd Rapport 1998:17. Lund.

Oaks, J. & Riewe, R. 1996. *Our Boots - an Inuits Women's Art.* London. New York.

Rahme, L. 1993. *Skinn garvning och beredning med traditionella metoder.* Stockholm.

Räf, E. 1999. Slaugthering holy cows? Studies of half-moon knifes in women's graves on Öland. *In press.*

Shamanaev, A. 1998. The reusing of fragments of pottery by the population of the Tashcovo culture. *Voprosi Arheologii Urala.* vol. 23. Ekatarinburg.

- forthcomming. Larsson, L. (red.) Uppåkrastudier 3, Acta Arch. Lundensia Ser. In 8°, Lund

Shepard, A. O. 1965. *Ceramics for the archaeologist.* Washington.

Sohlberg, A. & Svensson, J. 1997. *Försök med järnåldersverktyg från Öland.* MNT2 - 97. Examensuppgift. Bäckedals folkhögskola. Sveg.

Stilborg, O. 1994. En keramikamulet fra Lundeborg? *Årbog for Svendborg og Omegns Museum.* Svendborg.

– 1995. En ugn är en ugn är en ugn. *Meta* vol. 4. Lund.

– 1997. *Shards of Iron Age Communications.* Monographs on Ceramics. Lund.

– 1998a. Hverdagens keramik. Larsson, L. et al (red.). *Centrala Platser-Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Acta Arch. Lundensia Ser in 8°, no 28. Lund.

– 1998b. Ceramology: Getting closer to the potters and their world. Ahlgren, S. *et al* (red.). *Past and Present in Andean Prehistory and Early History.* Proceedings of a workshop held at the Etnografiska Museet, Göteborg, Sweden. Sept. 16.-17. 1996. Etnografiska Studier 42. Göteborg.

Vifot, B.-T. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum. 1935-36.* Lund.

Wilhelmsson, Å. 1996. *Skifferknivar - förekomst, utbredning och användning. Praktiska och teoretiska studier kring knivar från södra Norrland.* CD-uppsats. Institutionen för arkeologi. Umeå universitet.

Zachrisson, I. 1997. Varför samiskt? Zachrisson, I. (red). *Möten i Gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien.* Stockholm.

Muntlig uppgift

Doktorand Eva Andersson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.

Arkeolog Ylva Kristina Bengtsson, Vikingabyn i Hög, Kävlinge.

Doktorand Bertil Helgesson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.

Dr. P. T. Nicholsson, University of Wales.

Dr. B. Sillar. University of Wales.

Fynden i centrum, s. 41–58.

Metalldetektering och Uppåkra
Att förhålla sig till ett detektormaterial

Jonas Paulsson

Metal detecting and Uppåkra: Attitudes to a body of detected material

The introduction of metal detectors caused mixed feelings among archaeologists. Despite problems with illicit detecting, there are many benefits in using the tool in various archaeological situations. The Uppåkra project is one such situation which has raised many questions about the metal objects uncovered by large-scale detecting on the site. How much information can one extract from detected material, and in what way? How much of the prehistoric distribution of the artefacts is left in the plough-soil, and what do the metal objects represent? To answer these questions it is crucial to have knowledge about the depositional and post-depositional processes that have taken place and formed the distribution of the metal objects that we see today. When one is interpreting artefacts from plough-zone archaeology, in this case detected material, a critical approach to it is needed. Physical and methodical factors have a great influence on the artefacts. Nevertheless there is an interesting potential in plough-soil material. Metal detecting in the right way is a non-destructive archaeological method that can make a significant contribution to archaeology and therefore should be more used by archaeological units.

Jonas Paulsson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

När vi som i Uppåkra vid inledningen av 1999 står inför ca 5500 metallföremål, framdetekterade inom en och samma fornlämning (Fig. 1), ställer vi oss självklart frågan vad som kan göras med detta kvantitativt stora material. Hur representativt är det? Är den "ursprungliga" spridningsbilden förstörd? Vad representerar det? Hur mycket information kan man egentligen få ut av ett detektormaterial, och på vilket sätt? Vilket värde har i så fall denna information?

Metalldetektorn har gjort ett mer eller mindre revolutionerande intåg i den antikvariska världen de senaste decennierna, där den i framför allt Danmark har haft en positiv utveckling. Den har skapat ett nytt och viktigt arkeologiskt källmaterial som på ett avgörande sätt har gett oss nya kunskaper om det överodlade kulturlandskapet. Fördelen med metallföremålen är att de både har ett högt dateringsvärde (som ledartefakter) och är viktiga funktionsindikatorer för de aktiviteter som har pågått på en förhistorisk plats. Det finns alltså en stor potential i ett detektormaterial, men också många fallgropar. Det är därför viktigt att ha en källkritisk hållning till ett detektormaterial och diskutera kring representativitet, med vilken metod det har framtagits och hur materialet skall tolkas.

Metalldetektorn och arkeologin

Historik

På 1970-talet hade den tekniska utvecklingen av den militära minsökaren lett fram till en metalldetektor för privat bruk, som blev lättillgänglig både fysiskt och ekonomiskt. Hos antikvariska myndigheter och institutioner i många länder fanns en stor oro för vad privata skattsö-

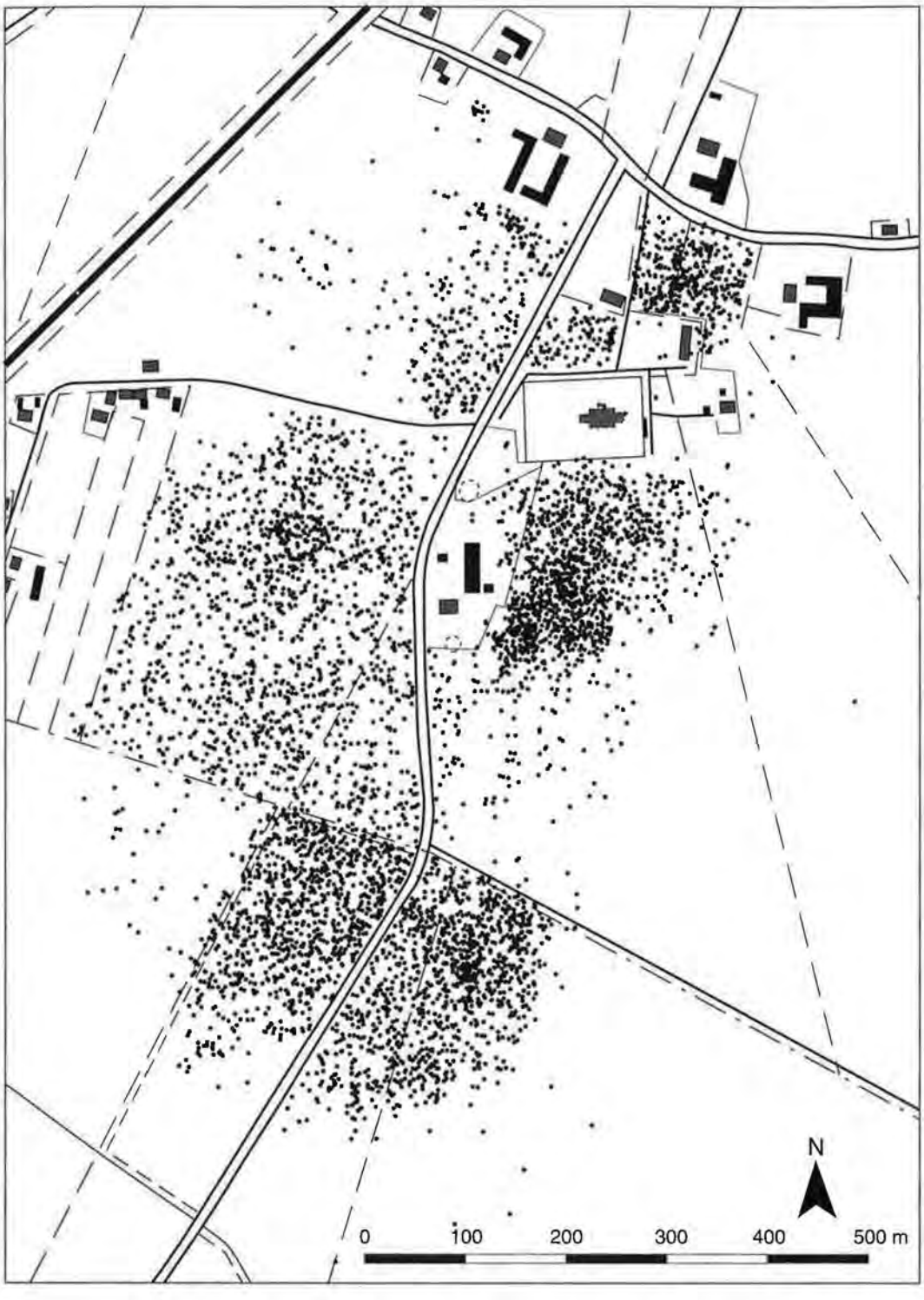

Fig. 1. Karta över Uppåkra med samtliga inmätta detektor- och ytfynd fram till 1999-01-01.

kare med ett tänjbart samvete kunde ställa till med. Mycket riktigt kom det snart rapporter från olika håll som Storbritannien, Irland, Sverige och Danmark om hemsökta och plundrade fornlämningar. Värst var det på de stora öarna i Atlanten. Detektorklubbar byggde upp skattletarnätverk, hälare agerade på den svarta marknaden, antikvariska myndighetspersoner hotades eller mutades (se ex. Kelly 1993; Dobinson & Denison 1995). I Sverige var det framför allt Gotland, känt för sina många vikingatida skattfynd, som var utsatt för denna tvivelaktiga verksamhet (Östergren 1989), men även Öland drabbades hårt. Debatten bland arkeologer var livlig om hur man skulle förhålla sig till metalldetektorn. Beroende på de faktiska problem man hade med plundringen i kombination med den antikvariska traditionen inom de olika länderna, kom lagstiftningen gentemot dessa handlingar att utformas olika (se Watt 1997:132 ff.). I Sverige, Norge, England och Irland infördes i olika takt allt större restriktioner mot de privata detektoranvändarna. Sverige och Norge gick till slut så långt att man förbjöd användandet av metalldetektorer utan speciellt tillstånd. Trots att Christian Fischer i början på 1980-talet skrev ett debattinlägg om metalldetektorn med rubriken "Den har fanden skabt" (Fischer 1983), så kom utvecklingen i Danmark delvis att ta en annan väg. Viktiga arkeologiska platser skyddades visserligen, men i övrigt blev det en liberal lagstiftning kring användandet av metalldetektorer (fr. a. gällande överplöjda fornlämningar). Det intressanta var att användningen av metalldetektorer hos allmänheten efter hand kom att knytas till det antikvariska arbetet, där lagen om danefæ (vilken sedan länge innebär att man mot ersättning är skyldig att inlämna speciellt värdefulla fornfynd till staten), var ett viktigt instrument för att nå ett bra samarbete (se ex. Olsen 1984; Petersen 1991; Nielsen & Petersen 1993). Mest utvecklat blev detta samarbete på Bornholm. Både där och på andra platser kom detektorn allt oftare att användas systematiskt inom dansk fackarkeologisk undersökningsverksamhet (se ex. Poulsen 1984; Jensen 1987; Jørgensen & Pedersen 1996; Watt 1997; Michaelsen 1999:38). I England har metalldetektorn långsamt börjat integreras i det antikvariska arbetet, men med själva fältarbetet i huvudsak utfört av amatörarkeologer (Dobinson & Denison 1995). Bortsett från det framför allt under 1980-talet pågående "skattfyndprojektet" på Gotland (Östergren 1989), har antikvariska myndigheter i Sverige inte använt metalldetektorn i någon större skala. Det nu i Uppåkra pågående forskningsprojektet står alltså relativt ensamt i Sverige när det gäller omfattningen av detektorarbetet (Hårdh 1998; Larsson 1998, samt denna bok). Nämnas kan ett nystartat projekt som avser metalldetektering av järnåldersboplatser i Kristianstadsområdet (Vä, m. fl.) i nordöstra Skåne, under ledning av professor Johan Callmer. Då de flesta svenska arkeologer saknar kompetens och erfarenhet av metalldetektorn som arbetsredskap har antikvariska institutioner i Sverige vid några tillfällen anlitat erfarna amatörarkeologer från Bornholm (Gustafson 1999).

Den danska modellen, med en liberal lagstiftning kring detektorer följt av det utvecklade samarbetet, kom att leda till en explosionsartad utveckling vad gäller inlämnandet av danefæ till staten (se Grønnegaard 1997: Fig. 1). Detta har i Danmark lett till en "revolution" för järnåldersforskningen, och då i synnerhet inom bebyggelsearkeologin, med exempelvis helt nya typer av bebyggelseformer (se Axboe 1991; Jørgensen & Pedersen 1996). Nya platser/områden har lyfts fram och gamla har ändrat karaktär, som exempelvis Gudme, Neble/Boeslunde, Tissø, Sorte muld, Stentinget och Bejsebakken. "Som helhed betragtet har metaldetektorerne åbnet for en helt ny 'mikroverden', som arkæologen hidti ll kun har haft et yderst sparsomt kendskab til. Helt nye oldsagstyper er fremkommet ad denne vej, og andre, hvoraf man måske har kendt et enkelt eller nogle få eksemplarer, er pludselig blevet mangedoblet i antal" (Liebgott 1988:207).

I England har integrerandet av metalldetektorsökning i det antikvariska arbetet också där medfört positiva effekter för arkeologin. "Detecting has revolutionised our understanding of iron age coinage, for example, and in turn has led to new insights into the social organisation of Britain on the eve of the Roman conquest. The study of other artefact types - such as Roman brooches and bronze age metalwork - have

also benefited from the far larger body of basic material which detecting can provide" (Dobinson & Denison 1995:40).

Riksantikvarieämbetets detektorundersökningar på Gotland har givit en helt ny bild av öns vikingatida boplatser (Östergren 1989).

Med metalldetektorerna har införts en ny revolutionerande rekognosceringsteknik, där detektorlokaliteterna har blivit en ny viktig arkeologisk källa. De aktiviteter inom järnåldersamhället som har kommit i en ny dager är framför allt handel och hantverk, men även de många nya skattfynden har varit ett viktigt bidrag inte minst för den numismatiska forskningen.

Metalldetektorn och dess fördelar

Metalldetektorn är ett batteridrivet, elektroniskt instrument, som utifrån en sökplatta (vilken förs fram och tillbaka tätt över markytan) sänder ut ett elektromagnetiskt fält ner i marken. När detta fält störs av ett metallföremål ger detektorn utslag genom en ljudsignal och/eller ett mätarutslag. Dessa signaler är olika beroende på ett föremåls vikt, form och läge i marken, samt vilken typ av metall/metallegering det består av. De flesta detektorer är idag utformade så att de tydligt kan skilja mellan föremål av järn och ädlare metaller (en så kallad diskrimineringsfunktion). Med en ordinär detektor går det normalt inte att detektera metallföremål som ligger under 20-25 centimeters djup. Då nästan alla detektorfynd görs på brukad åkermark innebär det att det i praktiken är omöjligt att nå metallföremål i "orörda" anläggningar/kulturlager under ploggången, vilken normalt har en tjocklek på cirka 30 cm. Dessa egenskaper hos metalldetektorn gör den till ett lämpligt arbetsredskap i många arkeologiska sammanhang.

Genom en systematisk markrekognoscering kan man på kort tid täcka stora ytor, framför allt om man arbetar med söklinjer med ett för undersökningen lämpligt avstånd från varandra. Sökytor kan väljas med hänsyn till olika indikationer på förhistorisk aktivitet som topografisk belägenhet, svartmylla, höjda fosfatvärden, andra i ytan synliga indikatorer, marknamn och så vidare. Detektorn kan då relativt snabbt och effektivt lokalisera och avgränsa en sönderplöjd metallförande fornlämning, där de påträffade föremålen kan ge information om en plats funktion och datering. Spridningsbilden av metallfynd kan ge en uppfattning om de skador den har varit utsatt för genom erosion och brukningsmetoder. Sådana fornlämningar kan vara en boplats, handels- och hantverksplats, skattfynd, depåfynd/offerfynd eller gravfält. Sålunda kan metalldetektorn vara ett oumbärligt arbetsredskap vid många arkeologiska förundersökningssituationer, och på ett kostnadseffektivt sätt vara med och styra valet av slutundersökningsplats. Metalldetektorn är en tillgång också vid arkeologiska utgrävningar där matjordsskiktet, som inom exploateringsarkeologin ofta bara avlägsnas maskinellt, kan gås över med detektor. Funna metallfynd kan bidra med information om platsen och kanske rentav bli avgörande för tolkningen av grävningsresultaten från de underliggande strukturerna. I stratigrafiska sammanhang kan detektorn användas till att genomsöka utgrävningsytan och markera metallutslag. Dessa utslagsplatser kan sedan grävas med större försiktighet och därmed minska risken för skador på metallfynden. Mindre metallföremål eller små fragment av föremål har möjligheter att hittas i sitt stratigrafiska sammanhang i stället för i sållet. Vid ovan nämnda användningssätt för detektorn finns det givetvis flera fysiska faktorer som påverkar resultatet av detekteringen, vilket kommer att diskuteras senare. En parentes i metalldetektorns användningsområde är möjligheten att lokalisera stenar strax under markytan, som när man exempelvis vid utgrävningarna vid Bandelundaviken på Gotland lyckades lokalisera stolphål (stenskodda) och en stensatt husgrund (Östergren 1985).

Arbetsmetodiskt har metalldetektering den positiva följdeffekten att man ständigt har blicken riktad mot markytan och på så vis kan utföra en viss ytinventering. Icke metalliska föremål kan registreras och insamlas. Andra synliga förändringar i ytan, som färgskiftningar (beroende på t. ex. sot, lera, sand), enstaka stenar eller samlingar av sådana kan också registreras.

Det finns en hotbild från vissa fackarkeologer att detektorundersökningar kan förstöra stratigrafisk information. Det måste framhållas att använd på jordbruksmark är metalldetektering

en icke destruktiv undersökningsmetod. Man kan snarare se det som en arkeologisk räddningsinsats av metallföremål som annars skulle vara utsatta för en fortsatt mekanisk destruktion och förflyttning från sin "ursprungliga" deponeringsplats. Detta förutsätter att det utförs en så noggrann fältdokumentation som möjligt, framför allt vad avser inmätning. Gödsling och den kemiska användningen inom jordbruket samt blottläggning för väder och vind (ökad syretillförsel) gör också att den kemiska nedbrytningen av metaller accelererar. Följden av detta resonemang blir att ju tidigare man tar hand om de i ploggången liggande metallföremålen ju mer arkeologiskt informationsvärde kan man få ut av detta material.

Från danskt håll anförs det att "metalldetektorn är det nyttigaste redskap som arkeologerna har fått sedan grävmaskinerna gjorde sitt intåg på 1970-talet" (Petersen 1994:27). De problem som metalldetektorns introducerande skapade i många länder har gjort att det har tagit lång tid för fackarkeologer att acceptera detektorn och förstå de möjligheter som finns i ett utbrett användande inom arkeologin. Metalldetektorn har en stor potential att göra skada inom arkeologin, men den har också en lika stor potential att vara arkeologin till stor nytta. Detektorn är en realitet, den har kommit för att stanna. I stället för att så ofta betrakta den som något som "fanden har skapat" kan den inom fackarkeologin i stället fungera som (om man spetsar till uttrycket) en "gudabenådad skapelse".

Källkritik och representativitet

När man rent konkret sitter och försöker tolka metallfynden från Uppåkra återkommer man ofta till centrala frågor som: Hur representativt är ett detektorfyndsmaterial från en förhistorisk plats och de aktiviteter som har skett där? Hur har det hamnat där? Vilket (arkeologiskt) informationsvärde har ett sådant material, och vad påverkar detta värde? Fundamentalt när man arbetar med ett material från ett matjordsskikt är att ha en gedigen källkritisk hållning. Denna hållning syftar inte till att frånskriva fyndmaterialet informationsvärde, utan att söka dess rätta värde. Detta är av största vikt när man till sist skall försöka förklara och tolka ett fyndmaterials existens. Denna källkritik bör innehålla olika matjordsarkeologiska och arbetsmetodiska aspekter, eller med andra ord fysiska och insamlingsmässiga faktorer. En annan viktig aspekt är den tolkningsmässiga faktorn, där man framför allt bör ha en källkritisk hållning till de korologiska och kronologiska jämförelser som forskare arbetar med och som brukar åskådliggöras med spridningskartor och statistik. Fortsättningsvis kommer den röda tråden att vara dessa källkritiska insikter. Flera källkritiska aspekter på ett detektormaterial kan också sägas vara av allmänarkeologisk art.

Det långa samarbetet mellan amatörarkeologer och antikvarisk myndighet på Bornholm har givit en stor erfarenhet av metalldetektering som undersökningsmetod och också skapat många källkritiska funderingar. Ett stort antal fynd från många olika platser har gjort det lämpligt att där studera källkritiska faktorer som representativitet och metod. Detta har utmynnat i det så kallade "sortmuldprojektet", som påbörjades 1996 (Watt 1998;1999), och som jag kommer att återkomma till vid flera tillfällen.

Matjordsarkeologiska faktorer

Arbetar man med metalldetektering och ett material sprunget därur, så arbetar man i princip uteslutande med matjordsarkeologi, och måste känna till de källkritiska aspekter som är knutna därtill.

Fynd belägna i matjordsskiktet har ofta inte ansetts ha något större arkeologiskt värde då de saknar stratigrafiskt sammanhang. Sedan flera decennier har man inom exploateringsarkeologin genomfört stora maskinella ytavbaningar för att koncentrera sig på anläggningsspår i undergrunden. Med andra ord har man banat av jorden för att komma åt den "riktiga" arkeologin, det vill säga anläggningar och fynd i slutna kontexter. Ytinventeringar, metalldetekteringar och sållning av matjord har allt mer visat på den potential som kan finnas i ett fyndmaterial från matjordsskiktet. Den kan bidra väsentligt till belysningen av aktiviteten på platsen och därmed ha en avgörande betydelse för tolkningen. Detta har lett till att innehållet i matjorden under senare år rönt ett allt större intresse. Ett kontext-

löst fyndmaterial måste kronologiskt och funktionsmässigt knytas till tidigare undersökta stratigrafiskt slutna fynd.

Kontext - lösfynd

För att återgå till frågan: Vad har då ett detektormaterial, funnet i Uppåkra, i ett icke stratigrafiskt sammanhang, för värde? Fynd från matjordsskiktet betraktas allmänt som kontextlösa och likställs med lösfynd. För att få perspektiv på begreppet kontext kan å ena sidan nämnas att arkeologiska studier redan tidigt har framhållit att lämningar i slutna kontexter oftast inte befinner sig i ursprungligt läge, att "in situ"-begreppet många gånger är mer optimistiskt än realistiskt (se ex. Wood & Johnson 1978). Artefakter från matjordsskiktet kan å andra sidan i större utsträckning än man tidigare har trott ha kvar information om sitt "ursprungliga" läge och inbördes relationer. Denna kontext får betraktas som tvådimensionell, där korologiska skillnader visar sig i mönster hos materialet, och kan vara mer eller mindre tydligt. I ett så stort detektormaterial som vi har från Uppåkra kan dessa korologiska skillnader/mönster vara lättare att urskilja. Ett större materials tvådimensionella spridning inom en fornlämning kan alltså ha ett stort informationsvärde. Kvantiteten övergår i kvalitet. Värdet på den information som kommer från ett detektormaterial avgörs delvis också av de frågor man ställer till detta.

Postdepositionella processer

Hur mycket återspeglar dagens fyndspridning den ursprungliga? Den naturliga följdfrågan blir: Varför ligger föremålen där de ligger? För att kunna tolka och förstå en arkeologisk spridningsbild byggd på material från matjordsskiktet är det viktigt att känna till både de depositionella och postdepositionella processer som har skapat dagens spridningsbild. Dessa processer bidrar i hög grad till formandet av det arkeologiska källmaterialet. Eller formulerat på ett annat sätt: att följa ett metallföremåls "livscykel", från den förhistoriska deponeringen till det att detektoroperatören plockar upp föremålet.

De postdepositionella processer som ägt rum kan vara en kombination av olika natur- och kulturbetingade processer. Dessa kan vara av kemisk, biologisk eller mekanisk natur och ha pågått med olika verkan från det att föremålet deponerades. Det kan vara allt ifrån djurgångar till dikesgrävningar. Både i medeltida och förhistoriska kulturlager finns oftast många spår efter dessa processer (sekundära aktiviteter). Så mycket som 70-80% av fynden från utgrävningar av det medeltida Lund beräknas vara omlagrade (Larsson 1993; Olsson 1995). På Uppåkra har de senaste årens arkeologiska undersökningar visat på förekomsten av sekundära störningar i kulturlagrena. De under 1996 genomförda kulturlagerborrningarna resulterade i många exempel på hela eller delar av borrkärnor med icke urskiljningsbara lager (homogena sekvenser), vilket kan tolkas som att omfattande omlagringar har skett (Larsson 1997). Även vid de arkeologiska utgrävningarna har homogena partier inom kulturlagret registrerats, liksom direkta nedgrävningar genom tydliga stratigrafier (Helgesson 1998; Lindell 1999).

Inledningsvis bör man vara medveten om vilka metallföremål som bevaras i ett matjordsskikt respektive vilka som av en eller annan anledning ej finns kvar. I det tidigare omtalade "sortmuldprojektet" på Bornholm ställer man sig frågan hur länge metallföremål kan "överleva" i ett intensivt odlat matjordsskikt (Watt 1998:208). Metallföremålen är utsatta både för kemisk och mekanisk nedbrytning. Hur snabbt detta sker beror dels på vilken metall/metallegering det är, samt huruvida föremålet är solitt eller sprött. Järnföremål och lätt fragmenterade föremål har en dålig "överlevnadsgrad" och får därmed räknas vara underrepresenterade. Framför allt guld men även silverföremål kan bevaras förhållandevis länge i ett matjordsskikt. Det mest avgörande för ett föremåls bevaringsmöjligheter är nog hur länge de har varit i omlopp i ett matjordsskikt. En osystematisk materialinsamling genom historien kan också påverka fyndsammansättningen. Metallföremål har säkert vid markberedning eller skörd i alla tider tagits tillvara, i alla fall de som till form eller metall (guld och silver) har varit speciellt iögonfallande.

Jordbrukets effekter på en fyndspridning genom markbearbetning torde vara en av de viktigaste postdepositionella processerna. Det rör sig

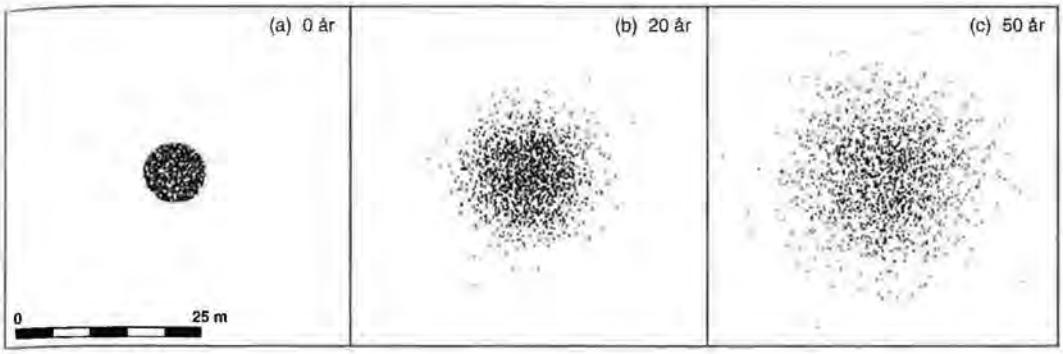

Fig. 2a. Datasimulering av plöjningens effekter på en cirkulär fyndkoncentration med en diameter på 8 meter. Simuleringen är baserad på värden från plöjningsexperiment. (a): ursprunglig fynddistribution, (b): efter 20 år, (c): efter 50 år (efter Yorston *et al.* 1990).

om både vertikal, men framför allt horisontell förflyttning av fyndmaterial. George Lambrick (1980) visar på att det finns många variabler som avgör plöjningens effekter, till exempel jordmån, berggrund, topografi, fornminnestyp, vidare fornminnets kondition, tidigare odling samt nuvarande jordbruksutrustning och hur denna används. Experimentella studier av plöjningens effekter på föremål i ett matjordsskikt, som har genomförts av flera forskare, visar att föremålsförflyttningen inte är speciellt stor (se ex. Clark & Schofield 1991). Dessa experiment har oftast varit för kortvariga. En mer rättvisande bild ger kanske Yorston *et al.* (1990) och deras datasimuleringar av föremålsförflyttning (Fig. 2a). Utifrån data från andras plöjningsexperiment har man beräknat föremålsförflyttningen under 50 år. Spridningsbilden efter 50 år är direkt jämförbar med spridningsbilden av en upplöjd silverskatt i en kontinuerligt brukad åker från Garde, Stenkyrka socken på Gotland (Fig. 2b). På spridningskartorna ser vi att förflyttningar upp till 10 meter är vanliga, och i enstaka fall kan förflyttningar på upp till 20 meter eller mer förekomma.

Ett föremåls fysiska egenskaper, som form, storlek och vikt, bör också ha betydelse vad gäller grad av förflyttning. Clark & Schofield (1991) har också vid sina experiment iakttagit att oregelbundet formade och större föremål tenderar att förflytta sig längre. Ser man till topografin i kombination med tyngdlagen, verkar det logiskt att större och tyngre föremål förflyttas längre i sluttande terräng. Lägger man till variabeln erosion (vatten-) blir föremålsförflyttningen mer komplicerad och inte fullt så logisk (se ex. Rick 1976; Ammerman 1985; Allen 1991). Men generellt kan man nog säga

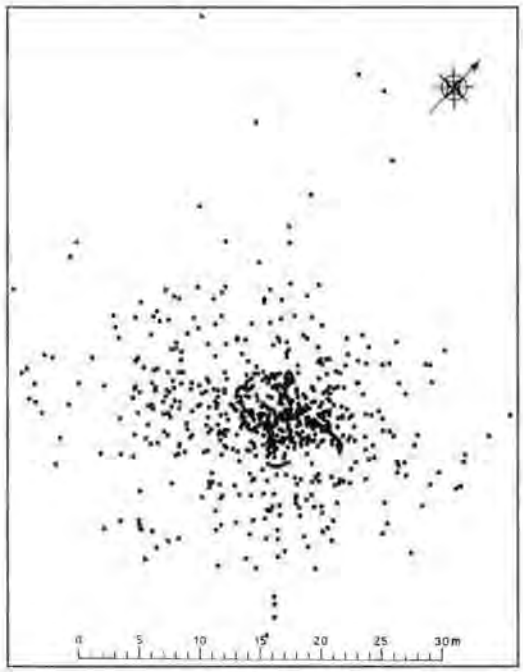

Fig. 2b. Spridningsbild som visar vad som har hänt med resterna av en 1935 upplöjd silverskatt i en kontinuerligt brukad åker i Garde, Stenkyrka socken, Gotland, framdetekterat mellan 1977 och 1984 (Östergren 1985:19, Fig. 3).

att mindre föremål är mer representativa för den ursprungliga spridningsbilden.

Artificiella tomrum (utglesningar) eller koncentrationer kan bildas vid postdepositionella processer. Olika historiska anläggningar som exempelvis äldre ägogränser, diken, vägar och byggnader kan idag vara synliga i metallföremålens spridningsbild. Jorderosion, som innebär transport av jord från högre till lägre liggande områden, kan ge upphov till en ökad föremålskoncentration på höjderna genom att volymen jord vari metallföremålen ligger minskar. Följdriktigt ökar i sin tur volymen jord i svackorna och ger en lägre fyndkoncentration där.

Man kan således säga att de postdepositionella processernas påverkan på ett fyndmaterial är starkt knuten till fornlämningens lokala förhållanden. Komplexa sammanhang uppstår, där några processer samverkar medan andra tar ut varandra. För Uppåkras del är den intensiva odlingen genom åren i kombination med platsens topografiska förhållanden, med en nivåskillnad på ungefär 15 meter inom fornlämningen, viktiga faktorer för påverkan på metallföremålens ursprungliga spridningsbild.

Hur skall man försöka nå någon kunskap om hur omfattande de postdepositionella processerna har varit på Uppåkra? Ett sätt att konkret belysa föremålsspridningen på är att undersöka avståndet mellan delar av ett och samma föremål (Fig. 3). Av de åtta föremål som jag känner till är det några som visar sig ligga ganska långt ifrån varandra. Två delar av ett vendeltida, genombrutet, förgyllt spänne låg så långt som drygt 80 meter från varandra. Hos fyra av föremålen ligger delarna väldigt nära varandra (under 10 meter). Det kan tolkas så som att dessa skulle kunna ha ett högre informationsvärde vad gäller deras ursprungsläge, men kan i stället bero på att de exempelvis genom markberedning har gått sönder i sen tid. Det är viktigt att vara medveten om att nyligen upplöjda föremål ligger i matjorden tillsammans med dem som har påverkats av markberedning under lång tid. En annan intressant iakttagelse är att de delar som hör ihop har flyttats från varandra i åkrarnas plogriktning (Fig. 3), vilket understryker att markbearbetning är en viktig postdepositionell process. På en plats som Uppåkra är det en mängd olika postdepositionella processer som har avlöst eller samverkat med varandra och som med stora variationer inom fornlämningen har påverkat föremålen olika. Det gör att informationsvärdet som är relaterat till föremålens primära läge samt den information som ligger i en fyndsammansättning blir ytterst komplicerad. Man kan nog ändå generellt förmoda att man i spridningsmönstret har kvar ett stort informationsvärde om platsens förhistoriska aktiviteter. Olika områden inom fornlämningen kan under olika perioder, och med viss kontinuitet, ha använts till vissa specifika aktiviteter (ex. boende, gravläggning, hantverk), vilket då avspeglar sig i fyndsammansättningen.

Detektorfynd och underliggande strukturer

Ett sätt att närma sig informationsvärdet på ett detektormaterial i ett matjordsskikt är att undersöka relationen till kvarvarande, underliggande anläggningar och strukturer. Flera arkeologiska undersökningar visar på att de postpdepositionella processerna ej helt har förstört den ursprungliga spridningsbilden, utan att det i många fall finns möjligheter att härleda var metallföremålen kommer ifrån. Utifrån analyser av myntspridningen på silverskatter har man på Gotland försökt beräkna läget för den ursprungliga skattplatsen, och i flera fall lyckats att på detta sätt hitta rester av silverskatterna "in situ" (Östergren 1986; 1989). Undersökningarna av lämningar från yngre järnåldern vid Tissø på Sjælland visar att många av detektorfynden från matjordsskiktet kan relateras till strukturer i undergrunden, där exempelvis föremål som tyder på metallhantverk kan kopplas till specifika anläggningar (Jørgensen & Pedersen 1996; Jørgensen 1998). Liknande erfarenheter har man från undersökningarna av Gudme-komplexet (Jørgensen 1999:15). Ett annat exempel finns från utgrävningarna av en vikingatidsbebyggelse vid Gl. Hviding, sydväst om Ribe. 18 st. föremål av bly, hittade inom ett begränsat område vid den inledande detektorundersökningen, kunde efter utgrävningen knytas till en specifik del av ett trelleborgshus och tolkades som spår efter en blystöpares verkstad (Jensen 1987). Dessa exempel visar på att man kan våga att använda informationen från ett kringplöjt

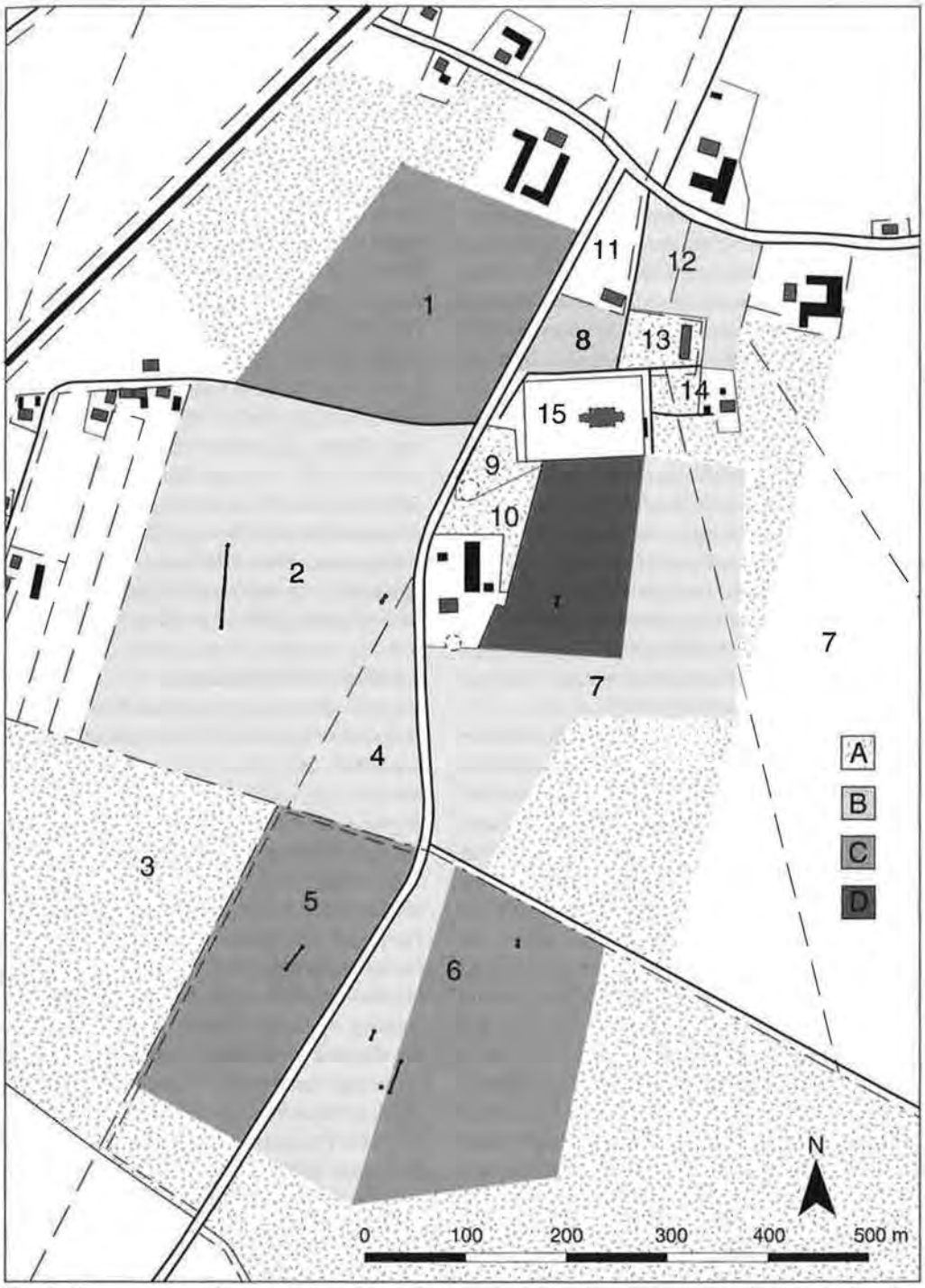

Fig. 3. Karta över Uppåkra som visar läge och avstånd mellan delar av åtta föremål (sammanbundna punkter), samt områdets detekteringsfrekvens 99-01-01 i gråraster med indelningen - A: extensivt eller endast söklinjer, B: 2 gånger, C: 3 gånger, D: 4 gånger. Figuren visar även den numeriska områdesindelningen av undersökningsområdet. Den sydligaste "punkten" i område 6, med detekteringsfrekvens "B", är två punkter endast 0,5 meter från varandra.

detektormaterial även om det inte finns kvar några orörda stukturer i undergrunden att koppla dem till. Den här relationen kan fungera på platser med sönderplöjda enskilda anläggningar (t. ex. hus, skattfynd), där det har funnits en begränsad aktivitet. Mycket svårare blir det när man skall tolka ett detektormaterial från platser som Uppåkra, med helt eller delvis sönderplöjda kulturlager. Här har funnits en stor påverkan av kulturbetingade postdepositionella processer på grund av en lång kontinuitet i ett intensivt, multifunktionellt användande av platsen. De i matjorden liggande metallföremålen behöver naturligtvis inte vara representativa för underliggande kulturlager, snarare representerar de en yngre fas som ligger sönderplöjd.

I det nu pågående "sortmuldprojektet" på Bornholm ingår undersökningar av relationen mellan fynd i matjorden och karaktären på det underliggande kulturlagret. Hittills efter begränsade undersökningar har man kunnat se både en vad gäller metallfynd kvantitativ och en kronologisk skillnad i materialet. Nerplöjningshorisontens läge och omgrävningar tros vara en del av förklaringen (Watt 1998).

Det är inte ovanligt att detektorundersökningarna säger en sak och de arkeologiska undersökningarna en annan. Ett rikt detektorfyndsmaterial i matjordsskiktet behöver inte vara en avspegling av vad som kan förväntas därunder. Hade man på en av Danmarks rikaste detektorlokaler, Gudme I, bortsett från de i matjorden liggande metallföremålen hade bebyggelsespåren inte skilt sig från många andra samtida boplatser (Petersen 1985). Tim Grønnegaard (1997:15 f.) tar upp flera andra exempel som visar på samma förhållande (ex. Bejsebakken, Sebbersund, Sønderø). Andra områden med betydande boplatsspår, som till exempel järnålderskomplexet Vorbasse, visar efter omfattande detektorundersökningar på nästan inga metallfynd alls (Hvass citerad i Jensen 1987).

Om nu detektorfynd i ett matjordsskikt representerar sönderplöjda strukturer eller anläggningar (kulturlager), vad finns det då för samband med andra indikationer på förhistorisk aktivitet, som ger sig tillkänna i matjorden? Självklart finns det ett icke metalliskt fyndmaterial i matjordsskiktet som förbigås vid en detektorundersökning. Vattensållar man utvalda kvadratmeter kan materialet därifrån komplettera metallfynden och vara vägledande för tolkningen av dessa. Undersökningar från Gotland, Tissø och Bornholm visar på ett klart samband mellan detektorplatser och höjda fosfatvärden och/eller mörkfärgad jord (Östergren 1989; Jørgensen & Pedersen 1996; Watt 1998;1999). Liknande samband ser vi från Uppåkra både om vi studerar Sockerfabriksaktiebolagets karta över fosfathalten i skånska jordar (Arrhenius 1934), där Uppåkra framstår med den största fosfatkoncentrationen, eller om vi jämför spridningskartan över metallfynd från Uppåkra (Fig. 1) med lantmäterikartor från 1776 visande mängden svartmylla inom Uppåkra (Riddersporre 1996:19, Fig. 5 och 6). Höjda fosfatvärden och mörkfärgad jord kan alltså ge en vägledning om presumtivt metallförande platser. Andra sätt att söka potentiella detektorplatser är att gå på ort/ägonamn och topografisk belägenhet (se ex. Grønnegaard 1997; Tornbjerg 1998).

Arbetsmetodiska faktorer

Vad påverkar mer vilka metalldetektorfynd som vi i slutändan har att forska på och varifrån de kommer?

Representativitet

Viktigt för representativiteten är vilka områden som faktiskt blir utsatta för metalldetektering. Metalldetektorn som arbetsredskap är i Sverige kopplad till antikvariska myndigheter, vilket gör att de områden som blir utsatta för detektering bestäms av exploaterings- eller forskningsarkeologiska undersökningar. I Danmark är det detekterade områdena i begränsad utsträckning styrda av antikvarisk myndighet. I stället är detektorfyndens geografiska fördelning en spegling av detektoramatörernas privatadresser (Petersen 1991; Grønnegaard 1997: 9 f., Fig. 5). En stor fördel är att icke exploateringsintensiva områden undersöks vilket sällan förekommer inom övrig dansk arkeologi. Det är inte ovanligt att en detektoramatör använder sig av arkeologisk litteratur och kartor vid val av detektorplats. Fyndrika platser favoriseras och blir på det sättet överrepresenterade i förhållande till mindre fyndrika platser (Watt 1997,

1999:6). Annars är exemplen många på fyndlokaler som har framkommit mer eller mindre av en tillfällighet (se Jensen & Watt 1993; Grønnegaard 1997:9,11). Allmänt avgör tillgängligheten av en yta detekteringsintensiteten av densamma. Intensivt brukade områden blir klart överrepresenterade. Man bör vara uppmärksam på att ovanstående förhållanden kan ge falska fyndkoncentrationer och skeva fyndspridningskartor, och påverkar alltså användningen av de senare.

Fältsituationen

Det elektroniska redskapet i sig själv, den som handhar det, detekteringsförhållande och museets "administrativa sortering", påverkar alla slutresultatet av en detektering.

Utan att gå in på det närmare kan det konstateras att det finns många olika metalldetektorer med skillnader i tekniskt utförande som ger delvis olika egenskaper och resultat (se ex. Crowther 1981). Utöver detta finns det sedan flera fysiska faktorer som påverkar metalldetektorn och dess verkningsgrad i fält. Magnetiska förhållanden i marken/matjorden kan avsevärt försvåra en metalldetektorsökning. Vidare är jordens partikelsammansättning och fuktighetsförhållande av betydelse. En optimal detekteringssituation är ett fuktigt, kompakterat matjordsskikt som är slätt på ytan, till exempel en nysådd, trumlad åker. En nyligen utförd markberedning (plöjning, harvning) tillför jorden luft, vilket ökar volymen på matjordsskiktet och försämrar resultatet av detekteringen. Luft mellan detektorns sökhuvud och markytan, som vid en ojämn yta eller en stubbåker, minskar detektorns djupgående betydligt. Väderförhållanden, framför allt kraftig vind, kan också försämra möjligheterna att uppfatta svaga signaler från detektorn. Vanligt är att recenta metallföremål invid befintliga eller i sen tid övergivna hus/gårdar ställer till problem vid detektering. Fysiska faktorers påverkan på kvantiteten fynd är alltså en källkritisk aspekt att räkna med vid jämförelse mellan olika avsökningar. Olika förhållanden ger olika resultat.

Den som håller i detektorn har också betydelse för slutresultatet. Erfarenheter både från Gotland och Bornholm visar att resultatet av en detektering är mycket avhängigt operatörens erfarenhet och skicklighet (Östergren 1986:23; Watt 1999:4). Mycket praktiskt detektorarbete i fält krävs för att fullt ut förstå en metalldetektors välnyanserade signalsystem, för att ej missa mindre metallföremål, ovanliga legeringar, eller låta resultatet påverkas negativt av bakgrundsmagnetismen. Olika detektoranvändares olika erfarenheter och kännedom om ett förhistoriskt metallfyndsmaterial styr den selektering som sker i fält av vad som anses vara av "värde", och därmed insamlas, eller det som ratas. Noggrannhet och tålamod är andra viktiga egenskaper som en detektoranvändare bör inneha.

Rent arbetsmetodiskt är det av största vikt att detekteringen utförs så systematiskt som möjligt. Detta är ett självklart mål med det vetenskapliga förhållningssätt som finns vid en arkeologisk undersökning. Mindre självklart är detta när metalldetektering är en fritidssysselsättning med ingredienser som inbördes tävlan, eller med incitament som till exempel danefæersättning. Watts erfarenheter är att " ... de fundmæssigt mest attraktive bopladser eller dele af bopladser næsten altid recognosceres intenst på bekostning af en systematisk og repræsentativ dækning af de enkelte arealer..." (Watt 1999:6). Undersökningen sker antingen där man vet av erfarenhet från tidigare detekteringar att det finns metallfynd, eller där man förväntar sig att finna sådana utifrån vissa betingelser som exempelvis topografisk belägenhet. Detta gör att dessa lokaler eller delar av lokaler blir självförstärkande och påverkar vår tolkning av dem samt användningen av spridningskartor. Ett tydligt exempel på detta problem har vi från våra metalldetekteringar på Uppåkra. För att klara av att detektorundersöka de stora arealer som Uppåkrakomplexet omfattar har vi sedan 1996 vid fem veckoslut haft hjälp av ungefär ett dussin bornholmska amatörarkeologer med lång erfarenhet av metalldetektering och samarbete med antikvariska myndigheter. Om man jämför spridningskartan på detektorundersökningar från några av dessa veckoslut (Fig. 4a), med den från en strikt systematiskt detektorundersökning av samma fält, utförd av en arkeolog (Fig. 4b) är skillnaderna anmärkningsvärda. Det är i Uppåkras fall uppenbart att de bornholmska detektor-

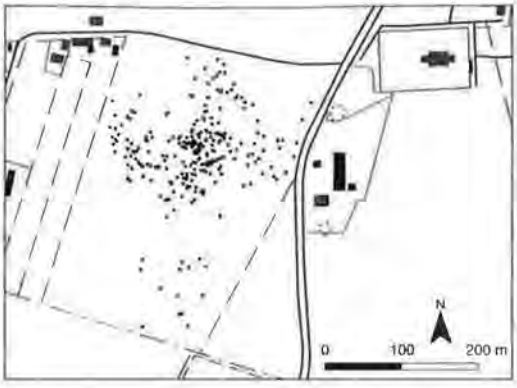

Fig. 4a. Spridningen av metallföremål på område 2, Uppåkra, funna av amatörarkeologer.

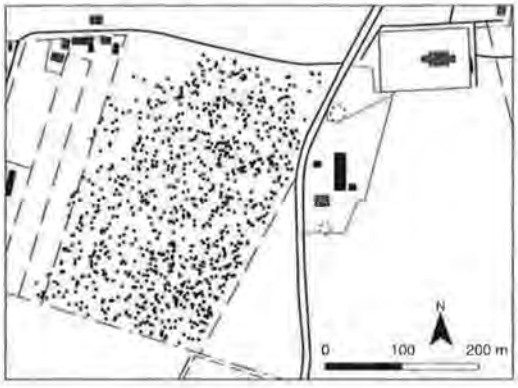

Fig. 4b. Spridningen av metallföremål på område 2, Uppåkra, funna av en arkeolog vid en strikt systematisk detektorundersökning.

användarna starkt har prioriterat topografiska höjdlägen. Detta exempel visar på vikten av ett systematiskt arbetssätt för att få en så representativ bild som möjligt av en fornlämnings metallföremålsbestånd vad avser koncentrationer, spridning och sammansättning.

För att få en rimlig arbetssituation i fält använder man sig i de flesta detekteringssammanhang av en i detektorn inbyggd järnavskiljningsfunktion, så kallad "diskrimineringsfunktion". Detta innebär att man kan koncentrera sig på ädelmetallutslag och att järnföremål i normala fall inte samlas in. Argumenten för en järnavskiljning är att det ligger så mycket historiskt järn i ett matjordsskikt och att det oftast är svårdaterade föremål i en dålig kondition (se ex. Östergren 1989:67,69; Watt 1999:5). Systematisk rekognoscering av järnföremål har bland annat förekommit vid Kalmargården på Sjælland och Sorte Muld på Bornholm, som visar att ett stort och förhållandevis viktigt material går förlorat (Poulsen 1984; Watt 1999:5). En annan viktig aspekt som gäller insamlandet av järnföremål är konserveringsproblemet av detta kvantitativt stora material. Järnföremål är följdriktigt starkt underrepresenterade i ett detektorfyndsmaterial.

Man bör också vara medveten om de begränsningar som metalldetektorn har att upptäcka vissa föremålstyper. Metallföremål som innehåller både järn och brons, som till exempel vikingatida kulformade vikter med tillplattade poler (består av en bronsmantlad järnkula), kan ge en signal som tolkas som ett järnföremål och därmed bli förbisedda. Små metallföremål, som guldgubbar, är i praktiken nästan omöjliga att hitta med en metalldetektor. Det är inte storleken så mycket som mängden metall som är avgörande för om dessa föremål skall ge utslag eller inte. Vilken typ av metall/metallegering ett föremål består av påverkar även signalstyrkan, till exempel ger många bronslegeringar ett betydligt sämre utslag än föremål av bly, silver och guld. Ett föremål som har den formmässiga egenskapen att den kan ställa sig på högkant vid en markberedning (ex. mynt) blir vid dessa tillfällen mer svårdetekterade än i plant tillstånd. Slutsatsen blir att metallföremål med dessa egenskaper riskerar att bli underrepresenterade, och påverkar sålunda också en fyndsammansättning.

Inmätning och registrering är grundstenar i all arkeologisk verksamhet. Vid fältarbete med metalldetektor är det viktigt, både för metallföremålens inbördes relationer samt för relationen med eventuellt underliggande strukturer, att en så noggrann inmätning som möjligt företas. I samarbetet med amatörarkeologiska detektoranvändare i Danmark är inmätningen ett område som inte har lösts tillfredsställande. Detta får till följd att en del av informationsvärdet av ett metallföremål går förlorat. Samtidigt saknas det i Danmark enligt Watt en enhetlig museal behandling av det detektormaterial som kommer in till de olika lokala museerna. Den ekono-

miska möjligheten för inmätning, registrering och konservering av metallfynden skiljer sig mellan museerna. Följden blir att museernas olika praxis också blir ett led som påverkar sammansättningen på det detektorfyndsmaterial som sedan står till forskningens förfogande (Watt 1997:139). Även i England är det stora skillnader på hur olika områdens antikvariska myndigheter arbetar och har för förhållande till privatanvändarna av metalldetektorer, vilket skapar en stor variation i inrapporteringsgrad (Dobinson & Denison 1995).

Metallfynden

Med hänsyn till alla de ovan genomgångna källkritiska resonemangen kring de postdepositionella processerna samt själva detekteringssituationen kan man nu försöka gå in på vad metallföremålen i sig själva har att berätta. Här tänker jag inte gå in på enskilda metallföremål eller föremålsgrupper, utan de behandlas i efterföljande artiklar (se denna volym). Jag kommer mer allmänt föra vidare ett källkritiskt resonemang om hur man nu kan handskas med ett detektormaterial. Vad representerar de föremål som faktiskt kommer fram vid metalldetektering? Centralt för resonemanget blir då att diskutera var, hur och varför något deponeras. Vilken funktion har ett metallföremål haft vid deponeringstillfället?

Depositionella processer

Michel B. Schiffer (1976) har identifierat några depositionella processer:

1. medveten deposition (ex. gravläggning, offer och depå)
2. övergivande/kvarlämnande av artefakter och boplatser
3. oavsiktlig förlust av föremål
4. avfallsdeposition

(efter Sjöström & Pihl 1993)

Det kan inom eller mellan samhällen finnas olikheter i de medvetna depositioner av metallföremål som exempelvis förekommer på boplatser, i gravar och offerfynd. Det kan till och med vara svårt att förstå vilken depositionell process ett föremål representerar. Det är svårt i ett stratigrafiskt sammanhang, men än svårare, om nästan omöjligt, blir det i ett matjordsskikt, i synnerhet om det är ett sönderplöjt kulturlager. En och samma föremålstyp kan representera flera olika depositionella processer. Exempelvis kan en fibula representera en grav, en metallskrotsdepå eller en oavsiktlig förlust. Inom fornlämningen Uppåkra har vi utifrån arkeologiska undersökningar bevis för byggnader, gravläggningar, aktiviteter som handel och olika typer av hantverk (Stjernquist 1996; Larsson 1998). För många föremålstyper på Uppåkra kan det sålunda vara nästan omöjligt att avgöra vad de representerar, vad de belyser för handlingar eller aktiviteter.

Funktion

Metallfynd är en viktig föremålskategori som daterings- och funktionsindikator. Ser man till enskilda föremål eller specifika fyndkombinationer kan det i ett detektormaterial, framför allt från platser med kulturlager, finnas en potential att diskutera handel, hantverk, centrum-periferi, regionala och interregionala kontakter, import och så vidare. Man kan alltså beröra ekonomiska, sociala och religiösa frågeställningar samt social stratifiering, organisation och bosättningskontinuitet. Inom en större detektorlokal som Uppåkra kan man även göra en interfunktionell analys och söka korologiska och kronologiska mönster. Trots fyndmaterialets brist på stratigrafisk kontext kan detta ge en översiktlig information om de aktiviteter och strukturella förhållanden som rått på platsen.

Det som kommer ut av en metalldetektering representerar bara de aktiviteter som har lämnat metallfynd efter sig. Man ställer sig undrande inför i hur stor grad metallfynden speglar "överklassens" föremålsvärld och speciella aktiviteter knutna till den. Ger det i så fall en underrepresentation av vardagens aktiviteter och de lägre skiktens föremålsvärld, vilken torde vara mer baserad på organiskt material? Kompletteras metalldetekteringar med ytinventeringar eller begränsad sållning av det matjordsskikt vari metallföremålen ligger, så kan man få en mer representativ uppfattning om de aktiviteter som har ägt rum på platsen.

Komparativa studier

För att tolka detektormaterial arbetar man inom den arkeologiska forskningen ofta med korologiska och kronologiska analyser som synliggörs i statistik och spridningskartor. Nationella och internationella jämförelser görs mellan olika detektorlokaler. Slutsatserna som kommer från dessa jämförelser måste ses i ljuset av flera källkritiska överväganden. Skillnader i detektorlagstiftningen och det museala arbetet i olika länder (se ovan), gör att många geografiskt övergripande jämförelser haltar. Man bör även tänka på att de postdepositionella processerna är unika för varje detektorlokal. Det kan även finnas lokala variationer i deponeringsgrad/skick mellan olika områden. I vissa områden väljer människor till exempel att manifestera sig genom nedläggning av guld och silver, medan andra inte har haft eller har haft ett för metalldetektering osynligt sätt att visa samma sak.

Vid kvantitativa jämförelser är det avgörande att känna till hur intensiva detekteringarna har varit, eller med andra ord en detektorlokals undersökningsfrekvens. Skall man få en rättvisande bild av de kvantitativa förhållanden som finns på Uppåkra måste man jämföra fyndspridningskartan (Fig. 1) med undersökningsfrekvensen (illustrerat i gråraster) för samma område (Fig. 3). Hur lång tid tar det då att "tömma" ett matjordsskikt på metallfynd? På Bornholm har metalldetekteringen genom åren givit den erfarenheten att det tar minst 10 år att helt tömma ett matjordsskikt, naturligtvis avhängigt detektoroperatörens erfarenhet och noggrannhet (Watt 1999:3 f.). Brukningsmetoderna på den undersökta ytan spelar givetvis också en viktig roll för möjligheterna att effektivt detektera ett område. Vid upprepad detektering minskar både kvantiteten och storleken på metallfynden över tid. Åkrarnas kompaktering (se nedan) och/eller djupplöjning kan däremot leda till att nytt fyndmaterial kan komma i omlopp i matjordsskiktet.

På detektorlokaler görs ofta korologiska analyser, ett försök att göra horisontala funktionsuppdelningar. Finns det en lång kontinuitet på en plats kan det försvåra dessa analyser då funktioner kan ha flyttat runt eller skiftat över tid.

Vid platser med bosättningskontinuitet är det mer regel än undantag att göra kronologiska analyser. Man diskuterar begrepp som kontinuitet - diskontinuitet och regression - expansion och jämför kvantitativt de till olika perioder daterade detektorfynden. Då jag anser att detta ofta sker oreflekterat och utan större källkritisk hållning tänker jag här räkna upp olika källkritiska aspekter som visar på komplexiteten i att göra dessa jämförande analyser. Både människors användning av metallföremål och deras benägenhet att deponera föremål i jorden samt rådande depositionsförhållanden kan inte bara skilja sig geografiskt (som nämnts tidigare), utan även variera över tid. Ställer man de olika periodernas metallföremål mot varandra måste man också fundera på hur användningen och tillgången på metall har förändrats både på en plats och under en period som helhet. Fenomen som recirkulation och omsmältning existerar, där vissa föremålstyper är mer utsatta för detta än andra. Vidare bör man tänka på att antalet daterbara föremålstyper ökar under järnålderns gång. För att undvika det senare problemet har många järnåldersforskare valt att endast göra sina beräkningar på en enda föremålstyp. Vanligen använder man fibulor/spännen som kan typologiseras och därmed dateras. De finns i stort antal, har en förhållandevis jämn spridning och anses därför vara en av de viktigaste indikatorerna för utvecklingen på järnåldersplatserna. Här måste man då tänka både på användningen av fibulor/spännen (enkla, parvis ställda), men framför allt om det finns förändringar i vilken depositionell process dessa föremål har ingått i under järnåldern. Vad eller vem representerar egentligen fibulorna? Speciellt under äldre järnåldern är en del av fibulorna tillverkade av järn och blir därmed underrepresenterade i ett detektormaterial. Däremot är det vanligt att vikingatida fibulor/spännen är fragmenterade, och de kan på så sätt bli överrepresenterade genom att ett och samma föremål kan komma att bli räknat flera gånger.

Skillnaden mellan ett metallföremåls tillverkningstid och deponeringstid kan också försvåra användandet av kronologiska analyser. Metallföremålen dateras till sin tillverkningsperiod, trots att flera föremålstyper kan vara i omlopp

under längre tider. Skattfyndet i Smørenge på Bornholm visar till exempel att äldre romerska silverdenarer har varit i omlopp fram i folkvandringstid (Kromann & Watt 1984), än extremare är att det inte är ovanligt att romerska silverdenarer hittas på vikingatida boplatser (Jonsson & Östergren 1988).

Det finns ett problem i att arbeta med kronologiska analyser på detektorlokaler med bevarade kulturlager under ploggången. De yngre lagrena, med sitt fyndmaterial, ligger sönderplöjda i matjordsskiktet, medan det äldre fyndmaterialet endast kan tillföras ploggången genom postdepositionella processer och blir på så sätt underrepresenterat. Erfarenheterna från Uppåkra är ett tydligt exempel på detta problem. Äldre arkeologiska undersökningar visade på tjocka kulturlager med omfattande bosättningsmaterial från äldre järnåldern, medan material som visade på en fortsättning av bebyggelsen in i yngre järnåldern var ytterst sparsam. När vi nu genom metalldetektering har haft möjligheten att över stora ytor undersöka Uppåkra visar det sig att i matjordsskiktet är den yngre järnåldern mycket rikligt representerad (Hårdh 1998; Larsson 1998). Samma erfarenheter finns från Bornholm och Watt håller därför på med denna problematiken och försöker inom "Sortmuldprojektet" att belysa sammanhanget mellan ett kulturlagers "erosionsnivå" (nerplöjningshorisont) och de resultat som kommer från kronologiska analyser av ett detektormaterial ur matjordsskiktet (Watt 1998; 1999).

Vid presentationen av kronologiska analyser (på ett detektormaterial från järnåldern) visas ofta (på olika sätt) den kvantitativa relationen mellan olika tidsperioder. Detta ger en kvantitativt rättvisande bild, men vill man diskutera begrepp som regression - expansion eller olika funktioners/aktiviteters intensitet samt estimera befolkningsstorlek måste man ta hänsyn till periodernas olika tidsomfång. Kvantiteten fynd (inom respektive period) måste då relateras till det antal år de har avsatts under. Exempelvis har ett folkvandringstida fyndmaterial avsatts under 150 år jämfört med 250 år för ett vendeltida respektive vikingatida material. Om man till exempel presenterar ett fyndmaterial som ett stapeldiagram måste man antingen ge staplarna dess rätta proportioner i förhållande till varandra beroende på det antal år respektive period omfattar, eller bortse från den periodiska indelningen och låta staplarna omfatta lika många år.

Detektorn och framtiden

Metalldetektorn kommer nog att fortsätta, för att använda Peter Vang Petersens ord, "att fungera som en veritabel vitamininjektion för dansk arkeologi" (Petersen 1994). I Sverige är utvecklingen mer osäker. En bättre detektorkompetens hos arkeologer och en större insikt om dess potential hos antikvariska myndigheter kan leda till ett mer professionellt utnyttjande av redskapet. I Sverige har vi nu den fördelen att vi kan ta del av de erfarenheter man har fått i Danmark och på ett kontrollerat sätt utveckla metalldetektering inom det arkeologiska arbetet. Fältarbete, dokumentation och konservering kan samplaneras. Metalldetektering bör alltså på ett mer samordnat sätt ingå i det antikvariska arbetet, och på så sätt ha möjligheter att även bli en "vitamininjektion" för svensk arkeologi.

Det vore önskvärt med mer riktade insatser på matjordsarkeologin från antikvariskt håll, då fyndmaterialet vid fortsatt kringplöjning alltmer förlorar i arkeologiskt informationsvärde och att materialet ute i åkrarna är under accelererande destruktion. Metalldetektering borde ingå som ett självklart moment vid många exploateringsgrävningar innan matjorden bortschaktas. Dagens "rationella" jordbruk hotar också att beröra "orörda" eventuellt underliggande stratigrafier och anläggningar. Tunga jordbruksmaskiner, konstgödsling, begränsad humusbildning och nerbrytning av organiskt material i kulturlagren gör att åkrarna idag sjunker ihop eller kompakteras. Iakttagelser vid de arkeologiska utgrävningarna på Uppåkra visar på att en försänkning av markytan på ungefär 20 cm. har skett sedan 1930-talet, det mesta av detta troligtvis under de senaste decennierna (Larsson 1998:106 f.). Mycket nyupplöjt fyndmaterial ligger följaktligen oskyddat i åkrarna.

För att bättre kunna tolka detektorfynden från Uppåkra handlar det om att så långt som möjligt förstå deras existens. En grundläggande

fråga är hur mycket i spridningsbilden som beror på depositionella respektive postdepositionella processer. När det gäller de postdepositionella processer som ägt rum på Uppåkra kan den kulturgeografiska forskning som Mats Ridderspore utför ligga till grund för en förståelse. Till exempel kan man jämföra de kulturgeografiska kartorna med spridningskartorna för detektorfynden och se om det finns mönster i detektorfynden som kan bero på kulturhistoriska faktorer.

Det finns flera sätt att på, i och under matjordsskiktet försöka komma åt information som kan leda till en bättre tolkning. En mikrotopografisk ytkartering kan korreleras till fyndspridningen för att se om fyndsammansättningar eller koncentrationer sammanfaller med topografiska avvikelser. När det gäller i matjorden liggande information kan möjligen en noggrannare fosfatanalys av Uppåkra vara ett meningsfullt bidrag. Vidare skulle ett system av provrutor, där matjorden vattensållas, ge ett fyndmaterial med en kompletterande information som nog skulle vara det viktigaste bidraget till tolkningen av metallfynden. Arkeologiska utgrävningar, av under matjordsskiktet existerande kulturlager, kan ge bidrag till att förstå i vilket ekonomiskt, socialt och religiöst sammanhang detektorfynden skall tolkas. Utgrävningsytorna kan lokaliseras till platser som i fyndspridning eller fyndsammansättning anses vara intressanta. Kartor med resultaten från utförd magnetisk susceptibilitetsmätning på Uppåkra kan också mer ingående jämföras med metallfyndens spridning och sammansättning.

Den största arbetsinsatsen vad gäller metallföremålen på Uppåkra kommer givetvis att vara en fortsatt metalldetektering av fornlämningen. Om nu erfarenheter visar att det tar omkring 10 år att med detektor "tömma" ett matjordsskikt på metallfynd så har vi på Uppåkra tidsmässigt genomfört en tredjedel av arbetet. Viktigt är också att få jämförande detektormaterial till Uppåkramaterialet. Inte minst bör det göras detekteringsinsatser på exempelvis agrara bosättningar och kustboplatser lokalt och regionalt. Resultaten av dessa skulle bidra till förståelsen av Uppåkras funktion i regionen.

Referenser

Allen, M. J. 1991. Analysing the Landscape. Schofield, A. J. (red.). *Interpreting Artefact Scatters. Contributions to Ploughzone Archaeology*. Oxbow Monograph 4.

Ammerman, A. J. 1985. Ploughzone experiments in Calabria, Italy. *Journal of Field Archaeology* 12.

Arrhenius, O. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. *Sveriges Geologiska Undersökning Årsbok* 28:3. Stockholm.

Axboe, M. 1992. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1991*. Det Arkæologiske Nævn. København.

Clark, R. H. & Schofield, A. J. 1991. By Experiment and Calibration: an Integrated Approach to Archaeology of the Ploughsoil. Schofield, A. J. (red.). *Interpreting Artefact Scatters. Contributions to Ploughzone Archaeology*. Oxbow Monograph 4.

Crowther, D. R. 1981. Metal Detectors at Maxey. *Current Archaeology* 77.

Dobinson, C. & Denison, S. 1995. *Metal detecting and archaeology in England*. English Heritage and the Council for British Archaeology. York.

Fischer, C. 1983. Den har fanden skabt. *Skalk* 1983:1.

Grønnegaard, T. 1997. *Yngre jernalders centralpladser - infaldsvinkler til et helhedsbillede*. Hovedfagsspeciale, København (opubl.).

Gustafson, B. 1999. Amatörerna som slår proffsen . Svenska arkeologer har länge arbetat med amatörer från Bornholm. *Populär Arkeologi* 1999:1.

Helgesson, B. 1998. *Rapport Uppåkra 1998:1*. Seminarieuppgift ARK 341. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund.

Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia 8:28. Lund.

Jensen, S. 1987. Pløjearkæologi. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1986*.

Jensen, S. & Watt, M. 1993. Handelscentre og centralpladser. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.). *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Aarhus.

Jonsson, K. & Östergren, M. 1988. Bote i Alskog sn - Skattfynd, boplats, metod och källkritik. *Gotländskt Arkiv* 1988.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996.

Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - en foreløbig præsentation. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia 8:28. Lund.
– 1999. Fra nutidens pløjelag til jernalderens samfund - stormænd og håndværkere i Gudme. Jansen H.M. (red.). *ÅRBOG 1998 for Svendborg & Omegns Museum.* Museumsforeningen, Svendborg 1999.
Kelly, E. P. 1993. Treasure-hunting in Ireland - its rise and fall. *Antiquity* 67:255.
Kromann, A. & Watt, M. 1984. Skattefundet fra Smørenge. En nedgravet skat fra folkevandringstid på Bornholm. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1984.
Lambrick, G. 1980. Effects of modern cultivation equipment on archaeological sites. Hinchliffe, J. & Schadla Hall, R. T. (red.). *The past under the plough.* Occasional Papers 3. Department of the Environment. Archaeology Reports.
Larsson, L. 1997. *Borrapport över Uppåkra.* Till Länsstyrelsen, Skåne län, 970131.
– 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia 8:28. Lund.
Larsson, S. 1993. Lunda-arkeologin i ljuset av erfarenheterna från de senaste utgrävningarna. *META* 93:3-4.
Liebgott, N-K. 1988. Metaldetektorer og middelalderens fromhedsliv. *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988.* Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Viborg.
Lindell, M. 1999. *Arkeologisk undersökning. Uppåkra 98:2. Fornlämning 5, Uppåkra 1:2, Uppåkra socken, Skåne.* Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund.
Michaelsen, K.K. 1999. ...men Vorherre hjalp til. Jansen H.M. (red.). *ÅRBOG 1998 for Svendborg & Omegns Museum.* Museumsforeningen, Svendborg 1999.
Nielsen, K. H. & Petersen, P. V. 1993. Detektorfund. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.). *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark.* Aarhus.
Olsen, O. 1984. Danefæ idag. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1984.
Olsson, A. 1995. *Relationen mellan stratigrafi och fynd, eller på spaning efter nå't som flytt.* D-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. Lund.
Petersen, P. V. 1985. Gudme I - hidtidige undersøgelser. Thrane, H. (reds.). *Gudme Problemer: beretning fra et bebyggelsearkæologisk symposium på Hollufgård afholdt den 24-25 oktober 1984.* Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet 33. Odense.
– 1991. Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. Detektorfund og danefæ fra perioden 1966-88. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark 2.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Højbjerg.
– 1994. Metalldetektorn: Vitamininjektion eller djävulens påfund?. *Populär Arkeologi* 1994:3.
Poulsen, P. 1984. Tissø 1978-83. Arkæologi og geofysiskesporingsmetoder. *Working Papers* 14. Nationalmuseet.
Rick, J. W. 1976. Downslope movement and archaeological intra-site spatial analysis. *American Antiquity* 41.
Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *META* 1996:3.
Schiffer, M. B. 1976. *Behavioural Archaeology.* Academic Press. New York.
Sjöström, A. & Pihl, H. 1993. *Arkeologi från ytan.* Delrapport inom projektet: Det dolda kulturlandskapet (opubl.).
Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.
Tornbjerg, S. Å. 1998. Toftegård - en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia 8:28. Lund.
Watt, M. 1997. Overfladerecognoscering af jernalderbopladser. Nogle kildekritiske betragtninger omkring samarbejdet mellem arkæologer og detektoramatører. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.), *"...gick Grendel att söka det höga huset...". Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Hallands länsmuseers skriftserie 9. Halmstad.
– 1998. Bopladser med bevarede kulturlag og deres betydning for studiet af bosættelsemønstre og centerdannelser i jernalderen. Eksempler og erfaringer fra Bornholm. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia 8:28. Lund.
– 1999. Detektorfund fra bornholmske bopladser med kulturlag. Repræsentativitet og metode. Henriksen,

M. B. (red.). *Detektorfund - hvad skal vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder. Rapport fra bebygelsehistorisk seminar på Hollufgård 26-10-1998.* Skrifter fra Odense Bys Museer vol:5 1999. Odense (i tryck).

Wood, W. R. & Johnson, D. L. 1978. A survey of disturbance processes in archaeological site formation. *Advances in Archaeological Method and Theory.* 1.

Yorston, R. M. & Gaffney, V. L. & Reynolds, P. J. 1990. Simulation of Artefact movement due to cultivation. *Journal of Archaeological Science* 17:1, januari 1990.

Östergren, M. 1985. Metalldetektorn i praktiskt bruk. *Gotländskt Arkiv 1985.*

– 1986. Silverskatter och boningshus. Skattfyndprojektet 1. En studie av gården Gannarve i Hall sn, Gotland. *Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar/RAGU Arkeologiska Skrifter* 1986:1.

– 1989. *Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatsindikation.* Theses and papers in archaeology 2. Visby.

Fynden i centrum, s. 59–65.

Detektorfunna föremål från järnåldern. Översikt av materialet vid årsskiftet 1998/1999

André Branca, Bertil Helgesson, Birgitta Hårdh & Mimmi Tegnér

Objects found with metal detector: Survey of the record 1998/1999

A survey of the Uppåkra detector-found objects was presented in 1998. Since then the number of objects has doubled. The distribution between periods and categories of objects, however, remains rather stable. During the long period from the Birth of Christ up to the Viking Age the fibulae outnumber all other categories of objects. The Viking Age record is much more varied, with a large number of coins, weights, figures and others. The objects indicate a variety of activities, including crafts and trade, and show that Uppåkra maintained a central position in the region for almost one thousand years.

André Branca, Bertil Helgesson, Birgitta Hårdh & Mimmi Tegnér, Arkeologiska Institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

I boken *Centrala platser - Centrala frågor* finns en översikt av detektormaterialet från Uppåkra, så som det förelåg i januari 1998 (Hårdh 1998). Föreliggande artikel är en uppdatering med de fynd som inkommit under året 1998 samt vissa resultat av den bearbetning som utförts under året, främst i form av examensarbeten.

Redan efter det första året av detektorsökning, 1996, visade fynden ett tydligt mönster beträffande spridning och fördelning på olika föremålskategorier, som därefter bibehållits med smärre förändringar. Fördelningen mellan olika fyndkategorier eller mellan olika perioder förefaller alltså vara tämligen konstant även om fyndmängden ökar. Materialet tillåter nu också att man kan diskutera variationer i innehåll och fyndmängder mellan de olika perioderna. Karaktären hos materialet skiftar mellan de olika perioderna. Orsakerna till detta kan vara flera och det är inte möjligt att mera än mycket preliminärt diskutera detta.

Antalet registrerade fynd uppgick vid årsskiftet 1998/99 till drygt 6000. I databasen fanns vid samma tidpunkt 3442 föremål som kunnat bestämmas. En stor del av detta material låter sig bara dateras inom mycket vida ramar eller måste förbli odaterat. Hit hör t. ex. flera hundra föremål registrerade som *metallhantverk*. Under denna rubrik har framför allt gjutklumpar av brons, bly, silver mm. samlats. Dessa visar, tillsammans med patriser, gjuthuvuden mm. att metallhantverk i stor skala bedrivits på platsen men tyvärr kan detta för närvarande bara undantagsvis dateras närmare. 1088 föremål har kunnat dateras till järnålder, åtminstone till äldre eller yngre järnålder. 133 föremål har daterats till medeltid. Dessa behandlas i en separat artikel i denna volym (Anglert & Huttu).

Tabell 1 visar fördelningen av daterade föremål på olika perioder. Förändringarna i den procentuella fördelningen jämfört med sammanställningen 1998 är marginella trots att materialet mer än fördubblats. Mer markanta förändringar är inte sannolika även om detektorsökningar i framtiden flerdubblar materialet. Däremot kan betydande förskjutningar komma till stånd om hittills obearbetade föremålskategorier kan dateras och integreras i det daterade materialet.

Tabell 1. Föremål daterade till järnåldern fördelade på olika tidsavsnitt.

Förromersk och romersk järnålder	126	12%	16 fynd/100 år
Folkvandringstid	81	7%	54 fynd/100 år
Vendeltid	451	41%	180 fynd/100 år
Vikingatid	435	40%	174 fynd/100 år *

*de vikingatida fynden är betydligt flera eftersom huvuddelen av de 226 viktloden sannolikt hör dit.

Två stora kategorier är viktlod och nålar. Viktloden är ännu bara preliminärt daterade och är inte integrerade i tabellen. Det är högst sannolikt att huvuddelen av de 226 registrerade viktloden tillhör vikingatid. När bearbetningen och dateringen av dem är färdig kommer andelen vikingatida fynd att öka väsentligt. Nålarna är överhuvudtaget inte bearbetade ännu. De är sannolikt mer jämnt fördelade på flera perioder, men huvuddelen av dateringarna bör ligga i yngre järnålder, företrädesvis i vendeltid.

Fördelningen av fynd från olika perioder speglar naturligtvis inte direkt intensiteten av bosättningen från olika perioder. Här spelar gängse källkritiska faktorer, som variationer i tillgång på material, deponeringsförhållanden mm. in. Man måste också beakta att fynden stammar från ploglagret och att de äldsta perioderna sannolikt är underrepresenterade. Exempelvis visar arkeologiska undersökningar av Uppåkra på att den mest markanta kulturlagertillväxten sker under romersk järnålder, medan de stora fyndmängderna från detektorsökningarna är från yngre järnålder (se vidare Paulsson i denna volym).

Två eller tre föremål kan dateras till bronsåldern, det är småföremål, knappar. Ett par föremål, bland andra knoppen till en halsring med triangelornamentik, kan med största sannolikhet placeras i senare delen av förromersk järnålder (Fig. 1).

Fig. 1. Fragment av halsring från förromersk järnålder. U 1511. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Romersk järnålder

Vid slutet av 1998 fanns 81 fibulor med datering till romersk järnålder (Fig. 2). De är ännu bara preliminärt registrerade och justeringar i fördelningen av olika typer och datering kommer säkert att ske. Huvuddelen har bedömts som tillhöriga yngre romersk järnålder. Bland fibulorna från äldre romersk järnålder finns kraftigt profilerade, några med bred bygel och några bandformiga. En bred, bandformad fibula med breda tvärband, U 4518, är sannolikt av bornholmsk typ (jmf. *Jeg ser paa Oldsager* nr. 558). Bland fibulorna från yngre romersk järnålder finns sådana med hög nålhållare, omslagen fot och lång nålhållare.

Till vapen- och ryttarutrustning hör ett svärdsskidebeslag och en sporre (Hårdh 1998, Fig. 4; Nicklasson 1998:97, 253 f.). Svärdsskidebeslaget har flera paralleller i de stora mossfynden (t.ex. Engelhardt 1970, Taf. VII). Ytterligare ett par fragmentariska beslag hör hemma i romersk järnålder. En pincett och några nålar får räknas till personlig utrustning. En stor pärla av blekt guldbleck med drivna knoppar, U 3827, tillhör en typ som förekommer från äldre romersk järnålder och ett stycke in i yngre romersk järnålder. Den är vanlig på Bornholm och kan ha sitt ursprung i romerskt konsthantverk (Fig. 3; Andersson 1995:52 ff.).

Samtliga föremål från äldre romersk järnålder kan dateras till andra århundradet. Från första århundradet finns hittills inga föremål registrerade. Från och med yngre romersk järnålder tilltar materialet markant. Det är två kategorier som dominerar bland fynden, fibulor och mynt. Mynten är visserligen präglade i senare delen av första och under andra århundradet men vissa kan ha deponerats betydligt senare. Denarer förekommer i såväl folkvandringstida kontexter som se-

Fig. 2. Exempel på fibulor från romersk järnålder. Övre raden U 827 och U 1671, nedre raden U 4547 och U 4745. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

nare. Att det funnits tillgång på silver i Skandinavien tidigt framgår av silverarbeten från yngre romersk järnålder och råmaterialet till detta kan mycket väl ha varit romerska mynt.

Folkvandringstid

Det folkvandringstida materialet domineras helt av fibulor. Av de 81 föremål som daterats till folkvandringstid är 62 fibulor. Periodens vardagsfibula är den korsformade. Denna är företrädd med 35 exemplar. Övriga fibulor uppvisar ett brett spektrum av inhemska och främmande exemplar (Hårdh 1998, Fig. 6, 13; *Uppåkra. Rikedomar...* Fig. 10, 37-39). Folkvandringstid, liksom yngre järnålder som helhet, uppvisar ett mer varierat material än de äldre perioderna. Minst 7 exemplar av relieffibulor, mer eller mindre fragmentariska, finns i materialet. Det bör påpekas att flera av dem är förgyllda eller försilvrade. Bland fibulorna finns en grupp som särskilt bör uppmärksammas. Det är en grupp s-formade och likarmade fibulor samt ett ovalt spänne, samtliga av brons, förgyllda och försedda med inlagda röda stenar, granater (Fig. 4). Bland dessa tillhör U 3494 en grupp fibulor med utbredning i Italien och Sydtyskland upp till Rhen-Main. Norr om Main är fibulor av denna typ inte kända tidigare. U 2660 tillhör en typ med vidare utbredning. Formen finns utbredd från norra Frankrike, över Sydtyskland, det langobardiska Österrike, Ungern, Slovenien till Norditalien. Om dess ursprung råder delade meningar, såväl gallo-romerskt som öst-merovingiskt område har föreslagits (för dessa upplysningar, i brev från 8.12.1998, tackar vi hjärtligt

Fig. 3. Pärla av guldbleck med drivna knoppar. U 3827. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 4. S-formade fibulor av kontinentalt ursprung. U 2660 och U 3494. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 5. Ryggknappfibula, guldcloisonné med inläggningar, 1:1. U 4476. Foto: Bengt Almgren.

Dr. Uta von Freeden, Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a. M.).

Dessa fibulor är exempel på praktfullt konsthantverk och import från Kontinenten. Till gruppen bör också ett riktigt praktstycke räknas. Det rör sig om en liten kompakt ryggknappfibula av guldbelagd brons och cloisonnéinläggningar med granater, U 4476 (Fig. 5). För övrigt kan noteras att andelen kontinentala fibulor är stor och att de ofta är fragmentariska. Kanske de rentav införts som metallskrot, råmaterial för smyckestillverkning.

Bland hängena finns en liten grupp på hittills 7 kapselberlocker, alla med samma form, fyrkantiga, närmast trapetsoida (Fig. 6). Vissa har ornerad framsida, andra har haft inläggningar av något slag. En är av guld med granater i cloisonné, U 4733. Denna har kontinentala paralleller och hör hemma i periodens senare del. U 2596 är ett litet runt hänge i guld med volutformade figurer i tråd som mittparti. Paralleller till det finns Kontinenten, bl.a. på alamanniskt område, dessa tillhör mitten och andra hälften av 500-talet (Christlein 1979, Taf. 58). Ett hänge i silver med två förgyllda ormar behandlas i separat artikel i denna volym (Hårdh). Det har sina närmaste paralleller bland praktfulla hästutrustningar kända från offerfynd bl.a. i Skåne.

Enstaka föremål, bl.a. en agraffknapp, U 3568, är ornerade i stil I. En prydnadsknapp av guld med pålödda ornament är ett praktfullt smyckeföremål, filigranorneringen är av samma slag som på en av grönbyfibulorna, U 3035 (jmf. t.ex. Arrhenius 1994:195).

Folkvandringstiden är kort, endast 150 år och de föremål som kunnats dateras till den är bara ett 80-tal. Om man kan säga att det romartida materialet domineras av två komplex, fibulor och romerska mynt, förefaller det folkvandringstida vara något mer varierat. Först och främst har vi de inhemska korsformade fibulorna i brons, som utgör en dominerande del av materialet. Till detta kommer ett importerat praktmaterial av guld, förgyllda bronser och föremål med inlagda stenar, glas eller granater. Kapselberlockerna utgör en distinkt grupp med möjligen såväl importerade som inhemska exemplar. Bronsfibulorna med kontinentalt ursprung är samtliga fragmenterade. En hypotes är att de importerats som metallskrot. Om det stämmer är detta ett nytt inslag i det folkvandringstida Uppåkramaterialet.

På gränsen mellan yngre romersk järnålder och folkvandringstid finns vidare en samling på 14 lans- och spjutspetsar av järn. De har kommit fram på en begränsad yta och flera av dem bär tydliga tecken av att ha blivit avsiktligt förstörda. De anger möjligen en offerplats och bör ses i samband med fynden från Gullåkra mosse, 2 km öster om Uppåkraboplatsen (Stjernquist 1996:107 ff.).

Vendeltid

451 föremål är nu daterade till vendeltid. Fibulor av olika slag dominerar kraftigt över andra föremålskategorier, Tab. 2. Man kan konstatera att alla de typer som brukar utmärka vendeltid är representerade och i stor utsträckning är det fråga om sydskandinaviska former (Hårdh 1998, Fig. 9). Typer och fördelning mellan olika typer är i stort sett densamma som 1998 men det bör noteras att andelen fiskfibulor och ryggknappspännen ökat påtagligt.

Med tanke på de omfattande spår av metallbearbetning som detektoravsökningen frambragt, är det också troligt att en stor del av fibulorna tillverkats på platsen. Då en stor andel av fibulorna också är fragment är det troligt att de till en del är råmaterial för framställning av nya smycken. Vissa av de vendeltida fibulorna representerar den tidigaste massframställningen under järnåldern, t.ex. de likarmade fibulorna och näbbfibulorna (Arrhenius resp. Hårdh i denna volym) medan andra kategorier t.ex. fågelfibulor och ryggknappspännen ger intryck av större exklusivitet (Branca i denna volym och Fig. 7). Andra nordiska typer av spännen är hittade i Uppåkra i antal om 10 - 20 stycken. Detta gäller främst rektangulära spännen, ovala spännen, s-formade spännen, ovala skålformade spännen och djurformade spännen. Av intresse är också runda, platta spännen som, med ett undantag, tidigare var okända i Skåne. En tidigare helt okänd typ i Skåne är en avlång smyckeplatta med inlagda stenar och en genomborrad kam på baksidan (Ørsnes typ S1, Ørsnes 1966, Fig. 226 - 230) och som huvudsakligen är känd

från Bornholm, U 38. Till de exklusiva föremålen från denna tid hör en liten djurstatyett av massivt silver (Helgesson denna volym) och sannolikt också ett förgyllt galthuvud av silver, U 1327 (Hårdh 1998, Fig. 11; *Uppåkra. Rikedomar ur jorden*: Fig. 42).

Ett särskilt intressant inslag i denna period är fyndet av två guldgubbar och två patriser för tillverkning av sådana. Guldgubbar är tillverkade av ytterst små och tunna bleck och hittas vanligen inte med detektor. Om Uppåkra döljer betydligt fler kan sannolikt bara besvaras genom utgrävningar. Patriser till guldgubbar är mycket sällsynta. Detta gör fyndet av två stycken på samma plats till något särskilt värt att uppmärksamma (se vidare Watt i denna volym).

Troligen är de vendeltida föremålen från Uppåkra betydligt fler än vad som angivits i Tab. 1 och 2. En hel del av vikterna, främst de runda och platta blyvikterna hör troligen hit liksom huvuddelen av de nu 97 nålarna. Utmärkande för det vendeltida materialet är det överväldigande inslaget av inhemskt, sydskandinaviskt hantverk. Intrycket av framställning av olika smyckekategorier i stor skala är påtagligt. Man kan överväga om detta har sin grund i en annorlunda organisation av hantverket, mer byggd på serieproduktion än tidigare och kopplat till efterfrågan hos större grupper av befolkningen än tidigare. Vid sidan av massmaterialet finns ett starkt inslag av exklusiva föremål, liksom i föregående period. En skillnad är att medan de exklusiva föremålen från folkvandringstid, så vitt vi kan bedömma nu, är importerade finns bland de vendeltida föremålen åtskilliga exempel på inhemskt hantverk av högsta kvalitet. Drygt 70 av de vendeltida artefakterna är överdragna med ädla metaller, guld eller silver, och intrycket av exklusivitet förstärks genom förekomsten av inläggningar av stenar, färgat glas eller granater.

Tabell 2. Vendeltid. Sammanlagt 451 föremål 1999.01.01.

	Typ	Hela	Frag.	Totalt
Fibulor	Djurformad fibula	6	5	11
	Fiskfibula	10	8	18
	Fågelfibula	13	31	44
	Fågelformad fibula	2	2	4
	Likarmad fibula	48	18	66
	Näbbfibula	78	58	136
	Ovalt spänne	5	14	19
	Rektangulärt spänne	4	16	20
	Runt spänne	22	3	25
	Ryggknappsspänne	-	12	12
	S-formad fibula	16	4	17
	Tungformad fibula	1	-	1
Övrigt	Kniv	x		x
	Nål	x	x	X
	Beslag	X	X	X
	Patris	x		x
	Sölja	x	x	x
	Obestämda föremål	x	X	X

x = 1-9 exemplar, X= fler än 10 exemplar. Eftersom materialet ännu bara är preliminärt bestämt vill vi inte ange några exakta siffror.

Vikingatid

Det vikingatida materialet har ökat med drygt 60% sedan februari 1998. De kategorier som ökat mest är ovala spännbucklor, treflikiga spännen, mynt och vikter. Den totala mängden vikter har i det närmast fördubblats, sammanlagt 226 st är nu registrerade, Tab. 3. Värt att notera är att majoriteten av vikterna fortfarande inte är daterade till period. Detta beror på att det är svårt att avgöra med säkerhet när en vikt är tillverkad, de flesta typerna har använts under lång tid, ibland in i medeltid (Gustin i denna volym).

De vikingatida föremålen uppvisar en stor variationsbredd i fråga om typer men också beträffande ornering och kvalitet. Det finns en stor uppsättning standardsmycken men också en stor grupp unika föremål. Dräktspännena är som regel av allmänna nordiska former (Callmer i denna volym). Som exempel på spår av metallhantverk kan patriser nämnas (Capelle i denna volym). Bland de unika eller mer sällsynta föremålen kan nämnas en rad figurframställningar, plastiska eller i relief: Odenstatyetten, fragmentet av en valkyriaavbildning (Bergquist i denna volym), drakfigurer och mansfigurer (Larsson & Hårdh 1998a, Fig. 12; Hårdh 1998, Fig. 11) samt ett lejonhuvud i mammenstil (Larsson & Hårdh 1998a, Fig. 14; *Uppåkra. Rikedomar...* Fig. 15, 16, 51, 52, 56).

Kontakten med omvärlden märks främst i

Fig. 6. Kapselberlocker. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

det omfattande myntmaterialet, där majoriteten av mynten är av arabiskt ursprung, men det finns även några västeuropeiska präglingar (Silvegren i denna volym). Ett färgrikt emaljspänne, U 260 (Larsson & Hårdh 1998a, Fig. 10; Larsson & Hårdh 1998b, Fig. 10; *Uppåkra. Rikedomar...* Fig. 54) kommer sannolikt från Irland och ett annat, U 2150, har en klar paralell i ett spänne från Bern, Schweiz och dateras till mellan 950 och 1050. Ett stort encolpion är sannolikt tillverkat i Tyskland på 1000-talet (Staecker i denna volym).

Över 80% av de daterade föremålen kommer från vendel- och vikingatid. En jämförelse mellan materialen från dessa båda perioder visar på en del intressanta skillnader. De vendeltida föremålen är hela i betydligt större omfattning. Bland de vendeltida föremålen är mer än hälften hela, medan bara en knapp tredjedel av de vikingatida föremålen är hela. Om man bara tittar på fibulor blir skillnaden ännu tydligare. Av de vendeltida fibulorna är 55% hela medan motsvarande siffra för vikingatid är 12%.

Fig. 7. Fragment av ryggknappspänne, U 3941. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Det vikingatida materialet är mer varierat i fråga om typer, såväl standardiserade smycken som unika föremålstyper finns företrädda. Andelen fibulor skiljer sig markant. De vendeltida fibulorna upptar nästan 85% av det totala antalet föremål från perioden medan de vikingatida fibulorna utgör en knapp tredjedel av det totala vikingatida materialet. Det kan inte uteslutas att en del av viktloden ska dateras till vendeltid eller t.o.m. ännu tidigare men den största delen bör ändå dateras till vikingatid. Om huvuddelen av de 226 viktloden också tillhör vikingatid blir skillnaden ännu mer påtaglig.

En omdebatterad fråga gäller Uppåkras roll i sen vikingatid och tidig medeltid, främst avseende om platsens funktioner förändrats. Analyser av utbredningen av fynden från respektive perioder är en viktig del i denna diskussion (se vidare Tegnér, Anglert & Huttu och Silvegren i denna volym).

Sammanfattning

Av denna kortfattade översikt framgår att det detektorfunna materialet från Uppåkra är mycket omfattande. Det finns inte en enda plats känd i skandinavisk järnålder, som kan uppvisa en sådan kvantitet, variation och tidsmässig kontinuitet som Uppåkra i detta avseende. Detektoravsökningar har hittills genomförts i omgångar från 1996 till 1998. Erfarenheten har visat att man vanligtvis behöver avsöka en yta under en tioårsperiod för att tömma ett ploglager. Det är alltså rimligt att föremålsbeståndet från Uppåkra under de närmaste åren kommer att fördubblas eller mångdubblas. Trots detta kan man redan nu utläsa en hel del resultat ur det förhandenvarande materialet. Platsens långa kontinuitet, från strax efter Kr. f. och framåt framgår tydligt. Sammansättningen av fynd från olika perioder

Fig. 8. Djurhuvudformat spänne av gotländsk typ, vikingatid, U 4605. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Tabell 3. Vikingatid. Sammanlagt 439 föremål 1999.01.01.

	Typ	Hela	Frag.	Totalt
Fibulor	Djurhuvudformad	1	-	1
	Kvadratisk	1	-	1
	Likarmat spänne	1	21	22
	Nål till fibula	2	-	2
	Oval spännbuckla	-	61	61
	Rektangulär	2	-	2
	Runt spänne	11	3	14
	Treflikigt spänne	8	22	30
	Tungformat spänne	3	1	4
	Urnesspänne	2	-	2
	Obestämd	-	9	9
Övrigt	Armring	-	X	X
	Beslag	x	X	X
	Bleck	-	x	x
	Djurhuvud	-	x	x
	Doppsko	-	x	x
	Drakfigur	x	x	x
	Fingerring	x	-	x
	Hänge	x	x	X
	Mansfigur	x	x	X
	Mynt	X	X	X
	Nyckel	x	X	X
	Nål, ringnål	x	-	x
	Patris	x	-	x
	Pincett	-	x	x
	Remdelare	x	-	x
	Svärdsknapp	x	-	x
	Valkyriefigur	-	x	x
	Viktlod	X	X	X
	Övrigt	x	x	X

x = 1-9 exemplar, X= fler än 10 exemplar Eftersom materialet ännu bara är preliminärt bestämt vill vi inte ange några exakta siffror.

tillåter att man kan börja diskutera variationer i aktiviteter och platsens funktion och karaktär under olika tidsskeden. Spridningsbilden för olika föremålskatergorier, sammanfallande utbredningar och förekomst av hela respektive fragmenterade föremål gör det möjligt att diskutera variationer i bebyggelse och aktiviteter inom olika delar av boplatsen. Frekvens och karaktär hos materialet från sen vikingatid och medeltid respektive kan bilda utgångspunkt för den centrala diskussionen om förhållandet mellan Uppåkra och det tidigaste Lund.

Referenser

Andersson, K. 1995. *Romartida guldsmide i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper.* AUN 21. Uppsala.

Arrhenius, B. 1994. Järnåldern. *Signums Svenska Konsthistoria.* Lund.

Christlein, R. 1979. *Die Alamannen. Archäologie eines lebendigen Volkes.* Stuttgart.

Engelhardt, C. 1970. *Sønderjyske offynske mosefund. Bd II, Nydam mosefund* . Nytryck. København.

Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. *Centrala platser - centrala frågor*, red. Larsson, L. & Hårdh, B. Lund.

Jeg ser paa Oldsager. 1966. København.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998a. Uppåkra - ett hövdinga- eller kungasäte. *Fornvännen 1997/3-4.*

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998b. Uppåkra - en central plats under skånsk järnålder. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland.*

Nicklasson, P. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland.* Lund.

Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review 1995.*

Uppåkra. Rikedomar ur jorden. 1998. Utställningskatalog, Lunds Universitets Historiska Museum. Lund.

Ørsnes, M. 1966. *Form og Stil.* København.

Fynden i centrum, s. 67–94.

Glass from Uppåkra: A Preliminary Study of Finds and Problems

Berta Stjernquist

Glass from Uppåkra: A Preliminary Study of Finds and Problems

The paper presents glass sherds found at the Uppåkra settlement and discusses their scientific problems. After some source-critical comments, the finds are treated in groups: glass with cut and polished decoration, Snartemo glass, claw beakers or squat jars, reticella glass, gold glass, palm cups or funnel beakers, and some odd sherds or sherds characterized by colour or by applied trails. Other glass finds from southern Sweden are also mentioned. Comparative material from Scandinavia, England, and the Continent is discussed. The Uppåkra glass is seen as a reflection of the contacts with the wider social environment. The functions of the glass are mentioned briefly as well as the problems to be illustrated by scientific investigations.

Berta Stjernquist, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Introduction

Studies of type, shape, decoration, and colour as well as the quality of the melted glass are essential for the analysis of glass and fragments of glass. Bottoms and pieces of the rim and the thickness of the glass are important factors for conclusions concerning type and shape. The decoration comprises a varied range of trailing, cut and polished pattern, decoration with applied gold foil etc. The colour is a difficult element to record, which is a well-known fact. The quality of the glass with bubbles and impurities of several kinds can give information about the production process (Herschend 1973). Scientific methods can shed light on problems concerning production, origin and the affinity of the sherds. Another aspect of great significance is source criticism (cf. Hunter 1973; Näsman 1984; Stjernquist 1986; Henricson 1990; Ingemark 1995).

The problem is how many of these elements are applicable when analysing the glass fragments from Uppåkra. Some finds of beads have been made, but beads are not included in this investigation (cf. Perlen 1997).

The representativeness of the material is the basic source-critical problem in any analysis. The fact is that the material is very restricted as a result of the method by which surface finds were collected, which involves chance. The result is that the find material is limited and incomplete. A problem is whether it is possible, in spite of the limitations, to grasp the structure of the material at the settlement as a whole and to distinguish the most important regions for the import of glass. Another problem is whether the distribution of the sherds is in accordance with the original location of the glasses in the area. This is surely impossible. However, the distribution of the sherds can give a preliminary picture (Fig. 1) which may be confirmed or revised by later investigations. There are many methodological deficiencies in the material that is known at present (cf. Näsman 1984). But it is worth trying to identify the types of vessels and to present hypotheses concerning the areas of manufacture and the distribution paths of the glasses.

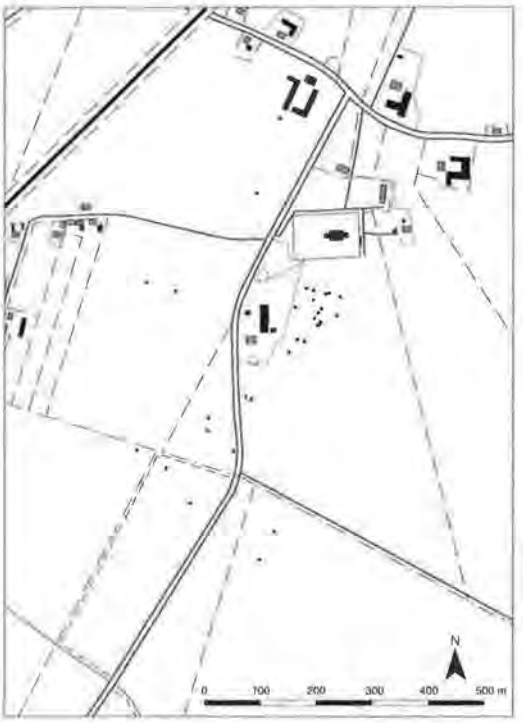

Fig. 1. Distribution map of the glass sherds. By Arne Sjöström.

Glass sherds from the Uppåkra settlement

Hitherto 44 glass sherds have been found at the settlement (Stjernquist 1994a, 1996; Larsson & Hårdh 1998). Six of these are stray finds (Fig. 3) without any information about the precise find spot. Of the remainder 34 were collected during the systematic walking with metal detectors (Fig. 2). Their find places are illustrated by the distribution map. Most of these finds come from area 7, that is, the area to the south of the church. This material is supplemented by a rim fragment found earlier during the digging for the mortuary (LUHM), and by 3 sherds found at two small excavations (Table I).

This rim fragment found during the digging for the mortuary belongs to the category of glass with cut and polished decoration (Fig. 7). Of the remainder, 4 are fragments of the Snartemo type (Fig. 4), 2 have reticella decoration (Fig. 6), 2 have a decoration of applied gold foil (Figs. 12, 18), one is a part of a snicked trail (Fig. 5), and 3 sherds belong to palm cups or funnel beakers (Figs. 9, 10). One of these is made of dark green glass and two are rim fragments of light green glass.

Of the sherds impossible to identify accurately, two are yellowish-green pieces of thin glass. One of them is a rim fragment. The colour is the same as that of the Snartemo type of glass but the material is much thinner. Another sherd is green (Fig. 17).

Some sherds are characterized by the colour and by the decoration with applied trails. One sherd has applied trail in turquoise blue (Fig. 3), 2 are blue with self-coloured trailing. There is also a loose thread of this colour. Several sherds are intensively bluish-green (Fig. 13). A couple of these have very thin trailing. Some sherds are pale blue (Fig. 14). Some odd sherds are also found.

The material will be dealt with according to types. The colour is defined only visually. At the end, the very small sherds named as fragments or splinters will be mentioned.

Glass with cut and polished decoration

This type of decoration characterizes a sherd found in connection with the digging for the mortuary (Fig. 7). It has been discussed and depicted in publications of the earliest finds from Uppåkra (Stjernquist 1994a, 1996). It is a rim fragment of light yellowish-green glass and some small fragments of the same vessel. By the rim two cut but not polished furrows run horizontally around the neck. The glass material is iridescent. The decoration consists of cut

Table I. Types of sherds

cut and polished	1
snartemo	4
yellowish-green, thin	3
reticella	2
gold-foiled	2
snicked trail	1
palm cup or funnel beaker	3
fragments, blue or bluish-green	8
sherds with trailing	15
odd sherds	5

Fig. 2. Detector finds. Uppåkra. Approx. 1:1.

and polished facets (oval). One edge of the sherd seems to have been polished after a break in old times. According to Eggers the sherd belongs to the types E 227-237, an identification which was followed by Lund Hansen. It means a dating to phases C2-C3 (Hansen 1987). It is perhaps possible to determine it more accurately through an analysis of the details of the rim.

It is not included in Straume's detailed study of the cut and polished glasses (1987). It can, however, be characterized by the shaping of the rim, which is evident as a characteristic feature. Under a rather broad edge there are two cut furrows which form a pronounced ridge. It is similar to the rims of the vessels from Dybeck and Nyrup (Fig. 19) (Straume 1987:86 and 60). The broad edge indicates that it is a rather big vessel and not a small one like the Himlingøje type (Straume No. 80). The cut decoration decides the type. The direction of the sherd shows that it is not a very conical beaker but a vessel with a rather straight wall. This indicates that it is similar to the above-mentioned numbers which have long-oval decoration design. In this case the study of the details of the cutting of the rim is very important for the identification of the rim. The sherd then belongs to Straumes type IV, Eketorp glass 4 and Eggers 233.

Glass vessels with cut decoration are known from several findplaces in Skåne. Besides the beaker Straume No. 60 from Dybeck there are two beakers with more rounded ovals: Borrby, Borrby par. (E228-230), Forestad moor, Riseberga par. (E 230) and two sherds.

A sherd, a stray find from Stockholmsgården, Valleberga par. (LUHM 28945, Strömberg 1953) has been dealt with by Straume (1987). It is light green, has a thickness of 4 mm, and traces of two polished oval facets. It seems to belong to Straume type I. It has previously been identified as belonging to E 228-230 (Hansen 1987) (Lund Hansen has a wrong inventory number). Another sherd of the same type was found in a rich grave-find from Kristineberg near Malmö (Stjernquist 1994b). This too is of light green glass and 5 mm thick. It has parts of two cut ovals. Four fibulae date the grave to the Late Roman Iron Age. A faceted sherd from Stora Köpinge should also be mentioned in this connection.

A faceted beaker comes from the neighbourhood of Lund (LUHM 10926) (Fig. 15). It has

been described in detail by Montelius and discussed by Eggers (type 237), Lund Hansen, Näsman (Eketorp glass 6) and Straume (type VII B 1). The type is a little later than the beakers with cut ovals. The proposed dating is C3, that is, Late Roman Iron Age or the transition to the Migration Period. It was found in 1882, reportedly in a gravel pit in the neighbourhood of Lund. It was not possible to identify the find place. It is, however, probable that it comes from a very rich complex and it is possible, therefore, that it comes from a grave with some connection to Uppåkra. It is difficult to find any other complex in the region which is in the running.

The motif with tight ovals and the motif with facets are similar and can be found on the same vessel. The beakers with this decoration are spread to the south-east towards the Black Sea region, a probable place of manufacture. The glass vessels with long ovals have another distribution and are said to have been manufactured in a western area (Rau 1972; Koch 1977; Näsman 1984; Straume 1987). In 1990 Näsman discusses the distribution maps and the glass commerce as a whole in the light of his intimate knowledge of the glass material.

Two earlier glass beakers with cut decoration from the well-known find from Öremölla belong to phase B2 and type E 187. They will not be discussed here.

Snartemo glass and other cone beakers with trailing

Four of the glass sherds from the Uppåkra settlement can be defined as fragments of the Snartemo type of vessels (U 3965, U 4063, U 4080, U 4236) (Fig. 4). They are all characterized by yellowish-green colour and with thickness of 2-3.5 mm. Oval and round bubbles indicate their place on the vessel body. Three of these sherds are decorated with applied self-coloured trailing. Two of them have horizontal spiral trailing below the rim (with 4 and 5 trails respectively with a thickness of 1.5-2 mm) (U 4236, U 4080). One sherd (U 4063) has a 3 mm thick trail which belongs to the vertical loops of a vessel. The sherd U 3965 has thin polished lines grouped in a way giving impression of applied trails.

It is not possible to define the shape of the vessels in detail. The horizontal trailing of the two sherds indicates, however, that they belong to the type with a broad zone of spiral trailing around the neck. The dissimilarity of the trailing indicates that the two sherds represent different vessels. Sherd U 4080 has a trailing which is similar to that of the vessel from Broa (Fig. 20), while sherd U 4236 is similar to the vessels from Eketorp and Nygårds (cf. Stjernquist 1986). The trail of sherd U 4063 is similar to the vertical loops of all the vessels mentioned. With the knowledge of the glasses of the Snartemo type it is possible to assume that the sherds discussed belong to footed beakers. This type of glass vessel can be dated to the Migration Period (Näsman 1984, 153).

Because of their colour and quality three other sherds can be discussed in connection with the sherds of the Snartemo type, but they belong with certainty to other types of glasses. The green sherd U 4182 has the same fabric as the Snartemo type. Another sherd, U 4183, is a rim fragment of yellowish-green colour. The fabric, however, is thin and the straight rim is not suited for a beaker of the Snartemo type. Finally, there is U 4016 which is yellowish-green but which has a rather thin fabric. It is a little bent and seems to be part of a vessel with a curved body (Fig. 17).

The starting point for an analysis of the glasses from the Migration Period is the two main types defined by Rygh and Montelius: Rygh 338/Montelius 203 or Snartemo glass and Rygh337/Montelius 202 or Kempston glass.

The difference between them has been described in Hunter & Sanderson 1982. The greatest typological differences are the proportions, the thickness of the fabric and the presence or lack of a foot. We can agree with the descriptions of these two authors. They add differences in the composition of the glass which elucidate that different raw material was used, as shown by technical analysis. The two types have in addition different distributions, which speaks for different areas of manufacture. The areas of manufacture are a problem which has been discussed by many scholars. It is still unsolved,

however. Hunter & Sanderson do not rule out manufacture in Scandinavia. In the publication of the glass from Gårdlösa other finds of Snartemo glasses from Sweden were discussed.

Based on whole vessels, Näsman has sorted the Snartemo glasses, the footed beakers, into several groups. He has added the groups bowls and low beakers with the same decoration of applied self-coloured trails (Näsman 1984, 1990). In addition a large amount of sherds which belong to the types and in some cases to the Kempston type is presented. The Kempston type has been thoroughly mapped and discussed by Vera Evison (1972).

As the sherd material from settlements indicates the shape of the glasses only in certain cases, the finds from the Gårdlösa settlement were dealt with only with the aid of technical analyses which were carried out to elucidate the affinity of the sherds and the assumed number of glass vessels (cf. Stjernquist 1986). No analysis of the shape was performed but the assumption was that it was in general the Snartemo type. Similar glass from the Uppåkra settlement will be dealt with in the same manner. The type can be defined by the decoration and by the quality of the fabric. The number of beakers can then be characterized intensively by technical analyses if it is possible to carry out such investigations.

The sherd material from Helgö is large, together about 1600 pieces (A. Lundström 1981; Henricson 1990). A large number of pieces belong to beakers with cut and polished decoration or yellowish-green beakers of the Snartemo type (Holmqvist 1964; A. Lundström 1981; Näsman 1984, 1990). The bulk of the material, however, is sherds of other types of beakers from the Late Iron Age, for instance reticella glass, which is discussed below (Näsman 1986, 1990). A large body of sherds is difficult or impossible to define accurately (Henricson 1990).

In his work on the glass from Helgö Holmqvist has also discussed the sherds of the Snartemo type. He declares, however, that the shape of the vessels cannot be reconstructed. In 1981 A. Lundström discusses the sherds of Snartemo type in somewhat greater detail. She discerns about 10 glasses of that type (1981, Fig. 1). She considers that some sherds may be of Kempston type (cf. Hunter & Sanderson 1982). Also Näsman discusses the glasses of the Snartemo type from Helgö (1986). The glasses from Helgö, however, have not been analysed in detail and it is therefore difficult to give a summary. One has to limit oneself to the conclusion that a part of the large material is fragments of this type of glass. A look through the glass found at Helgö has shown that it is sometimes difficult to distinguish the Snartemo glasses from other types with similar decoration of trails. The trails on the Snartemo type are as a rule lightly melted into the surface, but that is not general.

The increase in the number of finds belonging to the Snartemo beakers or their variants is mostly due to the fact that the attention has been focused on the sherd material. It has been clear that sherds appear in great numbers on settlement sites. It may be mentioned that, according to Margrethe Watt's mapping, there is a very large body of material found on Bornholm. The glass of the Snartemo type is rather easy to identify because of the characteristic colour, thickness, and decoration. The problem is, however, that many sherds lack the characteristic decoration. They may come from a part of the body which lacks the trails, and the identification is then difficult. In connection with the publication of the sherds from Gårdlösa the sherd material from find places on Gotland was studied intensively. It turned out that lots of sherds were difficult to define. It was not possible to draw conclusions concerning the shape of the vessel even if the colour and thickness were similar to the Snartemo type. It also happened that the sherds were partly melted.

The same difficulties concerning the interpretation of the sherd material are stressed by Näsman (1984). The difficulties are also due to the fact that several types of vessels have fabric which seems to be similar on visual inspection. The only method to solve the problem is in that case technical analyses of the fabric (Hunter & Sanderson 1982). There are, however, problems - not least financial - with technical analyses on a large scale. In his solid work on glass Näsman was not able to accomplish any such analyses.

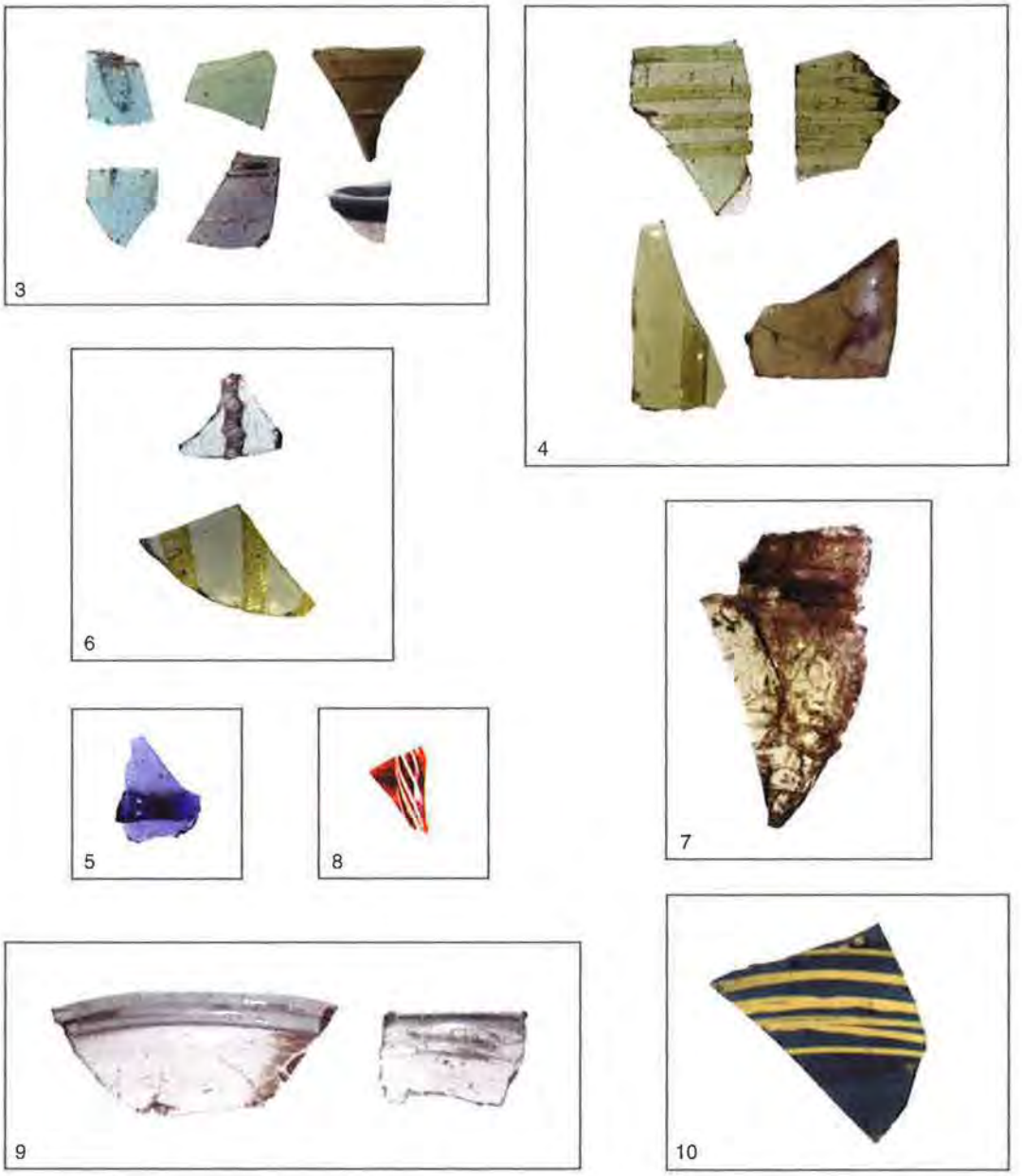
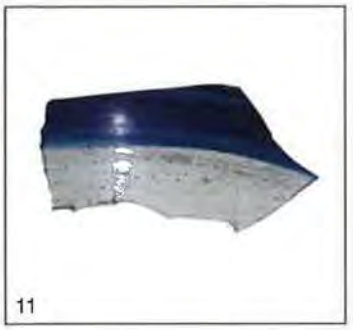

Fig. 3. Stray finds. Uppåkra. 1:1. Fig. 4. Sherds of the Snartemo type. Uppåkra. 1:1. Fig. 5. A part of a snicked trail. Uppåkra. 1:1. Fig. 6. Sherds with reticella decoration. Uppåkra. 1:1. Fig. 7. Rim sherd of a beaker. Uppåkra. 1:1. Fig. 8. Sherd with reticella decoration found in Trelleborg. 1:1. Fig. 9. Two sherds of a palm cup. Uppåkra. 1:1. Fig. 10. Dark green sherd probably of a beaker. Uppåkra. 1:1. Photo: Bengt Almgren.

The glass from Uppåkra has not been technically investigated either but it may be possible later on to complement the research in that way.

Technical analyses of glass from the Iron Age have been discussed in various connections. Scholars in Poland and areas nearby in the east have done intensive research in this field (Dekówna 1990). Other scholars who have used technical methods are Chambon & Arbman (1952), Straume (1979), and Koch (1977, 1989).

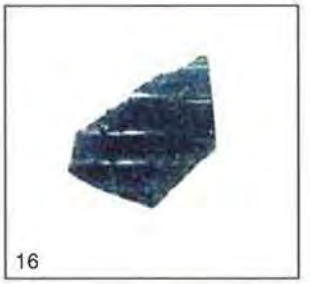

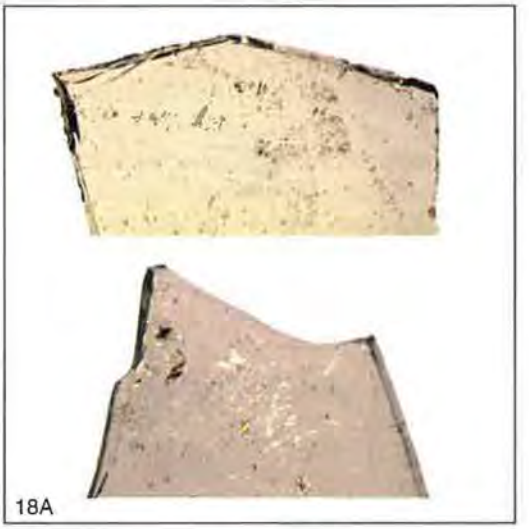

Fig. 11. Sherd of a funnel beaker found in Trelleborg. 1:1. Fig. 12. Blue sherd from Uppåkra with traces of gold foil. 1:1. Fig. 13. Bluish-green sherds from Uppåkra. 1:1. Fig. 14. Pale blue sherds from Uppåkra. 1:1. Fig. 15. A beaker from the neighbourhood of Lund. Height 12.3 cm. Fig. 16. Blue sherd from Kverrestad. 1:1. Fig. 17. Yellowish-green sherds from Uppåkra. 1:1. Fig. 18. Light green sherd from Uppåkra with traces of gold foil. 1:1. Fig. 18A. Details of Fig. 18 with traces of gold foil visible. Photo: Bengt Almgren.

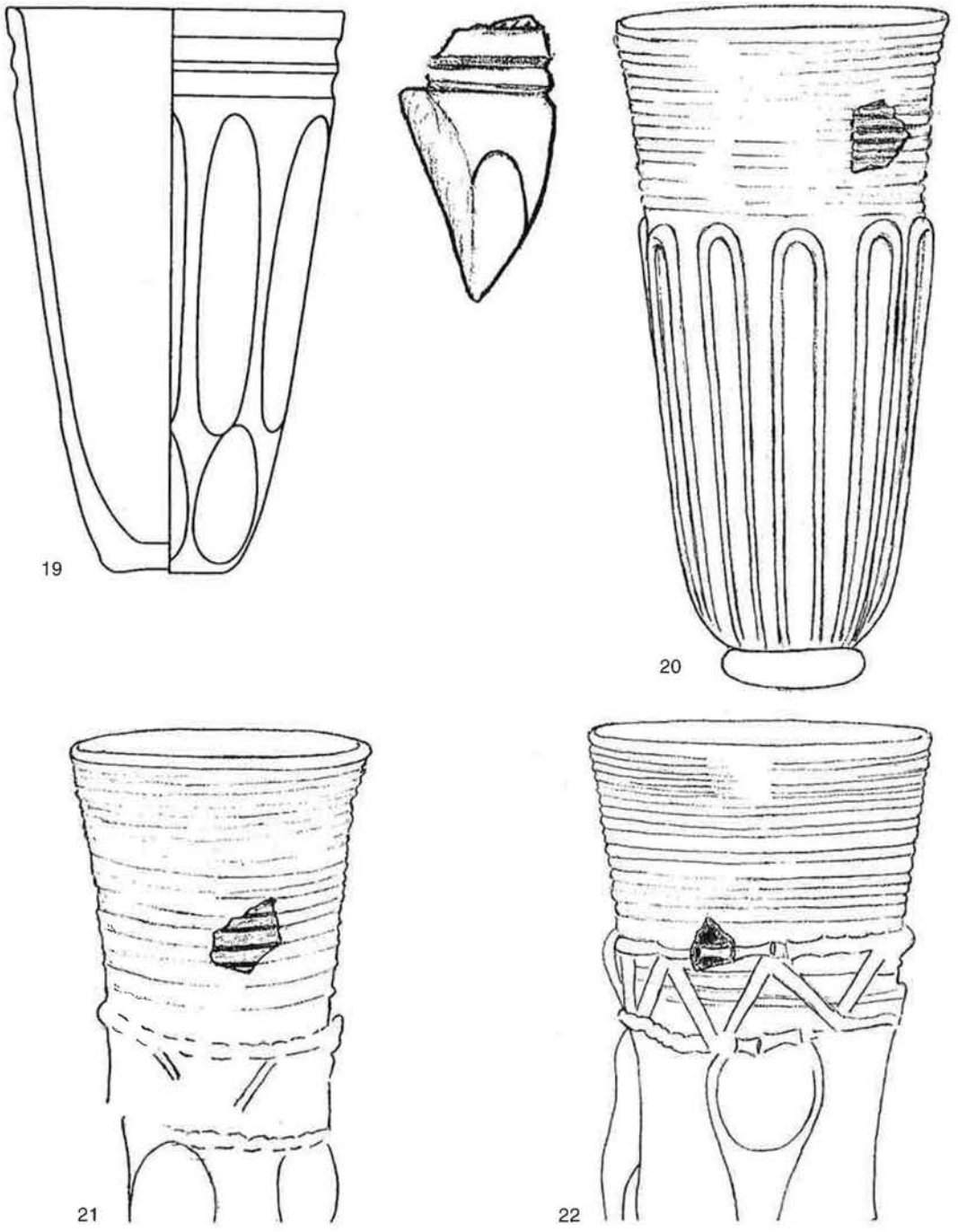

Fig. 19. Rim sherd from Uppåkra compared with a beaker from Dybeck. Rim sherd 1:1, drawing by the author; beaker 1:2, after Straume 1987. Fig. 20. Sherd U 4080 from Uppåkra placed on a model of a beaker from Broa. 1:2. Drawing by the author after Stjernquist 1986. Fig. 21. The blue sherd from Kverrestad placed on a model of a claw beaker from Gotland. 1:2. Drawing by the author after Nerman 1969. Fig. 22. The snicked trail from Uppåkra on a model of a claw beaker (Vendel XII). 1:2. Drawing by the author after Stolpe & Arne 1912.

As mentioned, technical analyses were carried out for the publication of the sherd material from Gårdlösa with the intention of illustrating the affinity of the sherds and the number of vessels at the settlement. It is quite clear that fragmentary material calls for an increased technical treatment. The technical analyses must concentrate upon distinct problems.

A problem in the work with technical analyses is the possibility to compare the results from different laboratories. It has turned out that they differ every now and then from each other, perhaps because of different methods. Koch has declared in her 1989 paper that Hunter & Sanderson's analyses of material from Helgö and Spong Hill (1982) differ from her analyses of equivalent material from southern Germany while her analyses from there correspond with Straume's, carried out by Christie and Brenna in Oslo (1979) and with the analyses of the Gårdlösa finds, carried out by Simmingsköld and Linzander in Växjö (Stjernquist 1986). Arbman's analyses are important not least because of his investigation of a production site at Mascquenoise in Belgium.

Technical analyses of the glass from Uppåkra can concentrate on elucidating the manufacture process and the number of beakers. With an increased number of analyses the question of the manufacture area may also be elucidated. This is very important since some scholars have left open the question whether the glass vessels were manufactured not only on the Continent and in England but also in Scandinavia.

Claw beakers, bag beakers, squat jars

There are no certain finds of claw beakers from the Uppåkra settlement. Many sherds of bluish-green or green glass are, however, characterized by a thin fabric of the quality which is typical of the claw beakers. Also blue sherds of the same fabric are present. Sherds with very thin horizontal trails could come from claw beakers which have this type of trails on some parts of the vessel body. As the claw beaker is a very common form in the Migration and early Vendel Period (cf. Figs. 16, 21) it is very possible that some of these sherds come from this type of vessel. There is, however, no certain evidence of that.

A blue sherd (U 3997) (Fig. 5) with applied snicked trail, about 1 cm long, may come from a claw beaker, a squat jar or possibly a bag beaker, which all have similar applied trails.

The bag beaker is not common in Scandinavia but there is a glass vessel of that kind in a find from Alands, Hogrän par., Gotland (Fremersdorf 1955). The beaker is dark blue. The snicked trail is coarse and broader than the trail on the sherd from Uppåkra. The bag beaker occurs in England and rarely on the Continent. The dating is late 6th century or 7th century. Several claw beakers have horizontal snicked trails on the body. The bluish-green claw beaker from Valsgärde grave 8, for instance, has around the neck a horizontal, rather coarse snicked trail (Arwidsson 1954). This grave, according to Arrhenius's dating, is from ca. 550-600 A.D. Amongst the claw beakers with this decoration a beaker of yellowish-green glass from Vendel XII may be mentioned (Fig. 22) as well as light green sherds with snicked trails of a glass from Husby Södra, Trosa-Vagnhärad par. (SHM 26423). These sherds belong to a claw beaker which has been reconstructed and which can be dated to the Vendel Period (Särlvik 1962). Another claw beaker with the same decoration comes from Grötlingbo or Hablingbo, Gotland (SHM 10928:3, cf. Nerman 1969, Taf. 84). It is made of deep blue glass and has horizontal trails which are very thin. As the sherd from Uppåkra has a rather thin trail, it is possible that it comes from such a beaker or from a neck beaker, a squat jar. This type of vessel sometimes has a decoration which is less strong. The decoration with applied snicked trails occurs on several roughly contemporaneous types of glass vessels.

It is not probable that the sherd from Uppåkra can be defined accurately but it shows at any rate that a glass of one of the types mentioned existed in Uppåkra.

Reticella glass

Two sherds with reticella decoration were found at the Uppåkra settlement (F 37, U 3998) (Fig. 6).

The first sherd is of light bluish-green glass. The reticella cable consists of a self-coloured and a yellow trail twisted together. Three whorls

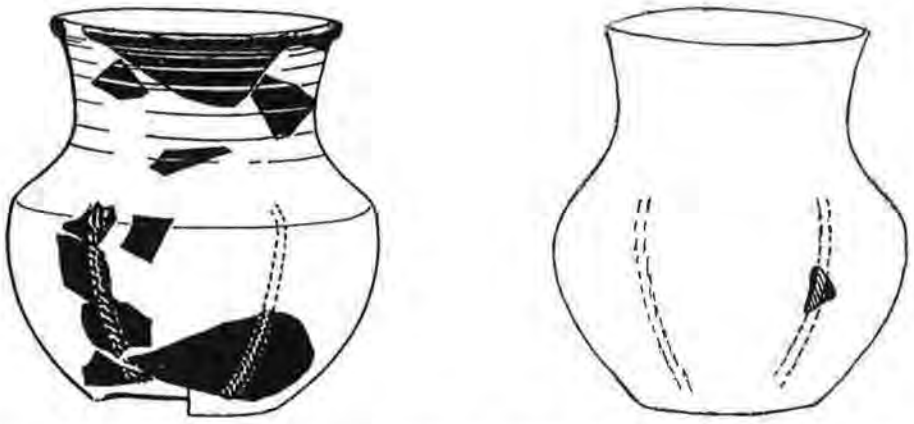

Fig. 23. The reticella sherd Fig. 8 from Trelleborg on a model of a red squat jar from Helgö (after Holmqvist 1964). 1:2. Drawing by the author.

are visible with 5-8 mm between. The thickness of the glass is 2 mm. It is bent along the cable which indicates that it comes from a bulging beaker. The fabric has round bubbles.

The other sherd is of light green glass with a thickness of 2-2.5 mm. Round bubbles are visible. The reticella cable consists of three trails: one self-coloured, one white and one yellow. The preserved part of the cable is 1.8 cm. It is not possible to discern where the sherd was placed on the body of the vessel.

Reticella glass dated to the Late Iron Age is well-known from many settlements dealing with commerce, from wealthy farms, and from some grave-finds. This decoration technique has been discussed by Arwidsson in connection with the publication of the Valsgärde finds. In Valsgärde 6 one of the few whole vessels with this decoration technique was found. Two others come from Birka and from Hopperstad in Norway. A fourth is a palm cup in the Vatican Museum with Rome as an uncertain find place (cf. Arwidsson 1932, 1942a).

The sherd material is large on sites in Scandinavia as well as on sites in England and on the Continent. Rich Scandinavian sites are Birka, Helgö, Kaupang, Dankirke/Ribe, Århus, and Sorte Muld on Bornholm. There are sherds of this kind in Eketorp, at the Åhus settlement, at some other sites such as Paviken on Gotland, and in some grave-finds on Swedish territory. A sherd with reticella decoration is also found in Trelleborg. Interesting reticella glasses are included in the glass finds from the farm of Borg in Norway. Hedeby and Dorestad are important sites among the finds on the Continent. This decoration technique is also abundantly represented in England (Arbman 1937, 1940; Holmqvist 1964; Hougen 1969; Thorvildsen 1972; Bencard 1978; Henricsson 1990; A. Lundström 1971, 1981; P. Lundström 1975, 1981; Evison 1982, 1983, 1988a and b; Baumgartner & Krueger 1988; Isings 1978, 1980; Näsman 1986, 1990; Müller-Wille 1985; Henderson & Holand 1992; Steppuhn 1998b).

The sherd with the reticella decoration from Trelleborg (find No. 616, 1989) (Fig. 8) was found in a pit house with many objects. It was excavated by Bengt Jacobsson. An equal-armed brooch gives a dating to the 9th century. The sherd is very interesting because of the colour. The glass is red and the reticella cable twisted in two colours, white and a very dark colour which looks black but which is probably very dark red. The red ground colour of the sherd is striped with horizontal brownish-red bands which can be seen in magnification. It seems to reflect a mixture of the fabric. It shows that the reticella cable had a vertical position on the vessel. Red vessels are not so common but a red vessel with reticella cables is included in the Helgö material (Holmqvist 1964) (Fig. 23).

With the finds from Eketorp as a starting point, Näsman has dealt with the production

process in connection with his mapping and analysis of the material in 1986. In 1990 he supplemented the mapping.

In their paper about the glass pieces from Borg Henderson & Holand have presented an overview of the known finds of reticella glass and their dating and discussed the vessel shapes and the production technique. In his publication of the glass material from Hedeby Steppuhn has made a close survey (1998b). The known material is successively being augmented by new finds and it is therefore difficult to define the datings. The material from the North of Europe seems, however, to date from about the 7th to the 8th/9th century.

Other important questions concern the colour variations of the glass from blue to green, the colour composition of the reticella cable and the degree of the cable's melting together with the surface. In the large amount of material from Helgö one can study these elements. A large number of sherds from Helgö belong to types of beaker from the Late Iron Age, for instance reticella glass (Holmqvist 1964; A. Lundström 1981; Näsman 1986; Henricson 1990).

The reticella fragments from Helgö seem to be one of the largest find complexes in Europe with this type of decoration. Henricson has started an analysis of the finds, divided up them and proposed reconstructions which supplement the proposals made by Faith-Ell and published by Holmqvist in 1964. The material has kindly been placed at my disposal. As it is very little known, some information concerning the character of the finds will be presented here.

The reticella glass from Helgö shows great variation. The colour of the glass vessels is green from light to more intensive. A beaker presented in Holmqvist's paper is, however, deep red with reticella cables of self-colour and yellow. Some other examples of colour combinations will be mentioned. The reticella cables can vary on the same vessel. One glass has a blue trail inside a cable and a thin white one twisted around it, while another cable on the same vessel has yellowish-green self-colour in combination with yellow or yellow and white. On the same sherd there is a cable with a broad yellow trail in combination with thinner ones in yellow and self-colour and an evenly twisted cable with self-coloured and yellow. Another sherd of light green colour has horizontal white trails around the neck and below these vertical cables with self-coloured and white trails or self-coloured and white and yellow trails. A light green sherd with white horizontal trails has vertical cables in alternating yellow and blue.

The large glass material from Helgö, besides reticella sherds, has lots of sherds with other kinds of decoration. Some have cut and polished decoration, some come from beakers of the Snartemo type. These two groups were discussed earlier. Besides these and the large amount of reticella glass there are other types which are characterized by a gaily coloured decoration of applied trails from self-coloured in green and blue to white and yellow of different nuances. The rim is sometimes coloured in green, blue or bluish-green. Bowls and beakers can be identified. Parts of rounded bottoms show that funnel beakers are included. A large share of the sherd material is, however, difficult or impossible to identify (Henricson 1990).

A problem which has been discussed very much is the connection between the gaily coloured production of reticella glass of the Late Iron Age in the North of Europe and the much older manufacture of reticella glass in Roman areas from about the Birth of Christ and the production of similar material in the eastern areas of the Mediterranean. A glass vessel with reticella decoration is known from the Vatican Museum, as mentioned above. It is difficult to link these production complexes together but the prevalent opinion of scholars is that the manufacture of *millefiori* beads and other kinds of *millefiori* objects is a uniting link. Considerable research has been dedicated to these problems (Holmqvist 1964; Evison 1982, 1988a; Näsman 1986). The *millefiori* decoration on the Sutton Hoo material is important in this connection (Bimson 1983). The finds from Åhus, which are not published yet, testify to the production of beads. There are at the same time some bluish-green or dark green sherds with two-coloured trails in reticella technique (Callmer 1990; Callmer & Henderson 1991).

The problem concerning the production ar-

eas of the glass vessels has received new light through the discovery of glass-making in Italy, where a glass furnace and reticella cables, fragments of vessels and a crucible with traces of glass were excavated at San Vincenzo at Volturno. The material is dated to the 9th century A.D. and was excavated with the cooperation of the English School at Rome by a team of researchers led by Richard Hodges (Evison 1988a, 243; Hodges, Coutts & Mitchell 1990). How many of these products were distributed to the North and which ways they followed is difficult to deduce at present, but conditions did exist for distribution directly or gradually even as far as Scandinavia. Evison is of the opinion, in spite of these new finds, that England contributed to the distribution of the reticella products and the reticella technique.

Evison has dealt with the distribution of the reticella glasses, the character of the finds, and the problem of origin in some papers (1982, 1988a, 1988b). To get a grasp of the technical process she has grouped the material in seven different types of reticella cables (Evison 1988a, Fig. 12). The difference is documented in the way used to twist the trails into a reticella cable and how much they are melted together. The two sherds from Uppåkra correspond to Nos. 2-4 of her diagram, which means that the threads are twisted together at the same temperature, forming an even reticella cable. It should be added that two colours besides the self-coloured trail seem to be rather unusual. A self-coloured trail twisted with one trail of another colour, usually white or yellow, is more common.

The reticella technique was firmly established in Anglo-Saxon England. Celtic and English influences fused there, as shown for instance by the importance of the enamelwork. Glass-making in Ireland and England was connected with the early Christian mission and its needs. It is known that glass-workers were taken from the Continent to centres with early Christianity.

The trade routes from the English area were connected with the Frisian region on the Continent and went towards the north along the coast. Imports went northwards on this route and were widely distributed. Reticella glass has been found abundantly in England and is spread over the parts of the Continent which were controlled by the Frisian trade, for instance in Dorestad. It is difficult to analyse details of the distribution, but coins and many products which followed the trade routes can be documented (Arbman 1937; Müller-Wille 1985; Verhulst 1985; Näsman 1990). We do not know how early or how widely the glass-making was established in different areas, but the view of the reticella decorated vessels as imports in Scandinavia is probably correct, even if one can reckon with a spread in connection with the glass-workers' movements over large areas from the Continent to England. The authors of the paper on the finds from Borg believe that these were probably made in England, because of the colour of the glass. A systematic survey of sites with glass-workshops, glass products and debris can be found in Steppuhn's paper (1998b, 108-110).

The reticella decoration is characterized above all by the technique and the colour. An important part of the technical investigations is geared to elucidating this because it can probably be used to localize different centres of production. Evison's analyses are important in this connection. However, there are not enough investigations of the technical details. The information in different publications has not paid much attention to the technique.

Another possibility of analysis is mapping of the colour variation of the reticella cables. This detail too is still unclear. It also depends on the ground colour of the glass, which varies very much even at the same site. The colour is also difficult to define accurately. Many efforts were made but factors such as the thickness of the glass play a great role (cf. Hunter 1980 and the discussion in Stjernquist 1986). Different green nuances from yellowish-green to bluish-green and turquoise are most usual but are accompanied by red and blue. The ground colour is important because a self-coloured thread is very often included in the reticella cable. The most usual addition is yellow and white, usually opaque.

An effort to produce a model of the composition of colours has not been successful. A question is, for instance, how many colours besides the self-colour were used. It is certainly

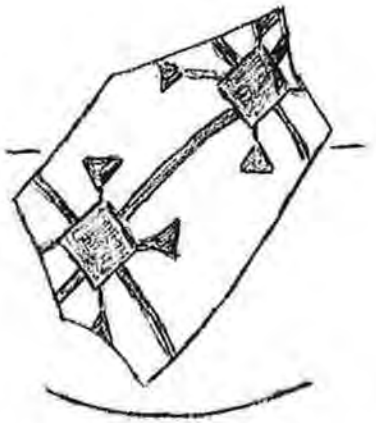

Fig. 24. The motif of the gold glass Fig. 18 from Uppåkra. 1:1. Drawing by the author.

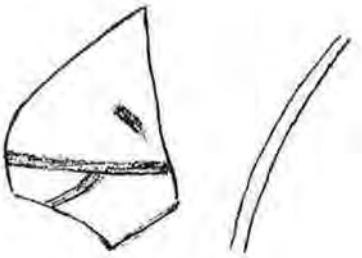

Fig. 25. The motif of the gold glass Fig. 12 from Uppåkra. 1:1. Drawing by the author.

necessary to have a much larger body of finds to be able to use such characteristic elements in the discussion of the origin of the reticella-decorated vessels in Scandinavia so that statistical calculation could be possible.

Gold glass

Amongst the sherds from Uppåkra there are two pieces which are decorated with applied gold foil. One of them (approx. 5.4 x 2.9 cm) is light green in colour with very small bubbles and glass thickness about 1.5 mm (U 90) (Figs. 2 and 18). It is bent, which seems to indicate a beaker with rim diameter of about 8 cm. Pieces of gold foil are visible in some places. The decoration is moreover recognizable as lustreless traces in the glass surface showing where the foil was applied. The decoration consists of cross-shaped motifs with a rhomb at the centre (Fig. 24). In the points of the rhomb, triangles on small rods are visible. One cross-motif is associated with other motifs of the same kind through lines from the sides of the rhombs. The bending of the glass seems to show that the cross-motifs are placed asymmetrically in rows over each other in the manner that the motifs of one row are in the space between the motifs of the next one.

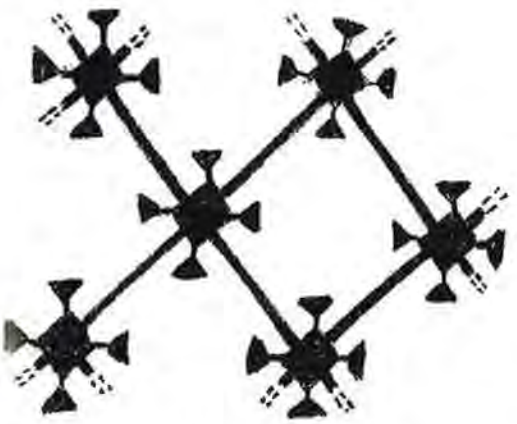

Fig. 24A. Model of the motif on Fig. 24. Drawing by the author.

The other sherd (3 x 2.3 cm) with traces of gold foil is of light blue glass and has a thickness of 1.5-2.5 mm (U 3243) (Figs. 2 and 12). The decoration is visible as lustreless bands, about 1 mm wide, where the gold foil has been. The traces of the foil are so small that it is impossible to reconstruct the motif. The bands, however, form some kind of angular picture in the way that small bands connect a main line angularly from the side (Fig. 25).

Glass with decoration of applied gold foil is known from some settlements contemporaneous with the Uppåkra settlement. The technique has much older traditions, however. It has been known for a long time through finds from Hellenistic times and from the Roman Empire and also from some later finds.

Two magnificent bowls from Hellenistic

times are in the British Museum. They come from Canosa in southern Italy and were treated and published by Harden in 1968 together with other vessels of the same type (Canosa group). Among other things they have leaf motifs. The technique of these bowls has later been described in detail by Goldstein (1989). They are made in two layers which are pressed in a mould. A surface was prepared so that the gold foil with motif could be placed between the two layers. The bowl was made hot so that the two layers melted together. These Hellenistic glasses with gold foil come from Italy but they are considered to be Alexandrian.

From the subsequent period, the time of the Roman Empire, several finds are known (Pillinger 1984). The oldest are portrait medallions on blue glass found in Pompeii (Glas der Caesaren, 1988). It is blown glass. The find material is larger from a later part of the period, the 4th century. There are two different groups. One group is portrait medallions and bowls from Italy. Pictures of married couples and Eros and Hercules or Christian motifs are placed on the bottom of the bowls. Of the Christian motifs Christ, St. Peter and St. Paul, and Christ with the Saints may be mentioned. The gold foil was placed on the disc before it was fastened at the bottom and it is thus protected. There are often texts with names which mention the maker or owner, although it is unclear which of the two it is. The text indicates the artists to be Grecian.

The glasses with applied gold foil from the Imperial era were discussed intensively by Engemann (1970). He tried to prove that the pictures were initially mounted in glass which, like coins, were used as gifts and as an expression of imperial symbolism. Figures like Victoria played an important role. The motifs decorated the bottom of the glasses and were intended to be seen from above. They were later knocked off the bowls and, like medallions, used in the catacombs and elsewhere. Thus, they were not intended for the graves from the beginning but were given this employment secondarily. Another group from the Imperial era had small round pictures with gold foil decoration spread over the glass.

A group of glasses with applied gold foil from the Imperial era comes from the Rhineland. There are examples of pieces where the gold lies unprotected on the glass but there are also objects with the gold covered by a glass layer. In these cases the glass was certainly heated so that the motif appears lustreless even if the gold is not preserved.

A piece of a plat found in Cologne has representations of a town but the picture is badly preserved (Fremersdorf 1967:281-282). The most magnificent of this group is, however, a bowl of blue glass from Cologne-Braunsfeld. It is dated from the 4th century A.D. The round areas have pictures from the Old Testament, such as Moses striking water from the rock and Daniel among the lions. This bowl is an example of the technique of heating the vessel so that the gold foil fastened on the surface (Glas der Caesaren, 25-27). Fremersdorf thinks that this bowl was made in the Cologne area (1967).

Another group has a covering layer of glass over the gold foil. It consists of some medallions and fragments of glass. The bowl from St. Ursula with a great number of pictures and above all the pieces of the magnificent dish or bowl from St. Severin have, however, attracted more attention. It is of uncoloured glass but has round areas of blue and green with pictures in gold foil covered by the coloured glass. There are pictures from the Old Testament and starlike rosettes (Fremersdorf 1967, 217-218; Glas der Caesaren, 279-281). There are different opinions as to where this bowl was made. Fremersdorf thinks that it was made in the Rhenish area, but other scholars have proposed Roman areas because of the similarity to the medallions of the catacombs at Rome. The glass from the catacombs has been studied by Henderson (Henderson & Hogland 1992). A sherd of this type of glass was found in Hedeby (Steppuhn 1998b).

It may be added that Islamic glass with decoration of gold foil was made in the 9th and 10th centuries and that the gold glass enticed imitation and manufacture in later times, for instance in Venice (Pillinger 1984).

This production of several kinds is the background to the finds of glass with gold foil from Central and Northern Europe. The known mate-

rial has augmented rapidly since attention has been directed towards this form of decoration.

One of the two sherds from the Uppåkra settlement is rather big. It is possible to discern the motif. The other sherd is smaller and the motif is not clear. Other sherds from Sweden with decoration of applied gold foil are known from Helgö, Valsgärde, Valsta, and Åhus. During the investigation of the big farm of Borg in Norway sherds of probably two glasses with gold foil decoration were found. On the Continent such sherds are known from Paderborn, Niedermünster and Hedeby in Germany, from Dorestad, the Netherlands, and from Liège, Belgium (cf. Winkelmann 1977; Haevernick 1979; Evison 1988a, b; Baumgartner & Krueger 1988). Two pieces of glass with applied gold foil is also found at Ribe. A glass from Torslunda on Öland, which is mentioned in the literature (Henderson and Holand 1992), cannot be defined as a gold glass.

The motifs have in some cases similar features but the material varies. This seems to indicate that the occurrence of this type of glass is much larger than the few finds we know at present and that it will grow with new investigations. To give an overview of the material, a presentation will be made with a discussion of the variations of motifs and of vessel shapes, if possible.

The find from Åhus is not published but only mentioned as a sherd of transparent glass (Callmer 1982, 149; 1990, 20; cf. Callmer and Henderson 1991) and has through this mention entered the literature (Evison 1988a, 240; Müller-Wille 1985; Näsman 1990). The dating of the find material from Åhus is in the main 8th century. The glass with applied gold foil from Valsta, Uppland, are sherds of a green beaker found in a grave dated to the Late Iron Age (Andersson 1996, 1997).

The first find from Sweden of glass with applied gold foil is from Helgö. It was dicussed by Holmqvist in his paper on glass in the Helgö volume II, 1964. It consists of some sherds of thin light green glass with traces of gold decoration. Holmqvist interpreted the ornamentation as a form of arcades of lines with small rosettes placed where the lines of the arcades met each other. Holmqvist was uncertain of the vessel shape and of the dating. Considering a glass bowl from Gordion (von Saldern 1959) and the known vessels from the Imperial era he was inclined to date these fragments early. An examination in detail of the glass sherds scarcely points to such a dating. They cannot be compared with the Gordion bowl. The decoration and the technique are of different kinds. All points towards a dating of the Helgö sherds to the Late Iron Age, probably the Vendel Period.

Amongst the sherds there are six rim fragments which indicate a small bowl with light thickened rim and with a diameter of about 8 cm (Fig. 26). The wall of the vessel seems to be rather straight. Besides 1-1.5 mm wide bands, crossing each other, there are triangle motifs. The decoration seems to be some kind of very loose network consisting of bands and with triangle motifs added at some points of attachment. The gold is preserved only on some spots. For the rest, the decoration is only indicated by a light roughening of the surface, made to get a better fastening of the foil, or by lustreless traces of the probably pasted decoration. It is not possible to reconstruct the decoration accurately.

Another sherd with gold foil from Helgö has been dealt with intensively by Lundström (1971). The sherd is a fragment of a lip of a deep-blue glass vessel, thickness 2 mm, with thickened rim (approx. 4 mm) (Fig. 27). The decoration below the rim consists of a horizontal row of triangles, the points of which terminate in rhombs. Below an undecorated space of only 2-3 mm there is at the edge of the sherd a point of a rhomb visible which speaks for a recurrence of the decoration, perhaps reversed and with larger intervals between the geometrical figures. The surface of the spaces of ornamentation is rough and there are still remains of the gold foil. Lundström has compared the sherd with a decorated sherd from Paderborn (Fig. 28) and has interpreted it as a part of a chalice perhaps used liturgically. She gives 5 cm as the approximate diameter of the vessel. It seems, however, to be a little bigger, probably 6-6.5 cm.

There are also two finds of glass decorated with gold foil from graves 21 and 66 at Valsgärde (Holmqvist 1964; Lundström 1971). They are important because of the associations which give

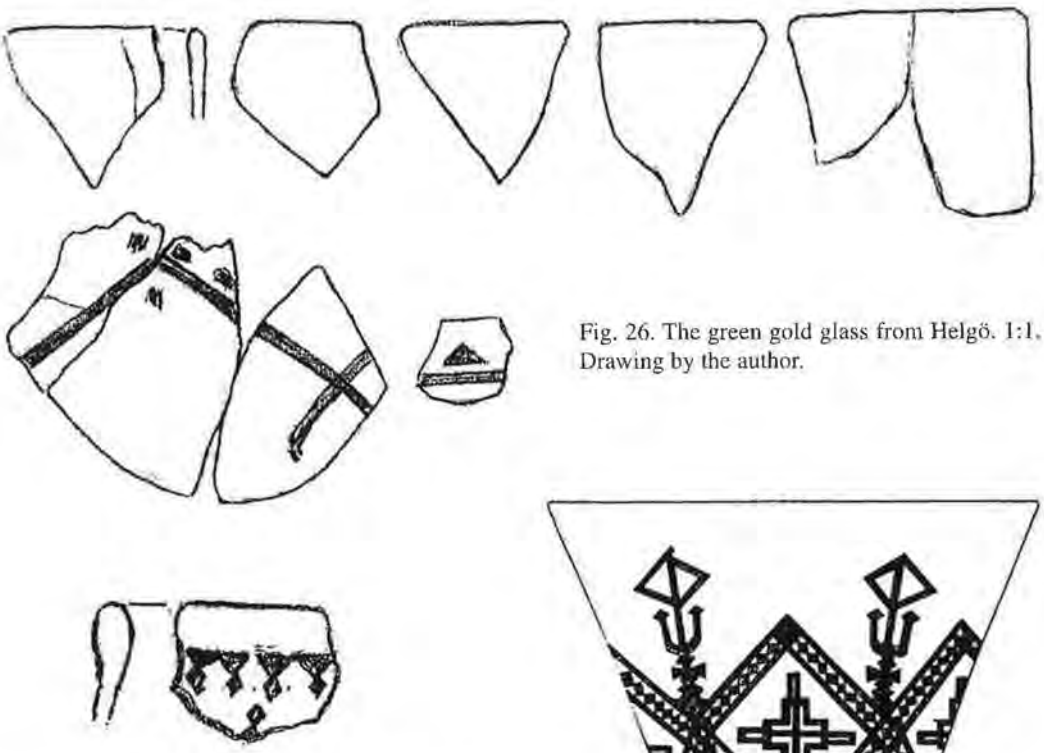

Fig. 26. The green gold glass from Helgö. 1:1. Drawing by the author.

Fig. 27. The blue gold glass from Helgö. 1:1. Drawing by the author.

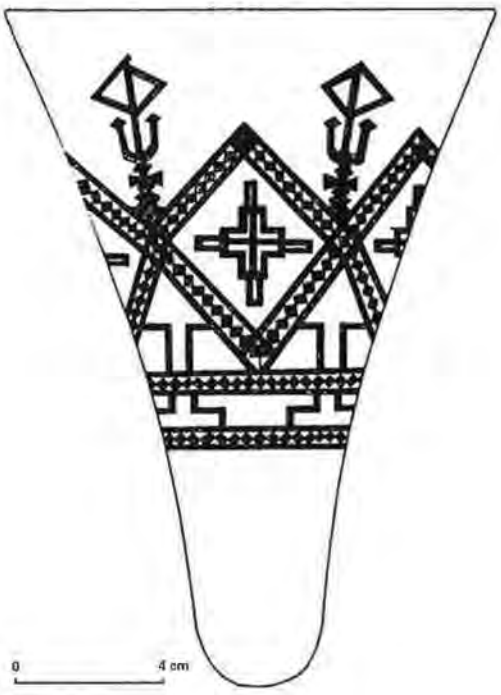

Fig. 28. The gold glass from Paderborn. 1:1. After Lundström 1971.

Fig. 29. The motif of the gold glass from Borg. After Henderson & Holand 1992.

a dating of the vessels with gold foil in central Sweden. I was permitted to study these finds and they will be described briefly (Fig. 30). Site features are described in accordance with the report.

Valsgärde grave 21 (5921). Inhumation oriented NW/SE with mound, diameter 7 and height 0.2-0.4 m. Eleven pieces of glass were found in the filling over a stone setting in the northern part of the grave. Nine pieces of these were found together. Other finds in the grave were some pottery sherds, two rings of resin caulking, an amber bead and teeth fragments.

The glass is light green with a thickness of

Fig. 30. Glass sherds from Valsgärde graves 21 (9 pieces to the left) and 66 (8 pieces to the right). Some are decorated with gold foil. Dept. of Arch. and Ancient History, Uppsala. Photo: G. Eriksson 1953. Approx 1:1.

1-1.5 mm. At least 6 sherds have traces of gold foil decoration, two of which are rim fragments curved inwards and a little thickened. They belonged to a vessel with a rim diameter of about 6-6.5 cm. There is a decoration of a gold stripe on the rim and below it horizontal gold stripes about 1-1.5 mm wide. These seem to be grouped two by two. They have many cracks but these may be secondary (Fig. 30, 9 pieces to the left). The grave was included in a complex from the Vendel Period which seems to date from the 8th century.

Valsgärde grave 66 (5966). Cremation with mound, diameter 11 m and 1 m high. Eight pieces of glass were found in the cremation layer and one piece in the filling. Therefore, the find consists of 9 pieces of glass of which one is a rim fragment. Some of the pieces are damaged by fire. At least 7 have gold foil decoration. Other objects in the grave are nails, rivets, buckles of bronze and iron, mountings, an iron knife, fragments of combs, 2 pottery vessels, pottery sherds and 19 gaming pieces.

The glass is light green and 1 mm thick. The rim fragment is bent inwards which gives a thickening. Below the rim there are two horizontal stripes of gold with several breaks and on one sherd three horizontal gold foil stripes grouped together, the one in the middle apparently the broadest, about 2 mm. On other sherds there are stripes of gold foil, separately or two together. On one sherd there is an angle of the stripes which seems to be a part of a rhomb. This is made plausible by the rest of an angle visible on a damaged sherd. It ends in a short rod. It is not possible to obtain a general picture of the decoration as the sherds are small and partly damaged. The ornament, however, consists of horizontal stripes grouped together and combined with rhombs. The diameter of the vessel is the same as for the glass of grave 21, or 6-6.5 cm. (Fig. 30, 8 pieces to the right).

The sherds and the glass decoration of the two graves are as a whole very similar. The graves were placed near each other (grave 66 partly over grave 21) and may date from the same time, the 8th century.

Glass with decoration of gold foil was, as mentioned, found at Borg, the Lofoten Isles. There are some colourless or light greenish sherds with a cross motif (Fig. 29). The decoration is geometric. It is said that the chemical composition might suggest the presence of two almost identical vessels. The site is a large farm (Henderson & Holand 1992). The settlement existed during a great part of the Iron Age, but the dating of the glass with applied gold foil is estimated by the authors as Late Vendel/Early Viking Period (750-850).

In the publication of the glass from Borg the known finds with applied gold foil are presented. On the Continent there is glass with applied gold foil from Paderborn dated from the 8th century. This glass is yellowish-brown with deco-

ration in the form of triangles. This was noticed by Holmqvist and was dealt with accurately by Lundström and later by Evison in different papers (1988a, b). Some scholars believe that the production was connected with the convent at Lorsch. The fact that the material has grown and shows variations has, however, caused uncertainty concerning production and function. The blue glass with applied gold foil is now known also from Niedermünster (the end of 8th and the 9th century), from Dorestad and from Liège. Two blue sherds from Liège with decoration of triangles and rhombs come from two vessels with rather straight walls, and with a diameter of about 10 cm.

Like Borg several sites have colourless or light green glass with gold foil. From Dorestad there is a piece of a light green funnel beaker with triangles and other geometric motifs and in addition two colourless sherds (Isings 1978, 1980; Evison 1988b). Finds of funnel beakers of light green glass with the same motif are also known from Liège. Hedeby has a fragment of gold glass made in the technique with the foil between layers of glass (Steppuhn 1998b).

The publication of the Borg material also discusses glass with applied gold foil from earlier periods as well as opinions on the technique. It is stated that the analyses of the composition of the glass from Borg show that the gold glass was made of carefully chosen raw material and with a qualified technique. There is some similarity to the glasses with applied gold foil from the catacombs. This glass therefore has an exceptional position not only through the application of gold foil but also through the technique. This glass with applied gold foil found in Scandinavia is assumed to have been produced in The Rhineland.

The finds known at present are nearly all from trade centres or other distinguished estates from the Late Iron Age. It is a question of the 7th to the 9th century, perhaps with the centre of gravity in the 8th century.

The motifs are important for conclusions about the connections. The geometric motifs are characteristic and triangles seem to dominate (Helgö, Paderborn, Dorestad), even if other motifs are added such as the complicated cross motif on the glass from Borg and the similarly complicated cross motif at Uppåkra.

Lundström, as mentioned, has interpreted the glass from Helgö as a chalice. Some scholars support this idea that the vessel was a chalice connected with the Christian cult. Others have another opinion caused by the fact that there are variations in the scale and shape of the vessels. Sherd U 90 from Uppåkra seems to come from a vessel which is bigger than the Helgö chalice. The diameter can be estimated as about 8 cm. But it is at any rate a magnificent glass which was used at drinking ceremonies in the large hall buildings which can now be discerned in the settlement material and which belonged to chieftains with high status and power. Engemann's conclusions concerning the gold-foiled vessels as gifts during the Imperial period are interesting in this connection. A custom of using magnificent glasses as gifts is in agreement with their presence and function in the large hall buildings of the Late Iron Age.

The comparition which was made with the tin-foiled pottery jugs with geometric patterns (Tating ware, cf. Müller-Wille 1985, 91) is relevant for the discussion of the gold-foiled glasses not only because of the idea of a Christian influence but also because of the similarity in technique. It will, however, be emphasized that this type of decoration on pottery is not limited to the Late Iron Age and early Middle Ages. On the Continent it was used during the Hallstatt Period and the transition between the Bronze Age and the Iron Age, material which the present author has treated intensively. A pottery vessel found in a grave in Denmark has the same decoration of tin foil in a geometric pattern. (Stjernquist 1958. 1960, 1963). A rather new find is published in *Archäologisches Korrespondenzblatt* 27, 1997. On the Continent, this type of decoration is known in a complex dating from La Tène C as well (Süss 1969). It is evident that the technique with metal foil on pottery occurred during different periods.

The decoration with applied tin foil was recently found on pottery from Greece. Carole Gillis has proved it on pottery from the Chamber Tomb I:1 in Asine. The result of that investigation is remarkable. It was shown that the tin

by heating had undergone a chemical change and taken on a gold colour. The process could only be shown technically (Gillis 1992).

It is uncertain whether the process which made tin-foiled pottery vessel golden is relevant also to the jugs of the Viking Period and other tin-foiled vessels. But it has at any rate changed the view of the metal-foiled pottery.

The large continental complex with tin-foiled pottery exists to a certain degree on grave vessels such as house urns and is thus connected with the cult. It may be added that lead and bronze are also found on pottery vessels. The bronze was like gold (Stjernquist 1958). If these vessels had a golden lustre they may perhaps have given an impression similar to the glasses with gold foil. It is worth mentioning that a vessel in the magnificent find from Kleinaspergle was decorated with pasted gold foils.

The glasses with gold foil from the Uppåkra settlement are a complement to the known examples decorated in the same technique. The different motifs show that new material can change the idea we have of similar glasses. The dating of the glasses fits well with the dating of earlier finds from the Late Iron Age. It is probable that the Uppåkra vessels belong to the Vendel Period. Whether they have any connection with early Christian influences is, however, very uncertain. It is a matter which must be left open.

Palm cup and funnel beaker

Amongst the sherds from the Uppåkra settlement there is a rim piece of a palm cup (U 3992). It is light green and has a thickened rim, folded inwards, which is melted in the glass. The thickness of the glass is 1-1.5 mm. and there are many small round or oblong bubbles. The diameter of the vessel is about 9 cm. Sherd U 3904 comes from the same type of vessels. It is light green as well and about 1.5 mm thick. The rim is folded inwards but it has come loose from the wall, probably as a result of heat. The sherd has a big horizontal bubble below the rim and in addition several round bubbles of different sizes. The diameter is about 9 cm. The two sherds probably come from the same vessel (Fig. 9).

The type is called palm cup (Harden 1956; Böhner 1958; Arwidsson 1942b; Arrhenius 1983; Näsman 1986). It is an open funnel-like bowl with a characteristic folded rim. It can be folded outwards or inwards. A large body of material from Southampton has been analysed by Hunter (1980, 1998). These vessels have the rim folded inwards. This type of bowls is found both in England and on the Continent, and the area of origin for the material in Scandinavia is therefore difficult to define. Continental material with several not previously published finds has been presented at an exhibition in Mannheim (Koch 1996). Ursula Koch, who describes the material, has been able to follow in the graves how the palm cups become a leading type during the 7th century.

Fig. 31. Sherd U 3992 placed on a model of a glass vessel from Vendel I. 1:2. Drawing by the author after Stolpe & Arne 1912.

Good parallels to the Uppåkra sherds on Swedish territory are found in Vendel grave I (Fig. 31), which is also important for the dating of this type of glass. The dating of Vendel I is the first part of the 7th century but the type was used during the 8th century. The palm cup is one of the most common types of the Vendel Period. The height of the vessel varies from the low palm cup to the high funnel beakers with narrow base. The high type, the funnel beaker, was used already during the Vendel Period but it belongs mostly to the Viking Age (Arbman 1937; Danielsson 1973; Arwidsson 1984).

A sherd U 733 (Fig. 2, 10) probably belonged to the upper part of a vessel of the funnel beaker type. It is slightly curved outwards and has there a diameter of about 8 cm. The thickness of the glass is 1.5 - 2 mm. The colour is deep green with 6 yellow opaque trails, about 1-3 mm thick, applied horizontally (Uppåkra 1998,

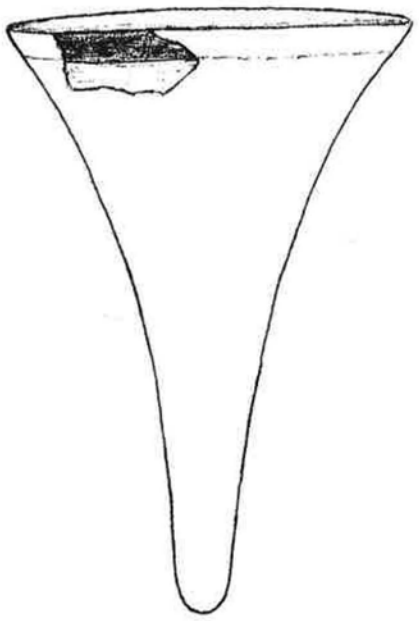

Fig. 32. Sherd Fig. 11 from Trelleborg placed on a model of a funnel beaker. 1:2. Drawing by the author.

Fig. 40). It is not possible to define the height of the vessel. A sherd from Helgö is of deep green glass and has applied yellow trails. Hunter mentions from Southampton two sherds of deep green glass with applied yellow trails. One sherd has only one thread while another has several. The latter is interpreted as a piece of a squat jar or a beaker. The sherd from Uppåkra can probably be dated to the 6th or 7th century when many lively colours are said to have occurred (Hunter 1980).

A rim part of a funnel beaker was found in Trelleborg in a pit house from the Viking Period (find no. 411, 1989) (Figs. 11 and 32). It is of very pale green glass with a roughly 8 mm broad bluish-green stripe at the rim. A C14 analysis has given as middle value A.D. Cal 956. The pit house was excavated by Bengt Jacobsson. Parallel material to glass of the funnel beaker type is found at nearly all settlements with glass from the Late Iron Age. Helgö may be mentioned.

Beaker with flutes

A piece of glass, U 2011 (Fig. 2), probably belongs to a beaker with rounded body and the rim curved outwards. The glass is light yellow and the surface fluted. One big and many small bubbles are visible in the glass. The diameter of the body is about 7 cm. It may be a beaker with rounded body like the reconstructed vessel from Husby Södra, Trosa-Vagnhärad (SHM 26423) (Särlvik 1962).

Bluish-green sherds with applied trails

Some sherds of bluish-green colour have decoration of applied trails: F 45, U 1452, U 3990, U 4033, U 4097, U 4350, U 4358, a stray find. The vessel shape cannot be defined but the glass is thin. U 4097 has very thin trails (Fig. 13).

As an example of vessels of bluish-green colour with applied self-coloured trails, the vessel SHM 463 from Litslena, Uppland, may be mentioned. It is a bluish-green beaker with thin horizontal trails on the neck and with loops of self-coloured trails on the body. Some of the bluish-green pieces from the Uppåkra settlement may have come from such a beaker because of the colour and the thin fabric of the glass. The beaker from Litslena was valuable, as is shown by a repair in ancient times. At a couple of points there are holes showing that some kind of brackets were applied to keep the glass together.

Blue sherds with applied trails

Blue sherds with applied trails are a stray find and U 4766 (Fig. 14). The trails have fallen off from the latter. These sherds could have come from beakers such as the one from Kvie, Endre, Gotland (SHM 13852). It has horizontal trails on the neck and loops on the body. Two other beakers of the same type come from Vallstenarum, Gotland (SHM 6408). These may be called squat jars (Nerman 1969, 741-743).

Blue and bluish-green sherds with or without applied trails of self-colour are found at nearly all Nordic settlements from Late Iron Age with glass, such as Helgö, Åhus etc. The mass of such sherds in the Helgö material has been described earlier. The vessel shapes often cannot be reconstructed (cf. Näsman 1986). One such rim fragment, bluish-green without trails, comes from Gårdlösa (Stjernquist 1986, Fig. 1:12) and belongs to a glass with a rather wide

rim diameter. A deep blue sherd from grave 80, Gårdlösa, cannot be defined as to shape but the blue colour could perhaps indicate a claw beaker or a squat jar.

Variants of sherds with applied trails
A stray find has light glass with applied turquoise trails. Another has greenish-brown glass and very thin trails, yet another has coarser fabric but the same type of thin trail (Fig. 3). This type of thin trails is found for instance on claw beakers, as mentioned above. From the Löddeköpinge settlement there is a green sherd with three thin self-coloured applied trails.

Odd sherds
F 37, a rim sherd, is of green glass, U 1200 of uncoloured round glass is probably for inlay, and U 2839 is a flat piece, perhaps window glass if it is old (Fig. 2). The three sherds found at the excavations are of light green glass with trails (2 sherds) and of dark bluish-green glass with white spots (1 sherd). These sherds are difficult to define accurately.

Splinters
Blue: U 432, U 2258, U 3786, U 4062, U 4071. Bluish-green. A stray find and U 4215, U 4216.

The following numbers are definded as recent
U 3748, U 3847, U 4068, U 4295, U 4303.

Other finds from southern Sweden

Some other sherds of glass from southern Sweden will be mentioned here to give information about comparable material found in the area around the Uppåkra settlement. Some sherds with cut and polished decoration have been mentioned already in the section on the sherds of that type. The finds of the Snartemo type from Gårdlösa were dealt with in the Snartemo section. There are, however, some other yellowish-green sherds from Gårdlösa which are not of the Snartemo type (Stjernquist 1986: Figs. I:7, 8,13). They probably belong to some type of glass from the Vendel Period. Sherd no. 13 comes from a grave dated to the Vendel Period.

Two sherds from Valleberga are among the pieces that are difficult to define. They are both rim fragments and of yellowish-green colour. One of these has 6 trails melted in the glass. The size of this sherd is 1.75 x 1.8 x 0.6 cm. The rim is turned out a little. The diameter was about 8 cm (Strömberg 1971, Fig. 17:a). It was found in a pit house which is called 7:67 at a settlement with finds from the Vendel and Viking Period. The sherd perhaps belonged to a claw beaker, but other types of beakers are also possible. The other yellowish-green sherd is a stray find from the same area. It has the rim folded inwards and lacks applied trails. The size is 1.4 x 0.8 cm. The diameter of the rim cannot be estimated (Strömberg 1971, Fig. 40 a). It may have belonged to a palm cup, but this is very uncertain.

Five other sherds come from the same area, namely 4 stray finds and one piece from pit house 2:70 of the area Tygapil (Strömberg 1971: Fig. 35:7 and 40:b,c,d). They will be discussed here.

There are pieces of two cables with round cross-section, one of light green glass with even surface and one darker, turned of different threads which are marked on the surface. This cable is most probably of Evison type 6 but has a fascicle of a coarser tread surrounded by two thinner ones. It is impossible to tell whether these threads were fasten on a vessel. They may be a semi-manufactured product for beads.

Two pieces of light green glass have applied blue rods with grooves across the rod. On one of these rods the grooves are divided. It looks as if two rods were put together. The same decoration is visible on a small light green sherd from pit house 2:70 (Strömberg 1971: Fig. 35:k). The three sherds belong probably to the same vessel. The decoration with grooves indicates that the sherds come from a claw beaker or a squat jar.

There is yet another glass sherd from the same site (area VII), which may be part of a foot. It is blue and has a piece of a bent rod which is fastened on glass of a lighter colour. The rod is round in cross-section with a diameter of about 4 mm. The diameter of this foot is roughly 4 cm, which is appropriate for a claw beaker. All these sherds from Valleberga have no. 29039 LUHM.

A sherd of glass has been found in grave 68

in Ingelstorp. The grave is dated 750-800 A.D., that is, early Viking Age. It is a fragment with a bent rim which gives a thickening. It could be a piece of a funnel beaker (Strömberg 1982). In addition, a piece of green glass may be mentioned. It was found in Hagestad in a pit house dated from the 9th century (Strömberg 1962, 149).

A piece of glass from Kverrestad is interesting. The sherd is blue and has 5 applied trails (Fig. 16). The size of the fragment is 2.4 x 1.5 x 0.3 cm and the diameter about 8 cm (Stjernquist 1992). It possibly belongs to the neck of a claw beaker, corresponding in size, colour, trailing, and the thin quality of the fabric (Fig. 21). The sherd comes from a pit house which can be dated to the transition between the Migration and the Vendel Period. A C14 analysis yields a mean value, A.D. Cal 530.

The two sherds from Trelleborg are discussed above (reticella glass, funnel beaker) (Figs. 8, 11, 23, 32). Small glass sherds were found at many other sites. Some will be mentioned here. A piece of glass comes from a grave in Ängelholm. It is dated to the Late Roman Iron Age. A piece of green glass, 3 x 1.2 cm, with 3 thin parallel threads, has been found at Löddeköpinge (Ohlsson 1976). Eleven green sherds and one melted blue fragment are included in the material from the Tankbåten settlement in Ystad (Strömberg 1978). Melted glass has been found in settlements and graves (Gårdlösa, Vätteryd). It is not possible to define the shapes and it is sometimes uncertain whether the glasses come from vessels or from beads. These doubtful finds will not be discussed here.

The function of the glass vessels in the society

It has long been known that beakers and other pieces of a drinking set belong to the rich graves as an important part of the grave goods. Their function in the way of life of the elite is illustrated in different ways. Drinking vessels of silver and glass are precious parts of the drinking set. Drinking-horns were common among the Germans but were also used over large areas (Stjernquist 1978; Evison 1955, 1975). The drinking-horns from Hochdorf have led to an analysis of the occurrence of the drinking-horns and drinking customs in Europe and Asia (Krausse 1996).

It is possible to study in the graves the combination of vessels of the drinking sets which include beakers of metal as well as beakers of glass and pottery. When it comes to sherds of glass from settlements and from other features, opinions vary about the reason for the occurrence. It is known that sherds were traded and used in the production of glass. Large collections of sherds at the settlements may justify such an interpretation. Occasional sherds can be interpreted as pieces of vessels which got broken (cf. Capelle 1988). This interpretation was put forward for the sherds at the Gårdlösa settlement.

The amount of glass found at Uppåkra is very small and the investigation has only started. It is therefore not possible to present an interpretation. There is reason, however, to take in consideration the investigations of settlements where the glass sherds were found in the foundation of a large hall. This localization was noticed at the Helgö settlement (Herschend 1995) and at the settlement of Borg, where the functions of different parts of the buildings have been studied (Henderson & Holand 1992; cf. Hvass 1988; Østergaard Sørensen 1994; Hansen 1996). This gives information which can also be discussed for the glass vessels from Uppåkra.

The glass was an integral feature of life in the large hall with its communal feasting and drinking. This seems to have been a part of the identity-producing activities which were carried on by the social elite. Foreign manners and customs were absorbed and adapted. A firm identity, that is, a firm idea of their own specific nature, probably contributed to creativity.

Contacts with the wider social environment reflected in the glass material

The import of glass reflects contacts with the wider social environment. Trade and exchange has been analysed in practically all large papers where the glass is dealt with. In this connection

several surveys may be mentioned (Hansen 1987, 1988; Näsman 1984, 1990; Verhulst 1985; Müller-Wille 1985; Düwel et al. 1985, 1987). The Frisians played a great role in the distribution of products in north-western Europe during the Late Iron Age. They carried on trade along the coast of the North Sea as far as Scandinavia, at any rate from the middle of the 8th century, and communicated goods and influences from the Continent as well as from England, which was included in their trade relations with Dorestad as a centre (Ellmers 1985).

Except for some types of cut and polished vessels, most of the glasses which can be identified in Uppåkra were probably made in the Rhenish area, for instance, funnel beakers and glasses with gold foil. For the reticella-decorated glasses the Rhineland or southern England may be proposed. The Snartemo vessels were made on the Continent but the origin cannot be localized to any particular sites. When studying sherd material, consideration must be taken of the fact that there are some types of beakers of yellowish-green glass with self-coloured applied trailing. This is evident, for instance, from a survey of glass from the Frankish area published by Koch (1996), but it was already shown by Näsman's paper from 1984, where different types are presented. England had an intense exchange with the Continent and may have been an intermediary area for some glasses such as some types of claw beakers and probably also for some glasses with reticella decoration. The same applies to objects with decoration of enamel, which was a Celtic heritage.

The problem is to what extent the late Celtic heritage transmitted influences to Sweden as well. The Vittene find with neck rings characterized by Celtic design is of great interest in this connection. The unique animal from Uppåkra, called Helge, which has a golden neck ring of Celtic form, may also be mentioned. An analysis is published in this volume by Bertil Helgesson.

Very few manufacturing sites for glass are known, and the conclusions about the production must therefore be uncertain. Most scholars, however, are of the opinion that glass vessels were not made in Scandinavia until much later and that the beakers and bowls from the Iron Age were imported (cf. Steppuhn 1998b).

In spite of the small material, the glass from Uppåkra shows contact with England and with the Continent, where the Frisian area played a major role in the distribution. In the Rhineland the production of glass was on a large scale. A funnel beaker found in a pit house from the Viking Age in Trelleborg emphasizes the picture of this contact. With the small material it is more difficult to see the connection between the Uppåkra glasses and the finds in other parts of Scania and in southern Sweden as a whole. It is possible that glass was distributed from Uppåkra to other sites in the region but it is difficult to prove this with the available material. The fine glass beaker from the neighbourhood of Lund which was discussed earlier can, however, be assumed to be an expression of Uppåkra as a glass centre with an intermediary function.

Problems to be illustrated by scientific investigations

As mentioned above, there are now many technical investigations of glass. As papers of a general character with literature, Bezborodow 1975 may be mentioned. Chambon & Arbman 1952 is an early investigation with analyses of glass from ovens in Belgium dating from the Migration Period and of glass from Scandinavia. Later investigations concerning glass from Northern Europe are published in Dekówna 1990, based on a funnel beaker from Hedeby, and several papers by Henderson (Callmer & Henderson 1991). The newly published paper about the glass from Hedeby contains a large amount of material about production (Steppuhn 1998b).

In my 1986 paper concerning the glass sherds from Gårdlösa the results of the technical investigations of these sherds and comparative material were discussed. The investigations which were made by Hunter & Sanderson of material from the Migration Period and the analyses made on Straume's initiative belong to this body of material. The results were evaluated by Koch, who stated that different institutions obtain results which are not comparable because of dif-

ferences in technique. In addition she emphasized that the investigations of the Gårdlösa material and Straume's investigations were best in accordance with her own.

In the introductory section it was stated that the problems which can be illustrated with scientific methods concern especially manufacture, origin and the affinity of the glass sherds. Technical analyses, however, produce diversified information and this must be structured. It is important to ask distinct questions about the material.

In the case of the sherds from Gårdlösa the most important question was the affinity of the sherds. By concentrating on this question the frequency of the glass vessels at the settlement could be illustrated. The analysis also yielded information about the quality of the glass. It was possible to discuss this information in relation to our knowledge of glass-making in different areas. The analysis produced information about the chronology as well (cf. Henricson 1991). An important question is, for instance, how the affinity of the glass sherds appears in different types of melts and what kinds of correspondence are called for.

With newly found material awaiting intense treatment, the following questions can be asked: What will we find out and what do we expect of laboratory archaeology? What questions can be asked? An account of this is an important point of departure. It must be emphasized that a study of connections must be combined with a study of shape, decoration, frequency, dating, and fabric in areas where similar types are present, as well as raw material for the production. We can look forward to fruitful cooperation with the specialists carrying out scientific investigations.

Acknowledgements

I am very grateful to the Dept. of Archaeology and Ancient History, Uppsala, for the permission to study the gold glass from Valsgärde, and to Bengt Jacobsson, Central Board of National Antiquities, Lund, for permission to include the glass finds from Trelleborg. I am also very grateful for help during my study of the glass finds from Helgö at the Museum of National Antiquities, Stockholm. Thanks are due also to Vera Evison, London, John Hunter, Birmingham, Lene Lund Feveile, Ribe, Margrethe Watt, Copenhagen, Deborah Olausson, Lund, Birgit Arrhenius, Björn Ambrosiani, and Anna Bergman, Stockholm, for information and discussions, to Arne Sjöström for the drawing of the distribution map, to Bengt Almgren for photographic work, and to Alan Crozier for revising my English.

References

Althin, C.-A. 1953. Zwei Glasbecher mit eingeschliffenen Ovalen in schonischen Privatsammlungen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1953.

Andersson, G. 1996. Valsta gravfält: Arkeologisk undersökning av RAÄ 59. Norrsunda sn, Up. *UV-Stockholm, rapport* 1997:9/1+2.

Andersson. G. 1997. A Struggle for Control. Reflections on the change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley. Andersson, H., Carelli, P. Ersgård, L. (eds.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund 1997.

Arbman, H. 1937. *Schweden und das karolingische Reich.* Stockholm.

– 1940, 1943. *Birka I. Die Gräber.* Stockholm.

Arrhenius, B. 1983. The chronology of the Vendel graves. Lamm, J. P. & Nordström, H.-Å. (eds.), *Vendel Period Studies. Transactions of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3. 1981.* Stockholm.

Arwidsson, G. 1932. Some glass vessels from the boat-grave cemetery at Valsgärde. *Acta Archaeologica* 3. Köpenhamn.

– 1942a. *Valsgärde* 6. Uppsala.

– 1942b. *Vendelstile, Email und Glas im 7.- 8. Jahrhundert.* Uppsala.

– 1954. *Valsgärde 8.* Uppsala.

– 1984. Glas. *Birka. Untersuchungen und Studien II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde.* Stockholm.

Baumgartner, E. & Krueger, I. 1988. *Phönix aus Sand and Asche. Glas des Mittelalters.* München, Basel, Bonn.

Bencard, M. 1978. Wikingerzeitliches Handwerk in Ribe. *Acta archaeologica* 49 (1979).

Bezborodow, M. A. 1975. *Chemie und Technologie der antiken und mittelalterlichen Gläser.* Mainz.

Bimson, M. 1983. Coloured glass and millefiori in the Sutton Hoo grave deposit. Evans, A. C. (ed.).*The Sutton Hoo Ship Burial III.* Cambridge.

Böhner, K. 1958. *Die fränkische Altertümer des Trierer Landes.* Germanische Denkmäler der

Völkerwanderungszeit I. Berlin.
Callmer, J. 1982. Production Site and Market Area. *Papers of the Archaeologcal Institute University of Lund 1981-82.* New Series vol. 4. Lund 1982.
– 1990. Vendeltida glasmästare på handelsplatsen i Åhus. *Populär arkeologi* 8/3.
Callmer, J. & Henderson, J. 1991. Glassworking at Åhus, S. Sweden (Eighth century A.D.). *Laborativ Archaeology 5.* Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
Capelle, T. 1988. Glastransporte. Hårdh, B., Larsson, L. Olausson. D. Petré, R. (eds.). *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist.* Acta Archaeologica Lundensia 8:16. Lund.
Chambon, R. & Arbman, H. 1952. Deux fours à verre d'époque mérovingienne à Macquenoise (Belgique), *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1952.
Christie, O. H. J. & Brenna, J. A. & Straume, E. 1979. Multivariate Classification of Roman Glasses found in Norway, *Archaeometry* 21:2.
Claude, D. 1981. Die Handwerker der Merowingerzeit nach den erzählenden und urkundlichen Quellen. Jankuhn, H. et al (Hrsg.). *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit.* Göttingen.
Danielsson, K. 1973. Glas och halvädelstenar. *Birka. Svarta jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970-1973.* Riksantikvarieämbetet Rapport C1. Stockholm.
Dekówna, M. 1976. Glasbecker. Müller-Wille, M. *Das Bootkammergrab von Haithabu.* Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 8. Neumünster.
– 1990. *Untersuchungen an Glasfunden aus Haithabu.* Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 27. Neumünster.
Doppelfeld, O. 1966. *Römisches und fränkisches Glas in Köln.* Köln.
Düwel, K. et al (Hrsg.) 1985. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa* 3. *Der Handel des frühen Mittelalters.* Göttingen.
– 1987. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa 4. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Göttingen.
Ellmers, D. 1985. Die Bedeutung der Friesen für die Handelsverbindungen des Ostseeraumes bis zur Wikingerzeit. *Lindquist* 1985.
Engemann, J. 1970. Bemerkungen zu spätrömischen Gläsern mit Goldfoliendekor. *Jahrbuch für Antike und Christentum* 11/12, 1968/1969.
Evison, V. I. 1955. Anglo-Saxon finds near Rainham, Essex, with a study of the glass drinking-horns. *Archaeologia* 96.
– 1972. Glass cone beakers of the "Kempston" type. *Journal of Glass Studies* 14.
– 1975. Germanic Glass Drinking Horns. *Journal of Glass Studies* 17.
– 1982. Anglo-Saxon glass claw-beakers. *Archaeologia* 107.
– 1983a. Bichrome glass vessels of the seventh and eighth centuries. *Studien zur Sachsenforschung* 3.
– 1983b. Some Distinctive Glass Vessels of the Post-Roman Period. *Journal of Glass Studies* 25. Corning, New York.
– 1988a. Some Vendel, Viking and Saxon Glass. Hårdh, B., Larsson, L., Olausson, D., Petré, R. (eds.). *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist.* Acta Archaeologica Lundensia 8:16. Lund.
– 1988b. Vieux-Marché, Place Saint-Lambert, Liège - The glass. Otte, M.(ed.). Les Fouilles de la Place Saint-Lambert a Liège 2, Le vieux marché. *Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 13.
Fremersdorf, F. 1955. Zu dem blauen Glasbecher aus dem Reihengräberfeld von Pfahlheim (Kr. Ellwangen) im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1.*
– 1967. *Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln.* Die Denkmäler des römischen Köln 8. Köln.
Gillis, C. 1992. All that glitters is not gold. *The Museum of Mediterranean and near Eastern Antiquities, Bulletin* 26-27, 1991-1992 (1992).
Glas der Caesaren. The Corning Museum of Glass, The British Museum, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln und Donald B. Harden. Olivetti Mailand 1988.
Goldstein, S. 1989. Old Glass, New Glass, Gold Glass: Some Thoughts on Ancient Casting Technology. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte,* 22. 1989. Berlin.
Haevernick, T. E. 1979. Karolingisches Glas aus St. Dionysius in Esslingen. *Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Würtemberg.* 6, Stuttgart.
Hansen, T. Egeberg. 1996. Et jernalderhus med drikkeglas i Dejbjerg, Vestjylland. *Kuml* 1993-94. Århus.
Hansen, U. Lund. 1983. Dankirke 2. Gläser. *Hoops. Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 5/ 3-4.
– 1987. *Römischer Import im Norden.* Köpenhamn.

– 1988. Handelscentren der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Dänemark. Hårdh, B., Larsson, L., Olausson, D., Petré, R. (eds.). *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist.* Acta Archaeologica Lundensia 8:16. Lund.

Harden, D. B. 1956. Glass Vessels in Britain and Ireland, A.D. 400-1000. - (ed.). *Dark Age Britain:* Studies presented to E. T. Leeds. London.

– 1968. The Canosa Group of Hellenistic Glasses in the British Museum. *Journal of Glass Studies* 10.

– 1978. Anglo-Saxon and later medieval glass in Britain: some recent developments. *Medieval Archaeology* 22.

Henderson, J. & Holand, I. 1992. The Glass from Borg, an Early Medieval Chieftain's Farm in Northern Norway. *Medieval Archaeology* 36. London.

Henricson, L. G. 1990. Glasfragment och Helgö. *Laborativ Arkeologi* 4, Stockholm.

Herschend, F. 1973. Bobler i snabelbægre. *Tor* 15, 1972-73.

– 1995. Hus på Helgö. *Fornvännen* 90, Stockholm.

Hodges, R., Coutts, C. & Mitchell, J. 1990. The glass makers of San Vincenzo. *Current Archaeology* 122, 1990.

Holmqvist, W. 1964. Summaries concerning Glass. Holmqvist, W. & Arrhenius, B. (eds.). *Excavations at Helgö II. Report for 1957-1959.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.

Hougen, E. K. 1968. Glassbegre i Norge fra sjette til tiende århundre. *Viking* 32. Oslo.

– 1969. Glasmaterialet fra Kaupang. *Viking* 33. Oslo.

Hunter, J. R. 1973. A brief discussion concerning certain methodological difficulties in the study of glass vessels of the Scandinavian prehistoric period. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1971-1972,* Lund 1973.

– 1975. Glasses from Scandinavian burials in the first millenium A.D. *World archaeology* 7/1.

– 1977. *Scandinavian glass vessels of the first millenium A.D. - A typological and physical examination.* Ph. D. Thesis. Department of Archaeology, University of Durham. Durham. (Unpublished)

– 1980. The Glass. Holdsworth, Ph., *Excavations at Melbourne Street, Southampton, 1971-76.* Council for British Archaeology. Research Report 33.

Hunter, J. R. & Heyworth, M. P. 1998. *The Hamwic Glass.* Council for British Archaeology. Research Report 116. York.

Hunter, J. R. & Sanderson, D. 1982. The Snartemo/ Kempstone problem. *Fornvännen* 77, Stockholm.

Hvass, S. 1988. Jernalderens bebyggelse. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.), *Fra Stamme til Stat i Danmark 1.* Højbjerg.

Ingemark, D. 1995. Glasblåsning - ett tidigt hantverk i Skandinavien? *Fornvännen* 90. Stockholm.

Isings, C. 1978. Glas. *ROB,* Spiegel Historiael 13. Dorestad.

– 1980. Glass Finds from Dorestad, Hoogstraat 1. Es, W. A.van & Verwers, W. J. H. *Excavations at Dorestad. The Harbour Hoogstraat 1. Nederlandse Oudheden, 9; Kromme Rijn Project 1.* Amersfort.

Jensen, S. 1991a. *Ribes Vikinger.* Ribe 1991.

– 1991b. Dankirke - Ribe. Fra handelsgård til handelsplads. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark* 2. Højbjerg.

Koch, U. 1977. *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim 1.* Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A Band 12. Berlin.

– 1989. Spätrömisch.-frühfränkische hohe konische Glasbecher. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte,* 22, 1989.

– 1996. Glas - Luxus der Wohlhabenden. *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben.* Katalog - Handbuch. Ausstellung Reiss - Museum Mannheim. Mainz 1996.

Krausse, D. 1996. Hochdorf III. *Das Trink- und Speiseservice aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg).* Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 64. Stuttgart.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ett hövdingaeller kungasäte. *Fornvännen* 92, 1997. Stockholm 1998.

Lindquist, S.- O.(ed.), 1985, *Society and Trade in the Baltic during the Viking Age* (=Acta Visbyensia 7).

Lundström, A. & Lindeberg, I. 1964. Glass. Holmqvist, W. & Arrhenius, B. (eds.). *Excavations at Helgö II.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.

Lundström, A. 1971. Cuppa vitrea auro ornata. *Early medieval studies 3.* Antikvariskt arkiv 40. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien.

– 1973. Glas från Västsverige. *Göteborgs arkeologiska museum Årstryck* 1972-73.

– 1981. Survey of the glass from Helgö. *Excavation at Helgö VII. Glass - Iron - Clay.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.

Lundström, P. 1973. Almandingranaten von Paviken auf Gotland. *Early Medieval Studies 6,* Antikvariskt arkiv 53. Stockholm.

– 1975. Paviken I bei Västergarn - Hafen, Handelsplatz und Werf. Jankuhn, H., Schlesinger, W.,

Steuer, H. (Hrsg.). *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter II.*
- 1981. *De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland.* Statens sjöhistoriska museum. Rapport 15.

Munch, G. S., Johansen, O. S. & Larssen, I. 1987. Borg in Lofoten. A chieftain's farm in arctic Norway. *Proceedings of the Tenth Viking Congress, Larkollen, Norway, 1985.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke nr. 9. Oslo.

Müller-Wille, M. 1985. Westeuropäischer Import der Wikingerzeit in Nordeuropa. *Lindquist 1985.*

Nerman, B. 1969. *Die Vendelzeit Gotlands II*, Tafeln. Stockholm.

Näsman, U. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid.* Uppsala.
- 1986. Vendel period glass from Eketorp II, Öland, Sweden. *Acta archaeologica* 55. Köpenhamn.
- 1990. Om fjärrhandel i Sydskandinaviens yngre järnålder. Handel med glas under germansk järnålder och vikingatid. *Hikuin* 16.

Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1975-1976.*

Perlen 1997. Freeden, U. von & Wieczorek, A. (Hrsg.). *Perlen. Archaeologie, Techniken, Analysen. Acten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994.* Bonn 1997.

Pillinger, R. 1984. *Studien zu römischen Zwischengoldgläsern* 1. Wien.

Pohl, G. 1972. Frühmittelalterliche Glaswerkstatt bei St. Ulrich und Afra in Augsburg. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 37, 60-70. München.

Rau, H. G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica 3.*

Ring E. & Wieczorek, A. 1979. Tatinger Kannen aus Mainz. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9.

Saldern, A. von 1959. Glass Finds at Gordion. *Journal of Glass Studies,* vol. I, 1959.

Steppuhn, P. 1998 a. Glasfunde des 8.-13. Jahrhunderts in Siedlungen. Veränderungen vom frühen zum späten Mittelalter dargestellt am Beispiel Haithabu / Schleswig. *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Festschrift für Michael Müller-Wille.* Neumünster.
- 1998 b. *Die Glasfunde von Haithabu.* Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 32. Neumünster.

Stjernquist, B. 1958. Ornementation métallique sur vases d'argile. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1958.
- 1960. La decorazione metallica delle ceramiche Villanoviane in una nuova illustrazione. *Civiltà del Ferro. Studi pubblicati nella ricorrenza centenaria della scoperta di Villanova.* Bologna 1960.
- 1963. Ein ungarischer Fund mit metallverzierter Keramik. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962-1963* (1963).
- 1978. Mountings for Drinking-horns from a Grave Found at Simris, Scania. *Papers of the Archaeological Insitute University of Lund 1977-1978. New Series* vol. 2.
- 1986. Glass from the settlement of Gårdlösa. *Papers of the Archaeological Insitute University of Lund 1985-1986. New Series* vol. 6.
- 1992. An Iron Age site at Kverrestad, in South-East Scania, with Finds of Pottery with Stamped Decoration. *Papers of the Archaeological Institute University of Lund 1991-1992, New Series Vol. 9,* 1992.
- 1994a. Uppåkra, ett bebyggelsecentrum under järnåldern. *Fynske Minder* 1994.
- 1994b. Amber in Iron Age Finds in Sweden. Analyses and Discussions. Stjernquist, B., Beck, C. W. & Bergström, J. *Archaeological and Scientific Studies of Amber from the Swedish Iron Age.* Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1994-1995:1. Lund.
- 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review 1, 1995.* Lund.

Stolpe, Hj. & Arne, T. J. 1912. *Graffältet vid Vendel.* Stockholm.

Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo.
- 1989. Die Gläser mit Fadenauflage der Völkerwanderungszeit in Norwegen. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte,* 22. 1989. Berlin.

Strömberg, M. 1953. Flachgräberfelder aus der Bronze- und Eisenzeit in Valleberga, Schonen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1952-1953.*
- 1962. Eine siedlungsgeschichtliche Untersuchung in Hagestad, Südost-Schonen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1961.* Lund 1962.
- 1971. Grubenhäuser in Valleberga. Untersuchungen 1965-70. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1969-70* (1971).
- 1978. En kustby i Ystad - före stadens tillkomst. *Ystadiana* 1978.
- 1982. *Ingelstorp. Zur Siedlungsentwicklung eines*

südschwedischen Dorfes. Lund.
Süss, L. 1969. Schwarze Schüsseln mit Zinnapplikationen aus Bad Nauheim. *Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten. Festschrift für Wolfgang Dehn.* Frey, O.-H. (Hrsg.). Fundberichte aus Hessen. Beiheft l. Bonn.
Särlvik, I. 1962. Två sörmländska stormansgravar. *Fornvännen* 5. Stockholm 1962.
Thorvildsen, E. 1972. Dankirke. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1972. København.
Uppåkra, rikedomar ur jorden. Utställningskatalog 1998. Lunds universitets historiska museum.
Verhulst, A. 1985. Der frühmittelalterliche Handel der Niederlande and der Friesenhandel. *Düwel et al.* 3.
Winkelmann, W. 1977. Archäologische Zeugnisse zum frühmittelalterlichen Handwerk in Westfalen. *Frühmittelalterliche Studien* 11. Münster.
Østergaard Sørensen, P. 1994. Gudmehallerne. *Nationalmuseets Arbejdsmark.* 1994. København.

Abbreviations

LUHM Lunds universitets historiska museum
SHM Statens historiska museum Stockholm

Fynden i centrum, s. 95–112.

Mynten från Uppåkra

Ulla W Silvegren

The coins from Uppåkra

Repeated magnetic detector surveys from 1996 to 1998, covering at least 400,000 square metres of what is at present mainly farming land at Uppåkra, revealed more than 200 coins and a comparably large amount of other artefacts. The most frequent coins are Arabic dirhems dating from the sixth century to the tenth century. Abbasid dirhems account for the majority of these. The oldest coins are Roman denarii from imperial times, dating from the first century to the middle of the fourth century. A few coins dating from the first century stem from Western Europe and England. The medieval coins are mainly local coinage, from nearby Lund. Distribution maps of grouped coins indicate that the active centre of Uppåkra shifted.

Ulla Silvegren, Lunds Universitets Historiska Museum, Krafts torg 1, SE-223 50 Lund.

Vid de undersökningar med metalldetektor och de arkeologiska utgrävningar som ägt rum under de senaste åren i Uppåkra har mer än 200 mynt kommit fram. Mynten dateras till tidsperioden 80 e. Kr. till cirka 1500. Ett antal mynt från perioden efter 1500 har också hittats men på grund av begränsade resurser har dessa för närvarande inte kunnat behandlas. I detta arbete avhandlas endast de mynt som fanns tillgängliga vid Historiska museets myntkabinett i oktober 1998. De mynt som var under åtgärd på museets konserveringsavdelning, de arabiska mynt som var i Stockholm för bestämning och de mynt som var i så dåligt skick att noggrann bestämning för närvarande inte är möjlig ingår således ej.

Denna uppsats redogör för vilka typer av mynt som hittats och presenterar de olika mynttypernas spridningsmönster inom undersökningsområdet. I uppsatsen diskuteras också kortfattat på vilket sätt de romerska, arabiska och västeuropeiska mynten kan ha nått fram till Uppåkra.

De romerska mynten.

De äldsta mynten som kommit fram i Uppåkra är romerska denarer. Dessa silvermynt började präglas i det romerska riket omkring år 200 f. Kr. föregångna av en, som man kallar den, romersk-kampanisk silvermyntning av grekisk typ i södra Italien. Några decennier efter sin tillkomst vägde denaren 3,8 gram och motsvarade 16 bronsas á 27,3 gram, vilket ger ett värdeförhållande mellan silver och koppar av 1:112. Denarens vikt sjönk sedan ned mot ca. 3 gram och därunder. Guldmynt, aureus, förekom sällan före kejsartiden. Första gången var kort före mitten av 100-talet f. Kr. Detta mynt motsvarade under kejsar Augustus tid 25 denarer. Redan under republiken visade de romerska mynten en sträng enhetlighet i stil, format och utförande vilket gör det ytterst lätt att skilja dem från grekiska präglingar (Lagerqvist 1981:28 f.).

Den romerska denaren var det första mynt som nådde Skandinavien. Det var emellertid

Fig. 1. Denar präglad av Trajanus (98-117). Myntet visar på reversen en trofé och har sannolikt anknytning till kriget i Dakien. Diam. 17,6 mm, vikt 2,77, g.

endast en relativt kort tid som dessa mynt mottogs i norr, nämligen så länge de var av någorlunda gott silver. Efter en fortsatt försämring, genom nedsättning av lödigheten, var denaren omkring år 200 endast en skugga av sitt forna jag. Efter år 238 präglades den sällan. I stället hade en högre nominal, i nyare tid kallad antoninianus, införts redan år 214. Denna utsattes för en mycket snabb försämring och blev efter några årtionden närmast ett kopparmynt med vitkokad yta. De bevarade exemplaren talar sitt tydliga språk om hur romarriket kastats in i en svår ekonomisk kris med förödande inflation som följd. Alla försök att genom tvångskurser upprehålla myntets värde var förgäves. Den civiliserade antika världen torde knappast ha genomgått en svårare ekonomisk kris än denna. All handel med områden utanför romarriket äventyrades då man inte kunde tvinga främmande handelsmän att godtaga de usla mynten (Lagerqvist 1981:30).

Ett tjugotal denarer från tidsperioden 80 till 192, vilken omfattar kejsarna Titus till och med Commodus, är funna i Uppåkra. Av dessa är 16 bestämda varav flertalet dateras till den antoninska epoken vilken tar sin början med Antoninus Pius år 138 och avslutas med Commodus år 192. Bland intressanta denarer kan följande nämnas:

Den tidigaste denaren är präglad av Titus (79-81). Myntet, som på adversen visar kejsarens porträtt och på reversen en trefot på vilken en delfin balanserar, dateras till år 80.

En denar är präglad för Trajanus (98-117) mellan åren 103-111 och visar på reversen en trofé bestående av vapen. Myntet har sannolikt anknytning till kriget i Dakien (Fig. 1).

Kejsar Hadrianus (117-138) är representerad av ett mynt som troligen är präglat mellan åren 134-138, dvs. perioden efter kejsarens andra långa resa till bl a Athen, Efesus, Antiochia, Palestina och Egypten och fram till hans död i juli 138. Myntets revers visar Pietas.

Från Antoninus Pius (138-161) regeringstid finns tre denarer av vilka två har varit möjliga att närmare bestämma. En denar är i mycket dåligt skick och kan bara hänföras till Antoninus Pius. De övriga två är sannolikt präglade sent under hans regeringsperiod, mellan åren 159-160. Reversen på den ena visar Fortuna som håller rodret och får nog anses uttrycka förhoppningar för riket. Antoninus Pius var en ytterst plikttrogen ämbetsman men kanske inte riktigt den starka personlighet som romerska riket hade bruk för vid denna tid. När han väl hade blivit kejsare lämnade han aldrig Rom. Den andra denarens revers visar Pax (Freden) som håller en palmkvist i handen. Att välja denna symbol kan tyckas vara väl i överensstämmelse med den fredlige Antoninus valspråk som lyder: "Hellre rädda en medborgare än döda tusen fiender".

Två denarer är präglade av Antoninus Pius för hans hustru Faustina I. Bägge är utgivna efter hennes död vilket framgår av myntens inskription. Dateringen för dessa mynt ligger sannolikt kring år 141 eller kort därefter. Reverserna visar Pietas (Fromheten) och Ceres (Fruktbarheten). Utgåvan med Ceres torde vara något senare än Pietas.

Marcus Aurelius (161-180) är representerad med två präglingar av vilka den ena, som är i utmärkt skick, sannolikt utgivits redan år 161. Myntet kan kanske sättas i samband med trontillträdet. Inskriptionen lyder: DIVVS ANTONINVS / DIVO PIO och reversen visar ett altare med "horn" upptill och en dörr i fronten. Utgåvan har dedicerats till den "nye guden Antoninus", dvs. den nyss avlidne kejsaren Antoninus Pius (Fig. 2).

Den andra denaren som präglats av Marcus Aurelius visar på reversen en kvinna som sitter på marken. Hon lutar huvudet i handen i en gest av sorg och vid hennes sida finns nedlagda vapen. Bilden symboliserar det besegrade Armenien och myntet är präglat 162-163.

Tre mynt är präglade för Marcus Aurelius

Fig. 2. Denar präglad av Marcus Aurelius (161-180). Myntet är präglat år 161 och dedicerat till den nyss avlidne Antoninus Pius. Reversen visar ett altare. Diam. 17,8 mm, vikt 2,97 g.

Fig. 3. Denar präglad för Lucilla, dotter till Marcus Aurelius och Faustina. Reversen visar Juno Regina. Diam. 18,2 mm, vikt 2,89 g.

hustru. Faustina II, som var dotter till Antoninus Pius, var gift med Marcus Aurelius under åren 145-175. Reversen på de tre denarerna anknyter klart till hennes ställning som maka, mor och kejsarinna. Concordia (Endräkten) symboliserar förhållandet mellan makarna, Spes (Hoppet) skall kanske ses som en from förhoppning för riket men kan också tolkas som en förhoppning för familjen. Hoppas hon att hennes barn skall överleva? Två späda barn har hon mist när myntet präglas. Den tredje denaren visar Hilaritas (Livsglädjen) och symboliserar den glädje som strålar ut från den kejserliga familjen.

För Lucilla, dotter till Marcus Aurelius och Faustina, är en denar präglad som sannolikt kan dateras till 164-169 eller möjligen efter 183. I detta senare fall svarar kejsar Commodus för präglingen. Juno Regina, kvinnornas beskyddarinna, pryder myntets revers (Fig. 3).

Den troligen yngsta av de romerska denarerna är präglad för Commodus (180-192), sannolikt 181-182, och visar på reversen Liberalitas (Givmildheten) med abacus i höger hand och ymnighetshorn i vänster.

Ytterligare ett romerskt mynt har hittats i Uppåkra, ett litet bronsmynt präglat under 300-talet sannolikt för någon av Konstantin den stores söner. Bronsmynt är på våra breddgrader relativt ovanliga men tyvärr är myntet i dåligt skick och svårt att exakt bestämma.

Denarer kan ha exporterats från Romarriket redan före år 200, men då huvudsakligen till mera närbelägna områden. Från 200-talet och till Romarrikets fall i väst har riket varit utsatt för en ständig press från folken i norr. Om det fanns något som romarna, åtminstone vid vissa tillfällen under 200-talet, var beredda att betala dyrt så var det fred. Under denna perioden angreps Romarriket från tre håll, vid Rhen, i öster och vid Donau; särskilt Donauprovinserna drabbades hårt. Framför allt var goterna aktiva. Förmodligen kände dessa stammar någon form av vad man skulle kunna karakterisera som nationell enhet genom de stora angreppen mot Romarriket, vilka var så lönsamma för deras vidkommande. Det är tänkbart att de så framgångsrika goterna dragit till sig krigare från hela den barbariska världen, inte bara bland germanerna utan även bland slaver och iranier. Angreppen tog en för romarna mycket allvarlig vändning i slutet av 240-talet och fortsatte framöver. Vilka åtgärder de olika romerska kejsarna vidtog för att begränsa dessa anfall, som de endast delvis kunde möta militärt, vet vi inte så mycket om. De var i allmänhet handlingskraftiga och beslutsamma män och det är rimligt att anta att någon, kanske Decius eller Gallienus, såg en möjlighet att försvaga goterna genom att begränsa deras rekryteringsbas. Detta kunde ske genom att man gav stöd åt krafter bland de folk i norr som ännu inte gått till angrepp och som var vänligt sinnade mot Rom. De styrande i dessa områden måste vinnas över för att förhindra fortsatt anslutning av unga krigare till goterna. I det läget har en kejsare helt enkelt tagit några miljoner av de dyrbara, goda denarer som präglats före den myntförsämring som Septimius Severus genomförde åren 194/195 och som samlats in för att smältas ner för att bli nya, sämre mynt. I stället har mynten använts till att belöna hövdingarna i lojala stammar i nuvarande Tjeckien, Polen och västra Ukraina med silver-

mynt av bästa slag. Man kan kanske rentav tänka sig att varje hövding eller stamäldste fått tiotusentals denarer att själv distribuera på det sätt som bäst tjänade Roms intressen (Lönnroth 1972; Lind 1988). Att folken i norr redan tidigare haft en viss vana vid romerska silvermynt är sannolikt, annars skulle ett sådant här förfarande inte haft någon effekt. En viss mängd denarer måste redan tidigare ha varit i omlopp bland dem och det är rimligt att antaga att några av de fynd vi har idag är ett uttryck för tidigare transaktioner av olika slag. Huvudmassan av mynten i fynden bör dock ha sitt ursprung i den här skisserade strömmen. De myntmassor som på detta sätt har kommit i omlopp kan sedan ha bytt händer, på dels fredlig väg och dels krigisk väg och på så sätt fått ytterligare spridning norrut (Lind 1988).

Det är mycket troligt att de romerska mynt som vi funnit i Uppåkra har anlänt med den denarström som kom från Romarrikets östra del. Mynten kan ha lämnat Imperium Romanum i trakterna vid Donaus mynning och sedan förts en tämligen rak väg mot nordväst (dvs. öster om Karpaterna) via Oder eller Weichsel till Östersjön. Man bör också ta i beaktande den gamla bärnstensvägen, dvs. den förmodade handelsväg som tänktes ha gått från Carnuntum i den romerska provinsen Pannonien till det senare Ostpreussen via Mähren, Schlesien, Posen och Westpreussen (Bolin 1926:256, 302 ff.; Lind 1988:129). Räknar man ihop antalet mynt i fynden land för land finner man att rikast på denarer är Polen och Ryssland, därefter kommer östra Tyskland och på fjärde plats Sverige, med kraftig orientering mot Östersjön. Västra Danmark har förhållandevis få mynt medan de stora bornholmska denarfynden förefaller att härstamma från Polen.

Någon egentlig penningfunktion har denarerna förmodligen inte haft vid denna tiden i Uppåkra; de har varit "pengar på kistbotten", gårdsförmögenhet eller vad man vill kalla det. Mynten har uppskattats för sitt silvervärde och bara accepterats om de varit av gott silver. Den myntförsämring som Septimius Severus genomförde åren 194/195 har med största sannolikhet haft genomslagskraft för denarströmmen från romarriket (Lind 1988:198,200). Detta tyder på stor vaksamhet hos användarna av denarer utanför Limes. De nordliga folkens konkreta anledning till avståndstagande från de nya, sämre mynten uppstod troligen när syrabehandlade mynt efter en tid i cirkulation blev svarta och därmed avslöjade bedrägeri. Det måste emellertid ha varit svårt att exakt kunna fastställa de trots allt ganska små skiftningar det är frågan om men under 200-talets första hälft har det med största sannolikhet uppstått misstro mot nyare mynt bland folken i norr (Lind 1988:200 f.).

För att få stöd för antagandet att mynten i Uppåkra har kommit österifrån via Bornholm gjordes jämförelser med fynd av denarer i Skåne och Danmark med Bornholm. Vid denna jämförelse framgår att den sammansättning som Uppåkradenarerna har, uppvisar klara likheter med de fynd som gjorts på Bornholm, Själland och övriga fynd från Skåne (Breitenstein 1944,1946; Balling 1966; Lind 1988). Om vi först vänder oss mot Bornholm ser vi att dessa fynd, i likhet med östdanska denarfynd, har en betydande mängd mynt från de antoninska kejsarna, dvs. Antoninus Pius till Commodus. Det finns påfallande få mynt från tiden efter Commodus död och sannolikt har tillförseln av mynt raskt ebbat ut vid 200-talets mitt. Tillsammans med fynd från Själland visar de att denarströmmen har haft en utpräglat östlig karaktär. De bornholmska denarfynden utgör en helhet utan uppseendeväckande undantag. Gemensamt för samtliga fynd från Bornholm och de flesta andra danska fynd är att mynten är mycket slitna. Vad beträffar de skånska fynden av denarer är det snarast det stora fyndet från Löderup, Hagestadborg, som utgör ett bra jämförelsematerial. Detta fynd, som ursprungligen bestod av ca. 600 denarer, har även det tyngdpunkten lagd på de antoninska kejsarna. Övriga skånska fynd är små men uppvisar i de flesta fall samma tyngdpunkt vad beträffar dateringen.

Även fynden av denarer från Jylland utgörs av mynt präglade fram till tredje århundradets mitt och omfattar huvudsakligen denarer från tiden fram till Commodus. I jämförelse med materialet från de danska öarna är de samlade jylländska fynden av väsentligt mindre omfång. Vid en noggrannare analys framgår att det finns

tidsmässiga skillnader mellan Jylland och Östdanmark (Balling 1962). Särskilt fyndet från Ginderup med sin tidiga karaktär med 16 republikanska denarer och 9 mynt från tiden från Augustus till Vespasianus är utan motsvarighet i det övriga Danmark. I norra Germanien förekommer skatter av pre-neronska denarer präglade i området väster om Elbe medan inga sådana är funna öster om denna flod. Det är därför näraliggande att se Ginderupfyndet som ett vittnesbörd om en tidig förbindelse med Romarrikets rhenska provinser (Balling 1962). Sin närmaste motsvarighet i södra Sverige har Ginderupfyndet i det halländska fyndet från Hasslöv, Flintarp sn. Även jylländska mossfynd visar en övervikt av pre-antoninska denarer vilket väl korresponderar med fynd från imperiets västra provinser.

Det är således mycket troligt att denarskatterna från Skåne, Bornholm och östra Själland är att betrakta som en enhet både vad beträffar sammansättning och spridningsvägar till Norden och att denarerna från Uppåkra skall placeras in i detta sammanhang.

De arabiska mynten

Det mest betydelsefulla myntproducerande området under vikingatiden var den muslimska världen. Under det första halvseklet efter den arabiska erövringen kvarstod det inhemska monetära systemet i de erövrade länderna praktiskt taget oförändrat. År 698, under kalifen Abd-al-Malik, genomfördes emellertid en fundamental myntreform. Dinarer, av guld, och dirhemer, av silver, blev nominalerna i det nya monetära systemet. Reformen kom att påverka både utförandet och vikten på mynten. De nya typerna var helt epigrafiska, huvudsakligen med religiösa inskrifter. Som en del av inskriptionen finns emellertid angivet årtalet när myntet har präglats och, bortsett från de tidigaste dinarerna, namnet på präglingsorten. Inskriften är skriven med en skrifttyp som är skapad av skrivarskolan i lärdomsstaden Kufa i Irak. Detta har givit mynten benämningen "kufiska mynt".

Dinaren åsattes vikten av 20 syro-arabiska karat, vilket motsvarar 4,25 gram. Myntet är inte att betrakta som en arabisk motsvarighet till den bysantinska solidin, vilket ofta har påstått (Skaare 1975:40). Dirhemen åsattes vikten av 2,97 gram vilket motsvarar ca 7/10 av dinaren. Från första hälften av det åttonde århundradet utgavs kufiska mynt i ett mycket vidsträckt område, från Cordoba i Spanien till Balkh i Afghanistan. Silver var den dominerade metallen, särskilt i de östra provinserna där det fanns stora silverfyndigheter. Myntens lödighet är god, i genomsnitt 970/1000 (Welin 1956:183; Skaare 1975:51).

En mycket produktiv utmyntning ägde rum i de länder som nu är Syrien, Irak, Iran, Armenien, Afghanistan och Uzbekistan. Under umajjadernas regeringstid var Wasit, beläget vid Tigris, den mest betydelsefulla myntorten. De ledande myntorterna under den abbasidiska eran var Madinat al-Salam (Bagdad) och al-Muhammadijja (nära dagens Teheran). Från slutet av 800-talet, när kaliferna av den samanidiska dynastin regerade Transoxanien praktiskt taget oberoende av kaliferna i Bagdad, präglades mycket stora utgåvor av dirhemer i Samarkand, al-Shash (Tashkent) och Bukhara (Fig. 4). Jämte reguljära arabiska mynt finns efterpräglingar, vanligen efter samanidiska dirhemer. Man har sökt deras ursprung i de nordliga gränsområdena vid Volga och i khazarernas land mellan Don och Volga. En del kan vara tillverkade på nordligt område (Fig. 5).

Efter år 943 började silverhalten i de samanidiska mynten att variera från att tidigare varit stabil. Variationen ökade år för år. Då nordborna huvudsakligen var intresserade av gott silver skapade detta troligen misstänksamhet mot samtliga arabiska mynt. När mynten inte längre uppfyllde kraven på god lödighet minskade intresset. Importen av nypräglade mynt avtog successivt för att helt upphöra mellan 970-990 (Johansson 1997:18). I början av 990-talet börjar marwanider och uqaylider att prägla mynt och dessa importeras i viss utsträckning till Gotland och det svenska fastlandet. Under 1000-talets första decennium fortsätter importen, om än i ytterst begränsad omfattning. Myntimporten upphör sannolikt helt någon gång mellan 1015 och 1020.

Dirhemer utgör en stor andel av mynten från Uppåkra. De flesta är i fragmentariskt skick. Vad beträffar dateringen av de arabiska dirheme-

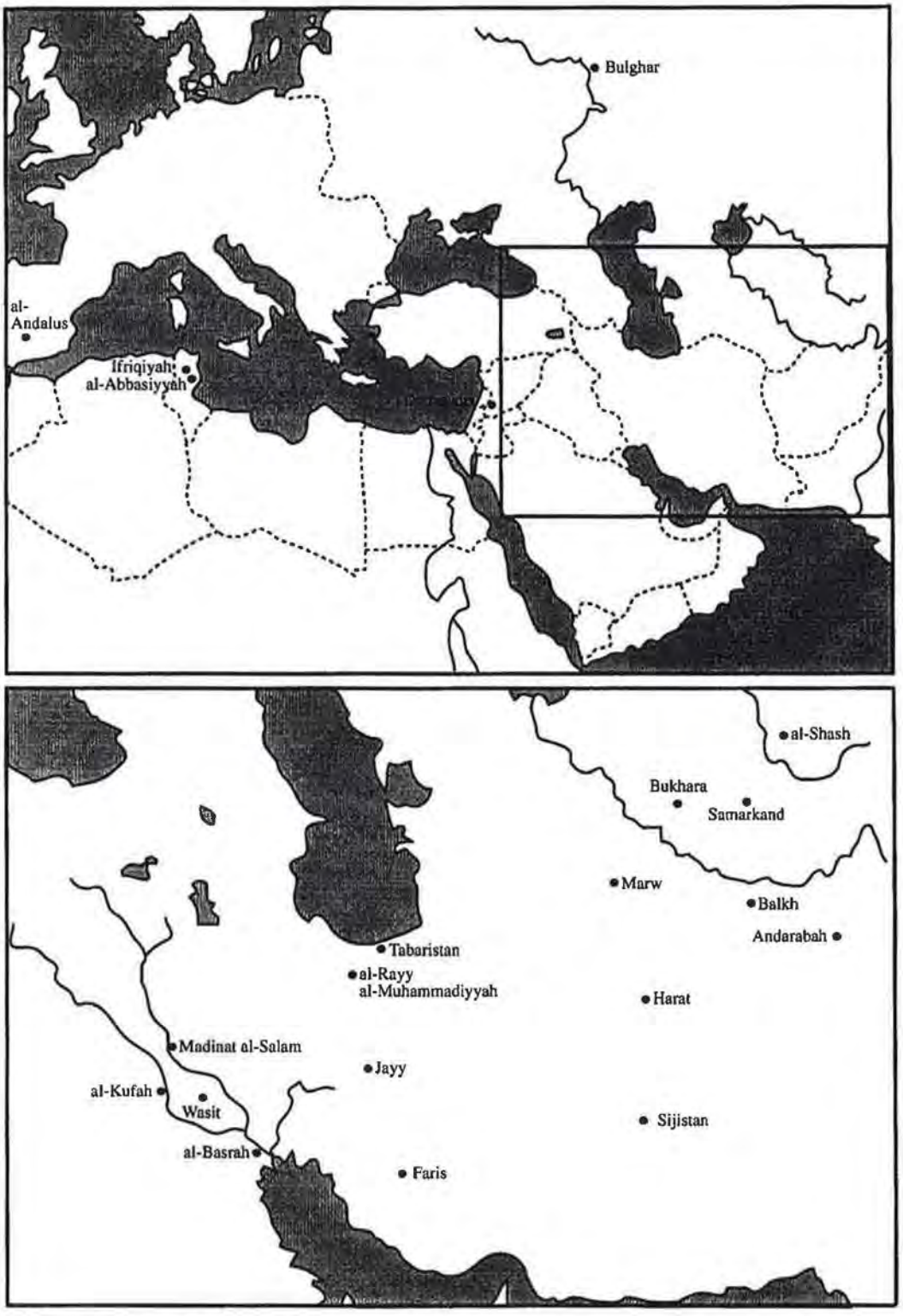

Fig. 4. Präglingsorter för arabiska dirhemer (karta efter Gert Rispling, Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI, 3:1).

Fig. 5. Imitation av samanidisk dirhem präglad under 900-talet. Diam. 24,8 mm, vikt 1,43 g.

Fig. 6. Drachma präglad av den sasanidiske fursten Hormidz IV (579-90). Diam. 29,4 mm, vikt 1,87 g.

rna kan konstateras att tyngdpunkten på åren 770-820 är anmärkningsvärt tidig. Mynt präglade under senare delen av 900-talet och 1000-talet har ännu inte hittats.

Sassanider

De sassanidiska mynten är persiska drachmer slagna före år 651 för sassanidiska furstar eller efterbildningar av dessa präglade för arabiska ståthållare före 700. Drachmens vikt är i genomsnitt 3,906 gram. Myntort och år anges enligt sassanidisk resp. postsassanidisk era och texten är i pehlevi. Sassaniderna härstammade från en persisk kunglig ätt som hade säte i sydöstra Fars. Ätten var uppkallad efter Sasan, farfadern till den persiske riksgrundaren Ardaschir. Den sassanidiska dynastin satt vid makten mellan åren 224-651.

En sassanidisk drachma, präglad för Hormidz IV som regerade från 579 till 590, har hittats i Uppåkra (Fig. 6).

Umajjader

Umajjaderna var medlemmar av den arabiska kalifdynasti som mellan 661-750 hade sitt huvudsäte i Damaskus. Höjdpunkten i deras maktutövning inföll mellan åren 705 till 715 då de erövrade Transoxanien, Indusområdet och Spanien. Fördrivna från Damaskus efter slaget mot abbasiderna vid Zab år 750, på vilket följde ett förintande blodbad på överlevande umajjader, drog sig Abd ar-Rahman till Spanien. År 755 grundade han ett nytt välde - emiratet Cordoba. Omkring år 1000 uppdelades Cordoba-kalifatets välde i flera småstater pga. ständiga tronstrider. Den siste kalifen av umajjadernas ätt, Hischam III, föll för en mördares hand år 1031.

I Uppåkra har man hittills funnit ett fåtal umajjadiska dirhemer, varav den äldsta präglats 698-719 och den yngsta 771-780. För två av mynten har präglingsorten kunnat bestämmas till Wasit i Irak vilket var den mest frekventa präglingsorten under den umajjadiska epoken. Åtminstone någon av dirhemerna bör, av dateringen att döma, vara präglad i emiratet Cordoba.

Abbasider

Den abbasidiska dynastins förste härskare var al-Mansur som kom till makten 754, regerade i 21 år och under denna perioden lade grunden för det abbasidiska välde som kom att vara i ett par århundraden. Han slog ned revolter i Khurasan, avrättade många potentiella rivaler i sin egen familj samt utökade och konsoliderade den abbasidiska maktsfären. Denna kom att innefatta det område som Umajjaderna kontrollerade, med undantag för Spanien. Mellan åren 762 och 766 byggde al-Mansur en helt ny stad med namnet Madinat al-Salam - fredens stad.

År 764 utsåg al-Mansur sin son al-Mahdi (775-785) till efterträdare och alla de omkring trettio kalifer som sedan följde härstammade i rakt nedstigande led från denne man. Även om en del uppror ägde rum kan den abbasidiska epoken sägas vara en tid av fred och framåtskridande med en stark administration och omfattande internationell handel.

Fig. 7. Dirhem präglad av kalifen al-Mahdi i Madinat Jayy år 778 AD. Diam. 25,0 mm, vikt 1,88 g.

Fig. 8. Dirhem präglad i Ifriqiya år 777 AD. Diam. 21,2 mm, vikt 2,22 g.

När det abbasidiska väldet stod på sin höjdpunkt sträckte sig dess militära och politiska överhöghet från Tashkent till Tunis. Den starka flottan bidrog också i hög grad till att effektivt utestänga Europa från all direkt handel med Indien och Fjärran Östern.

Bland de abbasidiska mynt som hittats i Uppåkra kan nämnas präglingar från al-Muhammadijja, al-Kufa, Madinat al-Salam, Jayy och Zaranj. Även präglingar från Nordafrika, al-Abbasiyyah och Ifriqiya, finns bland fynden (Fig. 7 och 8). Präglingar för välkända kalifer som Harun al-Rashid, välkänd från Tusen och en Natt, och al-Mansur, Madinat al-Salams grundläggare bidrar ytterligare till att belysa denna intressanta epok.

Den största gruppen arabiska dirhemer i Uppåkra utgörs av abbasider, 61 st, av vilka den äldsta är präglad tidigast år 757 och den yngsta är präglad senast 892. Det stora flertalet tillhör perioden 770-820. En dirhem har fått bestämningen Abbasid/Saffarid och dateras till perioden 835-873.

Tahirider och Samanider

Ett antal mynt är präglade för de tahiridiska och samanidiska härskarna. De samanidiska dirhemerna utgör den nästa största gruppen arabiska mynt som hittats i Uppåkra.

Den Tahiridiska dynastin (821-873) inleds då guvernören i Khurasan, Tahir bin al-Husayn, år 821 lyckas tillförskansa sig den militära makten och rätten att tillsätta provinsguvernörer. Tahiriderna var av persiskt ursprung och höll sig vid makten fram till år 873. Deras relativt korta maktperiod förefaller att ha varit en tid av välstånd. En omfattande livsmedelsproduktion förbättrade ekonomin och stora ansträngningar lades på bevattnings- och jordbruksprojekt. Av de två tahirider som hittats i Uppåkra är den ena präglad i Madinat Harat år 820/821 och den andra i Samarkand år 823/824.

Den Samanidiska dynastin (875-999) härstammade ursprungligen från guvernörerna i fyra större städer i Afghanistan och Transoxanien. Nasr bin Ahmad utsågs till provinsguvernör i Transoxanien år 875. Detta var ett rikt och bördigt område av stor militär betydelse och som också inrymde en av centralorterna för handeln med Ryssland och Kina. Samanidernas huvudstad Bukhara blev ett viktigt lärdomscentrum. Genom att följa exempel från tahiriderna betalade även samaniderna tributer till Bagdad och fick i utbyte militär autonomi. Den samanidiska dynastin varade i mer än ett århundrade men interna maktstrider och ett farligt beroende av turkiska soldater kom slutligen att undergräva dess maktställning.

Ett tiotal samanidiska dirhemer har hittats av vilka den äldsta är präglad tidigast 902-903 och den yngsta senast 938-954 (ev. 959-98). Präglingsorter är bl.a. Tashkent (al-Shash), Samarkand och Andarabah.

De arabiska mynten avspeglar sannolikt utbytet av handelskontakter. Slavar och pälsverk, sobel, gråverk och mård, var begärlig handelsvara. Lösensummor av samma slag som danagälderna kan också vid tillfälle ha utkrävts. Handels- och importvägarna kan man sluta sig till dels genom fyndens utbredning kombinerat med deras date-

ring och dels genom litterära källor. Arabiska mynt har hittats över stora delar av Europa från Ural i öster till Frankrike och de brittiska öarna i väster. Fyndkoncentrationen är kraftigast i östra Europa och Skandinavien, framförallt på Gotland. De huvudsakliga transportlederna för varor och mynt var de ryska floderna, huvudsakligen Volga, Dnjepr och Don.

I den arabiska och bysantinska litteraturen finns uppgifter om nordbornas verksamhet som köpmän i östra Europa. Genom Ibn Fadlans berömda skildring från år 922 får vi veta att arabiska köpmän uppsökte nordborna i volgabulgarernas land vid mellersta Volga. En viktig led tycks ha varit karavanvägen mellan Chovarezm vid Aralsjön, som var ett betydelsefullt centrum för slavhandeln, och staden Bulgar vid Volga. Under perioden 900 till 950 var detta den huvudsakliga importvägen. En annan importväg har gått från Bagdad över Kaspiska havet och Kaukasus genom khazarernas land mellan Volga och Don. Nordbornas resor förde dem regelbundet till khazarernas huvudstad Itil. Enligt de skriftliga källorna mynnade också ett av handelsstråken ut i Konstantinopel där de sålde pälsverk och svärd (Bolin 1939; Welin 1956; Spufford 1988).

Judiska handelsmän var ofta den drivande kraften inom handeln. De hade ett betydande kontaktnät. Khazarerna, vilka egentligen bestod av ett konglomerat av olika folk, gick under 700-talet över till den judiska religionen. Nya sociala och ekonomiska omständigheter krävde att man samordnade handeln och hade ett gemensamt administrativt språk såväl som en gemensam religion. Genom att välja den judiska religionen skapade khazarerna en oberoende position mellan de kristna och muslimerna, mellan Bysans och Kalifatet (Lombard 1972; Spufford 1988; Hårdh 1999).

Volgabulgarerna beskrivs som halvnomader och deras trästad, Bulgar som var belägen vid Volga, användes endast under vintertid. De var allierade med khazarerna och betalade skatt till dem. Volgabulgarerna gick tidigt över till den muslimska religionen. Under 800-talet hade Bulgar en muslimsk koloni med moské och ett myntverk som gav ut mynt av abbasidisk typ med de abbasidiska kalifernas namn på dem. Ibn Fadlan beskriver hur silver användes i Bulgar som betalning för pälsverk och slavar från norr. Bulgar var den nordligaste marknaden i ett omfattande kontinentalt nätverk och en av den dåtida världens ledande pälsmarknader (Hårdh 1999).

Det som särskilt kännetecknar vikingatiden är att skandinaverna börjar synas betydligt längre åt öster och sydost. Något som gör dessa färder i österled så gåtfulla är att nordborna uppträder under helt andra beteckningar än i väster; i ryska källor berättas om *Rus* och *varjagi*, i bysantinska källor om *Rhos* och *varangoi* och i muslimska om *Rus* och *warank*. Dessa beteckningar är svårtolkade och bara den senare finns också i nordiska källor, *væringjar*.

Beteckningen ruser tycks från början avse skandinaver, vilka snarast kommit från nuvarande Sverige till de trakter i Österuropa, som under 900-talet växte ihop till ett rike med centrum i Kiev. Ruserna var en av huvudaktörerna inom Bulgars pälshandel från 800-talet och framåt.

På 840-talet skriver den arabiske vetenskapsmannen Ibn Khordadbeh en världsgeografi. I slutet av denna berättar han om de handelsidkande judarna och sedan fortsätter han: " Vad beträffar de färdvägar som används av handelsmännen hos Rus, som är ett slags Saqaliba (närmast att översätta med "nordligt folk", "europe"), så för de med sig skinn av bäver och svarträv och dessutom svärd från Saqlaba-landets mest avlägsna trakter till Svarta havet, där den bysantinske kejsaren tar tionde av dem. Sedan far de ut på Kaspiska havet och lägger till var de vill på dess kuster ... Ofta för de sina handelsvaror från Djordjan på kameler till Bagdad."Ruserna handlade förmodligen med khazarerna och Bysans (Jansson 1993:75).

Kontakterna mellan den muslimska världen och marknaderna kring Volga kännetecknas av myntfynd. Den huvudsakliga delen av dirhemerna är funna här och här finns också de äldsta ryska städerna. Huvudparten av depåfynd med dirhemer är kända från detta område och indikerar att varor fraktades söderut längs Volga. Handelsvägarna, geografin och topografin är beskrivet av handelsmän. Fynden av arabiska mynt talar sitt tydliga språk. Distributionen av

dirhemer visar var handeln med olika slags lyxvaror ägde rum. Förutom pälsverk, bärnsten, vax och honung var slavar det mest eftertraktade objektet. Så eftertraktat att det kan vara anledningen till de stora silverdepåerna.

Beträffande handelsvägarna har Bolin försökt visa att frankerna under äldre karolingisk tid bedrev en livlig transitohandel med pälsverk och slavar från Nord- och Östeuropa till Kalifatet och att den direkta nordisk-arabiska handeln först framemot mitten av 800-talet fick någon större betydelse (Bolin 1939). Västerländska (frankiska) mynt har emellertid påträffats i liten utsträckning i nordiska fynd från 800-talet. Den arabiska 800-talskälla, som talar om handeln med frankerna, nämner också besök av ryska köpmän i Bagdad (Welin 1956).

Skatterna med arabiska mynt är av likartad sammansättning och visar samma variationer i Skandinavien och i Ryssland under perioden från 780 till en bit in på 900-talet. De skatter som i Skandinavien är nedlagda vid 900-talets mitt innehåller, i motsats till de tidigare, endast få mynt från fyndens slutår medan huvudmassan av mynten tillhör 920- och 930-talet. I det baltiska området har man funnit hundratusentals dirhemer. Det finns stora koncentrationer i östra Sverige, speciellt på Gotland. I Danmark är fynden av dirhemer färre. Dessa mynt är huvudsakligen att betrakta som bevis på ekonomiska transaktioner med den arabiska världen.

Västeuropeiska mynt från tidsperioden 800-1016

De danska och norska vikingarna började att intressera sig för kontinenten och de brittiska öarna ungefär samtidigt, mot slutet av 700-talet. Det första vikingatåg som vi känner till som riktade sig mot det västeuropeiska fastlandet, vid kusten av det nuvarande Vendée, företogs år 799. Andra tåg följde under loppet av en kort tid och de blev ganska snart regelmässiga. Karl den store fruktade vikingarna redan år 800 då han företog en inspektionsresa längs kusten mellan Scheldemynningen och Seine. Härtågen fortsatte, i större eller mindre omfattning, fram till mitten av 1000-talet. De flesta vikingatågen ägde rum under sommaren men med tiden utvidgades de till att omfatta hela året och till och med sträcka sig över flera år. Vikingarna övervintrade på öar utanför kusten, en bit uppför en flod eller i en befäst by inne i landet. På detta sätt kunde en och samma här operera under ganska många år som fallet var i Gallien mellan 856 och 862. De danska vikingarna ser ut att ha varit mera juridiskt inställda än norrmännen. De försökte skaffa sig garantier för det de hade erövrat genom bindande avtal med sina offer redan så tidigt som på 800-talet (Musset 1993:88).

När karolingerriket hade gått mot sin upplösning förekom allt fler angrepp på det västfrankiska riket och Lothringen. En ny fas inleddes vilket innebar att vikingarna nu brukade våld, inte bara för att kunna lägga händerna på ett byte utan också för att skrämma befolkningen att betala stora lösensummor. Detta blev "danagäld"-perioden - för att låna ett uttryck från England. Krav på lösensummor förekommer från och med 841 och den första danagälden som samlades ihop och betalades ut av invånarna i ett större område kan dateras till år 845. Samma år erövrades Paris. Krav på stora landavträdelser följde i spåren.

Spår efter dessa vikingafärder finner man i dokumenten. En enformig uppräkning av olycka efter olycka präglar tidens krönikor. Städer och byar plundrades. Kloster blev utplånade. Eftersom munkarna var förbjudna att bära vapen och klostren ofta var mycket rika utgjorde de ett lämpligt byte. Kyrkans män flydde i alla riktningar medförande skatter och reliker. Detta pågick under hela 800-talet och en bit in på 900-talet. Praktiskt taget hela *Francia occidentalis* härjades (Musset 1993).

När de nordiska angreppen mot det västeuropeiska fastlandet, efter en relativt fredlig period mellan 930 till 980, ånyo tilltog i styrka följde de emellertid inte riktigt samma mönster. Visserligen plundrades hamnstäder i Friesland, vid Weser och vid nedre Rhen och sjörövare gick i land på kusten vid Loire men detta kunde trots allt inte liknas vid de härjningar som förekommit under 800-talet.

På de Brittiska öarna riktades det första angreppet mot klostret Lindisfarne redan år 793.

Räderna under denna första fas utfördes av både danskar och norrmän. De inträffade spora-

diskt och var inte samordnade. Mycket av det erövrade guldet och silvret smältes sannolikt ner, men det måste understrykas att det bortförda bytet inte enbart bestod av ädla metaller. Det fanns också annat som var värdefullt men som inte lämnar några spår i det arkeologiska materialet, t. ex. slavar. Fram till 830-talet verkar emellertid de skandinaviska plundrarnas huvudsakliga motiv ha varit att erövra rikedom (Wilson 1993:98 ff.).

År 876 bosatte sig vikingar för första gången i England. Under de följande åren erövrade de stora delar av norra och östra England så att de slutligen kom att uppnå politisk kontroll över landet norr och öster om en linje från London till Chester. Området i fråga, Danelagen, blev dock aldrig en nationell enhet.

Fynd av silverskatter är allmänt förekommande i England, i Skottland och på Irland. Från och med tiden för vikingabebyggelsens början har ett stort antal silverskatter påträffats, bestående av råmetall i form av mynt, beslag och sönderhackade smycken. Sådana skatter är vanligast från första hälften av 900-talet, särskilt i de västra och norra delarna av Brittiska öarna. De inbegriper den största skatten från den västliga vikingavärlden - fyndet från Cuerdale vid floden Ribble i Lancashire. Skatten hade gömts i en blyskodd kista som grävts ned av vikingar år 905 och innehöll omkring 7500 mynt tillsammans med ca 1000 fragment av silver och tackor. Totalt vägde den drygt 40 kg. Omräknat till dagens penningvärde skulle skatten vara värd över 3 miljoner svenska kronor. Kanske var den en del av vikingarnas krigskassa (Wilson 1993:100).

Det dröjde emellertid inte länge efter det att skandinaverna hade etablerat sig i Danelagen förrän de engelska härskarna började återerövra förlorat land. År 954 fördrevs den siste vikingakungen av York, Erik Blodyx från Norge, och vägen var jämnad för att skapa ett nytt engelskt kungarike under Edgar (959-75).

Ganska snart fick dock England känna på en ny period av skandinavisk terror. Den gamla fienden kastade sig ånyo över landet som var rikt men försvagat sedan den enda egentliga samlande kraften, kung Edgar, hade avlidit. Anfallen var till en början relativt obetydliga men

Fig. 9. Denar präglad av Ludvig den Fromme (814-40). Myntet visar på adversen ett kors och på reversen en kyrkgavel. 16,0 mm, vikt 0,74 g.

deras verkliga syfte blev uppenbart år 990 när engelsmännen gick med på att betala ett belopp motsvarande över en miljon svenska kronor i silvermynt för att plundrarna skulle återvända till sina egna länder.

År 1003 var skandinaviska vikingar förenade under Sven Tveskägg (ca. 985-1014). Hans anfall på England var framgångsrika. Under årens lopp skaffade han sig stora summor pengar som fick bekosta hans aktiviteter i Danmark. Han betalade ut lönerna till sitt manskap som sedan återvände hem för att leva tryggt på de pengar de hade erhållit i hans tjänst. Detta är belagt genom det stora antalet engelska mynt som påträffats i skattfynd från den här tiden i Sverige (Wilson 1993:102 f.).

I Uppåkra har endast ett fåtal mynt från västra Europa hittats:

En intressant prägling är gjord för Ludvig den Fromme (814-840). Myntet, som är i fragmentariskt skick, visar på adversen ett kors och på reversen en kyrkgavel. Inskriptionen på myntets revers: XRISTIANA RELIGIO. Präglingsorten är okänd (Fig. 9).

Ett fragment återstår av ett mynt präglat i Hedeby ca. 825 (el. tidigare?). Myntbilden visar på ena sidan ett ansikte med strålar och bård och på den andra en hjort (Malmer 1966), (Fig. 10).

Ytterligare ett litet myntfragment som sannolikt härstammar från Hedeby är en sk. Carolusefterprägling av typen Dorestad 1. Även denna kan dateras till ca. 825 (Malmer 1966).

Från 900-talet härstammar en Sachsenpfennig. Typen har bestämts till klostret i St Moritz och tiden till 937-968 (Kilger 1992). År 942 bekräftar Otto I klostrets antagligen redan

Fig. 10. Mynt präglat i Hedeby ca 825. Myntbilden visar på ena sidan ett ansikte och på den andra en hjort. 14,3 mm, vikt 0,54 g.

Fig. 11. Sachsenpfennig sannolikt präglad i klostret St Moritz 937-68. Diam. 21,6 mm, vikt 0,87 g.

bestående rätt att utkräva tull och att använda sig av inkomsterna från myntningen (Fig. 11).

Tre engelska penningar är präglade för Ethelred II (978-1016). Den ena är av typen second hand och präglad i Thetford (fragment), den andra av typen long cross med präglingsort i Shrewsbury och den tredje är av typen crux och präglad i London (Fig. 12).

Att betrakta det fåtal engelska och västeuropeiska mynt som vi funnit i Uppåkra och som kan dateras till tidsperioden 800 till 1016 som härstammande från byten från vikingafärder är sannolikt ett rimligt antagande. Särskilt om man tar i beaktande det stora antal västeuropeiska och anglo-iriska föremål i ädelmetall, både hela och fragmentariska, som hittats tillsammans med mynten.

Vem vet, kanske satt Sven Tveskägg i Uppåkra och summerade bytet från vikingatågen, för att sedan kunna fördela det bland sina män?

Kanske, kanske - är det också här i Uppåkra som Sven Tveskägg, med engelska mynt som förebild och med hjälp av en engelsk myntmästare, låter prägla det danska rikets första mynt?

De medeltida mynten

Knut den store (1018-35) följde Svend Tveskägg på tronen som Danmarks kung och han var dessutom kung i England. Denne regent förstod till fullo betydelsen av att införa ett ordnat myntväsen i Danmark efter anglosaxiskt mönster. Myntmästare och kanske också stämpelskärare tillkallades från England och ett antal myntsmedjor inrättades. Ortnamnen som förekommer på mynten är ofta förkortade men för det mesta läsliga och visar att Lund var den mest frekventa präglingsorten; det var härifrån det största antalet mynt utgick. Myntproduktionen var så omfattande att den måste ha haft verklig betydelse för stadens ekonomi och dess expansion.

Under äldre medeltid utmyntades i Danmark endast en valör, penningen. I Skåne och på Själland räknade man i enlighet med viktsystemet 10 penningar på en örtug, 30 på ett öre och 240 på en mark. Man vägde inte de enskilda mynten utan sörjde endast för att 240 penningar tillsammans vägde en mark (ca. 216 gram).

Det tidigaste av mynten från slutet av vikingatiden/början av medeltiden som vi funnit i Uppåkra är en prägling för Svend Estridsen av typen Hauberg nr 6. Myntets advers visar Kristus i högsätet med Bibeln i hand och på reversen ett kors. Typen tillhör en av de största utgåvorna under Svend Estridsens regeringstid och är präglad i Lund, sannolikt före 1050. Religiösa motiv blev nu förhärskande, ett utslag av Svends kyrkliga intressen. Det begynnande bysantinska inflytande som gjort sig gällande under de närmast föregående regenterna bredde ut sig, även om en del myntbilder fortfarande var anglosaxiska. Anledningen till att dessa motiv kom att användas i Danmark berodde sannolikt på att bysantinska mynt hade kommit hit med hemvändande väringar från Miklagård, dvs. nordiska livvakter hos kejsaren i Konstantinopel (Fig. 13).

Det är intressant att notera att namnen på de myntmästare/myntpräglare som från och med

Fig. 12. Penny präglad av Ethelred I (978-1016). Präglingsorten är Shrewsbury och myntmästaren Leefnoth. Diam. 20,0 mm, vikt 1,61 g.

Fig. 13. Penning präglad av Svend Estridsen (1047-74). Myntet är präglat i Lund sannolikt före 1050. Diam. 16,6 mm, vikt 0,95 g.

1000-talets mitt förekommer på mynten är övervägande nordiska. Detta kan tyda på att Skånes egna söner funnit myntprägling vara en lukrativ sysselsättning. Kanske har dessa myntmästare/myntpräglare haft kontakter bland guldsmeder eller bland personer med inflytande på myntprägligen. Med största sannolikhet har de varit bosatta i Lund eller i dess omedelbara närhet (Silvegren 1995:267 f.). Personnamnen kan också möjligen representera "guldsmeder" i vars verksamhet i så fall har ingått myntprägling. Att guldsmederna hade ett omfattande verksamhetsområde framgår av den tyske munken Theophilus skrifter från omkring år 1000. Från 1100-talet finns också exempel på att enstaka guldsmeder är kända som myntmästare (Silvegren 1987:14). Det är således fullt möjligt att de av gammal tradition mycket kunniga metallhantverkare som sannolikt funnits i Uppåkra också kan ha haft ett finger med i spelet när det gäller den tidiga myntprägligen i Lund.

Slaget på Grate Hed på Jylland den 23 oktober 1157 avgjorde kampen mellan flera olika danska tronpretendenter. Knud Lavards son Valdemar stod som segerherre och ensam härskare. Härmed påbörjades ett nytt kapitel i historien, Danmarks storhetstid, då riket blomstrade och kung och kyrka verkade i harmoni med varandra. I Lund fick ärkebiskopen rätt till 1/4 av intäkterna från myntningen enligt kungligt privilegium. Under den sk. Valdemariska eran 1157 -1241 blev ärkebiskopen en verklig maktfaktor att räkna med i Danmark. Ett helt nytt kapitel inleddes i myntprägligen. Mynten blev återigen tvåsidiga, efter en tid med brakteater, och de har normal penningvikt och storlek. För att få så stort utbyte som möjligt av sitt myntprivilegium befallde kungen att mynten skulle gälla endast under begränsad tid och därefter mot avgift bytas ut mot nya mynt. Systemet med skiften av mynttyper fanns troligen tidigare, men byten ägde nu rum årligen. Detta resulterade i att perioden bjuder på osedvanligt många olika mynttyper och varianter av mynten.

Från och med Erik Plogpennings regeringstid (1241-50) kom myntningen återigen in i ett oroligt skede. År 1241 införde Erik den plogskatt som gav honom hans tillnamn och avsikten med skatten var att säkra myntens värde. Så blev emellertid inte fallet utan de skånska mynten blev framöver alltmer undermåliga, präglade med allt mindre omsorg och med allt sämre lödighet. De mynt som borde ha varit av nästan rent silver bestod vid 1300-talets början till största delen av koppar. Det behövdes 10 penningar för att betala en skäppa korn och i utrikeshandeln accepterades de överhuvudtaget inte. Dessa dåliga mynt kallas av numismatiker för "borgarkrigsmynt" uppkallade efter den oroliga period under vilken de präglades, dvs från 1241 - 1332.

I Uppåkra har man funnit ett trettiotal mynt som härstammar från de danska kungarna Valdemar I (1157-1182), Erik Plogpenning (1241-50), Christopher I (1252-59), Erik Glipping (1259-86), Erik Menved (1286-1319), Christopher II (1319-32) och Magnus Eriksson (1332-1360). De flesta av dessa mynt är präglade i Lund. Ett fåtal har Roskilde som präglingsort (Valdemar I, Erik Menved, Christopher II) samt ett enstaka mynt vilket kan vara präglat på Norra Jylland (Erik Menved), (Mansfeld-Büllner,

Fig. 14. Penning präglad av Valdemar I (1157-82). Präglingsort Roskilde. Diam. 19,0 mm, vikt 0,88 g.

1954), (Fig 14).

Från och med Christopher I förstärktes tendensen att lämna den välkända mynttypen med kunga- och biskopshuvud. Man kommer till slut att låta sig nöja med symboler och bokstäver. Att tidsmässigt placera dessa omskriftslösa mynt är vanskligt och baseras på försök att tyda symbolerna och på de upplysningar fynden ger oss. En relativ kronologi kan upprättas om man sätter de bäst präglade och mest silverhaltiga mynten först då man antar att metallen stadigt försämrades. Till hjälp vid dateringen är också när mynten dyker upp i kombination med utländska mynt (Silvegren 1995:276 f.).

Under Christopher I:s sista levnadsår bröt oroligheter på allvar ut i Skåne. Från 1320-talet hade huvudinflytandet i Danmark, om ock inte kungamakten, vilat i greve Gerhards av Holstein händer. Detta förhållande var allmogen synnerligen missnöjd med. På våren 1332 inledde de skånska herrarna förhandlingar med den svenske kungen Magnus Eriksson som gärna kom till hjälp. En fredstraktat undertecknades enligt vilken greve Johans pant i Skåne skulle lösas av Magnus Eriksson för 34 000 mark. I juli 1333 hyllades den svenske kungen på landstinget vid Lund som Skånes sanne kung, herre och försvarare. Myntverkets i Lund öden under svensktiden 1332-60 är ännu inte helt klarlagda men myntningen torde ha fortgått under hela tiden, om än kanske oregelbundet. Silverhalten förbättrades något och symbolerna, som fortfarande var enkla, blev klarare; krona, stjärna, månskära, hjul, halster etc. En anledning till att utmyntningen troligen var oregelbunden var digerdöden under åren 1349-50 och vars svåra härjningar drev bort människor från städerna och gallrade hårt i befolkningen.

Fram till 1300-talets slut hade man i Danmark, liksom i Norge och Sverige, tillämpat den på det nordiska viktsystemet baserade mynträkningen, 1 mark=8 öre=24 örtugar, med i de olika länderna varierande antal penningar på marken. År 1387 förbjöd emellertid hansastäderna sitt folk att befatta sig med de danska mynten vilka klassades som kopparmynt. Detta förbud innebar slutet för den gammaldanska mynttypen.

År 1396 beslöt drottning Margrethe att man skulle inkräva en landsomfattande skatt som skulle inbringa 20.000 mark silver och som var avsedd att användas för framställning av nya, lödigare och mer trovärdiga mynt. Även om sterlingarna blev bättre var hansastäderna inte nöjda med de åtgärder som vidtagits för att förbättra de danska mynten. De klagade över att drottning Margrethes fogdar på Skånemarknaden inte ville ta emot danskt mynt som betalning. Hansaköpmännen ville inte finna sig i "det pagyment som bliver slået i Danmark, som dronningen lader for fuldt udgive og ikke vil for fuldt modtage" (Silvegren 1992:279).

Samma år kröntes tronarvingen Erik av Pommern (1396-1439). Från hans regeringstid har man funnit 7 mynt i Uppåkra av vilka de flesta är usla penningar av koppar. Dessa kopparsterlingar som år 1422 utgavs i Lund i stora mängder var redan från början dömda, riksrådet fick lova att ta dem ur cirkulation 1423, vilket troligtvis inte skedde.

När den statliga danska myntningen åter kom igång efter nedgångsperioden var det efter tysk räkning man präglade, 1 mark =16 skillinge, 1 skilling=12 penge. Utvecklingen gick här helt andra vägar mot i Sverige, där den inhemska medeltida räkningen kom att bibehållas till 1700-talets senare hälft. Förelöpare till den riksdanska myntserie som från 1397 började utges var wittenmynt och delar därav, som slogs från 1350-talet i Flensborg och från ca 1373/77 i Ribe.

Christopher av Bayern (1440-1448) lät år 1441 flytta myntverket från Lund till Malmö som därmed blev det danska rikets enda myntort. Erik av Pommern hade år 1434 låtit uppföra en befäst gård, Malmöhus, och dit förlades präglingen. Utöver sterlingar slogs skillingar.

Fig. 15. Artig präglad för Livländska Orden i Reval under 1300-talets slut. Diam. 18,3 mm, vikt 0,98 g.

Hansastäderna hade nämligen på 1430-talet börjat prägla en ny valör, schillingen, vilken hade värdet av 12 penningar. Detta exempel togs upp av Danmark ca. 1444. Mynttypen fanns sedan kvar i det danska myntsystemet fram till dess att kronan infördes 1873. Dessutom präglades witten, eller hvid som myntet kallades i Danmark; bägge namnen är en översättning av latinets alba moneta. En hvid präglad för Christopher av Bayern har hittats i Uppåkra.

En gotländsk örtug präglad i Visby (1320-talet - ca. 1450), en tjurhuvudbraktcat från 1400-talets Mecklenburg, en witten från Rostock (1400-talet) samt en artig präglad för Livländska Orden i Reval under slutet av 1300-talet, är ytterligare några exempel på medeltidsmynt som hittats vid undersökningarna i Uppåkra - och fler kommer det med all säkerhet att bli (Fig. 15).

Myntens spridningsmönster i Uppåkra

För att få en uppfattning om hur mynten fördelade sig över undersökningsområdet, vilket sannolikt ger en bild av vilken omfattning boplatsen haft under olika tidsperioder, togs spridningskartor fram för de olika mynttyperna. Att ta i beaktande när man studerar dessa är att mynten kan ha anlänt till Uppåkra vid en väsentligt senare tidpunkt än vad deras datering anger.

Romerska mynt

Spridningskartan visar att det största antalet denarer hittats söder och sydväst om kyrkan. Bilden avspeglar troligen var den tidigaste bosättningen funnits, om vi gör antagandet att de romerska denarerna nått Uppåkra kanske redan så tidigt som under slutet av 200-talet eller 300-talet. Det är dock fullt möjligt att denarerna kan ha nått fram till Uppåkra vid en betydligt senare tidpunkt (Fig. 16).

Arabiska mynt

Den spridningskarta som togs fram för de arabiska dirhemerna visar att utbredningsområdet ökat markant i jämförelse med utbredningen av de romerska denarerna. Ett väsentligt större boplatsområde måste nu ha tagits i bruk. Tänkbart är också att mynten kan ha använts på annat sätt inom boplatsområdet (Fig. 17).

För att få en uppfattning om det förelåg några kronologiska skillnader i utbredningen av de arabiska mynten togs spridningskartor fram för de två största grupperna, abbasider och samanider. Tanken var att det kanske skulle finnas en koncentration av samanider. Så var emellertid inte fallet utan bägge typerna visar en jämn utbredning över boplatsområdet.

Att ha i åtanke är att de arabiska mynten oftast var minst 50 år gamla när de hamnade i

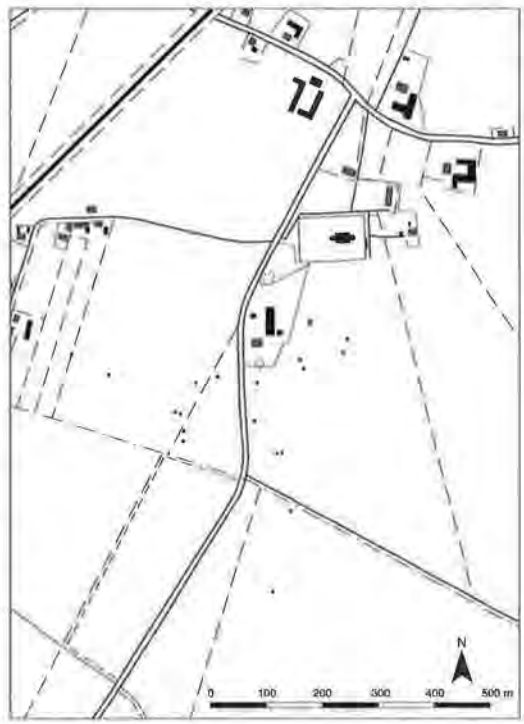

Fig. 16. Spridningskarta över romerska mynt.

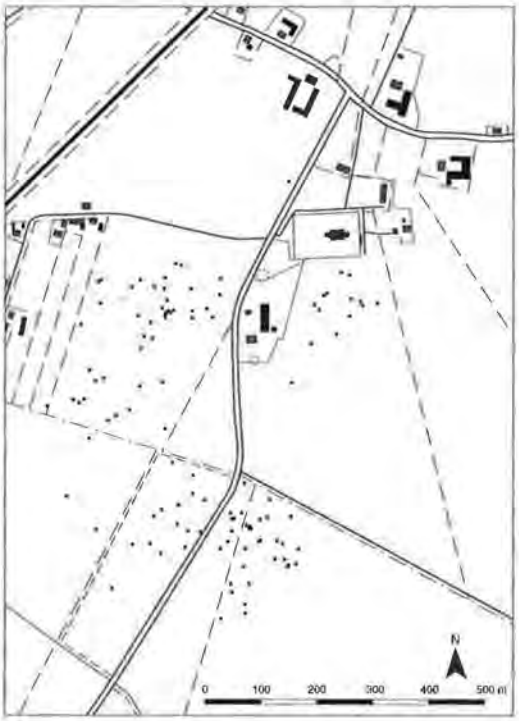

Fig. 17. Spridningskarta över arabiska mynt.

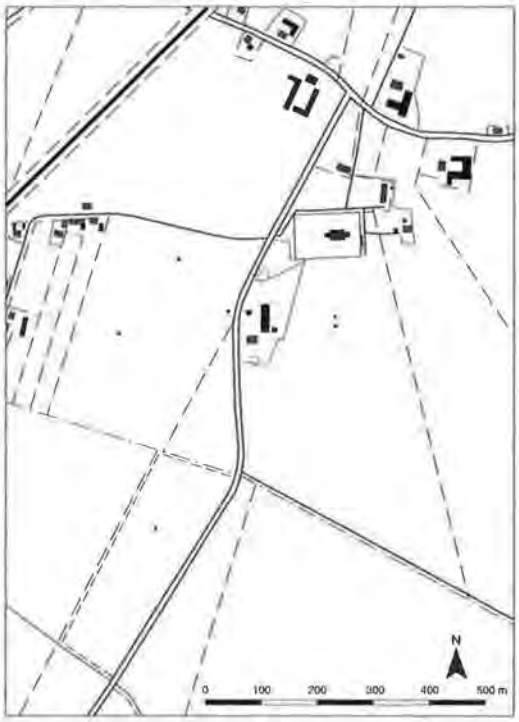

Fig. 18. Spridningskarta över västeuropeiska mynt.

jorden hos nordborna, varför spridningskartan med all sannolikhet avspeglar en väsentligt senare situation i Uppåkra än vad myntens datering anger.

Västeuropeiska mynt ca 800-1016

Av spridningskartan för det fåtal västeuropeiska mynt som hittats framgår att de fördelar sig över i stort sett samma utbredningsområde som de arabiska. Undantaget är att ett av de engelska mynten kom upp en bit nordöst om kyrkan (Fig. 18).

Medeltida mynt

Spridningskartan över de medeltida mynten var kanske den bild som bjöd på den största överraskningen. Utbredningen av det medeltida myntmaterialet visar sig täcka ett område betydligt större än förväntat. Antagandet att den medeltida bosättningen i Uppåkra varit av ringa omfattning och förväntades att vara lokaliserad till norr om kyrkan, stöds inte av spridningskartan. Särskilt i sydlig riktning finns ett relativt stort antal mynt.

Att spridningskartan visar denna bild kan säkert ge anledning till framtida diskussioner. Kanske är det vi ser ett resultat av jordbruksarbete (Fig. 19).

Att säga att det myntmaterial som vi funnit i Uppåkra är synnerligen intressant är inte att göra en överskattning. Dess betydelse för att förstå boplatsens utveckling under en lång tidsperiod, från kanske 200-talets slut till omkring år 1500, är av största betydelse. Det är ett privilegium att få arbeta med att bestämma dessa mynt och att sedan i denna uppsats presentera en del av materialet. Ett stort arbete återstår att göra då många mynt fortfarande väntar på konservering och bestämning. Särskilt arabiska och medeltida mynt förefaller att vara rikligt representerade bland dessa. Detta kan komma att mycket förändra de olika mynttypernas spridningsmönster i Uppåkra och de tyngdpunkter vad avser myntens datering som vi för närvarande kan skönja.

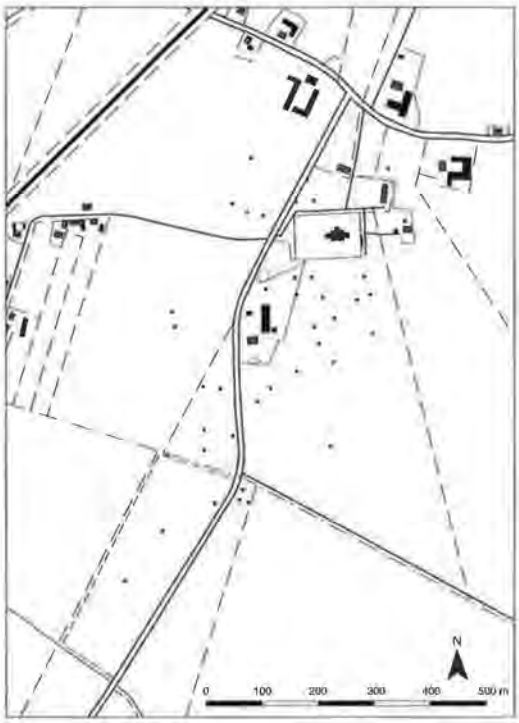

Fig. 19. Spridningskarta över medeltida mynt.

Förhoppningsvis kommer det att bli möjligt att vid en senare tidpunkt presentera detta unika materialet i sin helhet.

Referenser

Stort tack riktas till Gert Rispling, Stockholm, som har bestämt samtliga arabiska mynt.

Tack till Arne Sjöström och Bertil Helgesson, Arkeologiska Institutionen vid Lunds Universitet, för fina spridningskartor och för givande och roliga diskussioner. Tack till fotograf Bengt Almgren, Historiska museet, för hjälp med bilder. Sist, men inte minst, tack till Hampus Cinthio, kollega och vän, för värdefulla synpunkter på mitt manuskript.

För bestämning av de romerska mynten har använts *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Vol. II - IV, London, 1930-1940 och *Roman Imperial Coinage*, Vol. II - VIII, London, 1936-1981.

Balling, J. 1962. De romerske møntfund fra Jylland. *Nordisk Numismatisk Årsskrift.*

– 1966. De romerske møntfund fra Skåne, Halland og Blekinge. *Nordisk Numismatisk Årsskrift.*

Bolin, S. 1926. *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien.* Studier i romersk och äldre germansk historia. Lund.

Bolin, S. 1939. Muhammed, Karl den store och Rurik. *Scania. 2.*

Breitenstein, N. 1944. De romerske møntfund fra Bornholm. *Nordisk Numismatisk Årsskrift.*

– 1946. De romerske møntfund fra den sjællandske øgruppe. *Nordisk Numismatisk Årsskrift.*

Broome, M. 1985. *A Handbook of Islamic Coins.* London.

Hauberg, P. 1900. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146.* Köpenhamn.

Hårdh, B. 1999. Fjärrkontakter för tusen år sedan. Attende tværfaglige vikingesymposium. Københavns universitet. (i tryck).

Jansson, I. 1993. Österled. *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200.* Uddevalla.

Johansson, M. 1997. *Islamiska mynt.* En studie av några sena dynastiers mynt funna i svenska, baltiska och ryska skattfynd. Uppsats i arkeologi. Stockholms universitet.

Kilger, C. 1992. *Magdeburgmynt och Sachsenpfennige.* En fallstudie baserad på det svenska materialet. Uppsats i Arkeologi, Stockholm.

Lagerqvist, L. O & Nathorst-Böös, E. 1981. *Mynt, Sedlar och Medaljer.* Borås.

Lind, L. 1981. *Roman denarii found in Sweden.* Stockholm. 2. Catalogue.

– 1988. *Romerska denarer funna i Sverige.* Stockholm.

Lombard, M. 1992. *Blütezeit des Islam.* Frankfurt am Main.

Lönnroth, E. 1972. Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung. *Studia Gotica. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien, 25.* Stockholm.

Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000.* Lund.

Mansfeld-Büllner, H. V. 1954. *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte Danske Mønter fra Tidsrummet 1241-1377.* Köpenhamn.

Musset, L. 1993. Skandinaverne og det vesteuropeiske kontinent. *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800 - 1200.* Uddevalla.

Silvegren, U. 1987. *En Stampkopplingsstudie.* Svend Estridsens mynttyp Hauberg nr 28. Seminarieuppsats. Lund.

– 1995. Skånelands Mynthistoria. *Myntningen i*

Sverige 995-1995. Numismatiska Meddelanden XL. Stockholm.
Skaare, K. 1975. *Coins and coinage in viking-age Norway*. Oslo.
Spufford, P. 1988. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge.
Welin, Ulla S. Linder 1956. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö.
Wilson, D. 1993. Skandinaverna och Brittiska öarna *Från Vikingar till Korsfarare. Norden och Europa 800 - 1200*. Uddevalla.

Fynden i centrum, s. 113–125.

Spår av religion i Uppåkra under 1000 år

Johanna Bergqvist

Traces of religion at Uppåkra over a thousand years

Amongst the several thousands of metal detector findings from Iron Age Uppåkra, some reflect the religious ideas that prevailed through the first millennium after the birth of Christ. The most obvious of these are treated in this article. They consist of some lanceheads and spearheads, of which some have been deliberately destroyed, a snake-ornamented pendant in gilded silver, two guldgubbar (gold-foil figures) and two patrices of bronze for hallmarking such gold foils, a bronze fragment of a so-called Valkyrie figurine, an anthropomorphic bronze statuette with a horned helmet, and an encolpion of bronze, partly gilded. There are too few of these artefacts to give a full picture of religion at Uppåkra, but together with the knowledge we already have about the South Scandinavian Iron Age religion, they give very interesting glimpses. The presence of the religious artefacts treated in this article shows that religion, as might be expected, played an important role at Uppåkra during the Iron Age. From what we know today, however, it does not seem as if Uppåkra held a central function as regards religion, unlike what can be said about certain other so-called central places.

Johanna Bergqvist, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

I diskussioner kring vissa stora järnåldersboplatser, ibland kallade *centralplatser*, och deras funktioner, brukar religionen framhållas som ett avseende i vilket platserna haft ledande roll (Helgesson 1998:39 ff.; Näsman 1998:1 ff.). En anledning till detta är det nära förhållande mellan den religiösa och den världsliga ledningen som förefaller ha rått och möjligen blivit allt starkare under järnåldern. Platser som haft stor ekonomisk och politisk makt kan alltså även förväntas ha haft stort religiöst inflytande. Det förefaller vidare som om kultiska aktiviteter, exempelvis offernedläggningar, under mitten av det 1:a årtusendet e.Kr. i allt större utsträckning kom att förläggas till storgårdar och att vissa av de största boplatserna i högre grad än andra profilerade sig som centra för de religiösa aktiviteterna i ett större område (Fabech 1991:284 ff.; Näsman 1994:73).

I det omfattande material som finns från Uppåkra idag (april 1999), ingår ett antal artefakter, vilka kan kasta ljus över den religion man utövade där under järnåldern. Dessa artefakter är tämligen få om man ser till den totala mängden detektormaterial, men de kan ändå ge oss en del upplysningar om hur de religiösa föreställningarna har tagit sig uttryck under århundradenas lopp. I denna artikel kommer jag att kort uppmärksamma ett antal av dessa, för att sedan diskutera deras religiösa innebörd och Uppåkras roll i religionsutövandet.

Lans- och spjutspetsar

Det har framkommit fjorton lans- och spjutspetsar i järn (Fig. 1) (Bergqvist 1998:82 ff.; Hårdh i denna volym). Sex av spetsarna är medvetet förstörda genom omvridning eller böjning. Resten är oförstörda. Det faktum att de alla är funna inom ett tämligen begränsat område och att nästan hälften bär spår av medveten förstöring tyder på att det kan röra sig om ett

Fig. 1. Några av de fjorton lans- och spjutspetsarna är mellan 9 och 30 cm långa. Foto: Bengt Almgren.

vapenoffer, nedlagt vid ett eller flera tillfällen.

Samtliga spetsar kan dateras till yngre romersk järnålder och äldre folkvandringstid. Denna datering faller inom ramarna för den tid då de flesta krigsbytesoffren deponerades i Sydskandinavien. Uppåkraspetsarna ligger samlade utmed ett nord-sydligt stråk på cirka 30x250 meter. Utsträckningen sammanfaller med plogfårornas riktning, varför man kan tänka sig att de ursprungligen legat mer samlade, troligen i områdets södra del, där de har återfunnits något tätare. Krigsbytesoffren under äldre järnålder deponerades vanligen i våtmarker. Spetsarna från Uppåkra har hittats i en sluttning, i mark som numer är tämligen torr, men som troligen var betydligt våtare före utdikningarna på 1700- och 1800-talen.

Området är påfallande fyndfattigt, vilket skulle kunna förklaras med att det under järnåldern var alltför sankt för att utnyttjas för bosättning i högre utsträckning. Denna tanke stöds av att även andra områden i Uppåkra med sankmark, surhål, bäckar och källsprång är relativt fyndfattiga. Det kan också tänkas att platsen var helgad åt exempelvis offernedläggningar och därför inte utnyttjades för boende. Kanske beror fyndens gleshet på en kombination av dessa faktorer.

Till vilken gudom kan man då tänka sig att Uppåkraspetsarna har offrats? I kapitel 9 i sitt verk *Germania*, skrivet på 100-talet e.Kr., berättar Tacitus att Merkurius, vilket troligen var romarnas benämning på Odin, var den främste guden bland germanerna. Han skriver även att de två näst viktigaste gudarna var Herkules och Mars; förmodligen avseende Tor och Tyr. Tyr var en himmels- och krigsgud. Medan Odin och Tor fortfarande var framträdande under yngre järnålder, hade Tyr då förlorat mycket av sin betydelse, åtminstone som krigsgud. Under äldre järnålder förefaller det emellertid som om Tyr räknades till de stora gudarna, innan han trängdes undan av Odin och denne övertog rollen som krigsgud. En annan gud som hade stor betydelse under äldre järnålder, men som sedan kom i skymundan, var Ullr. Han har betecknats som den store himmelsguden. Han var säkerhetens och lagens gud. Vidare var han en överlägsen bågskytt och krigare, varför han åkallades vid stridigheter. Ullr hade stora likheter med guden Tyr. Båda var mycket gamla himmelsgudar och båda tillbads inför strid. Båda dessa gudar tävlade dessutom under äldre järnålder med Odin, för att sedan utkonkurreras av denne (Thurville-

Petre 1964:180 ff.; Ström 1985:129 ff.).

Under äldre järnålder var Odin troligen främst en helande shamanistisk gud, medan Tyr och Ullr var krigsgudar. Detta gör det troligt att det under denna period främst var åt dem och inte åt Odin som man offrade krigsutrustning. I Uppåkras fall var det, av namnet *Ullåker*, som möjligen kan knytas till platsen, att döma (Andrén 1998:138), snarast Ullr som dyrkades där. Detta stämmer väl med den generella förekomsten av ortnamn som nämner Tyr och Ullr. Från (nuvarande) danskt, tyskt och engelskt område är namn med Tyr tämligen vanliga, medan namn med Ullr endast förekommer norr härom. Det är möjligt att Tyr och Ullr stod för samma värden och egenskaper fast inom olika geografiska områden.

Ett ormprytt hänge

Ett runt hänge (U 1266) är på framsidan prytt med förgylld stämpeldekor i form av två symmetriskt motställda, hopslingrade ormliknande djur sedda ovanifrån (Bergqvist 1998:84 f.; Hårdh i denna volym). Hänget är tillverkat av kopparblandat silver; en legering som genom en kemisk reaktion är betydligt hårdare än rent silver eller ren koppar. På baksidan finns det två sekundära, tämligen enkla inristningar som förefaller avbilda samma typ av ormliknande djur som syns på framsidan (Fig. 2). Ristningarna är utförda med ett skarpt, spetsigt föremål. I mikroskop kan man se hur ristaren på ett flertal ställen tycks ha sluntit med sitt verktyg. En linje kan löpa fint tills den plötsligt avviker, för att sedan upphöra, och så återupptas med ett nytt försök att fullfölja den tänkta linjen. Kanske var inte ristningens kvalitet lika viktig som att den alls utfördes.

Hänget har ingen känd motsvarighet, men kan möjligen genom vissa stilmässiga drag knytas till en rad hängen som har ingått i offrade hästmunderingar från omkring 400 e.Kr. (Hårdh i denna volym). I mossofferfyndet från Kragehul (daterat till tidig folkvandringstid) vid Flemløse by på Fyn ingår ett större antal spjut- och lansspetsar (Engelhardt 1867:5). På flera av dessa finns delar av träskaften bevarade och dessa är ofta ornerade med slingriga mönster närmast spetsfästena. I flera fall tar mönsterslingorna tydlig form av ormliknande djur med huvudena avbildade. Ett exempel på detta syns i figur 3, som visar ristningarna på träskaftet till ett kastspjut. Ormdjurens kroppar är sammanflätade och

Fig. 2. Fram- och baksidan av hänget med de två ormarna (U 1266). Foto: Bengt Almgren. Ristningarna på baksidan av hänget är ifyllda med datorgrafik efter teckning av författaren. 1,5:1.

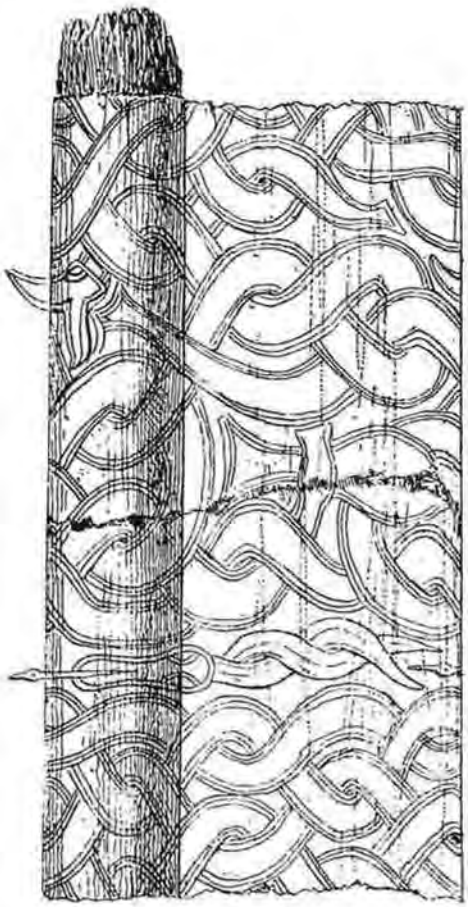

Fig. 3. Ornamentik på träskaftet till ett kastspjut funnet som mossoffer i Kragehul på Fyn (Engelhardt 1867:5, Fig. c).

deras huvuden syns avbildade både i profil och ovan ifrån. Profilbilden liknar mycket den ena ristningen som finns på Uppåkrahängets baksida, med det vidöppna gapet och det spetsovala ögat som avgränsas av den linje som skiljer huvudet från kroppen. Likaså finns det stora likheter mellan ormhuvudena på Uppåkrahängets framsida och avbildningen av det ovanifrån sedda huvudet på Kragehulspjutskaftet.

Motivet kan möjligen kopplas till de shamanistiska föreställningarna om Odin i egenskap av den helande, läkande och livgivande gud som avbildas på många guldbrakteater. På vissa brakteater förekommer ormar som har tolkats som Odins hjälpandar. Ormen som symbol och attribut förknippades inom den judisk-kristna och den antika grekiska kulturen med den gudomliga läkande kraften, och det förefaller som om den tidiga Odingestalten lånade drag från dessa föreställningar (ex. Gaimster 1998:23 ff., 45 med ref. till bla. Hauck). Dessutom var ormhamnen en av de som Odin använde sig av, exempelvis när han skulle röva det visdomsbringande diktarmjödet.

Ormen verkar även ha haft en särskild betydelse i krigararistokratiska sammanhang. På bildplåtar på vissa av hjälmarna från Valsgärde, syns rustade krigare på parad, åtföljda av ormar. Det finns även romerska hjälmar som pryds av ormar (Arwidsson 1977:Abb. 25 & 32 & 115). Ormen är snabb och farlig, och kanske var detta egenskaper som man beundrade och åtrådde. Kanske kan det även finnas en koppling mellan krigaren och ormen genom den formmässiga likhet som råder mellan ormen och krigarens viktigaste vapen – lansen eller spjutet. Kanske gjorde detta ormen till en av krigarens främsta skyddsandar: ormen som det levande, dödsbringande spjutet. Det var ju i Norden dessutom spjutet som vigde fiendens krigare åt Odin.

Ormen kan alltså vara ett uttryck för närvaron av den både skyddande och segerbringande Odin, vilken verkar kunna knytas till krigaren. Det verkar troligt att hänget från Uppåkra har fungerat som en skyddsamulett, möjligen buren av en häst. Ristningarna på baksidan styrker tolkningen av hänget som en amulett. De är förmodligen uttryck för att man vid ett par tillfällen velat förnya och förstärka amulettens skyddande kraft. Det är en grundläggande handling inom utövandet av all religion att upprepa en besvärjelse för att öka och förnya dess magiska verkan. På hänget från Uppåkra har ägaren velat förnya hängets skyddskraft genom att åter och åter igen inprägla bilden av, eller symbolen för, den läkande, livgivande och segerbringande guden.

Guldgummor och guldgubbar

I Uppåkra har man hittills funnit två figurbleck, eller 'guldgubbar', och två patriser för tillverkning av figurbleck (Bergqvist 1998:87 ff.). Det ena blecket (L 5, Fig. 4) föreställer en kvinno-

Fig. 4. De två figurblecken (L5 och U 4158). Foto: Bengt Almgren. 3:1.

Fig. 5. Patriserna för figurbleck: 'guldgumma' (U 4469) och 'guldgubbe' (U 5144). Foto: Bengt Almgren. 2,5:1.

figur i profil med ansiktet vänt åt höger. I sin framsträckta högra hand håller hon ett dryckeshorn. Upp ur detta sticker ett toppigt svårtolkat föremål. Motivet har paralleller på Bornholm, Fyn och Jylland (Watt i denna volym). Det andra figurblecket (U 4158, Fig. 4) är bara hälften så stort. Det är så buckligt att motivet är svårt att urskilja i detalj. Man kan emellertid se att det föreställer ett par som omfamnar varandra. Kvinnan har en vulst vid halsen som möjligen skulle kunna föreställa Freyjas *Brísinga men* (se även nedan). Motivet har paralleller bland bleck funna på Fyn och Själland (Watt i denna volym).

De två patriserna är av brons och föreställer en kvinnofigur respektive en mansfigur. Patrisen med kvinnofiguren, vilken har motsvarigheter på Bornholm (Watt i denna volym), (U 4469, Fig. 5) är mycket skarpskuren och föga nött. Kvinnan är vänd åt motsatt håll mot kvinnan på figurblecket. I sin högra hand (alltså samma hand som figurbleckskvinnan använder) håller hon ett framsträckt dryckeskärl med ett toppigt uppstickande föremål. Även patriskvinnan har möjligen ett halssmycke. Ett mindre rutigt parti under hennes haka, skulle möjligen kunna tolkas som dubbla pärlrader (Jfr. Watt i denna volym). Något som skiljer patriskvinnan från figurbleckskvinnan är att patriskvinnan i den vänstra handen håller ett flikigt föremål som påminner om en risruska. Kan det möjligen vara en så kallad *hlautten* (kvast att stänka offerblod med)? Detta skulle i så fall kunna tyda på att kvinnan på patrisen, och kanske därmed även kvinnan på figurblecket, är en prästinna. Kvinnorna hade huvudansvaret för de ritualer som utfördes inomhus, men kunde även leda den offentliga kulten vid hovet/templet (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:71 f.).

Mansfiguren på den andra patrisen (U 5144, Fig. 5) är vänd åt höger. Med vänstra handen för han mot munnen ett dryckeskärl med ett toppigt föremål i, vilket liknar det som förekommer på båda kvinnoframställningarna. Under den högra armen stöder han ett långt smalt föremål som är något bredare nedtill. Det har på andra, liknande figurbleck tolkas som en åra eller ett roder, med en eventuell koppling till Njord eller Frey. En annan tolkning är att det föreställer en klubba eller en scepter. Framför denna syns ett litet runt föremål med en prick mitt i. Denna patris är mycket oskarp. Troligen beror dess dåliga skick på att den nötts genom användning. Margarethe Watt har kunnat identifiera att den är upphovet till åtminstone fyra av figurblecken från Bornholm (Watt i denna volym).

Vad representerar då figurbleckens motiv? En möjlighet är att de illustrerar olika företeelser för vilka man åberopade gudarna. Kanske offrade man ett bleck med en paddelförsedd man för att utan fara kunna färdas på vatten, en kvinna med dryckeshorn för lyckade gästabud och ett kärlekspar vid bröllop. De vanligaste tolkningarna gör emellertid gällande att blecken avbildar gudar och andra väsen i den nordiska

mytologin. Kvinnofiguren med dryckeshornet förekommer i en rad olika sammanhang. Förutom på figurbleck återfinns hon exempelvis på Gallehushornet (400-talet e.Kr.), på de gotländska bildstenarna (700-800-talet e.Kr.) och som små silver- eller bronsfiguriner (700-talet e.Kr.) i stil med den som beskrivs nedan. Den vanligast förekommande tolkningen av dessa kvinnofigurer är att de föreställer valkyrior som med dryckeshorn kommer de fallna krigarna till mötes i Valhall. En annan tolkning är att bilderna föreställer högreståndskvinnor i deras roll som gästfri husfru och värdinna vid gästabud (Koch Nielsen 1986).

En alternativ tolkning som skulle kunna knytas till både mans- och kvinnofiguren tar fasta på *mjödet* och dess avgörande betydelse som den dryck som användes vid *sejd*, det vill säga i sakrala sammanhang, och som förknippades med visdom och förmågan till övernaturlig klarsyn. Mjödet var även livets vatten och sammanband den rituella berusningen med både visdom och fruktbarhet (Drobin 1991:104). Sejdandet, och därmed mjödet, kan särskilt knytas till två olika guddomar: Freyja (som var *blótgydja*, dvs. offerprästinna, jfr. ovan) och Odin. Sejdandet bör ha varit centralt i kulten kring dem båda. Figurblecken skulle kunna höra hemma i någon form av divinatorisk verksamhet. Vilken av de två gudomarna man vände sig till – om det var Odin eller Freyja – är svårare att gissa. Kanske tillfrågades de båda, men i olika frågor?

Kopplingen av guldgubbarna till både Odin och Freyja är intressant även när det gäller det figurbleck som föreställer en man och en kvinna som omfamnar varandra. Detta motiv har oftast tolkats som en avbildning av guden Frey och hans hustru, jättekvinnan Gerd. En alternativ tolkning skulle kunna vara att paret istället föreställer de två sejdande gudomligheterna, nämligen i form av Freyja och hennes förste make Odr. Namnet Odr betyder *extatiskt raseri* och bör uppfattas som en variant av Odin. Detta innebär alltså att Freyja och Odin var ett kärlekspar (Ström 1954:63-72; Thurville-Petre 1964:177; Clunies Ross 1998:118 ff.). Kanske är det dem vi ser på vissa av figurblecken?

Figurbleckens funktion är inte helt klarlagd, men mycket pekar på att de förekommit i sakrala sammanhang som tempelpengar eller votivbleck. Deras förekomst på en plats brukar ses som en indikation på att platsen varit inflytelserik och förmått att samla rikedomar till sig. I flera fall där man funnit figurbleck *in situ*, har de legat i stolphål tillhörande huskonstruktioner, exempelvis i Slöinge och i Mære (Lidén 1969:4; Lundqvist 1997:94 f.). På Sorte Muld på Bornholm har flera tusen figurbleck framkommit genom vattensållning av ploglagret (Watt 1991:92 ff.). Denna metod har endast använts i mycket ringa omfattning i Uppåkra, och har inte frambringat några figurblecksfynd. Figurblecken och patriserna från Uppåkra är funna som ytfynd och med hjälp av metalldetektor.

De fyra Uppåkrafynden kan tyckas få, men det är ovanligt att så många som två patriser hittas på en plats. Möjligheten finns att patriserna själva har deponerats som offer, men åtminstone den ena bär tydliga spår av intensivt bruk, och de bleck den gett upphov till har bland annat hittat vägen till Bornholm. Om figurblecken har tillverkats i Uppåkra förefaller platsens betydelse för kultutövandet ha sträckt sig utanför den närmaste regionen, och detta är av intresse för diskussionen om Uppåkra och dess centralplatsfunktioner som jag återkommer till nedan.

En Torshammare

Som ett icke inmätt lösfynd har en liten torshammaramulett framkommit. Den ska troligen dateras till 900-talet. Den är av järn och är 36 mm lång. Skaftänden är sönderkorroderad. Det kan tänkas att det ursprungligen funnits en ögla i änden och att hammaren suttit fästad vid exempelvis en amulettring. Sådana små ringar med miniatyramuletter har man funnit exempelvis på Tissø på Själland (Jørgensen & Pedersen 1999:10). Uppåkrahammarens huvud har en trekantig, något rundad form.

Tor förefaller ha varit mer folkligt förankrad än exempelvis Odin, och dyrkades av de bredare folklagren (Bæksted 1990:119 ff.). Detta gör närvaron av Torshammaramuletten i en utpräglad överklassmiljö som Uppåkra extra intressant. De andra religionsanknytna artefakterna från platsen som dateras till vikingatiden verkar snarare kunna knytas till antingen elitens gud

Odin eller till vanerna (Freyja). Torshammaramuletten antyder att fler facetter av den hedniska religionen fanns företrädda på platsen. Detta förefaller naturligt med tanke på den mångfald av människor med olika ställning som måste ha varit verksamma där.

En valkyrias kjortel

Från tidig vikingatid känner vi en grupp små figuriner i silver eller (ibland förgylld) brons, som föreställer kvinnor i helfigur sedda i profil. De har vanligen en fästögla på den i övrigt släta baksidan. Kanske har de burits som skyddsamuletter. Deras utseende stämmer väl överens med de kvinnofigurer som finns avbildade på gotländska bildstenar och på figurbleck. Håret är uppsatt i den traditionella lösa hårknuten bak på huvudet. Kläderna är praktfulla med lång klänning och ofta sjal. Ibland kan man urskilja väldiga hals/bröstsmycken. Vissa håller ett dryckeshorn i sina framsträckta händer (Magnusson 1987:88 ff.; Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:47). I Uppåkra har det framkommit något som sannolikt är ett fragment av en figurin av det här slaget (U 2026, Fig. 6) (Bergqvist 1998:91). Fragmentet utgörs av den nedre delen (kjolen). Ingen fästeögla är synlig på baksidan.

Valkyriorna har traditionellt kopplats till Odin och till slagfältet, där de valde ut vilka krigare som skulle hämtas till Valhall. Som sådana var de ursprungligen dödsandar eller demoner. Med tiden fick de emellertid allt mer karaktären av skyddsandar. Det kan vara så att valkyrian är en aspekt av den äldre disen snarare än en separat sorts väsen. Disens uppgift var att skänka lycka och fruktbarhet till en släkt eller en klan. Detta motiverar i så fall särskilt att man bar en bild av henne på sig som amulett. Odins valkyrior kallas till exempel *Herjans dísir*. Både som dis och valkyria kan kvinnofiguren även kopplas till Freyja, själv huvuddis och valkyria med ett följe av lägre diser eller valkyrior. Det dryckeshorn som vissa av figurinerna håller fram kan kanske kopplas till kulten med dess sejdande inslag och därmed till Odin och Freyja, som föreslås ovan. Det väldiga hals-/bröstsmycke som kunnat urskiljas på exempelvis den förgyllda bronsfigurinen från Tuna i Alsike i Uppland och ett hängsmycke i silver från Hagebyhöga i Östergötland, har tolkats som *Brísinga men* – Freyjas berömda smycke. Detta pekar på en koppling mellan de små figurinerna och den stora fruktbarhetsgudinnan (Ström 1954:28,41,72 ff.; Magnusson 1987:88 ff.; Arrhenius 1994:222 f.; Clunies Ross 1998:210).

Fig. 6. Valkyriefragmentet (U 2026). Foto: Bengt Almgren, 2:1.

En statyett med anknytning till Odin

En bronsstatyett (U 1309) i form av en mansfigur med behornad hjälm har tolkats som en Odinfigur (Fig. 7) (Bergqvist 1998:91 ff.). Den kan troligen dateras till 800-900-talet. Mansfiguren är enögd: den högra ögonhålan är tom. I de knutna händerna finns spår av en avvikande metall, troligen järn. Han bär en diagonalt rutig kolt med skärp och överkroppsklädnad. På huvudet bär han en hornprydd hjälm med hög panna. Hjälmen är snedrandig med en vertikalt avbrytande rand baktill. Hornen är kraftiga och dominerande. De är platta och släta och blir tunnare och något smalare mot ändarna. Nedre delen av statyetten består av en fästetapp, vilket antyder att den varit monterad på något. Det faktum att ornamentiken förekommer på statyettens alla sidor tyder på att den varit avsedd att ses från alla håll.

Den lilla statyetten från Uppåkra kan jämföras med en rad både två- och tredimensionella figurer från vikingatid. Från Tissø känner

Fig. 7. Odinstatyetten (U 1309). Foto: Bengt Almgren. 2:1.

Fig. 8. Statyetten från Tissø. Foto: Kit Weiss, Nationalmuseum, Köpenhamn. 2:1.

man den närmaste parallellen (Fig. 8). Det är en statyett som dateras till 900-talet. Den avbildar ett huvud som bär en hjälm liknande Uppåkrastatyettens. Figuren är emellertid tvåögd. Den har tolkats som "Et topstykke til en kraftig smykkenål [– – –] en viking med hornet hjelm" (Jørgensen & Østergaard-Sørensen 1995:7).

Uppåkrastatyetten kan också jämföras med avbildningar på de berömda vendeltida hjälmarna från Vendel och Valsgärde i Uppland och Sutton Hoo i England samt på Torslundaplåtarna från Öland (patriser till hjälmplåtar). Det rör sig om bilder på vad man kallat *vapendansare*. De bär hjälmar med horn i form av två fåglar åt sidorna eller en fågel rakt fram. I händerna bär de vapen som lansar, spjut och svärd. På en Torslundaplåt ses en manlig figur, där höger öga blivit sekundärt avlägsnat (Jensen 1991: 33 f.,50 f.; Arrhenius 1994:214: Hedeager 1997:Fig. 8; Gaimster 1998:52 ff.). Ytterligare exempel på liknande avbildningar skulle kunna nämnas.

De olika avbildningarna skiljer sig inbördes i olika avseenden, men har ändå vissa drag gemensamt. Främst gäller detta den hornbeklädda hjälmen, där hornen i vissa fall har rovfågelform. Då fåglarna ofta avbildas i par ligger det nära till hands att associera till Odins korpar Hugin och Munin. Dessa var emellertid inte rovfåglar med böjd näbb utan asfåglar med rak näbb. Rovfågeln har ju emellertid mycket lång tradition som högstatussymbol både i Europa och i angränsande regioner längre söder och öster ut. Örnen var även en av de hamnar som Odin antog och som han utnyttjade bland annat vid rövandet av diktarmjödet. Spjutet är ett annat återkommande attribut hos figurerna, ibland i kombination med ett svärd eller två korslagda stavar. Odin hade själv ett kraftfullt spjut kallat *Gungnir*. På vissa avbildningar är den hornhjälmsprydda figuren enögd, men oftare tvåögd.

Tvåögdheten behöver dock inte strida emot tolkningen att figuren är en avbildning av Odin (Bergqvist 1998:92 f.).

Med Uppåkrastatyettens hornprydda hjälm, dess enögdhet och de eventuella spåren av spjut eller andra vapen i händerna, känns det inte alltför djärvt att tolka den som en avbildning av guden Odin, alternativt en präst i tjänst i Odinkulten. De sammanhang i vilka de andra avbildningarna förekommer, tyder på att det är Odin som härskarklassens gud som framställts i form av den lilla statyetten från Uppåkra. Som sådan passar han utmärkt in i Uppåkras högre ståndsmiljö.

Vad gäller föremålets funktion, har den liknande statyetten från Tissø tolkats som huvudet på en stor dräktnål. Liknande statyetter har även föreslagits vara nycklar eller skaft på någon form av verktyg. Man har både i Skandinavien och i Ryssland funnit hornprydda huvuden, som påminner om Uppåkrastatyettens huvud och som har tolkats som verktygshandtag (Gaimster 1998:68, Fig. 59). En annan möjlighet är att statyetten, ensam eller tillsammans med andra figurer, har suttit monterad som utsmyckning på något föremål som symboliserade världslig eller sakral status. Vilken sorts föremål detta skulle ha varit kan vi ännu bara spekulera kring.

Ett par relikskrinsdetaljer?

I Uppåkra har man funnit föremål med tydlig kristen prägel som kan dateras så tidigt som till sen vendeltid. Det mest uppseendeväckande torde vara den lilla djurfigur i silver med detaljer i guldtråd och glasfluss som behandlas närmare av Helgesson i denna volym (U 4012). Djuret, som håller två slingrande ormar under framtassarna, ska förmodligen identifieras som ett lejon och har troligen sin formmässiga tillhörighet i kristen västeuropeisk miljö. Besläktade djurframställningar finner man bland annat i anfangsornamentiken i The Book of Kells. Vid utgrävningarna på Tissø på Själland har det dessutom framkommit en mindre figur (3 cm hög) i förgyllt silver som påminner om Uppåkrafiguren. Denna har, liksom lejonet från Uppåkra, suttit monterat på ett underlag; kanske ett relikskrin. Från 700-800-talet härrör också ett gångjärn i förgylld brons (U 5163 & U 5171) med inlagd röd emalj, vilket sannolikt har suttit på ett relikskrin.

Både lejonfiguren och gångjärnet är alltså kristna föremål daterade till en period då den hedniska religionen fortfarande dominerade i Sydskandinavien. Viss mission förekom emellertid möjligen redan på 700-talet i nuvarande Danmark, då missionären Willibrord från Frisland vistades hos den danske kungen, och med säkerhet på 800-talet när Ansgar besökte nuvarande Sverige (Hellström 1996:104). Det är alltså inte omöjligt att lejonfiguren och gångjärnet vittnar om dessa tidiga försök att vinna skandinaverna åt den kristne guden. Möjligheten finns naturligtvis även att föremålen hamnat i Uppåkrabornas ägo som resultaten av skandinaviska plundringståg eller genom fredliga europeiska kontakter som prestigefyllda gåvor, berövade sin ursprungliga religiösa laddning.

I Lund har man emellertid hittat en nod till en biskopsstav, sannolikt tillverkad på Irland på 800-talet (det vill säga innan staden Lunds grundande). Jörn Staecker (1998:12 ff.) menar att den kan "ha medtagits från Lunds föregångare, Uppåkra, till den nya staden". Som främsta argument för detta anger han föremålets tidiga datering. Möjligheten finns naturligtvis att det värdefulla föremålet varit i cirkulation i ett hundratal år innan det hamnade i Lund, utan att passera Uppåkra. De troliga relikskrinsdetaljerna bildar emellertid en spännande möjlig kontext till biskopsstavsnoden.

Ett enkolpion

Ett enkolpion är ett relikskrin i form av ett krucifix, i vilket ben från helgon eller stickor från det heliga korset kunde bevaras. Enkolpiet från Uppåkra (U 1600, Fig. 9) är funnet strax norr om den nuvarande kyrkan (Bergqvist 1998:95; Staecker i denna volym). Några direkta paralleller är inte kända. Vissa stildrag kan härledas till olika former av såväl karolingisk och rysk/bysantinsk som engelsk konst. Jämförande stilanalys daterar enkolpiet till 1000-talet och förmodligen har det tillverkats i området för nuvarande Tyskland. Det som starkast talar för detta är den lagerkrans som hänger över kristusfigurens gloria (Staecker 1995:Typ 3.3.4.).

Fig. 9. Enkolpiet (U 1600).
Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Enkolpier förekommer ibland i silverdepåer från sen vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland. De finns då i flera fall bevarade med en halskedja med djurhuvudformade avslutningar som biter i en ring som är fäst vid enkolpiet. (Zachrisson 1998:204 f.). Spår efter någon kedja finns dock inte bevarade på Uppåkraenkolpiet.

Från och med 1200-talet blev bärandet av enkolpier förbehållet biskopar, men dessförinnan var det tillåtet även för andra kristna att bära sådana. Det var emellertid ett mycket kostbart föremål, som endast de mest välbeställda kunde ha råd med (Zachrisson 1998:206). Enkolpiets förekomst i Uppåkra antyder alltså att någon mycket rik person som hade vida kontakter och som bekände sig till den nya kristna läran huserade på platsen. En eventuell förekomst av en tidig träkyrka i anslutning till en storgård, samt en rad andra föremål med kristen prägel, förstärker denna bild (Bergqvist 1998:95 ff. med ref., ex. Riddersporre 1996:14,25 f., 1998:173 ff.; Anglert 1998:39 ff.).

Vilken bild ger artefakterna av religionen i Uppåkra?

Ovan har jag presenterat några utvalda artefakter som sannolikt illustrerar religionen i Uppåkra under det första årtusendet efter Kristi födelse. Utspridda över tusen år kan man tycka att artefakterna är få. Det går naturligtvis inte att utifrån detta få en fullständig bild, men materialet kan ändå ge oss värdefulla glimtar av vilka uttryck religionen tog sig under århundradenas lopp och av vilken ställning Uppåkra kan tänkas ha haft i det religiösa utövandet.

Tidigast i dateringen är spjut- och lanspetsarna. Det är troligt att dessa utgör offrade vapen som ursprungligen legat mer samlade. De har i så fall en gång deponerats i norra utkanten av ett lägre liggande, och därför aningen sankt, område. Kulturlagren här är inte lika tjocka som på omgivande ytor (Larsson 1998:101, Fig.5), varför höjdskillnaden inte var lika stor under yngre järnålder. Det är svårt att säga huruvida skillnaden i kulturlagertjocklek beror på att om-

rådet under järnåldern var alltför sankt för att utnyttjas mer intensivt för boende eller om man avhöll sig från detta därför att platsen var reserverad för andra ändamål, som exempelvis offernedläggningar.

Hänget med ormarna, daterat till 400-talet, bär i sig inget spår av att vara offrat, men de besläktade hängen som Hårdh tyckt sig spåra (Hårdh denna volym) är funna i offersammanhang. Uppåkrahänget är funnet vid den västra utkanten av det nämnda aningen sanka området. Det förefaller inte vara deponerat tillsammans med spetsarna. Därtill är avståndet dem emellan alltför stort. Inget utesluter emellertid att även hänget nedlagts vid sänkan som offer.

De här artefakterna kan alltså utgöra offer deponerade i direkt anslutning till boplatsen, i torr eller i något våt mark. De tidstypiska krigsbytesoffren är enligt Charlotte Fabech rituellt förstörda och sedan deponerade i våtmarker en bit från bosättningarna. Från och med 400-talet började det förekomma offerdeponeringar i anslutning till storgårdar, men det var då inte fråga om krigsbytesoffer utan om figurbleck och brakteater (Fabech 1991:284 ff.). Uppåkraspetsarna är rituellt förstörda och är deponerade i mark som möjligen var vattensjuk. De ligger dock i direkt anslutning till boplatsen, vilket får ses som atypiskt.

Vid undersökningarna i Sorte Muld på Bornholm har det framkommit ett "større antal" lans- och spjutspetsar, daterade till folkvandringstid, spridda över boplatsområdet. Flera av dessa spetsar är medvetet förstörda (Watt 1991:93,199). Kan man tänka sig att det rör sig om offer av en slags övergångsform, där typen av föremål och det sätt på vilket de behandlats pekar på en äldre eller samtida tradition, medan deponeringsplatsen pekar framåt mot ett offerskick som i allt högre grad kom att kontrolleras av samhällets elit och därför utfördes i direkt anslutning till dessas gårdar? Detta antyder i så fall att man i Uppåkra tidigt hade medel och inflytande nog att utöva en sådan kontroll.

Patriserna till figurblecken visar förmodligen att figurbleck har tillverkats i Uppåkra, och detta får också ses som ett tecken på att man haft stort inflytande över de kultiska aktiviteterna i regionen. Det faktum att en av patriserna är upphov till några av de figurbleck som man funnit på Bornholm antyder dessutom att man i Uppåkra hade mer långväga kontakter som berörde det religiösa och kultiska livet.

Jag nämner i samband med presentationen av spetsarna att de kan tänkas ha offrats i Ullrs namn. Under denna tid var han den store himmels- och krigsguden. Odin var möjligen mer av en helande och livgivande shamanistisk gud, vilket många av guldbrakteaterna verkar illustrera något senare. Det kan också vara detta, eventuellt med en koppling till krigarklassen, som hänget med ormarna är ett uttryck för. Jag föreslår i samband med min presentation av figurblecken och patriserna att motiven på dessa skulle kunna knytas till kulten kring Odin och Freyja, med shamanismen och sejdandet som viktiga inslag.

Blecken kan då knytas både till krigar-/härskarkulten och kulten för fruktbarhet. Odin var inte bara en krigisk gud utan hade även en fruktbarhetsaspekt. Freyja å sin sida var inte en renodlad fruktbarhets- och kärleksgudinna. Hon hade även en krigisk sida (Ström 1954:63-72; Thurville-Petre 1964:177; Bergqvist 1998:93 f.). Det förefaller därför möjligt att krigarkulten och fruktbarhetskulten inte var uttryck för två helt separata religionsinriktningar utan var mer sammanhörande. I så fall verkar det inte omöjligt att det är detta vi ser uttryck för på figurbleck, där både krigare och kärlekspar förekommer. Valkyriefragmentet kan knytas till antingen Odin eller Freyja. Statyetten med den hornprydda hjälmen kan knytas till en tro på guden Odin i hans roll som krigsgud, en gud kanske främst tillbedd av en aristokrati bestående av krigare och härskarfolk. Lite grand som en kontrast till Odinstatyetten kan Torshammaren ses. De båda artefakterna härstammar från ungefär samma tid, men den senare antyder att även en mer folklig trosinriktning fanns representerad i Uppåkra.

Från och med 800-talet syns kontakterna med den kristna läran tydligare i materialet, parallellt med spåren efter bekännandet till den hedniska religionen. Ett par hundra år senare kan man tänka sig att den nya religionen hunnit bli den officiella på platsen. Det finns omständigheter som tyder på att en träkyrka byggdes i

detta tidiga skede och närvaron av enkolpiet stämmer bra med detta antagande. Det har föreslagits att Odin under sen järnålder fick en allt mer framträdande roll, inte minst för samhällets överklass, och att detta var resultatet av influenser från arianismen på den europeiska kontinenten (Hedeager 1997:129).

Med den gudomliga treenigheten, den heliga Jungfru Maria och det stora antalet helgon är det möjligt att kristendomen inte uppfattades som så strängt monoteistisk som vi ser den. Inom den formen av kristendom fanns det fortfarande utrymme för tillbedjan av olika gudomliga och heliga väsen på olika nivåer, som åberopades i olika angelägenheter. Övergången från den sena formen av Odindyrkan till den tidiga formen av Kristusdyrkan framstår i detta perspektiv som mindre drastiskt än om man tvärt tagit steget från en utpräglad polyteistisk till en utpräglad monoteistisk religion. Den samhällsklass som i hög grad kontrollerade religionsutövandet under sen järnålder och som kanske satte en av hednagudarna framför de andra, var också den som – ett led i ett maktpolitiskt spel – först antog den kristna läran. Att så var fallet även i Uppåkra antyder enkolpiet och dess eventuella anknytning till en tidig kyrka.

Föremålen som har diskuterats ovan visar att Uppåkra har spelat en roll inom det religiösa livet som klart överskred vanliga boplatsers. De teofora topografiska namn som möjligen kan knytas till platsen, platsens höga status samt den troliga tidiga kyrkan, stämmer väl överens med den religionsbild artefakterna ger av Uppåkra.

Att påstå att Uppåkra har varit en *centralplats i religiöst avseende* skulle emellertid vara att ge intrycket att Uppåkra har uppburit en huvudfunktion för religionsutövandet för ett större omland och dit folk färdades långväga ifrån för att utöva sin kult samt att kulten var en av huvudaktiviteterna i Uppåkra.

Trots att religionen otvivelaktigt har varit mycket viktig på platsen så kanske man ska vara försiktig med att tillskriva Uppåkra denna roll utifrån det vi vet idag. Det finns inga spår som motsvarar Sorte Mulds oerhörda mängd figurbleck, Tissøs hallbyggnader eller Borgs kultbyggnad med offerplatsen utanför. Sorte Mulds figurbleck är funna genom vattensållning och för att finna konstruktioner krävs utgrävningar i större skala. Detta är sådant som fortfarande återstår att göras i Uppåkra och som naturligtvis kan komma att revidera den bild vi har idag. Att i dagsläget benämna Uppåkra som en centralplats för religionsutövandet vore emellertid att pressa materialet alltför hårt.

Referenser

Andrén, A. 1998. En centralort utan textbelägg? - Uppåkra som ett historiskt-arkeologiskt problem. Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Uppåkrastudier I. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Stockholm.

Anglert, M. 1998. Ett lokalt sockencentrum. *Uppåkra. Rikedomar ur jorden*. Utställningskatalog. Lunds Universitets Historiska Museum.

Arrhenius, B. 1994. Järnåldern. *Signums svenska konsthistoria*. Lund.

Arwidsson, G. 1977. *Die Gräberfunde von Valsgärde III. Valsgärde 7*. Uppsala Universitets Museum för Nordiska Fornsaker. Uppsala.

Bæksted, A. 1990. *Nordiska gudar och hjältar*. Stockholm.

Bergqvist, J. 1998. Artefakter som berättar om religionen i Uppåkra. *Uppåkra - spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik*. CD-uppsats av Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet.

Clunies Ross, M. 1998. *Hedniska ekon. Myt och samhälle i fornnordisk litteratur*. Gråbo.

Drobin, U. 1991. Mjödet och offersymboliken i fornnordisk religion. Bäckman, L., Drobin, U. & Berglie, P.-A. (red.). *Studier i religionshistoria tillägnade Åke Hultkrantz*. Löberöd.

Engelhardt, C. 1867. *Kragehul Mosefund. Et overgangsfund mellem den ældre jernalder og mellemjernalderen*. Köpenhamn.

Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder*. Symposium på Sandbjærg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus.

Gaimster, M. 1998. *Vendel period brakteates on Gotland. On the significance of Germanic art*. Stockholm.

Hedeager, L. 1997. *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter*. Haslev.

Helgesson, B. 1998. Vad är centralt? - fenomen och funktion; lokalisering och person. Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier I. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Stockholm.

Hellström, J. A. 1996. *Vägar till Sveriges kristnande.* Ystad.

Jensen, S. 1991. *Ribes vikinger.* Ribe.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1999. Vikingerne ved søen, *Skalk* 1999:1.

Jørgensen, L. & Østergaard-Sørensen, P. 1995. Den gådefulde sø, *Skalk* 1995:6.

Koch Nielsen, E. 1986. Kvinden med hornet. *Skalk* 1986:6.

Larsson, L. 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier I. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Stockholm.

Lidén, H.-T., 1969. From pagan sanctuary to christian church, *Norwegian Archaeological Review*, vol. 2.

Lundqvist, L. 1997. Slöinge: om ett pågående projekt. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.) *"...gick Grendel att söka det höga huset..." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Rapport från seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995. Slöingeprojektet 1. Hallands Länsmuseers Skriftserie No 9/ GOTARC. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.

Magnusson, M. 1987. *Vikingen i myt och verklighet.* Stockholm.

Näsman, U. 1994. Liv och död. Sydskandinaviska grav- och offerriter från 200 till 1000 e.Kr. Schjødt, J. P. (red.) *Myte og ritual i det førkristne Norden. Et symposium.* Odense.

– 1998. Sydskandinavisk samhällsstruktur i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala? Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier I. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Stockholm.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra - en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta* 1996:3.

– 1998. Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* Uppåkrastudier I. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Stockholm.

Staecker, J. 1995. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden.* Dissertation. Kiel.

– 1998. Mission och tidig kyrkopolitik. *Kulturen.* Lund.

Ström, F. 1954. *Diser, nornor, valkyrior. Fruktbarhetskult och sakralt kungadöme i Norden.* Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademins handlingar. Filologisk-filosofiska serien 1. Stockholm.

– 1985. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid.* Göteborg.

Steinsland, G. & Meulengracht-Sørensen, P. 1998. *Människor och makter i vikingarnas värld.* Stockholm.

Tacitus, C. *Germania.* Övers. Arne Önnerfors. Stockholm 1960.

Thurville-Petre, E. O. G. 1964. *Myth and religion of the North. The religion of ancient Scandinavia.* London.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.) *Fra Stamme til stat 2. Høvdingesamfund og kongemakt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland.* Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

Fynden i centrum, s. 127–134.

Offerfynd på Uppåkraboplatsen?

Birgitta Hårdh

Sacrifice finds at the Uppåkra Settlement?

Some objects at the Uppåkra site indicate sacrifices at the settlement. A concentration of deliberately destroyed spear- and lance-heads indicates this. In the same area as the weapons, a silver pendant with decoration of two golden snakes has been found. It is tempting to see the two phenomena as being related. The pendant has its closest parallels in sacrifice finds such as those from Sösdala, Fulltofta and Vennbo. The snakes moreover have parallels in the decoration of spear shafts from bog sites such as Nydam and Vimose.

Birgitta Hårdh, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE- 223 50 Lund.

Till de funktioner som anses utmärkande för en central plats är kultutövande. Vid övergången från äldre till yngre järnålder sker, enligt Fabech, en radikal förändring av offersederna i Sydskandinavien. Från deponeringar i våtmarker får vi religiösa manifestationer knutna till boplatser, särskilt rika sådana. Detta har setts som ett uttryck för förändringar i samhällsorganisationen vilket inneburit att stormän tar fastare kontroll över olika aspekter i samhället. Förändringarna av kultpraxis på 4-500-talet, då byggnader tycks få betydelse som kultplatser på bekostnad av mossar, sammanfaller med att den nordiska hallen introduceras vid stormännens gårdar (Näsman 1996:58 f.; Fabech 1997:151 f. med refs.; Herrschend 1997). Som regel tycks det vara så att offer i mossar och vattendrag till stor del består av vapen och annat material, som tolkats som krigsbyte medan deponeringarna på boplatser är mer prestigeinriktade och består av t.ex. guldbrakteater och guldgubbar. Samtidigt har det antagits att kultens inriktning förändrats från en betoning på fruktbarhet till en tydlig centrering kring krigarideal och hjältedyrkan (Näsman 1996:59). Konsten ändrar samtidigt innehåll från ett äldre skede med abstrakta symboler till ett skede med berättande framställningar med motiv hämtade ur nordisk mytologi i yngre järnålder. Viktigt är att denna förändring av den religiösa konstens innehåll och uttryck sker samtidigt med de omfattande förändringarna av offersederna (Näsman 1994:77 ff.).

Lans- och spjutspetsar

Under en lång följd av år har en amatörarkeolog inventerat åkrarna i Uppåkra. Ett anmärkningsvärt resultat av hans undersökningar är konstaterandet av en koncentration av lans- och spjutspetsar. På en begränsad yta av ca 10x10 m framkom ett 10-tal spetsar. Ytterligare spetsar framkom vid en riktad detektoravsökning i området kring koncentrationen. Andelen spetsar uppgår nu till 14 stycken. Samtliga är av järn och i relativt gott skick. 9 av spetsarna är lansar. De flesta har en markerad mittribba, tre har blad med flackt, spetsovalt tvärsnitt och en lans har ett blad med rombiskt tvärsnitt, lika brett som tjockt. Två är spjut med lång holk och mothakar (Fig. 1). Hela samlingen tillhör tiden från C1b/C2 till "et gott stycke in i germansk jernalder" (enligt brev från J. Ilkjær 22.9.1998).

Flera av spetsarna har förstörts på ett sätt som inte haft med normalt bruk att göra. I ett par fall är spetsen böjd, vid ett tillfälle till och

Fig 1. Ett urval av lans- och spjutspetsarna från Uppåkraboplatsen. Skala ca 1:3. Foto Bengt Almgren, LUHM.

med vikt två gånger. En spjutspets har fått holken böjd till en ögla. De är uppenbarligen medvetet ödelagda, vilket är ett drag som utmärker de s.k. krigsbytesoffren. Såväl dateringen som den sekundära behandlingen av spetsarna knyter dem till gruppen vapenofferfynd.

Hösten 1997 genomfördes en mindre utgrävning på den plats där koncentrationen av spetsar framkommit. Avsikten var att se hur markförhållandena på platsen gestaltade sig. 20 m^2 undersöktes, men inga ytterligare lansspetsar framkom.[1] Det framgick klart att lansspetsarna deponerats på torr mark. Den undersökta ytan visade sig vara ett utkantsområde till boplatsen. Kulturlagret är här relativt tunt men tilltar i mäktighet mot norr. Enstaka anläggningsspår i form av stolphål och rester av golv iakttogs. Undersökningen gav framför allt ett omfattande material av avfall från horn- och benhantverk men också ett inslag av rester från metallhantverk konstaterades. Materialet är deponerat och anger att dessa verksamheter försiggått någonstans i närheten (Lindell 1998:10).

Ett hänge med ormornamentik

Vid detektorsökning 1996 framkom ett silverhänge i samma område där lans- och spjutspetsarna hittats (Fig. 2). Det rör sig om ett nästan runt hänge, något bredare än högt och med rester av en räfflad ögla för upphängning. Baksidan är plan, på framsidan finns två ormar i låg relief. De är båda S-formigt svängda, stjärtarna hakar i varandra och huvudena, med långt utdragna nosar, vilar på de egna kropparna. Kropparna är förgyllda. En fin stämpelornamentik följer ormkropparnas mittlinjer och till en del också deras konturer. Stämpelintrycken utgörs av halvbågar, koncentriskt placerade. I hängets nedre kant följer stämpelornamentiken också hängets ytterkontur. Två stämpelintryck, vardera av 3 koncentriskt placerade cirklar, fyller upp tomrummet mellan ormkropparna. På baksidan finns svagt inristade ormfigurer (se Bergquist i denna volym). Så vitt känt är finns inga klara paralleller till hänget. Det är ett unikt föremål. För att överhuvudtaget kunna tolka hänget är det

Fig. 2. Uppåkrahänget. 1,5:1. Foto Bengt Almgren.

nödvändigt att ha en uppfattning om dess datering. Detta kan bara nås genom analys av föremålets olika detaljer samt i analogi med andra föremål med likartat utförande och ornamentik.

Hänget är tillverkat av silver, ett tämligen kopparhaltigt silver, ormarna är förgyllda. En blandning av silver och guld på detta sätt är relativt ovanligt men förekommer, bland annat på västeuropeiska beslag från tidig vikingatid. I nordiskt konsthantverk kan vi, särskilt i folkvandringstid, hitta flera exempel på detta. I övergången från yngre romersk järnålder till folkvandringstid finns en grupp praktfibulor med ornamentik antingen i relief eller fin stämpelornamentik där man på ett raffinerat sätt utnyttjat guldets och silvrets olika färger som kontrastverkan. De förgyllda praktfibulorna i silver från Grönby är ett gott exempel. Särskilt stora likheter med vårt hänge visar beslagen i det mellanskånska Sösdalafyndet. Här finns blandningen av guld och silver samt stämpelornamentik. Från Fulltofta, ett annat skånskt fynd nära besläktat med Sösdala, kommer ett silverhänge med förgylld virvelornamentik (Fig. 3). Detta hänge står formmässigt nära ett hänge från Vennebo i Västergötland. Silverbleckfibulorna från yngre romersk järnålder har stämpelornamentik och ofta en partiell förgyllning. Hos dessa finns också exempel på virvelmönster av samma slag som det i Fulltoftafyndet. Det finns alltså här en möjlighet att foga in vårt hänge i ett sammanhang med andra praktföremål med datering till sen romersk järnålder eller tidig folkvandringstid.

Stämpelornamentiken stärker uppfattningen av denna datering. Folkvandringstida konstprodukter har ofta en varierad stämpelornamentik. Guldbrakteaternas kantbårder är fyllda av stämplar av olika slag. Fynden från Sösdala och Fulltofta innehåller också en hel rad föremål med en stämpelornamentik, som har stora likheter med den på vårt hänge. Halvbågar och koncentriska cirklar finns i båda fynden. Särskilt halvbågar av två parallella linjer är ett ständigt återkommande mönster på beslagen i offerfynden. Forssander påpekar att depåfynden från Sösdala och Fulltofta samt det västgötska fyndet från Vennebo uppvisar exakt samma stil och dessutom står i direkt kontakt med silverbleckfibulor från Skåne, Danmark, Västsverige och Norge (Forssander 1937:11 f.).

Motivet, ormarna bör också beaktas. De är påtagligt feta och dessutom släta i utförandet. Kropparna är breda, huvudena med de långsträckta nosarna är märkligt "tomma". I folkvandringstid och vendeltid är det vanligaste att djurhuvud ses i profil, dessa huvuden är sedda uppifrån. Från yngre romersk järnålder kommer en grupp finger- och armringar av guld. De är

Fig. 3. Det peltaformade hänget från Fulltofta, Skåne. 1:1. Foto LUHM.

Fig. 4. Plastiskt djurhuvud från Vimose. Efter Engelhardt 1869.

lagda i spiral och ändarna avslutas med mer eller mindre stiliserade djurhuvuden. Särskilt bland fingerringarna kan man hitta goda paralleller till huvudena på uppåkrahänget (Andersson 1993, Figs. 108, 112; Andersson 1995, Figs. 126, 197; Forssander 1937, Fig. 11). Kanske bör man också beakta att en sådan fingerring egentligen utgör en orm med två huvuden. De korsformade fibulorna från folkvandringstid har en långdragen fot som brukar avslutas med ett ovan ifrån sett ödleliknande huvud. I Vimosefyndet finns ett i trä utskuret djurhuvud (krokodil? enligt Engelhardt). Det är plastiskt format och visar i profil ett djur med öppen mun och vassa tänder. Sett uppifrån har utformningen påtagliga likheter med huvudena på vårt hänge (Engelhardt 1869:11, Fig 10; Fig. 4). I Vimose finns, enligt Iljkær, deponeringar från B2 till C1b (Ilkjær 1990:332, Abb. 201).

Goda paralleller till kropparna kan påvisas på träarbeten från olika mossofferfynd. I Nydam mosse, Nydam III, samt i Kragehul har välbevarade lansskaft av trä kommit fram. Skaften är ornerade med slingrande ormar vars kroppar markerats med dubbla konturer i en utformning som stämmer mycket väl överens med de här aktuella ormarna. Flätbanden på nydamlansarna är också i vissa fall försedda med ormhuvuden, sedda uppifrån. Ett gemensamt drag i utformningen av ormhuvudena i såväl Nydam III som Kragehul är att ögonen placerats i kanten av huvudet och bildats av en sned eller böjd avskärning, som utgår från huvudets konturlinje (Petersen 1988:128 f., Fig. 29, 30). Samma ornering visar också lansskaft från Kragehul mosse (Engelhardt 1867, plansch II:9). Ornamentiken på lansskaften från Nydam III och Kragehul bör, enligt Petersen placeras i äldre germansk järnålder (Petersen 1988:129). En tydlig parallell till våra sammanflätade ormar finns på en svärdsskida av trä som 1997 kom fram vid undersökningarna i Nydam mose. Den är daterad till ca 400 e. Kr. (Nyhedsbrev 1997:46). Andra i sammanhanget intressanta paralleller är två sammanslingrade ormar på en guldbrakteat från Lyngby, Randers (Mackeprang 1952, Pl 3:10 a) och likaså sammanslingrade ormar på guldhornen från Gallehus (Brøndsted 1966:322; Snerum 1976). Särskilt Lyngbybrakteaten visar påtagliga likheter med uppåkrahänget.

Det finns uppenbarligen en hel del material, som kan relateras till hänget, främst i tiden kring 400 eller strax därefter. Parallellerna hör hemma i södra eller västra Skandinavien. Det finns också en klar anknytning till offer- eller depåfynd. Nästa fråga är vad hänget egentligen är för något? Som hängsmycke förefaller det väl stort, dessutom känner man, bortsett från guldbrakteaterna, inte till några halssmycken med hängen från folkvandringstid. Här tycks man med halssmycke istället ha menat praktfibulorna, ibland tolkade som Frejas flammande smycke, som av figurframställningar att döma gärna placerades högt upp under hakan (jmf. Arrhenius 1994:222 f.).

Hängets form och format för oss tillbaka till offerfynden. Depåerna från Sösdala, Fulltofta och Vennebo innehåller alla tre ornerade hängen i silver, som setts som delar av en praktfull hästutrustning. Sösdalahänget är fragmentariskt men tillräckligt mycket återstår för att man tveklöst ska placera in det bland de övriga. Alla hängena är av ungefär samma storlek. Formen, rundad, något bredare än hög, är gemensam. I detta avseende överensstämmer uppåkrahänget med dessa. Sösdala och Fulltofta är genombrutna och har en form som ibland kallas pelte (amasonsköld) -formad eller lunula (mån) -formad. Hagberg har behandlat dessa hängen, tillsammans med Vennebo, i en artikel från 1957 och han för

fram ytterligare ett par hängen som bör tillhöra gruppen. Det ena är ett filigranornerat guldhänge, lösfynd från Gotland och ett hänge från Finnestorp, Västergötland från ett depåfynd med förstörda manssaker och hästmunderingar, alltså ytterligare ett fynd av sösdala- eller fulltoftakaraktär. Vennebohänget är inte genombrutet. På det ser man ett slags volutfigur där ändarna, eller spetsarna, avslutas med profilsedda djurhuvuden. Med vennebohänget närmar vi oss utsmyckningen på vårt hänge. Hagberg diskuterar de folkvandringstida hängenas ursprung. Han nämner flera öst- och centraleuropeiska förebilder men menar att själva formen kommer från Medelhavsområdet, närmast från romerskt område. Han visar på flera romerska och bysantinska avbildningar av hästar prydda med peltaformade hängen (Hagberg 1957:Figs. 2, 4 och 5). I samband med Vennebohänget skriver Arrhenius att detta tillhör första hälften av 400-talet och visar sösdalastil, som har utvecklats ur senromerska mönster och finns i ett stort område från östersjökusten och elbgermanskt område till donauområdet, med en särskild tyngdpunkt i Sydsverige. Den visar tydligt Nordens livliga kontakter med folkvandringarnas kärnland. Hänget benämns av Arrhenius "Pferdstirnanhänger" (Arrhenius 1987). Från Jakasowice, Pinczow, Kielce i södra Polen kommer ett fynd som visar detta kontinentala samband. Det består av vapen och praktfull hästutrustning och har tolkats som ett hunniskt dödsoffer. Bland föremålen finns ett peltaformigt hänge med fågelhuvuden och stämpelornamentik (Germanen 1987, Taf. 9). Till skillnad från den här refererade gruppen är uppåkrahänget inte genombrutet. Ornamentiken med ormarna bildar emellertid ett snarlikt mönster.

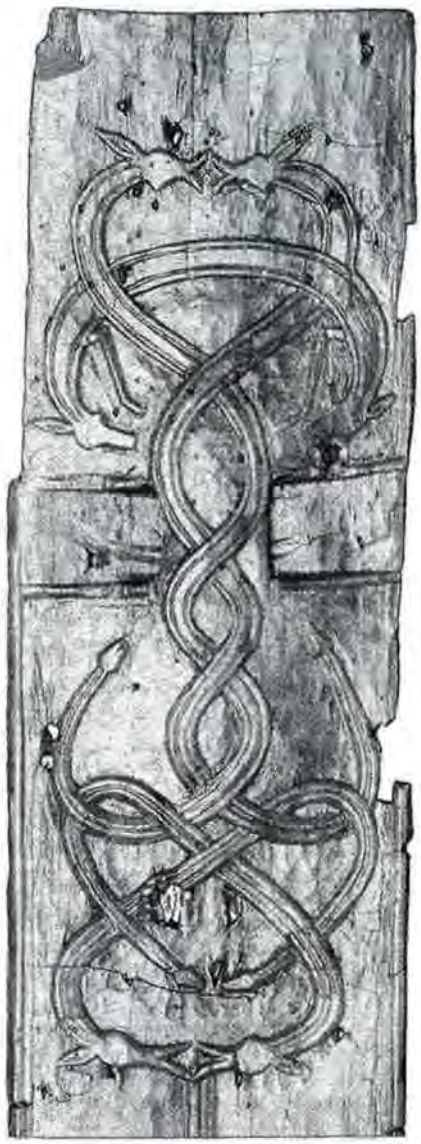

Fig. 5. Träföremål från Nydam med ornamentik av ormar. Photo-Draw: J. Holm.

När det gäller hänvisningar till ormar i allmänhet i fornnordisk litteratur och i avbildningar på runstenar, småkonst mm. råder det ingen brist. Beowulfkvädet, den poetiska Eddan m. fl. anger många olika samband mellan ormar och andra världar. Så förvandlade sig t .ex. Oden till en orm för att hämta det mjöd som skulle ge honom skaldeförmåga. Här finns också en koppling mellan Oden som dödsgud och Oden som skaffar sig dold kunskap. Draken som väktare av skatter är en välkänd bild. Ormar vaktar också bl. a. kungadöttrars kyskhet. Här tycks det finns en koppling skatter-fruktbarhet-kyskhet. Från vikingatid är ju vidare långskeppen, drakarna, välkända: ormar eller drakar som förde hem dyrbarheter. Ormen har förknippats med rollen som omvandlare, förmedlare, mellan liv och död. En koppling mellan ormen och elden pekar på en gemensam roll som livgivare och livtagare. Ormen har vidare fått symbolisera vishet och styrka och slutligen har vi Midgårdsormen, som

ringlar sig runt världen och skakar den vid Ragnarök. Här har ormen samband med jordens undergång men även med den nya värld som ska komma efter Ragnarök (Johansen 1997:63 ff.).

Problemet är alltså inte att hitta belägg för att ormar spelat en roll i förkristen mytologi, problemet gäller om vi på något sätt kan snäva in frågan. Hänget visar två ormar, vilket kanske kan vara en utgångspunkt? En möjlighet är att försöka se på kontexten hos avbildningar som motivmässigt kan ha anknytning till vårt hänge. Här har vi de ovan nämnda spiralringarna, arm- och fingerringar av guld från romersk järnålder. Dessa är ju som ovan nämnts utformade som en orm med huvud i var ände. Dubbelormar är ett motiv som vi också kan se i vendeltidens (folkvandringstidens) s-formiga spännen. Är detta ett stiliserat sätt att avbilda två ormar? En berömd bildsten från Smiss i När sn på Gotland har spelat en stor roll i den ikonografiska diskussionen (Fig. 6). Den tillhör gruppen äldre bildstenar och ligger alltså i tid i anslutning till den period som vi antagit för uppåkrahänget. Stenens mitt upptas av en triskele vars tre armar avslutas med tre djurhuvuden, en galt, en drake och en örn. Detta är djur som ständigt återkommer i den vendeltida ornamentiken och som även är rikligt representerade i detektorfynden från Uppåkra. Under triskelen sitter en mänsklig figur som håller en orm i vardera handen. Två ormar finns också på en bildsten från Hablingbo. Ovanför dessa ormar är en evighetsslinga placerad. Ett motiv, som ofta förekommer på de gotländska bildstenarna av äldre typ är virvelmönstret, av alldeles samma utformning som på hänget från Fulltofta eller på silverblecksfibulorna. Det finns alltså möjlighet att knyta samman motiv på bildstenarna med motiv på metallkonst.

Figuren på Smisstenen har av Hauck tolkats som en bild av Oden. Han håller i ormarna som här uppfattas som gudens hjälpare. Hauck har i flera skrifter visat på hur attribut, som i antik ikonografi associeras med guden Asklepios under 400-talet kommer att associeras med Kristus och även med Wodan/Oden. Innebörden i denna sammanställning är att visa på den gudomlige helaren/läkaren. Oden som gudomlig läkare framställs på flera nordiska guldbrak-

Fig. 6. Bildstenen från Smiss, När, Gotland. Foto: R. Hejdström, Gotlands Fornsal.

teater, där han i första hand hjälper sjuka eller döda hästar. Den gudomlige läkaren, vare sig det rör sig om Asklepius eller Oden, ledsagas av sina hjälpare i form av ormar. Hauck pekar på tydliga associationer mellan ormar och sjuka hästar, särskilt tydliga i framställningar där också guden är aktiv (Hauck 1977:502 ff.; Hauck 1980:35 ff.). Gaimster visar på samband med peltaformade hängen, vars spetsar avslutas med huvuden, med anknytning till såväl Oden som hästutrustning. Sådana hängen med avslutningar i fågel- eller ormhuvuden är kända från såväl skandinaviskt som frankiskt område och hör hemma i 400-talet (Gaimster 1998:79 ff.; med lit.).

Det är naturligtvis mycket svårt, kanske omöjligt, att komma närmare åt en föreställningsvärld som ligger 1500 år tillbaka i tiden. Det hela får drag av spekulation. Men ändå, det tycks finnas möjlighet att sätta vårt hänge i samband med en rad företeelser i tiden kring år 400. Vi har hängets form, ornamentik och möjligheten att det är en del i en praktfull hästutrustning. Vi har dubbelormarna och anknytning till guldet, metallen som antagits ha

samband med den sakrala, rituella och maktlegitimerande sfären (Grønnegaard 1997:50). Oden som helare är, enligt Hauck, det vanligaste motivet på guldbrakteaterna. Gudens huvud svävar över den döda eller skadade hästen och blåser in nytt liv i den (Hauck 1980). Här finns en koppling mellan Oden, helaren, ormarna och hästen. Vi har vidare anknytning till motiv på de gotländska bildstenarna och därmed sannolikt en koppling till dödskult och gravseder. Sösdalafyndet tolkas ju av Fabech som ett likfärdsoffer, dyrbar utrustning som inte följt den döde i graven utan istället lagts ned i en separat offerhandling (Fabech 1989; jmf. tolkningen av Jakasowicefyndet ovan). De fint utsirade träskaften till lansar i Nydam- och Kragehulfynden samt svärdsskidan från Nydam ger en koppling till praktfulla vapen men också till offerdeponeringar.

En offerplats på Uppåkraboplatsen?

Fynden av lans- och spjutspetsar på uppåkraboplatsen är anmärkningsvärt. Det är inte något man normalt hittar i boplatssammanhang. En parallell utgör emellertid Sorte Muld på Bornholm där, vid sidan av den stora mängden guldgubbar som platsen främst är känd för, ett större antal lans- och spjutspetsar framkommit. De tycks tillhöra folkvandringstid och flera av dem är skadade genom att spetsen böjts eller till och med rullats ihop (Watt 1991:100).

Lans- och spjutspetsarna är koncentrerade till en bestämd del av den stora uppåkraboplatsen. De är visserligen spridda över en ca 100 m² stor yta. Ormhänget har framkommit knappt 50 meter från den närmaste vapenspetsen. Det är svårt att utan vidare undersökningar ha någon uppfattning om de varit deponerade närmare varandra och hur depositionsplatsen sett ut. Klart står att kulturlagret tunnar ut på den här aktuella ytan och detektorfynden förekommer betydligt glesare här än inom andra delar av boplatsen. Bebyggelsen har varit sparsam eller saknats just här. Associationen mellan lansarna och hänget grundar sig främst på föremålens karaktär samt att de ändå hittats relativt nära varandra (Fig. 7).

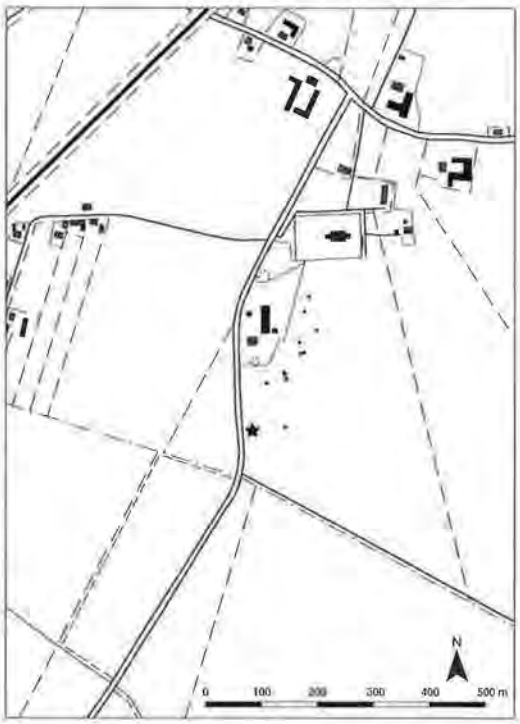

Fig. 7. Utbredningen av lansspetsar samt hängets fyndplats.

I Gullåkra, ca 2 km sydöst om Uppåkra, har lansspetsar från järnåldern, liknande dem från Uppåkra, hittats. Fyndplats och närmare fyndomständigheter är okända men åtminstone två av dem, med datering till yngre romersk järnålder, tycks komma från Gullåkra mosse och är därmed att uppfatta som våtmarksfynd (Stjernquist 1996:109). Lans- och spjutspetsarna i Uppåkra har framkommit i odlad mark. Även om det kan ha funnits någon fuktmark på platsen tycks det ändå röra sig om torrmarksfynd i anslutning till boplats. Hänget har sina klaraste paralleller i torrmarksfynd. Om samlingen av vapen kan sättas i samband med hänget och om de tillsammans anger en offerplats så bör detta vara ett uttryck för en brytningstid när fasta sedvänjor luckrades upp och nya former antogs. Vapnen, till en del destruerade, vittnar om en tid då Sydskandinavien präglats av stamkrig om territoriell kontroll, en offerplats vid eller på en stor boplats vittnar om nya maktförhållanden.

Fotnot

[1] Vid utgrävning i samma område 1999 framkom drygt 10 nya lans- och spjutspetsar.

Referenser

Andersson, K. 1993. *Romartida guldsmide i Norden*, I. Katalog. Uppsala

– 1995. *Romartida guldsmide i Norden*, III. Uppsala.

Arrhenius, B. 1987. Skandinavien und Osteuropa in der Völkerwanderungszeit. *Germanen, Hunnen und Awaren*. Nürnberg.

– 1994. Järnåldern. *Signums svenska konsthistoria*, Lund.

Brøndsted, J. 1966. *Danmarks Oldtid* III. København.

Engelhardt, C. 1867 *Kragehul Mosefund*. Fynske mosefund I. Kjøbenhavn.

– 1869. *Vimose Fundet*. Fynske mosefund II. Kjøbenhavn.

Fabech, C. 1989. Sydskandinaviske offerfund som kilde til jernalderens religion og ideologi. *Arkeologi och religion*. red. Larsson, L. & Wyszomirska, B. Lund.

– 1997. Kult og samfund i yngre jernalder -Ravlunda som eksempel. *Centrala platser - Centrala frågor*. Lund.

Forssander, J. E. 1937. Provinzialrömisches und Germanisches. Stilstudien zu den Funden von Sösdala und Sjörup. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*.

Gaimster, M. 1998. *Vendel period bracteates on Gotland*. Acta Archaeologica Lundensia.8:27.

Germanen, Hunnen und Awaren. 1987. Nürnberg.

Grønnegaard, T. 1997. *Yngre jernalders centralbopladser - indfaldsvinkler til et helhedsbillede*. Hovedfagspeciale. København.

Hagberg, U. E. 1957. Folkvandringstida hängprydnader. *Tor III*.

Hauck, K. 1977. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XIV. *Frühmittelalterliche Studien* 11.

– 1980. Gott als Arzt: Eine exemplarische Skizze mit Text- und Bilderzeugnissen aus drei verschiedene Religionen zu Phänomenen und Gebärden der Heilung. Meier, C. & Ruberg, U. (red.) *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Kunste in Mittelalter und früher Neuzeit*. Wiesbaden.

Herrschend, F. 1997. *Livet i hallen*. Uppsala.

Ilkjær, C. 1990. *Illerup ådal 1. Die Lanzen und Speere*. Jutland Archaeological Society Publications XXV:1.

Johansen, B. 1977. *Ormalur. Aspekter på tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm.

Lindell, M. 1998. *Uppåkra 97:4. Fornlämning 5. Uppåkra 8:3*. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Opublicerad rapport

Marinarkeologisk Nyhedsbrev fra Roskilde, 1997, Nr. 9.

Näsman, U. 1994. Liv och död. Sydskandinaviska grav- och offerriter från 200 till 1000 e. Kr. *Myte og ritual i det førkristne Norden*. Odense.

– 1996. Från region till rike - från stam till stat. *Rikssamlingen. Høvdingmakt og kongemakt. Karmøyseminariet 1996*. Stavanger.

Petersen, P. V. 1988. Nydam III - et våbenofferfund fra ældre germansk jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkundighed og Historie* 1987.

Snerum, G. 1976. *Guldhornenes billeder*. København

Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review 1995*.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. *Fra stamme til stat i Danmark* 2. Aarhus.

Fynden i centrum, s. 135–143.

De likarmade spännena från Vendeltid funna på Uppåkraboplatsen

Birgit Arrhenius

Equal-armed brooches from the Early Vendel period found at Uppåkra

From the Uppåkra settlement site 68 equal-armed brooches of the early Vendel Period type have been found. This is the largest collection of this type of brooches found on one site in Scandinavia. The opinion of earlier researchers in the field, such as Åberg (1953), that this type of brooches was mainly typical of Svealand can no longer be upheld after the Uppåkra find. Through detailed typological studies it can also be proved that at least two of the types found at Uppåkra quite certainly were produced in the area. The alloy of these brooches is a bronze (mixed with zinc), although with a fairly thick coating of a white metal consisting of a mixture of tin and lead. The coating means that the brooches originally had a silver colour, now quite destroyed. The brooches seems to have been used pairwise, sometimes combined with a third brooch which was larger and heavier. In one case (the Augerum boat grave) the small brooches had traces of linen fabric, which may indicate that these brooches were used to fasten a linen dress or blouse. The use of linen seems to appear in Scandinavia for the first time in this period, and it is possible but not quite clear that this dress corresponds to the dress worn by the Germanic peoples on the continent and there called the "Mehr Fibel Tracht". The shape of the brooches, however, underlines the Nordic cut of the dress. It may be seen as a forerunner of the Viking Age dress with the tortoise brooches and might have been developed in connection with the early trading stations in South Scandinavia.

Birgit Arrhenius, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Greens Villa, SE-101 91 Stockholm

På Uppåkraboplatsen har med hjälp av metalldetektor påträffats inte mindre än 68 s.k. små likarmade spännen av vendeltida typ. Spännena karakteriseras av sina tvära ändar och en bred båge ofta försedd med stämpelornamentik (Fig. 1).

Typen är väl känd och behandlades bl.a. av Åberg i monografin *Den historiska relationen mellan folkvandringstid och vendeltid* (Åberg 1953), där denna typ av spännen betraktades som ett viktigt ledfossil som markerade svearnas utbredningsområde. Inte minst kom typens utbredning till Finland, framför allt sydöstra Finland och Åland, att uppmärksammas.

Åberg framhöll också den nära relationen mellan denna spännetyp och de s.k. Husbyspännena, dvs. bågspännen med armborstkonstruktion av brons. Åberg ansåg att det fanns en renodlat typologisk utveckling från vad han ansåg vara de äldsta Husbyspännena med en lös båge direkt förbunden med armborstspiralen och den mera utvecklade typen, där armborstbågen blir en fast konstruktion med en platt och bred form. Den sistnämnda typen hade också en direkt kontakt med de s.k. näbbformiga spännena av sydskandinavisk typ som har samma fasta armborstbåge. Genom att den äldsta formen av Husbyspännen framför allt finns i Mellansverige och på Gotland, ansåg därför Åberg de små likarmade spännenas ursprung som mellansvenskt. Han pekade också på de möjliga förlagorna till Husbyspännena i folkvandringstida, likarmade spännen från Norrland och Norge men ansåg att antagandet om ett norrländskt ursprung skulle "få vittgående konsekvenser"

Fig. 1. En samling likarmade spännen från Uppåkra. Från vänster: U 3797, U 5227, U 4540 och U 5294. De två sistnämnda visar med sina avrundade ändar influenser från näbbformiga spännen. Foto Bengt Almgren. Ca 1:1.

(Åberg 1953:134).

Åbergs typologiska utveckling var baserad på rent visuella likheter. Om man inte tror på en hos spännemakarna medfödd typologisk lagbundenhet, som Åberg antagligen gick ut ifrån, så förutsätter i varje fall Åbergs typologiska serie, att de smeder som tillverkat dessa spännen har haft direkta kontakter med varandra.

Tekniska element

Det finns ett tekniskt drag som utmärker både de små likarmade spännena och de mera avancerade Husbyspännena och de näbbformiga spännena, nämligen att spiralkonstruktionen med spännenålen (Fig. 2), är gjorda av järn och fästa vid spännets undersida genom en utstående flik gjuten i ett med spännet. Spännena är således gjorda i två delar, där järndelen som är mycket enhetlig, kan ha varit en massproduktion avsedd för vilken som helst av typerna. Denna spännkonstruktion medförde att på de avancerade Husbyspännena och de näbbformiga spännena, den breda armborstbågen endast hade en dekorativ funktion och denna detalj finns överhuvudtaget inte på de likarmade spännena. Genom att låskonstruktionen är av järn, medan spännet i övrigt av en kopparlegering har, när spännena legat i jorden, galvaniska strömmar bildats, som orsakat att konstruktionen mycket ofta korroderat bort. På spännena finns då bara bronsfliken där låskonstruktionen varit fäst kvar.

Sven Isaksson (Isaksson 1992) har behandlat denna typ av spännelås, där nålen och spiralkonstruktionen är gjord av järn. Han påvisar järnkonstruktionens överlägsenhet gentemot samma konstruktion i brons eller koppar genom järnets seghet kombinerad med hårdhet. Speciellt hårdheten har gjort att järnnålarna kan vara mycket tunnare än motsvarande bronsnål. Isaksson har sammanställt introduktionen av järnkonstruktionen med en tjockare och därmed tyngre dräkt. Denna tjockare dräkt skulle vara föranledd av den klimatförsämring som skett i Norden från trehundratalet med fortsättning in i folkvandringstid. Introduktionen av denna konstruktion skulle ha skett i Norge på de korsformiga spännena, där onekligen denna konstruktion är den dominerande låskonstruktionen (jmf. Reichstein 1975:32). Jag delar helt Isakssons synpunkt att denna teknik först uppträder på de korsformiga spännena i Norge. Går man mera i detalj kan man dock konstatera att konstruktionen inte finns på de äldsta korsformiga spännena. Däremot finner man den äldre varianten av denna konstruktion, där endast stången, kring vilken spiralen rullades upp, är av järn i Reichsteins period D och det är också under denna period som den kompletta konstruktionen, där man bara använder sig av en järnspiral uppträder. Enligt Bakka (Bakka 1977) motsvarar Reichsteins period D skedet 450-525 och det är under detta skede som tekniken kommer till och i sin kompletta version förefaller introduceras mot slutet av perioden dvs. fram emot 500. När denna konstruktion övertogs av de betydligt mindre likarmade och näbbformiga spänn-

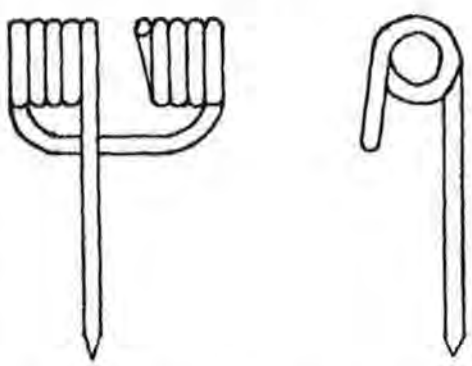

Fig. 2. Låskonstruktion av järn. Efter Isaksson 1992.

Fig. 3. Stämpel från Uppåkraspännet U 5294. Ritning efter SEM foto Sk. 35X. Foto och ritning B. Arrhenius.

ena, så förefaller det som denna låskonstruktion är knuten till ett visst dräktmode jmf. nedan.

En annan egenskap som förenar de likarmade spännena med de näbbformiga är förekomsten en rik stämpelornamentik. Stämplarna pryder bågen och armarna och motiven är S:former och halvbågar med upphöjda punkter samt romber och trianglar antingen med gittermönster eller upphöjda punkter samt slutligen cirkelstämplar med en upphöjd punkt och enkla punktstämplar. Det är alla stämplar av de typer som man finner beskrivna hos Ørsnes (1966:64, tavle 8, nrs 4,5,7,11,16 och 17). Därtill kommer på ett av Uppåkraspännena, U 5294, en rektangel uppdelad i 5 delar (jmf. Fig. 3). Denna stämpel har jag inte tidigare sett i detta sammanhang.

Stämplar är ett bra material för att spåra verkstadsgrupper. I det material som stod till förfogande från Uppåkra hittade jag inga stämpelidentiska föremål, men i en motsvarande undersökning som Wårhem gjorde under min handledning på mellansvenskt material fann vi identiska rombiska stämplar på ett spänne från Helgö och ett från Grötlingbo (Wårhem 1997).

Att det fanns identiska stämplar från ett spänne på Helgö och ett från Gotland är av intresse också genom att gjutformsfragment från likarmade spännen påträffats på Helgö. Märkligt nog finns på gjutformsfragmenten inga redovisade spår av stämplar (jmf. Fig. 4).Tidigare har jag annars kunnat visa att stämpelmotiven, i det fallet en ringstämpel på ett ormöglespänne, fanns redan i gjutformen (Arrhenius 1960b). Det är sedan gammalt omdiskuterat huruvida den vendeltida stämpeldekoren utförts på förmodeller eller direkt på föremålen. När det gäller föremål av silver eller guld som är relativt mjuka metaller, är det naturligast att slå punsstämpeln direkt på föremålen, men när det gäller föremål av brons är materialet så hårt att det måste vara mycket lättare att stämpla förmodellen, sannolikt gjord av vax.

Det är möjligt att de likarmade spännena också erbjudit en mjuk yta lämplig för punsstämpling. Legeringen består av koppar med upp till 10% zink, men också i varje fall i ytan mycket höga halter av bly och tenn. Tennet och blyet har bildat en vitmetall som täckt ytan med uppenbarligen ett mycket tjockt lager. Vid skrap-

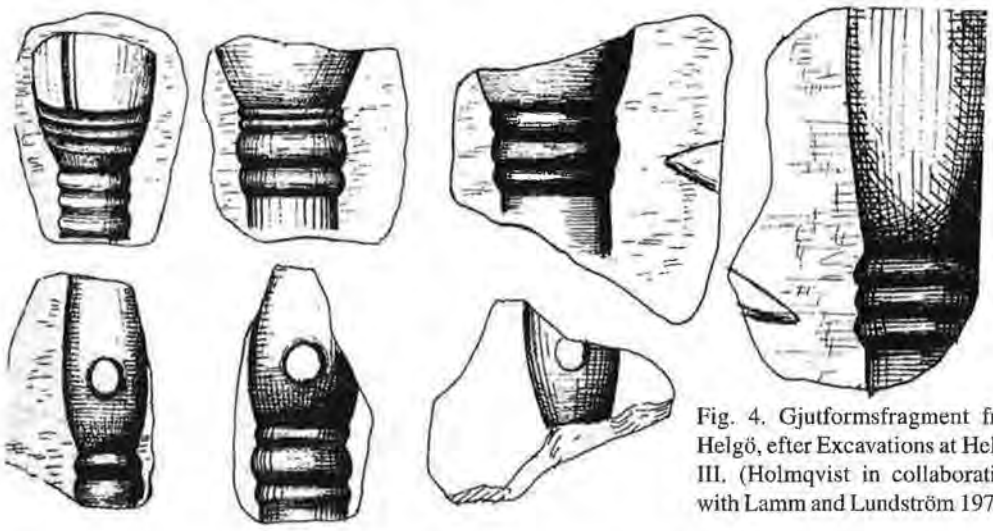

Fig. 4. Gjutformsfragment från Helgö, efter Excavations at Helgö III. (Holmqvist in collaboration with Lamm and Lundström 1970).

Fig. 5. Detalj från spänne från Uppåkra U 5413 som visar en pärlad list, sannolikt punsad direkt på spännet. Sem foto 32X. Foto B. Arrhenius.

ning av ytan, även på spännets undersida, kvarstod en del av både tenn och bly vilket visade att vitmetallbeläggningen var ovanligt tjock. Det är t.o.m. möjligt att vitmetallbeläggningen tillkommit genom blanchering (en teknik känd från romerska myntförfalskningar), dvs. man har med hjälp av värme och eventuellt syra (ättika) behandlat ytan så att tennet och blyet anrikats där och bildat ett täckande skikt. Därigenom har man fått en ganska mjuk yta som mycket väl skulle kunna användas för att bearbeta med stämpelpunsar.

Ett stöd för att man använt en dylik teknik är den svårighet som konservator Klockhoff hade att ta fram stämplarna som låg i det korroderade ytskiktet. Ett detaljstudium av de pärlade ändlisterna, som är ett karakteristiskt drag för dessa spännen på spännet U 5413 från Uppåkra (jmf. Fig. 5), visar att själva pärlstaven är oregelbunden och har tydliga spår efter att man vid punsningen skjutit undan metall, ett drag som också antyder att pärlningen skett direkt på spännet. Man kan också notera att på de avbildade gjutformsfragmenten från Helgö finns flera lister som saknar spår av pärlning samtidigt som alla spännen jag har haft tillfälle att studera, inklusive dylika funna på Helgö, har pärlade lister.

Då vitmetallbeläggning är ett drag som ofta omnämns i samband med den tidiga vendeltidens stämpelornamentik som ju främst finns på bronsföremål, så är det mycket möjligt att det just är blancheringstekniken som utgör grunden för denna ornamentik. Tills vidare är detta emellertid endast en hypotes, då jag endast haft möjlighet att mera i detalj analysera 16 spännen från Uppåkra och jag ej hade möjlighet att göra ett slipprov på några av spännena. Det är endast med hjälp av ett slipprov som man skulle kunna slutgiltigt avgöra om spännena varit utsatta för en blanchering. Min iakttagelse att legeringen i ytan innehåller mycket höga inslag av tenn och bly överensstämmer dock väl med vad Erika Wårhem fann på de mellansvenska spännena (Wårhem 1997:20 f.)

Medan spännena nu ger intryck av att vara bronspännen med en grön korrosionsyta, måste det ursprungliga utseende varit ett silverliknande spänne. I något fall finns det också spår av att man ovanpå silverytan förgyllt enstaka partier.

Silverfärgen på spännena kan också vara en bidragande orsak till att man föredrog en låskonstruktion av järn, som ju också ursprungligen har haft ett silverliknande utseende.

De likarmade spännena och dräkten

Som ovan framhållits är inte osannolikt att tekniken att använda järnlås hade att göra med ett dräktmode som kräver en större påfrestning på fibulornas lås och man kan också notera att i Norge de korsformiga fibulorna ofta uppträder parvis eller flera i gravfynden vilket för tankarna till den flerfibuladräkt som vi finner på kontinenten (jmf. Clauss 1987 och Martin 1991 och 1994). Efter vad jag har förstått används fibulorna i dessa fall på flera ställen i dräkten bl.a. som en knäppning på en klänningsliknande kjortel som täcker en underdräkt av linne som i sin tur har haft småfibulor i halslinningen. Lise Bender Jørgensen påpekar att under loppet av folkvandringstid linne kommer in till Norden antagligen från det frankiska modet (jmf. Bender Jørgensen :142 f.). Det är möjligt att det just var övergången till linne som medverkade till att man valt en låskonstruktion av järn, då järnnålarna kunde göras tunnare och spetsigare och därför bättre trängde igenom den tätare linnevävnaden, medan bronsen dög när man bara nöjde sig med mera lättgenomträngliga yllevävnader.

Om det nya dräktmodet är knutet till just de likarmade spännena eller om det rent av börjar samtidigt som de korsformiga fibulorna börjar förekomma i flertal i gravarna, är något som framtida textilforskning kan utröna. Textilrester bevaras nämligen i korrosionen på låskonstruktioner, något som forskningen ofta negligerat och som man t.o.m. ibland låtit ta bort på spännena. När det gäller de likarmade spännena så visar bevarade textilrester på dessa spännen i båtgraven från Augerum (Arrhenius 1960a:172) att de två mindre likarmade spännena liksom ett skivformigt runt spänne hade rester av ett linnetyg, medan ett större likarmat spänne hade rester efter en yllevävnad. Intill en av de små likarmade spännena fanns det också spår av något som kunde vara ylle och dessutom ett snoddlikande fragment.

Waller (Waller 1996:138) har diskuterat dräktmodet i Mellansverige under denna tid och framhållit möjligheten av att de likarmade små spännena används som fästen på en hängselkjol på samma sätt som de ovala spännena på vikingatiden. I så fall skulle snodden vara en rest av hängselkjolens ögla. Också på ett av spännena från Uppåkra har jag funnit spår av en dylik snodd, (Fig. 6). Det bör dock påpekas att snoddar

Fig. 6. Detalj från spännet Uppåkra U 5413 med korrosionsrester vid nålfästet som bl.a. innehåller en tunn textilsnodd. Sem foto 32X B. Arrhenius.

av detta slag också påträffas på små merovingiska spännen och att man där tolkar dessa som delar av en knäppning av blusen eller den ovanpå blusen burna kjorteln eller schalen (jmf. Martin 1991:644). Snodden kan också ha hört till den pärlkedja, som verkar ha varit fäst i anslutning till spännena. Så länge vi inte har entydiga belägg för att snodden bildat en bandformig ögla av den typ Hägg redovisat (Hägg 1974:51 f.) i de ovala spännena, så synes det mig för tidigt att rekonstruera en hängselkjol av vikingatida snitt utifrån enkla snoddar. Bandformiga öglor är kända ända från folkvandringstid, där de bildar knäppen till agraffknappar (jmf. Nockert 1991:44 f.). Mannering diskuterar bandformiga öglor från Bornholm, som hon anser varit en del av knäppningen i sprundet vid halsen (Mannering 1997:130).

Vad som däremot framgår av fyndet i Augerumgraven och som också kan studeras i lösfunna likarmade spännena från Uppåkra är att dessa spännen förekommer i två storleksklasser. De mindre spännena har en längd mellan 3-3.9 cm och en vikt mellan 7 och 10 gram medan de större spännen har en längd mellan 4-4.5 cm och en vikt större än 10 gram (av de 16 som jag hade tillfälle att detaljstudera var den högsta vikten 13 gram). I Augerumgraven var vikskillnaderna större, då de två små likarmade spännena hade vikten 9 och 10 gram medan det stora spännet vägde 21 gram. Den höga vikten på detta spänne beror på att nålen och nålkonstruktionen var bevarad, i längd anslöt sig detta spänne nära till de stora spännena i Uppåkra dvs. omkring 4.5 cm. Vad som var påfallande i Uppåkramaterialet är att de stora spännena är i så utpräglad minoritet, endast 5 av 68. (Ytterligare ett exemplar har en större längd, 4.1, men i detta fall beror det på att detta spänne saknar den krumböjning, som annars karakteriserar spännena. Det kan bero på en felgjutning, då detta spänne har en form typisk för flera små spännen funna i Uppåkra jmf. nedan).

I Augerumgraven hade som ovan redovisats, de båda små spännena tydliga spår av att de suttit på en linneklädnad, medan det stora spännet endast hade spår av ylle kanske från ett schalliknande plagg (jmf. Mannering 1997). Fyndet från Augerum visar att de små likarmade spännena burits som parspännen. Både Lars Jørgensen (Jørgensen 1991) och Mannering anser att de små parvis förekommande spännena i tidig Vendeltid (i deras fall näbbformiga och andra former) burits parvis och tjänat som fäste för en överdräkt som gått upp till armhålan och där fästs vid den underliggande blusen. Det är ju riktigt att denna kjol kan sägas ha en viss anknytning till hängselkjolen från Birka, men det är av vikt att konstatera skillnaderna. Enligt min uppfattning är den kjol som här beskrivits mycket nära anknytningar till den peplosliknande dräkt som användes av germanerna i senromersk tid och i Östeuropa in i folkvandringstid (jmf. Martin 1991:548). När man ser på planerna från gravar från Östeuropa så kan spännena ofta ligga så långt neddragna på bröstet att de mycket väl skulle kunna vara fästa på samma sätt som i Skandinavien (jmf. Abb. 130:1 hos Martin 1994 och Jørgensen 1994, Abb. 126 d.). Jørgensen talar om "Schulterschlaufen" i sin artikel men jag inte funnit någon dokumentation på att dylika öglor hittats i ett dylikt läge, jmf. ovan. Här tror jag finns ett missförstånd genom att man blandar ihop snoddar och band, en uppfattning som också ligger bakom Wallers rekonstruktion. Jag tycker den rekonstruktion av den östgotiska dräkten som ofta återges, där de stora silverblecksfibularna sticker upp som en sorts flera cm höga taggar från axlarna (jmf. Martin 1994:Tafel 25,3) är helt orimlig, eftersom den förutsätter att axeln måste vara bar, vilket när det gäller parvisa spännen som är den vanligaste förekomsten, ju helt utesluter att en schal eller mantel kan bäras.

Just förekomsten av en snodd vid spiralfästet och möjligheten att denna snodd använts för att fästa pärlkedjan är en detalj som också finns i Birkatid, fastän man då använder metallringar att fästa pärlkedjorna vid spännena. Det synes dock inte finnas någon direkt kontinuitet mellan detta sätt att fästa pärlkedjorna från tidig vendeltid till vikingatid då man under yngre vendeltid istället fäster kedjorna genom att använda påsyningsbeslag och särskilda kedjehållare. Går vi tillbaka till den analys Franzén gjorde av de bevarade linneresterna på de små spännena från Augerum (Arrhenius 1960a:172) så redovisar hon att linnet ligger i flera lager. Detta talar för

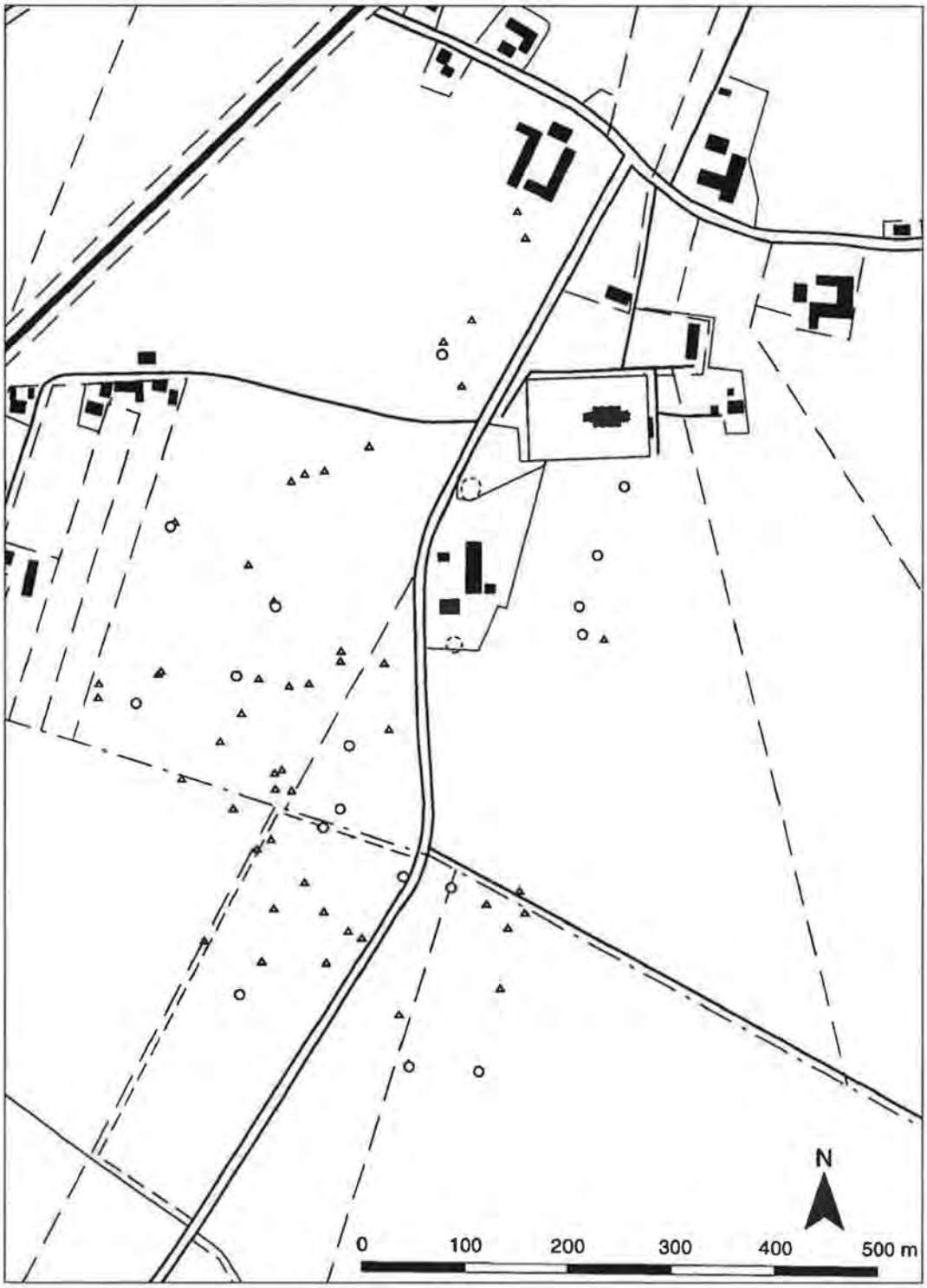

Fig. 7. Karta som visar spridningen av de likarmade spännena. ▲ = hela spännen, o = fragment. Kartunderlag B. Hårdh.

att det rör sig om en kjol lagd om lott något som Hägg (Hägg 1974:31) också påvisat gäller Birkakjolen.

Sammanfattande kan man våga påstå att de små parspännena, här likarmade, antyder introduktionen av en ny typ av peplosdräkt som uppenbarligen har en direkt anknytning till linne i motsats mot den äldre dräkten (Huldremosetyp) som företrädesvis synes ha varit av ylle. Lise Bender Jørgensen ser övergången till linne som en influens från frankiskt område (Bender Jørgensen, 1991:136). Samtidigt kan man dock notera att de nya peplosmodet inte är frankiskt (där man går över till tillskurna plagg) utan snarare anknyter till östgermanskt område, men framför allt är ett nordiskt lokalt mode med fibulatyper som bara finns i Norden. Martin (1994:577) framhöll betydelsen av dräkten som en etnisk diskrimant under äldre merovingertid medan under yngre merovingertid dräkten blir förhållandevis enhetlig över det stora frankiska området. Också i det anglosaxiska området synes fibuladräkten under folkvandringstid vara karakteristisk för grupper med olika etniskt ursprung, men under 600-talet löses denna skillnad upp och dräkten blir snarare en rangbeteckning (Dickinson 1994:584). Samtidigt påpekar Dickinson att produktionen alltmer synes vara förlagd till vissa världsliga och kristna centra (1994:585). Även Hines (1997:308 f.) ser under loppet av 500-talet en stigande tendens till centralisering av produktionen som också avspeglar sig i 600-talets utveckling av smyckeproduktionen.

Tillverkningsområden

Jag tror att det är mot denna bakgrund vi ska förstå uppkomsten och utvecklingen av de likarmade spännena. Det är inte en spänneform som framför allt karakteriserar Svearna som Åberg ansåg, utan en spänneform som uppkommit på de nya centralplatser (handelsplatser) som utvecklar sig under folkvandringstid, där Helgö i Svealand uppenbarligen varit en, men Uppåkra i Skåne en annan. Det förefaller som om på båda dessa platser och sannolikt några till (bl.a. någon från Danmark) likarmade spännen tillverkats. På Helgö är gjutformarna beviset för

Fig. 8. Likarmat spänne, U 5438, sannolikt tillverkat på Uppåkra. Spännet karakteriseras av de 8 upphöjda längsgående listerna. Foto Bengt Almgren. 1:1.

denna produktion, vad är det då som talar för en produktion på Uppåkra där gjutformar inte påträffats hittills?

Som ovan framhållits finns bland de 68 påträffade spännena från Uppåkra inga spännen som sinsemellan bär identiska stämplar. Inte heller några parvis identiska spännen är påträffade till trots för att det är den lilla typen av spännena, partypen, som dominerar bland fynden. Det sistnämnda draget visar att spännena inte kommer från förstörda gravar utan trots allt ät boplatsfynd, dvs sådana som tappats tillfälligt (jmf. spridningskarta Fig. 7). Just tillfälligheten i kombination med en större produktion skulle kunna förklara bristen på lika spännen. Det bör påpekas att inte heller på Helgö har på boplatsen påträffats identiska spännen. Det som direkt talar för en lokal produktion är att vissa spännen har en utformning som jag bara påträffat på Uppåkra (samtidigt som andra har nära paralleller på andra håll). Framför allt gäller detta en typ där bågen är uppdelat i 8 räfflor (jmf. Fig. 8). Av denna spännetyp som påträffats i 7-8 exemplar, typidentiska men ej paridentiska (en är så fragmentarisk att bestämningen är osäker) visar ett exemplar tydliga spår av att vara en misslyckad gjutning. Detta är det främsta skälet för att jag finner det troligt att det funnits en produktion av dessa spännen på platsen. Men en bidragande orsak till att jag tror på en lokal produktion är att flera andra spännen (6) har en eller t.o.m. båda ändarna avrundade vilket ger en anknytning till de näbbformiga spännena. Redan när jag beskrev de två små spännena från Augerum noterade jag denna avrundning och

tolkade den som ett sydskandinaviskt drag (Arrhenius 1961:174). Eftersom näbbformiga spännen också påträffats i ett större antal på Uppåkraplatsen förefaller det sannolikt att det är just på denna plats som övergångsformer uppstått.

Slutsatser

Sammanfattande kan man därför framhålla att det stora antalet av likarmade spännen funna på Uppåkra ger oss en inblick i betydelsen av regionala centra för införandet av nya dräktmoden, men också nya tekniker som låskonstruktion av järn och möjligen blancheringen av metallytan, som möjliggjorde direktpunsning på ett billigare underlag.

Kanske vill man också fråga sig vem som var först att skapa den här spännetypen. Det material som här stått till förfogande kan inte ge svar på den frågan. Åberg ansåg att möjligheten att de folkvandringstida, likarmade spännena från Norge och Norrland inverkat på uppkomsten av den vendeltida typen skulle få "vittgående konsekvenser". Helt säkert är att järnkonstruktionen på låset är en influens från Norge, men annars kan man nog säga att stämpeldekoren, som är väl förankrad i vendeltidens första period (550-600) liksom själva dräktmodet snarare har en anknytning till länderna söder om Östersjön Denna blandning mellan västliga och östliga influenser är nog mest typiskt i en miljö som har karaktären av centralplatser (jmf. Fabech 1997) och närmare än så kan man inte komma med det material och de metoder som här redovisats.

Referenser

Arrhenius, B. 1960 a. Båtgraven från Augerum, *Tor.* Uppsala.

– 1960b. En vendeltida smyckeuppsättning. *Fornvännen.* Stockholm.

Bakka, E. 1977. Stufengliederung der nordischen Völkerwanderungszeit und Anknüpfungen an die kontinentale Chronologie. *Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit* (eds. Kossack, G. und Reichstein, J.). Bonn.

Bender Jørgensen, L. 1991. *North European Textiles until AD. 1000.* Aarhus.

Clauss, G 1987. Die Tragsitte von Bügelfibeln. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.* 34. Jahrgang.

Dickinson, T. M. 1994. Fibel und Fibeltracht, Völkerwanderungszeit in England. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.* Band 8, Lieferung 5/6. Berlin.

Fabech, Ch. 1997. Slöinge i perspektiv."...*Gick Grendel att söka det höga huset...*" (eds. Callmer, J. & Rosengren, E.) Halmstad.

Hines, J. 1997. *A new corpus of Anglosaxon great square-headed brooches.* The Society of Antiquaries. London.

Hägg, I. 1974. Kvinnodräkten i Birka . *AUN* 2. Uppsala.

Holmqvist, W. in collaboration with Lamm, K. & Lundström, A. 1970, *Excavations at Helgö III.* Stockholm.

Isaksson, S. 1992. Stuck by technology, *Laborativ Arkeologi* 6. Stockholm.

Jørgensen, L.1994, Fibel und Fibeltracht, Römische Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde,* Band 8, Lieferung 5/6.Berlin.

Mannering, U. 1997. The textiles from Nørre Sandegård Vest. *Nørre Sandegård Vest* (eds. Jørgensen, L. and Norgård Jørgensen, A.) Köpenhamn.

Martin, M. 1991. Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frümittelalterlichen Frauenkleidung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz,* 38. Jahrgang. 1991.

– 1994. Fibel und Fibeltracht, Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit am Kontinent. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde,* Band 8, Lieferung 5/6. Berlin.

Nockert, M. 1991. *The Högom Find and other Migration Period Textiles and Costumes in Scandinavia.* Umeå.

Reichstein, J. 1975. Die Kreuzförmige Fibel. *Offabücher.* Band 34. Neumünster.

Waller, J. 1996. Dräktnålar och dräktskick i östra Mälardalen. *Aun* 23. Uppsala.

Wårhem, E. 1997. Små likarmade spännen och etnicitet. *CD-uppsatser i laborativ arkeologi* 96/97. Stockholm.

Ørsnes, M. 1966. *Form og Stil i Sydskandinaviens yngre Germanske jernalder.* Köpenhamn.

Fynden i centrum, s. 145–162.

Näbbfibulan - ett vendeltida vardagsspänne

Birgitta Hårdh

Beak-shaped brooches, an everyday form from the Vendel Period

The beak-shaped brooch from the seventh century is a South Scandinavian type. In Uppåkra 132 such brooches have been detected until 1998. This is far more than what is known from any other settlement site. As it is such a frequent type it is also very useful for analysis of contacts and discussions of the conditions for metal handicraft and workshops. The brooches from Uppåkra have their closest connections on Bornholm. However, there are also clear differences between the fibulas from Uppåkra and Bornholm.

Birgitta Hårdh. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE- 223 50 Lund.

Inledning

Näbbfibulan är det vanligast förekommande dräktspännet från vendeltid i Sydskandinavien. I detektormaterialet från Uppåkra är näbbfibulan den utan jämförelse allra vanligaste smyckeformen från vendeltid, ja faktiskt i hela materialet. Till skillnad från fågelfibulor, s-formade fibulor och djurfibulor föreställer den ingenting. Det är fråga om en praktisk säkerhetsnål, liksom t.ex. romartidens fibulor. Dess stegvisa utveckling från den likarmade fibulan till den färdiga näbbfibulan är närmast ett typologiskt skolexempel. Den har ingått som en fast del i kvinnodräkten och burits parvis, eller i par med någon annan fibulatyp för att hålla samman t.ex. en hängselkjol. Den tycks ha varit en vardaglig form, tämligen standardiserat utförd och enkelt dekorerad med lister och stämpelornamentik (Fig. 1). Ett litet antal är förgyllda och någon gång förekommer inlagda stenar. I många fall kan man konstatera att fibulan är kraftigt nött.

Näbbfibulan är en sydskandinavisk smyckeform. Dess utbredning sträcker sig från Bornholm/Skåne till Jylland. Callmer framhåller att det är frestade att utifrån frekventa fibulaformer se en indelning av Skandinavien i tre produktionsområden: Norge med koniska, runda spännen, östra Skandinavien med runda, fyrklöver- och ormspännen samt Danmark med näbbspännen (Callmer 1984a:67). Ørsnes-Christensen anger att den, som han benämner den "tierkopffibel", utgör den dominerande typen i det bornholmska materialet från den aktuella perioden (Ørsnes-Christensen 1956:154). Han framhåller också att typen har sin förankring i södra och östra Skandinavien, och att den i motsats till fågelfibulorna inte förekommer i Norge (ibid. 153).

Antalet näbbfibulor från Uppåkra uppgick i september 1998 till 132 stycken (Fig. 2). Detta är ett oerhört stort antal i jämförelse med vad som varit känt tidigare. Från Skåne var ett 20-tal kända (Strömberg 1961:121; Strömberg 1973) och för hela Sydskandinavien uppger Ørsnes 1966 ett 90-tal näbbfibulor (Ørsnes 1966:120). I början av 1990-talet hade det danska beståndet, genom detektoravsökningar, ökat med minst ett 60-tal nya spännen (Petersen 1991; Axboe 1992). Det danska materialet har sedan dess ökat väsentligt särskilt på Bornholm, där antalet detektorfunna näbbfibulor hösten 1998 uppgick till 181 exemplar från 55

Fig. 1. Näbbfibula, U 1001, 1:1. Foto: Bengt Almgren.

olika platser men ingen enskild fyndplats uppvisar tillnärmelsevis så många näbbfibulor som Uppåkra (enligt lista sammanställd av F. O. Nielsen, Bornholms Museum)

Näbbfibulan är således en form som är känd i stora kvantiteter och därigenom mycket användbar för analys av olika aspekter av det vendeltida samhället, t.ex. kontaktmönster och hantverksorganisation. I denna artikel ämnar jag presentera uppåkrafibulorna samt göra jämförelser med det danska materialet. Avsikten är att spåra eventuella regionala grupperingar i fibulornas utformning för att kunna placera in uppåkramaterialet i ett sydskandinaviskt sammanhang och förhoppningsvis också kunna belysa något av hantverksorganisation och räckvidden för produkters spridning i det vendeltida Sydskandinavien. I en andra artikel kommer jag att ta fasta på det skånska materialet från gravar och boplatser och diskutera uppåkrafibulorna i ett snävare regionalt sammanhang. Då kommer också ett mindre material av gjutformar från ett par skånska boplatser att beaktas. Diskussionen kring produktion och hantverk kommer också att fortsätta i den senare artikeln, i ett delvis annat perspektiv.

Typindelning och kronologi

Ørsnes har delat in näbbfibulorna i tre grupper med kronologisk signifikans, G1, G2 och G3. Indelningen i de tre huvudgrupperna bygger på spiralplattans utformning och förekomsten av stämpelornamentik.

G1: Näbbfibulor med genombruten spiralplatta och yttäckande stämpelornamentik eller

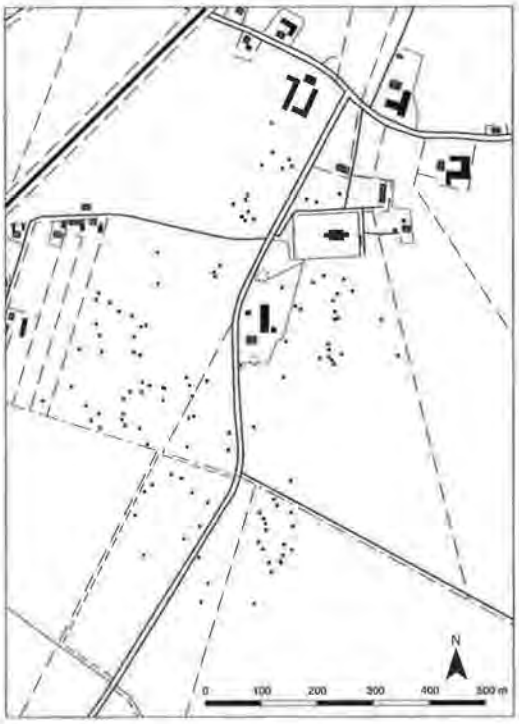

Fig. 2. Spridning av näbbfibulor på Uppåkraboplatsen, 981201.

stämpelornamentik ordnad i rader.

G2: Näbbfibulor med obruten spiralplatta och yttäckande stämpelornamentik eller stämpelornamentik ordnad i rader.

G3: Näbbfibulor med obruten spiralplatta och utan stämpelornamentik.

Ornamentiken avskiljer alltid tydligt bågen från spiralplattan, vars konturer markeras av en eller två upphöjda lister, ibland refflade. Ørsnes urskiljer fyra ornamenttyper utifrån arrangemanget av dessa lister:

a. listerna avgränsar bågens ändar med tvärgående linjer mellan vilka rygglinjen är framhävd, b. bågens rygg är framhävd i hela sin längd genom en eller två lister, c. bara en del av bågens längd framhävs genom att listerna avbryts ett stycke från ändarna, d. listerna begränsas till konturerna och framhäver inte bågens mittlinje (Fig. 3).Till detta kommer yttäckande stämpelornamentik eller stämpelornamentik anbragt i linjer på ett stort antal fibulor. En mindre grupp har en-face-sedda maskmotiv på bygeländarna. De olika variationsmöjligheterna kom-

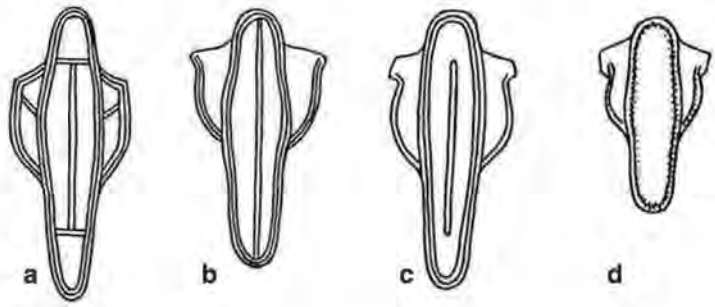

Fig. 3. De fyra ornamenttyperna, efter Ørsnes-Christensen 1956.

bineras enligt Ørsnes förhållandevis fritt (Ørsnes 1966:120).

I det material Ørsnes presenterar 1966 påpekar han att det inte är ovanligt att 2-3 näbbfibulor ingår i samma gravutrustning och att detta huvudsakligen gäller fibulor av typerna G1 och G2 medan typ G3 sällan uppträder parvis i gravarna (Ørsnes 1966:120 f.). Indelningen i grupperna G1-G3 har enligt Ørsnes kronologisk innebörd så att G1 och G2 tillhör fas 1 medan G3, åtminstone till huvudelen, tillhör fas 2 a-b (Ørsnes 1966:124).

Høilund Nielsen har under senare år arbetat vidare med kronologiska frågor i yngre germansk järnålder med det bornholmska materialet i centrum (1987; 1988). Hon har här använt sig av korrespondensanalys och bl.a. ställt frågan om de olika faserna visar sig som grupperingar eller om övergångarna är glidande. Resultatet blir att Høilund Nielsen ser en seriation med glidande övergångar i materialet där Ørsnes ser tydliga grupperingar. Detta beror sannolikt på användandet av olika metodik. Annars menar Høilund Nielsen att de två kronologisystemen i stora drag kan jämföras. Ørsnes huvudfaser stämmer väl överens med de av Høilund Nielsen föreslagna bornholmska faserna, däremot menar hon att Ørsnes underfaser inte utan vidare är användbara för det bornholmska materialet. Troligen är underfaserna snarare socialt eller geografiskt betingade än kronologiskt (Høilund Nielsen 1987:64 f.; 1988:47 ff.).

Jørgensen & Jørgensen tillämpar Høilund Nielsens kronologi i sin analys av inventariet i kvinnogravar från Bornholm. Här visar de vilka smycketyper som förekommer tillsammans i gravarna och den kronologiska gruppering som detta ger (Jørgensen & Jørgensen 1997:28 ff., ssk. Fig. 18). Fas 1A/1B1 markerar enligt Jørgensen & Jørgensen övergången från äldre germansk järnålder till yngre germansk järnålder. Här introduceras näbbfibulor av typ G1 och G2. Tillsammans med dessa förekommer likarmade fibulor och vissa runda skivfibulor. I fas 1B2 är G2-fibulan fortfarande en av huvudtyperna medan G3-fibulor introduceras. I 1B2 kommer också vissa ryggknappspännen och här uppträder också de tidigaste exemplen på stil II-ornamentik i form av föremål i Ørsnes sydskandinavisk stil B. Fas 1C1 markeras av det första uppträdandet av dräktdetaljer i sydskandinavisk stil C. Näbbfibulor av typ G3 fortsätter här. Fas 1D1 inleds med att nya frekventa fibulatyper introduceras, fågelfibulan och den rektangulära fibulan. Dessa övertar näbbfibulans roll som det normala spännet i kvinnodräkten (Jørgensen & Jørgensen 1997:28).

Jørgensen & Jørgensens absoluta dateringar av de bornholmska faserna utifrån gravfältet Nørre Sandegaard Vest överensstämmer i stort sett med dem som Høilund Nielsen föreslagit. Liksom Høilund Nielsen har Jørgensen & Jørgensen analyserat kontinentala paralleller till de sydskandinaviska djurstilarna. Det är alltså genom djurstilarna som det är möjligt att nå en absolut kronologi. Fas 1B2 börjar, enligt dateringar av tidig stil II från södra Tyskland och Italien, omkring 570. Nya dateringar av the Book of Durrow, stil C, anger början av bornholmsk fas 1C till ca 600 och början fas 2A, där stil D framträder fullt utvecklad på Bornholm, bör enligt dateringen av Lindisfarneevangeliet, date-

ras till omkring år 700 (Jørgensen & Jørgensen 1997:30 ff.).

Näbbfibulorna tillhör alltså första delen av vendeltid, fas 1, med en början i andra hälften av 500-talet och en tyngdpunkt i sent 500-tal och början av 600-talet, där de efterhand avlöses av andra former, som fågelfibulan och det rektangulära spännet. Arkeologiskt sett är det en mycket kort period och det är inte förvånande att flera olika varianter av fibulan tycks existera parallellt.

Analys och diskussion av regionala variationer

Näbbfibulorna är, som redan nämnts, relativt standardiserade i utförandet. Vid närmare påseende visar de dock individuella drag. Så har Ørsnes pekat på en del egenheter hos näbbfibulorna, som han betraktar som regionala (Ørsnes 1966:124 ff.). Callmer har emellertid framhållit att huvuddelen av Ørsnes material kommer från Bornholm och därmed har mindre relevans för andra delar av Sydskandinavien, t.ex. för Jylland (Callmer 1984a:66). Med det mångdubblade materialet från de senaste årens detektorsökningar i Skåne och i Danmark är situationen nu en helt annan för analys av regionala variationer i materialet. För detta ändamål har jag studerat näbbfibulor från några danska fyndplatser, som ger den regionala spridningen: Nordjylland, bl.a. Bejsebakken och Stentinget, Gudme på Fyn, Själland med bl.a. Neble och Langetofte i Boeslunde på Västsjälland samt Bornholm, med bl.a. fyndkomplexet kring Sorte Muld. Strävan har varit att få med så många näbbfibulor som möjligt från detektorsökningar (jmf. Petersen 1991; Axboe 1992). Detta innebär också att huvuddelen av de fibulor som studerats här kommer från boplatser medan fibulorna i Ørsnes sammanställningar till största delen är gravmaterial. Avsikten är att se på detaljer i framställningen, som kan ge en inblick i hantverkstraditioner och kontaktnätens räckvidd i Sydskandinavien under vendeltid. Jag kommer att se på fördelningen av Ørsnes olika typer, G1-G3, fördelningen av de fyra ornerings-principerna a-d, storleksvariationer och nålfästets utformning. Slutligen kommer jag att göra en kvalitativ utvärdering av ett urval fibulor där vissa distinkta drag kan urskiljas.

De nyare undersökningarna, t.ex. seriationen av bornholmska kvinnogravar, bekräftar Ørsnes uppfattning att grupperingen G1 - G3 har kronologisk innebörd (Jørgensen & Jørgensen 1997:26, Fig. 16). Beståndet näbbfibulor från Uppåkra uppgår hittills till 132 stycken. Av dessa har 95 kunnat klassificeras enligt Ørsnes huvudtyper G1 - G3. De övriga är alltför fragmentariska och/eller korroderade. Tab. 1 presenterar som jämförelse fibulor från Nordjylland, Fyn, Själland, och Bornholm. Grupperna presenteras från väster till öster. En rubrik LS har också lagts in i tabellen. Denna visar antalet fibulor med lös spiralplatta, i Uppåkra 3 stycken fibulor och 2 lösa spiralplattor. Detta är enligt Ørsnes en övergångsform mellan den likarmade fibulan och näbbfibulan av typ G1.

Tabell 1. Fördelningen av de olika fibulatyperna. Tabellen visar antal.

	Jylland	Fyn	Själland	Uppåkra	Bornholm
LS	-	-	-	5	29
G1	-	2	-	2	15
G2	21	8	10	47	19
G3	3	6	15	41	36

Av tabellen framgår tydligt de tidiga formernas starka förankring på Bornholm men också i Uppåkra. Lösa spiralplattor eller fibulor med lösa spiralplattor tycks inte förekomma väster om Öresund. G1 fibulan med genombruten spiralplatta är också en i huvudsak bornholmsk företeelse men det bör noteras att i gudmematerialet finns två fibulor med genombruten spiralplatta. Fördelningen var 1966 enligt Ørsnes för Skåne ingen G1, och 9 stycken av respektive G2 och G3. Uppåkrafibulornas fördelning stämmer i så mån att G2 och G3 båda har en dominerande förekomst men materialet har kompletterats med ett par G1 och dessutom 5 lösa spiralplattor. På Bornholm är G1 och G2, enligt Ørsnes, de vanligaste formerna. Bland de nyfunna näbbfibulorna från Bornholm finns emellertid en stor andel G3. Många bornholmska fibulor är starkt korroderade och ytan svår att bestämma. Det är därför möjligt att ett antal stämpelornerade G2-fibulor finns bland de 36 fibulorna, som här

bestämts som G3. Det har sannolikt också betydelse att Ørsnes främst studerat fibulor från gravar medan tabellen ovan visar detektorfunnet boplatsmaterial. Detta kan påverka såväl sammansättning som bevaringsgrad hos materialet.

Materialet från Nordjylland visar en stark övervikt för G2-fibulor. Trots att materialet numera är relativt stort har inga exemplar av de tidigaste formerna hittats här. Ørsnes uppfattning att näbbfibulans ursprung är på Bornholm bland de likarmade fibulorna är övertygande. I västra Sydskandinavien tas typen upp senare och den yngsta formen är svagt företrädd. Tydligen fick näbbfibulan aldrig samma starka ställning här som i östra delen av utbredningsområdet. Själland och Fyn intar här en mellanställning med relativt jämn fördelning av G2 och G3.

Beträffande de olika mönsterarrangemangen a-d menar Ørsnes att de kombineras förhållandevis fritt och att a och c är vanligast (Ørsnes 1966:120). Han hävdar också att a och d har en relativt stark ställning i västra Danmark (Ørsnes 1966:125). Fördelningen mellan de olika mönsterarrangemangen i det nyfunna materialet visas i Tab. 2:

Tabell 2. De olika mönsterarrangemangens fördelning. Tabellen visar antal.

	Jylland	Fyn	Själland	Uppåkra	Bornholm
a	7	5	9	25	6
b	2	2	9	4	4
c	16	1	8	16	18
d	4	2	-	33	33

Fördelningen ger som synes inga klara grupperingar och de av Ørsnes gjorda iakttagelserna gäller bara delvis för detta nytillkomna material. Frågan är vad de olika varianterna egentligen betyder.

Också storleken kan ha geografiska implikationer. Ørsnes anger att de största fibulorna förefaller komma från Jylland/Själland där, enligt hans sammanställning, nära hälften av mätbara fibulor är större än 6 cm. Så stora fibulor är, enligt Ørsnes sällsynta i de skånska/bornholmska materialen. Av dessa egenheter i materialet menar Ørsnes att man kan urskilja en självständig jysk/själländsk produktion av näbbfibulor (Ørsnes 1966:125). Tre av 20 skånska fibulor är, enligt Ørsnes, längre än 6 ca. Det nytillkomna materialet avviker på väsentliga punkter från detta. Längden på fibulorna i föreliggande undersökning presenteras i Tab. 3 och Fig. 4.

Tabell 3. Fibulornas längd. Tabellen visar antal.

längd	Jylland	Fyn	Själland	Uppåkra	Bornholm
2-2,9	-	-	-	-	-
3-3,9	1	2	-	12	16
4-4,9	7	4	5	35	22
5-5,9	4	3	8	8	5
6-6,9	-	-	3	-	1
7-7,9	-	-	2	2	-
8<	-	-	1	1	-

Uppåkrafibulornas längd visar en normalfördelning med en största grupp på 4 cm och ett mindre antal på 3 respektive över 5 cm. I uppåkramaterialet finns för närvarande endast 3 fibulor längre än 6 cm. Längden varierar hos de olika material, som här använts som referens. Störst likhet visar fibulorna från olika fyndplatser på Bornholm. Liksom i Uppåkra domi-

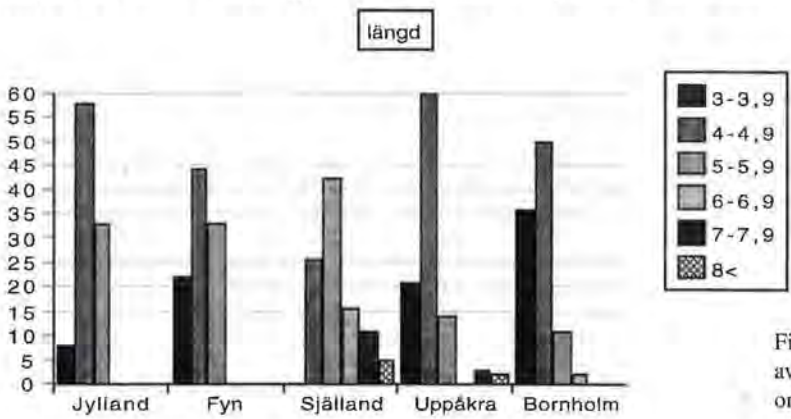

Fig. 4. Procentuell fördelning av fibulornas längder i de olika områdena.

nerar här fibulor på ca 4 cm och gruppen på 3 cm är den näst största. Få hela fibulor mäter över 5 cm men det bör påpekas att flera fragmentariska fibulor, såväl i Uppåkra som på Bornholm har varit stora. Fibulorna från Fyn och Jylland visar en samstämmig bild. Den största gruppen är fibulor på 4 cm medan fibulor på 5 cm är något fler än fibulor på 3 cm. Det finns alltså en tendens att fibulor från västra Danmark är genomsnittligt något längre än de från östra delen av undersökningsområdet. Klart avvikande är de själländska fibulorna. Här dominerar långa exemplar. De själländska fibulorna visar en topp på 5 cm och har också, liksom Uppåkra, flera fibulor som mäter 6-8 cm. Ørsnes hävdar att långa fibulor är ett västligt fenomen så det nya materialet visar här en annan bild. Från andra fyndplatser i Skåne kommer en del långa exemplar. En fibula från Gårdlösa i Skåne mäter 8,6 cm (Stjernquist 1993:24) och från gravar i Bodarp kommer två fibulor, 6,8 respektive 7,7 cm långa. Flera fragmentariska fibulor från Bornholm har uppenbarligen varit stora. Hur ska dessa tolkas? Är det fråga om främmande fibulor? Har de i så fall kommit till ön i fragmenterat tillstånd, som importerad skrotmetall? Jämförelsen mellan de nyfunna boplatsmaterialen och de av Ørsnes redovisade fibulorna, som huvudsakligen kommer från gravar, visar att grav- och boplatsmaterial i en region kan skilja sig från varandra.

Nålfästets utformning bör också vara intressant i detta sammanhanget. Ørsnes nämner att det finns två olika hantverkstraditioner här, en sydvästskandinavisk/jylländsk och en skånsk/bornholmsk. Det finns två (tre) principer att fästa nålen. En form består av symmetriskt placerade tunnlar i spiralplattan genom vilka en järnten löpt som fäste för spiral och nål. Denna konstruktion är unik för näbbfibulor och förekommer inte på några andra former av fibulor. Nålfästet kan också bestå av en eller två perforerade tappar i vilken/vilka nålen varit fäst (Fig. 5). Detta är den vanliga typen av nålfäste, som förekommer på de flesta andra fibulaformer i vendeltid. Bland uppåkrafibulorna har det i de allra flesta fallen varit möjligt att bestämma hur nålen varit fästad. Genomgående, och för alla typer gäller att nålspiralen varit fästad med tunnelkonstruktion, 79 exemplar. Endast 15 av uppåkrafibulorna har nålfäste av tapp(ar) (Tab. 4; Fig. 6).

Tabell 4. Geografisk fördelning av de olika typerna nålfästen. Tabellen visar antal

nålfäste	Jylland	Fyn	Själland	Uppåkra	Bornholm
tunnel	2	7	20	79	68
dubbeltapp	1	2	6	1	2
tapp	19	8	5	14	7
Summa	22	17	31	94	77

Tabell 4 och Fig. 6 visar tydligt att variationerna i nålfästet är geografiskt betingade.

Tunnelkonstruktionen är huvudsakligen östlig och dominerar nära nog totalt på Bornholm och i Uppåkra. Nålfäste med en tapp är å andra sidan lika tydligt dominerande i väster. På Fyn och Själland blandas formerna. I någon mån

Fig. 5. De tre varianterna av nålfästen, U 4657, U 4940 samt LUHM 28113, Bodarp nr. 9, Bodarp sn. 1:1. Foto: Bengt Almgren.

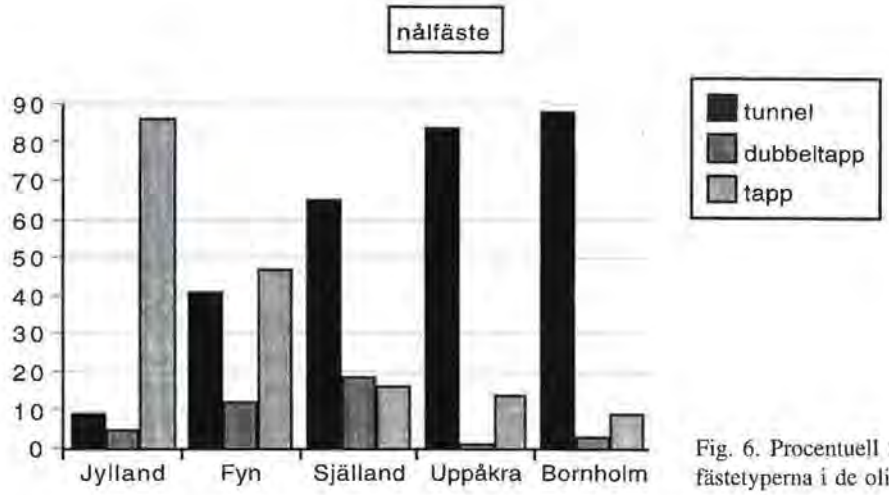

Fig. 6. Procentuell fördelning av nålfästetyperna i de olika regionerna

ansluter sig Fyn till de jylländska fibulorna och Själland till de östliga. En själländsk/fynsk specialitet tycks emellertid anordningen med två tappar vara. Denna form har sin absoluta tyngdpunkt på Själland.

Nålfästena ger alltså en tydlig geografisk gruppering med en klart östlig och en klart västlig utformning. Uppåkramaterialet visar klart samband med Bornholm men man hade kunnat vänta sig en mer genomgripande blandning av olika fästetyper i detta stora material. Här är det tydligt att även om storlek, proportioner, ornamentik och kvalitet visar en ytterst stor variation så finns det mycket enhetliga lokala traditioner vad gäller tekniska detaljer.

Kvalitativ analys

Undersökningen så här långt har visar att det finns påtagliga regionala skillnader bland näbbfibulorna. Nålfästes utformning samt fibulornas format anger att uppåkrafibulorna hör hemma i samma hantverkstradition som de bornholmska fibulorna. Själland och Fyn uppvisar en blandning av östliga och västliga drag, dessutom med dubbeltappen som en särskild själländsk variant. Näbbfibulorna är å ena sidan ytterst standardiserade i sitt utförande å andra sidan är det sällsynt med identiska eller i det närmaste identiska exemplar. Varje fibula är en individ och det samlade materialet visar en oändlig mängd variationer på samma tema. I studier av detaljer finns sannolikt rikligt med information att hämta och Ørsnes grupperingar känns alltför schematiska för t.ex. kvalificerade frågor kring hantverkets organisation och hantverkarens villkor. I en kort presentation som denna finns inte utrymme för de ingående materialstudier, som dessa spännen vore förtjänta av. Istället kommer jag här att föra samman några fibulor i uppåkramaterialet, som visat tydliga gemensamma drag till grupper och försöka se dessa i ett vidare sammanhang.

1. En grupp näbbfibulor är uttalat breda över spiralplattorna. Hit hör fibulor med genombruten spiralplatta, som av Ørsnes betecknas som tidiga (G1). Även om gruppen har stark representation på Bornholm är den genom de nya fynden inte längre begränsad dit. I uppåkramaterialet finns ett par representanter, U 100 och U 668 är genombrutna och snarast av bornholmsk typ, men U 100 är oornerad. Ørsnes skriver att fibulor av typ G1 alltid är helstämplade så här finns en avvikelse från Ørsnes definition.

Enligt Ørsnes har näbbfibulan sannolikt utvecklats ur den likarmade fibulan (Ørsnes 1966:120). U 356, U 2022 och U 2761 tillhör de fibulor, som till sin form nära överensstämmer med de likarmade, men med en lös spiralplatta infogad under bågen. Dessa är att uppfatta som en övergångsform. U 2633 och U 3133 är lösa spiralplattor från en sådana fibulor (Fig. 7). En fibula från Lund tillhör också denna tidiga grupp (Strömberg 1961 II, Taf. 59:4). Som ovan nämnts

Fig. 7. Exempel på breda, tidiga fibulor, U 100, U 668, U 2633, U 356, U 2022,1:1. Foto: Bengt Almgren.

finns ett stort antal sådana fibulor samt lösa spiralplattor i det bornholmska materialet.

I nära anslutning till dessa fibulor bör man också se U 1632 och U 2024, som har samma breda kontur men icke genombruten spiralplatta. De har yttäckande stämpelornering och tillhör alltså Ørsnes G2. Liknande fibulor är U 1425, U 1499 och U 4321, som överensstämmer nära i storlek och form. Särskilt U 1425 och U 4321 är mycket lika. Mindre till formatet men med samma kontur är U 4983. U 4558 och U 4613 har en kontur på spiralplattan som nära överensstämmer med U 1632. U 4613 för övrigt en avslutning på bygeln vid spiralen i form av ett litet (fågel?)-huvud. Motsvarande har jag inte iakttagit hos någon annan näbbfibula. Fibulor med samma breda kontur är väl företrädda på Bornholm men i flera fall tillhör de typen med lös spiralplatta eller G1-typen, t. ex. Klemesker, Trommeregård 2238x4 och Ibsker, Sylten 789x21.

Det själländska, liksom det jylländska materialet tycks sakna typ G1 men från Gudme kommer ett par fibulor med genombrutna spiralplattor, 999x470, som är mycket lik U 668 och 999x1560, som är stämpelornerad och förgylld. Båda gudmefibulorna har emellertid nålfäste i form av en perforerad tapp och visar därmed en annan hantverkstradition än jämförbara fibulor från Uppåkra och Bornholm.

2. En liten grupp uppåkrafibulor, U 512, U 879, U 1802, U 3504, U 3773 och U 3795 har en speciell utformning (Fig. 8). Nålfästet, med tunnlar, är förhållandevist smalt och spiralplattan svänger ut under den, så att en "avsats" bildas. Fibulorna är lika med svängda konturer och stämpelornamentik av halvmånformiga figurer med upphöjda punkter. U 3504 är ett korroderat fragment där eventuell stämpelornamentik inte syns. Det tillhör emellertid utan tvekan gruppen. Dessa fibulor utgör en specialform, med

Fig. 8. Fibulor med "avsats" på spiralplattan, U 512, U 879, U 1802, U 3773, U 3795, 1:1. Foto: Bengt Almgren.

Fig. 9. Fibulor med svängd kontur, U 1208 och 2306, 1:1. Foto: Bengt Almgren.

begränsad utbredning. En skånsk parallell, tyvärr utan fyndort, har stämpeldekor av små romber (Strömberg 1961 II, Taf. 61:11). Det finns en hel del motsvarigheter till gruppen på Bornholm t.ex. Ibsker, Sylten 1077x30, Ibsker, Sorte Muld 1191x620, Åker, Sandegård 1371x59 och 1371x116. Samtliga bornholmska exemplar är helstämplade men alla har genombruten spiralplatta och tillhör alltså typ G1 medan uppåkrafibulorna alla är av G2-typ.

Nära i form står också några bornholmska fibulor med lös spiralplatta t.ex. V. Marie, Smørenge 1469x20, Åker, Sandegård 1371x11 och Olsker, Gl. Skovgård. Hos dessa kan man konstatera att tvärstången i järn, avslutats med knoppar, som fyllt ut tomrummet i avsatsen. Avsatsen har alltså en helt funktionell förklaring. Intressant i sammanhanget är att uppåkrafibulorna och de bornholmska är stämplade med olika stämplar. Samtliga uppåkraexemplar har stämplats med små, halvmånformade stämplar med upphöjda punkter medan bornholmexemplaren stämplats med romber med rutmönster, koncentriska cirklar och i ett fall med s-formiga figurer med upphöjda punkter. Från Boeslunde, Själland kommer en fragmentarisk fibula, C 31205, som uppvisar vissa likheter med gruppen. Den är också stämpelornerad med små romber men har varit betydligt större än de skånska.

3. U 1208 och U 2306 har mycket likartad kontur med svängd spiralplatta och ungefär samma mått (Fig. 9). U 1001 är en något större variant av samma typ. Alla tre är stämplade över hela ytan, alltså typ G2. U 991, U 1672, U 2189 och U 2739 ansluter sig till gruppen. Bland de bornholmska fibulorna kan några paralleller anföras, Åker, Ravnsgård 2338x1, Rutsker, Bakkegård 1171x21. Dessa är också helstämplade exemplar av G2-typ.

Det finns inga goda paralleller till dessa i de själländska, fynska och jylländska material som jag studerat.

4. Några fibulor, som tillhör Ørsnes G3-grupp, är påfallande små och slanka. U 160, U 1014, U 2025 och U 3970 har samma dimensioner och är i det närmaste identiska (Fig. 10). De kan mycket väl vara framställda utifrån samma modell så som Hedegaard beskriver det (se nedan). Till gruppen sluter sig också U 2713, som är något större men i övrigt mycket lik dessa fyra. U 316 och U 1624 hör också till gruppen och U 505, U 1387 och U 2047 har också likheter med den. Alla dessa fibulor är små till medelstora, 3,6-49 cm långa, i regel kring 4,5 cm.

Två fibulor, U 1438 samt U 4685, visar likheter med gruppen i form men avviker i storlek. De är båda fragmentariska men bör ha varit ca. 6-7 cm långa.

Fig. 10. Små slanka fibulor, U 160, U 1014, U 2025 U 3970, 1:1. Foto: Bengt Almgren.

En grupp bornholmsfibulor ansluter sig till denna grupp, de är alla små och slanka G3-fibulor, t.ex. Klemensker, Rødbjerg 1635x5, Ibsker, Sorte Muld Y11-Kg, Åker, Sandegård utan nr. Dessa fibulor är mycket små, 3,8 - 4,2 cm.

På Själland, både i Boeslunde, C 32662, C 32666, C 32667 och Tissø, KN 799 finns en grupp fibulor som är nära besläktade med den här behandlade gruppen, G3, långsträckt kontur och smala spiralplattor. Samtliga dessa är emellertid mycket större än uppåkrafibulorna och de bornholmska, över 5-6 cm. Bara C 32662 har nålfäste med tunnelkonstruktion, alla de övriga har tappar. Även om fibulorna alltså visar påtagliga likheter i kontur och ornamentik har de dock framställts enligt olika principer. Hela den själländska gruppen är också ornerad på samma sätt. Listerna är låga, så att det snarare är fråga om en markering med inskurna fåror i godset. Ørsnes (1966:Fig. 115) visar en fibula av den här behandlade typen. Den kommer från Vemmelev, Själland.

Det tycks alltså som om det finns en distinkt själländsk fibulatyp, stor, relativt långsträckt, med listornamentiken ersatt av fåror och fästekonstruktion av två tappar. Nyligen påträffades en särpräglad näbbfibula i Boeslunde. Den har hela ovansidan täckt med djurornamentik i gjuten, låg relieff samt inlagda runda granater, ursprungligen 26 stycken. Trots sin originella utformning överensstämmer denna fibula i kontur, storlek och nålfästekonstruktion helt och hållet med denna enkelt ornerade själländska grupp.

U 1438, har haft nålfäste av, troligen, två tappar och är ornerad med enkla fåror. Bara ett 45 mm långt stycke återstår, i ursprungligt skick bör den ha mätt över 6 cm (Fig. 11). Till form, storlek, ornamentik och teknik står den därmed Boeslundefibulorna mycket nära. Tilläggas kan att två fibulor från Bornholm, Olsker, Gl. Skovgård och Klemensker, Simbelgård 1235x67 tillhör den här behandlade typen. De är båda fragmentariska men bör i ursprungligt skick ha mätt över 6 cm. Båda har nålfästekonstruktion av två tappar. Man kan överväga om inte dessa, liksom uppåkraexemplaret införts från Själland.

5. U 559 har spiralplattor med rak kontur och är bredast över själva spiralen. Gudme II har ett par paralleller, 999x463 och 999x325.

Fig. 11. U 1438 med paralleller i Nebble, Boeslunde, 1:1. Foto: Bengt Almgren.

463 har för övrigt tunnelfäste liksom uppåkraexemplaret, medan 325 har genomborrad tapp.

Förutom dessa exempel finns ett antal fibulor, som nära överensstämmer med varandra inbördes. Två stora, kraftiga fibulor, U 2867 och U 4973, har ungefär samma storlek och kontur. Listernas utformning är också densamma men U 2867 är stämplad medan U 4973 saknar stämplar. Lika varandra är också U 2306, U 2739 och U 3854. Dessa är alla små fibulor, ca. 4 cm långa, helstämplade och med svängda konturer.

Mest anmärkningsvärd är kanske överensstämmelsen mellan U 4657 och U 4940. Dessa båda har samma storlek och kontur. De kan mycket väl vara tillverkade efter samma modell men den ena har tunnelnålfäste och den andra nålfäste med en tapp (Fig. 12; jmf. Fig. 5).

Det går alltså att genom analys av konturer, dekor mm. urskilja grupper bland uppåkrafibulorna. I vissa fall finns paralleller särskilt på Bornholm men också på Själland. Det är ju också de regioner som uppvisar den största över-

Fig. 12. U 4657 och U 4940, jmf. Fig. 5. Foto: Bengt Almgren.

ensstämmelsen med Uppåkras fibulor i tekniska detaljer, främst nålfästets utformning. Bland de själländska fibulorna finns, som ovan nämnts, en tydlig lokal grupp, som bara förekommer som fragment i Uppåkra och på Bornholm. I det stora bornholmska materialet finns också fibulor med lokala särdrag. En grupp har påtagligt smalt fotparti. Bygeln är normalt bred vid spiral och mittparti men smalnar kraftigt mot foten, som blir närmast spetsig. Klemensker, Rødbjerg 1611x6; Ibsker, Sylten 789x81, 789x127; Rutsker, Bakkegård 1171x14 och Østerlars, Rytterbakken 750x259 är exempel på sådana fibulor. Denna form har jag inte mött i de material utanför Bornholm, som jag studerat. I Uppåkra finns den inte.

Sekundärbehandling av fibulorna

En stor del av Uppåkras näbbfibulor är i mycket gott skick. De har en jämn yta och tydliga lister. Eventuella stämpelintryck kan vara mycket distinkta. I flera fall finns järnrester av nål och spiral kvar. Beträffande stämpelornerade fibulor kan man emellertid tydligt se att det ofta är fråga om fibulor som varit i bruk länge, på det höga mittpartiet är stämpelintrycken bortnötta. Om man med hela fibulor menar sådana där längd och största bredd kan mätas, där nålen saknas men konturen i stort sett är oskadd uppgår antalet hela fibulor till 80 och fragmenten till 52. Man kan konstatera att fibulorna ofta knäckts mitt på bågen. I de allra flesta fallen är det svårt att avgöra om fibulan fragmenterats i forntid eller senare vilket vore värdefullt att veta för att kunna tolka materialet.

I vissa fall kan man emellertid konstatera att fibulorna avsiktligt skadats i forntiden. I fyra fall har nålfästet klippts eller slipats bort. I tre fall handlar det om nålfäste av tapp/ar, i ett om tunnelkonstruktion. En fibula är avbruten precis vid nålfästet. En har fått spiralplattan klippt på båda sidor så att fibulan blivit smalare. En fibula är kraftigt bränd. Slutligen har en fibula böjts så kraftigt att den är dubbelvikt. Ovansidan på denna har också slipats eller skavts så kraftigt att listerna delvis slipats ned.

Fibulor som knäckts på mitten kan vara skrotbronser, avpassade för degeln. Också den stora andelen nötta och gamla fibulor kan tyda på att de är råvara för metallhantverket. Den kraftigt brända fibulan kan också förklaras på detta sätt även om den naturligtvis kan ha blivit bränd av många olika skäl. Fibulorna med borttaget nålfäste kan emellertid inte förklaras på detta sätt. Har man velat omforma dem till något annat eller är detta ett sätt att avsiktligt göra fibulan obrukbar?

Sammanfattning av fibulornas utformning

Som framgår av ovan har näbbfibulorna i Sydskandinavien många gemensamma drag. Det finns emellertid också påtagliga regionala varianter. Typindelningen G1-G3 har av såväl Ørsnes som senare forskare uppfattats som kronologiskt betingad. G1, som då skulle vara den äldsta formen är särskilt väl företrädd på Bornholm men finns också i Uppåkra. Här bör man också beakta de lösa spiralplattorna, som förekommer rikligt på Bornholm men som också finns i Uppåkra. Väster om Öresund tycks de däremot inte förekomma. Värt att notera är att fibulor från Uppåkra ofta har paralleller på Bornholm men att det ofta är fibulor av G1-typ eller fibulor med lös spiralplatta på Bornholm som har paralleller i G2-fibulor i Uppåkra.

Ørsnes tes var att näbbfibulan uppkommit på Bornholm ur den likarmade fibulan. Det omfångsrika nytillkomna materialet visar likaledes på en stark förekomst för G1-fibulor och lösa spiralplattor på Bornholm. Frågan är nu om skillnaderna mellan t.ex. de stämpelornerade G1-fibulorna med avsats på Bornholm och de likartat utformade G2-fibulorna från Uppåkra visar på kronologisk eller regional variation. Seriationen av bornholmska kvinnogravar anger att G1-och G2-fibulor finns parallellt en tid och att G2-fibulan sedan fortsätter in i fas 1c, sedan G1 upphört.

G2 och G3 är de dominerande typerna i alla områden men på Nordjylland är G3-fibulan svagt företrädd. Om den bornholmska gravkronologin gäller också på Nordjylland så tycks näbbfibulan inte ha fått riktigt fotfäste här utan går snart ur bruk igen. I Uppåkra är G2 den vanligaste typen men G3-fibulorna är nästan lika många. Den

lilla serien av närmast identiska små G3 fibulor, bör vara tillverkad efter samma modell och är med stor sannolikhet tillverkad i Uppåkra. Detta kan tyda på att typen ännu i sitt slutskede har klar förankring i östra delen av sitt utbredningsområde.

Nålfästekonstruktionen ger den tydligaste regionala variationen. Detta är också en teknisk detalj som visar på hantverkstradition snarare än modeväxlingar. Fästetapp dominerar i väster och tunnelkonstruktion i öster oavsett fibulans utformning i övrigt. Att fästa nålen med en eller två tappar är det normala för yngre järnålderns dräktspännen. Konstruktionen med fästetapp i västra delen av näbbfibulans utbredningsområde kan tolkas som att en främmande form här anpassats till gängse hantverkstradition. I öster, dominerar tunnelkonstruktionen, som har sin bakgrund i konstruktionen med den lösa spiralplattan. Tunnelkonstruktionen bibehålls, av tradition, till och med på de yngsta näbbfibulorna trots att konstruktionen med tappar borde vara enklare att framställa. Det finns exempel på fibulor från Uppåkra och t.ex. Gudme, som ser likadana ut men där uppåkrafibulan har tunnelkonstruktion och den västliga fästetapp.

Den kvalitativa undersökningen avsåg att jämföra några utvalda grupper av uppåkrafibulor med fibulor från andra regioner. De tydligaste parallellerna i alla grupper fanns på Bornholm, men även Själland kunde uppvisa några paralleller. Det var också möjligt att påvisa drag som klart skiljer uppåkrafibulorna från andra regioners fibulor. För övrigt konstaterades att det såväl bland de själländska fibulorna som bland de bornholmska finns grupper, som är klart lokala utformningar.

Är då fibulor med nålfäste av en eller två tappar i Uppåkra tillverkade någon annanstans, till exempel i västra Danmark? Skiljer de ut sig från de övriga uppåkrafibulorna? De tillhör typerna G2 och G3 och ansluter sig allmänt till fibulorna i övrigt. En tendens är att långa fibulor finns i denna grupp. Huvuddelen av de hela fibulorna från Uppåkra mäter 3-5 cm. Endast tre fibulor är längre än 7 cm men av dessa har två nålfäste med tapp. Ovan har ju framhållits att långa fibulor är ett själländskt drag. Mer än hälften av fibulorna med nålfäste av tappar är skadade på något sätt. Intressant är att man i flera fall kan fastslå avsiktlig skadegörelse. I tre fall är nålfästet bortklippt eller nedslipat. En stor och sammanvikt fibula har fått listerna på ovansidan nästan bortslipade. Betyder detta att det är införda skrotbronser eller finns det andra förklaringar? Ovan har frågan ställts om ett par fragmentariska fibulor i bornholmska fynd med nålfäste av två tappar införts från Själland.

Ørsnes delade också in fibulorna efter dekorlisternas utformning i fyra grupper, a-d. Frågan är vad de olika arrangemangen av lister betyder. De här analyserade fibulorna visar inga tydliga grupperingar varken kronologiskt eller regionalt.

Beträffande längden är det alltså de själländska fibulorna som skiljer ut sig genom att genomsnittligt vara klart längre än andra områdens. Här är det värt att notera att Ørsnes menar att jylländsk/själländska fibulor är långa medan denna undersökning inte bekräftar detta vad de jylländska beträffar. Här kan det alltså föreligga en skillnad mellan fibulor från gravar och fibulor från boplatser. Om samma förhållande även gäller för Skåne kommer att behandlas i ett annat sammanhang.

Tillverkning av näbbfibulor

Framställning av olika typer av spännen från yngre järnålder har diskuterats och olika förslag till metoder har presenterats. Mest välkänd är väl framställningen av de vikingatida ovala spännbucklorna (Zachrisson 1960; Jensen 1991:31 ff.) Till skillnad från de vikingatida spännena uppvisar näbbfibulorna, liksom övriga vendeltida spännen, aldrig textilavtryck på baksidan, så tillverkningssättet måste här ha varit ett annat. Några fragment av gjutformar från näbbfibulor är kända från skånska boplatser, bl.a. från Östra Torp (Callmer 1996:52, Fig. 14) och en nyligen undersökt boplats i Dagstorp (UV-syd).[1]

Hedegaard har genom en serie praktiska experiment med tillverkning av modeller, formar och gjutning presenterat en hypotes om hur tillverkningen av vendeltida spännen, särskilt näbbfibulor skulle kunna ha försiggått (Hedegaard 1991). Han har iakttagit att man ofta hittar två nästan identiska näbbfibulor i kvinnogravar.

Detta visar att någon form av, åtminstone begränsad, serieproduktion förekommit. Dessutom är det, hävdar han, ett faktum att det finns flera näbbfibulor med nästan samma form och storlek men med väsentliga skillnader i den gjutna ornamentiken. De kan alltså inte ha kommit direkt från samma form eller samma modermodell men visar trots detta på klar samhörighet.

Hedegaards experiment innefattade gjutning av olika typer av fibulor från yngre järnålder. Vad näbbfibulorna beträffar, som utgör kärnan i hans undersökning, tror han att gjutning i fast form varit svårt eller omöjligt. Han tänker sig istället ett förfarande där en modermodell tillverkats av vax med tillsats av harts. Denna har därpå pressats i lera så att ett negativt avtryck uppstått. Vaxmodellen har omgående avlägsnats. I lerformen, moderformen, hälldes sedan flytande vax som snabbt hälldes ut igen, varvid ett tunt vaxskikt, 2-4 mm tjockt blev kvar i formen. Detta togs ut och processen upprepades 6-10 gånger. Resultatet blev alltså 6-10 vaxkopior, flera var svårt att åstadkomma eftersom moderformen blev för torr vilket gav sämre resultat. Det var emellertid ingen svårighet att tillverka en ny lerform utifrån den gamla vaxmodellen. Omkring vaxkopiorna kunde man sedan bygga tvådelade lerformar och på så sätt få en serie av likartade fibulor. Vaxkopiemetoden möjliggör, enligt Hedegaard, att man på mycket kort tid kan framställa minst 6 kopior från samma modermodell. Innan vaxkopiorna bakas in i lera kan vaxet bearbetas för ornamentella detaljer. De kan varieras nästan i det oändliga. De ornamentella listerna som är så karakteristiska för en stor del av näbbfibulorna har sannolikt utformats i vaxmodellen. Dessa kommer att framstå negativt i lerformen, vilket är en fördel för att de ska bevaras. Hedegaard tror däremot inte att stämpelornamentiken utförts på vaxmodellen. Stämpelintrycken skulle i lerformen stå ut som små positiva knoppar och vara mycket utsatta för uttorkning mm. Stämpelornamentiken är därmed troligen utförd efter gjutningen liksom eventuell reffling av de upphöjda listerna.

På detta sätt kan man alltså tillverka serier av fibulor som överensstämmer i storlek och proportioner men som kan skilja sig åt betydligt i ornamentiken. Om man kan påvisa fibulor som har haft utgångspunkt i samma modermodell kan man också avgränsa verkstadskretsar och förbindelser mellan landsdelar. Men eftersom en mera hållbar modermodell kan gå i arv eller en äldre fibula kan användas som modermodell ska man vara försiktig i att fastslå samtidighet mellan besläktade fibulor. Hedegaard menar att en studie av bearbetningsprocessen, t.ex. stämplar från punsningen, samma utförande av lister och eventuellt nålhållare, skulle kunna avslöja enskilda bronsgjutarverkstäder och indikera samtidighet mellan olika fibulor (Hedegaard 1990).

Näbbfibulan och vendeltidens hantverk

Det omfattande materialet av näbbfibulor borde vara en god grund för att diskutera hantverkets organisation i vendeltid. Näbbfibulan är en sydskandinavisk form med utbredning från Jylland, över danska öarna och Skåne till Bornholm. Generellt sett förefaller fibulorna vara lika över detta stora område. Det är samma typer som återkommer. Man kan emellertid också, som framgått, konstatera att det finns variationer mellan fibulor från olika delar av utbredningsområdet.

De regionala variationerna i näbbfibulornas utformning visar att det funnits en östskandinavisk och en västskandinavisk hantverkstradition där uppåkrafibulorna ansluter sig till den östra traditionen. Detta ger sig till känna i tekniska detaljer. Men också inom det östra området finns lokala skillnader mellan t.ex. Själland, Uppåkra och Bornholm, vilket styrker tanken om en lokal produktion. Hedegaard menar att proportioner, fibulans kontur samt vissa tekniska detaljer skulle kunna visa på hantverkare, som arbetat i nära kontakt med varandra inom samma traditioner. Däremot blir det svårare att påvisa grupperingar utifrån ornamentiken, eftersom denna kunnat utformas relativt fritt efter individuella önskemål. Kanske detta är förklaringen till att de olika arrangemangen av dekorlisterna inte gav några tydliga grupperingar. Listerna utformades kanske individuellt på en vaxmodell. Bland uppåkrafibulorna finns dels exempel på typologiska likheter i detaljer mellan ett antal fibulor, som visar på gemensam

tradition i utformningen, dels fibulor som nära överensstämmer i storlek och proportion, vilket kan visa på gemensam ursprungsmodell eller gjutform. En fördjupad analys av stämpelintryck skulle möjligen kunna påvisa fibulor ornerade med samma puns om man har ett tillräckligt stort antal.

Hedegaard tänker sig möjligheten att en blymodell förmedlats över längre sträckor eller att man tillverkat en ny fibula efter ett importerat exemplar, som i övrigt är främmande i sin kontext. Ovan har bl.a. referats till G1 fibulor i Gudme, som trots att typen är östlig och de till formen har sina främsta motsvarigheter på Bornholm, har nålfäste av västlig typ. Intressant i detta sammanhang är de två fibulorna U 4657 och U 4940, som av formen att döma kan ha tillverkats efter samma modell men där nålfästena är av olika typ. Har den ena kommit till Uppåkra västerifrån eller har en hantverkare tillämpat olika tekniska traditioner eller ska man tänka sig att två hantverkare med olika tekniska traditioner mötts i Uppåkra och tillverkat fibulor från samma modell?

Näbbfibulorna bör höra till kategorin av relativt enkla smycken, som framställts av lokalt verkande hantverkare. Hedegaard ser fibulaproduktionen som typisk för vad han kallar "landsbystøbning". Till en sådan hör regionens traditionella fibulaformer liksom andra grupptillhörighetsindikerande föremål. Dessa visar flera variationer i storlek och ornering men allt hålles stramt inom ett allmänt accepterat register. Variationerna grundas på direkt kontakt mellan brukare och producent, såväl före som efter gjutning. Individen (beställaren?) får inflytande över ornering och storlek på spännena men kan däremot bara i liten grad välja fibulatyp och teknologi. Kvaliteten på föremålen är god men något växlande. Detta beror på att vid samarbete mellan byns invånare är ledaren alltid den skickligaste men medhjälparna växlar. De sociala banden stärks och know-how läres vidare till så många som möjligt i byn (Hedegaard 1990).

Roth har, med hjälp av skriftligt och arkeologiskt material, kartlagt hantverkaren i Merovingerriket. Bronsgjutning av smycken och liknande är ett specialiserat hantverk i tidig medeltid. Metallanalyser visar på ett mycket medvetet hanterande av metaller och legeringar. Av källorna framgår att metallhantverkaren haft ett stort värde som specialist, men att hans sociala ställning uppenbarligen har varierat starkt. Flera källor anger att det inte var ovanligt att en och samma person utövande flera olika hantverk. Då gjutförfarandet för brons och guld t.ex. i grunden är lika kan bronsgjuteri säkerligen ha utövats av guldsmeden (Roth 1986:40 ff.). Också skandinaviskt material anger å ena sidan högt och specialiserat kunnande samtidigt som avfall av olika slag av hantverk ligger blandat på tillverkningsplatser, vilket möjligen anger att en hantverkare varit mångsidig (Callmer 1997:197).

Beträffande hantverkets organisation i Sydskandinavien skisserar Näsman följande bild: Under äldre järnålder är den överregionala infrastrukturen knappast utbyggd. Stormansgårdarna spelar en viktig roll i den regionala varudistributionen. Efterhand centraliseras den politiska makten och ett fåtal bebyggelser i anslutning till stormansgårdar växer fram som centralplatser. På dessa samlas olika överregionala funktioner inom rättsutövning och religion samtidigt som de får en central roll för spridningen av produkter från handel och hantverk. Här ligger början till en egentlig frigörelse av handel och hantverk från den agrara produktionen och det traditionella ättesamhället. Under loppet av 600-talet blir samhället moget för detta stora språng i utvecklingen av det ekonomiska systemet. Behoven definieras av ledningen på centralplatserna efter utländska förebilder, i detta perspektiv efter 600-talets viktigaste stad, Dorestad (Näsman 1991:172).

Callmer menar att produktionen under äldre vendeltid var knuten till centra av politisk och religiös karaktär som t.ex. Boeslunde, Vä eller Sorte Muld. Han anför belägg för bronshantverk men menar att det är omöjligt utifrån de arkeologiska lämningarna att avgöra om gjuterihantverket varit knutet till lokala eller mobila hantverkare. Mycket talar dock för mobila hantverkare. Materialet från äldre vendeltid uppvisar både lokala och överregionala former. Detta kan enligt Callmer tyda på att det funnits två slags hantverkare, en som arbetade inom ett lokalt område med att framställa produkter med

ett avgränsat värde för beställaren, gjuteri av relativt enkla smycken och dräktdetaljer. Dessa hantverkare har varit knutna främst till andra rangens centra. En annan grupp hantverkare har främst haft samband med centra av den högsta digniteten. Deras inriktning har varit på praktfulla föremålstyper, smycken, vapen, seldon mm. Här handlar det om värdeproduktion för en beställare (Callmer 1995:65).

Att Uppåkra varit ett centrum för produktion är högst troligt. Avfallet från metallhantverk är omfattande, med gjuthuvuden och mängder av smältklumpar, inte minst i brons. Inga gjutformar har ännu hittats, så otvetydiga bevis för att just näbbfibulor tillverkats där saknas. I övrigt gör variationen hos uppåkrafibulorna, där i stort sett varje fibula är en individ samt det förhållande att en stor del av dem är mycket nötta, att man inte generellt kan förklara mängden fibulor med att de utgör varulager. Däremot kan den lilla gruppen närmast identiska fibulor, ovan kallad 4, indikera produktion av näbbfibulor på platsen.

Näbbfibulornas produktion tillhör början av det dynamiska utvecklingsskede för hantverket, som Näsman skisserar. Trots att det knappast kan bevisas är det rimligt att föreställa sig att näbbfibulor gjutits i Uppåkra. Detta har emellertid inte varit den enda tillverkningsplatsen. Fynden av gjutformar på boplatser i Skåne, bl.a. på Dagstorpboplatsen ca 20 km bort, talar för en decentralicerad tillverkning av näbbfibulor. Om dessa är resultat "landsbystøbning" eller ska ses som resultat av hantverkare, som tillfälligt uppehållit sig på gården är för tidigt att uttala sig om. Om den bild av hantverkaren, specialisten, som Roth tecknar är giltig också för Skåne i vendeltid, kan man tänka sig hantverkare väl förfarna i olika slag av hantverk, i första hand knutna till ett större centrum, möjligen Uppåkra. Gjuformarna på de övriga boplatserna kan då vara spår efter mer eller mindre kortfristiga besök av bronsgjutare. På Dagstorpboplatsen låg gjuteriavfallet samlat i en avlång grop invid gaveln till ett långhus.[1] Kanske det deponerats där i och med att hantverkaren avslutade sitt besök. Att det just är gjutformar till näbbfibulor som hittats kan antingen bero på att detta är den allra vanligaste fibulaformen, att det är en enkel och vardaglig form, som kunnat tillverks också av mindre tränade personer eller på att näbbfibulan tillhör den tidigaste fasen av vendeltid, i det skede då processen att koncentrera hantverket till centralplatser just inletts.

Varför fanns det så många näbbfibulor i Uppåkra?

Fyndmängden på de sk. detektorplatserna har debatterats under de senaste åren. Många olika förslag har lagts fram. Troligen är det inte en enskild orsak som ligger bakom anhopningarna av metallföremål.

Om man ser på fördelningen av metallfynd från danska detektorplatser framgår det tydligt att fibulor utgör en mycket stor andel och att av dessa en övervägande del tillhör folkvandrings- och vendeltid (Watt 1991:103, Fig. 17; Nielsen 1998:67, Fig. 15). En del av spännena kan naturligtvis vara tappade eller bortglömda. En välbärgad kvinna har kunnat gå omkring med en stor uppsättning fibulor på bröstet (Jørgensen & Jørgensen 1997:Figs. 42-46). Då och då har säkert någon fallit av och i mörka långhus kan det ha varit svårt att hitta det som tappats. En stor del av fibulorna är också nötta och visar tydliga tecken på långvarig användning.

En annan orsak till anhopningen av föremål, kanske den viktigaste, har säkerligen varit metallhantverket. Ungefär 40% av uppåkrafibulorna är fragmentariska. Ofta är de knäckta på mitten. Detta har skapat bitar lagom stora att stoppa i degeln. Det finns också flera exempel på fibulor som klipps eller skurits. Återanvändning av metallföremål i hantverket är ett välkänt fenomen. På Kontinenten utvanns i stor utsträckning skrotmetall från övergivna byggnader och gravar. Återanvändning av metall framgår också av metallanalyser som visat att metallen i t.ex. ett fibulapar kan skilja sig åt betydligt (Aufleger 1996:618 ff.; Roth 1986:50 ff.). Hos merovingiska hantverkare spelade metallskrot en avgörande roll. Inte ens för riktigt stora arbeten, som t.ex. bronsdörrarna till Pfalzkapellet i Aachen tycks man ha använt nybruten koppar (Roth 1986:75). Också från Skandinavien är fenomenet känt. Genom detektorsökningar i Gudme har ett omfattande material av romerska bron-

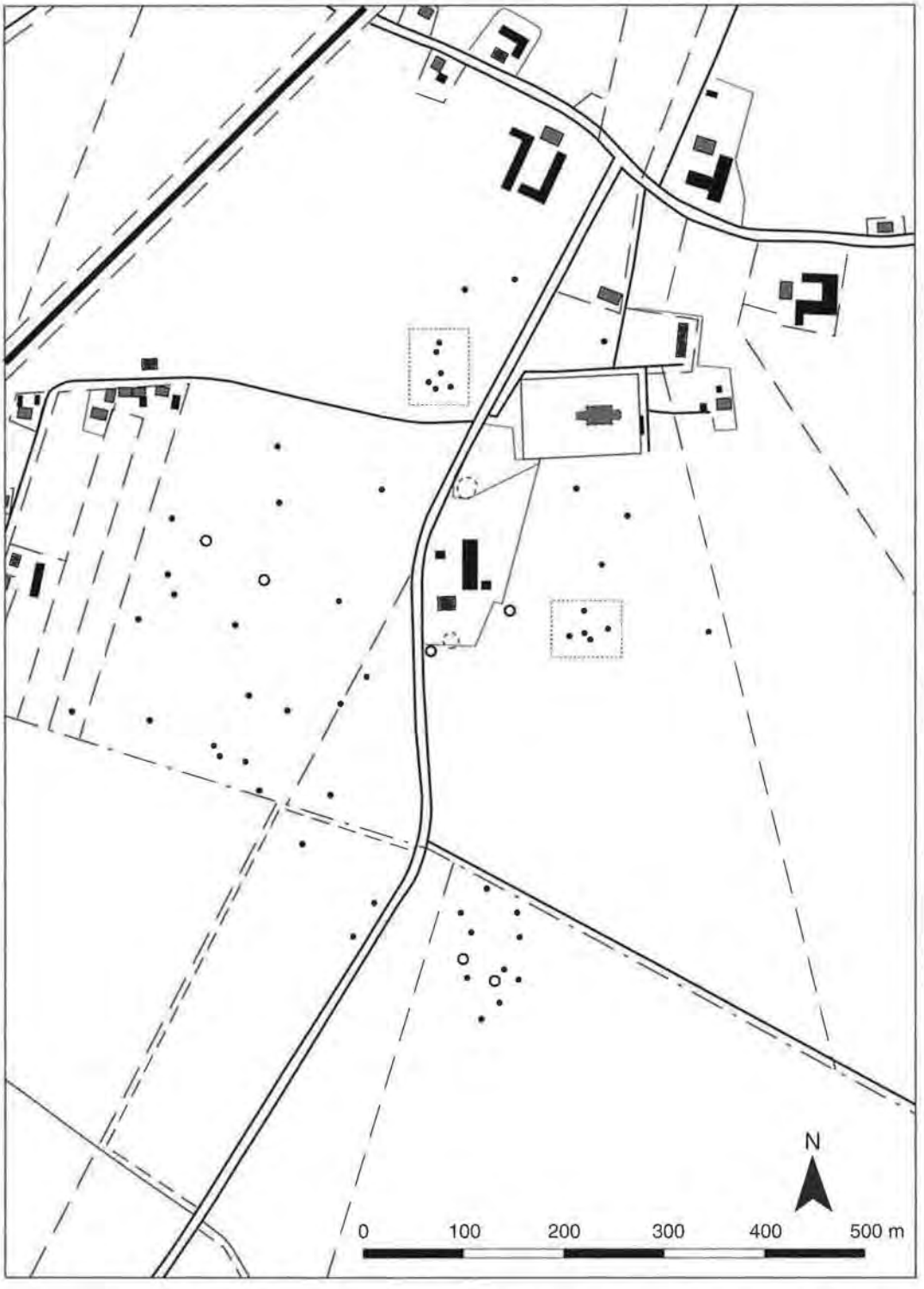

Fig. 13. Fragmentariska näbbfibulor. De inramade partierna anger koncentrationer där huvuddelen av de påträffade fibulorna är fragment. Cirklar anger fibulor som uppfattats som avsiktligt skadade.

ser, bl.a. delar av statyer, framkommit (Petersen 1994:31 ff.). Uppenbarligen har de importerats som fragment.

Callmer ger en rad exempel på romersk skrotmetall från olika skandinaviska fyndplatser. Bronserna ligger ofta i sena kontexter och anger att romerska bronser använts som råmaterial i metallhantverket i norra Europa fram till 700-talet (Callmer 1984b:72 f.). Ilkjær pekar på att skrotmetall också ingår i materialet från offermossarna och menar att importen av sådan kan ha varit mycket större än vi är medvetna om (Ilkjær 1993:115 ff.). Efterhand avtar och upphör tillflödet av romersk metall till Skandinavien. Om tillflödet av nyutvunnen metall var sparsamt, som Roth anger, var man i vendeltid mer eller mindre helt hänvisad till återanvändning av egna bronsföremål. Kan det vara så att en centralplats som Uppåkra hade monopol eller kontroll över denna viktiga råvarutillgång? (jmf. Petersen 1993:38 f.).

Näsman menar, som anförts ovan, att hantverket koncentrerats till centrala platser under loppet av 600-talet i och med att hantverket frigjordes från agrar produktion. Kan anhopningen av metallföremål från just denna tid vara en följd av detta? Näbbfibulorna är spridda över hela boplatsytan. Fragmentariska fibulor visar däremot en mer avgränsad spridning. Det är särskilt två koncentrationer, väster om kyrkan respektive söder om kyrkan, som bör uppmärksammas (Fig. 13). I dessa koncentrationer är de fragmentariska fibulorna i stark majoritet. Kan dessa ange verkstadsplatser? Särskilt koncentrationen söder om kyrkan är intressant i detta sammanhang. I närheten har spår av olika slags hantverk från olika perioder registrerats, bland dessa några degelfragment.

Den närmaste parallellen till kulturlagerbildning och allmän fyndbild till Uppåkra är Sorte Muld på Bornholm. Här finns samma slags tjocka kulturlager, där det är svårt att urskilja strukturer. Fynd av olika slag är spridda över stora ytor utan tydliga samband med anläggningar. Sorte Muld är ju främst känt för de över 2000 guldgubbarna. Dessa har tolkats som offergåvor, ett slags tempelpengar. På uppåkraboplatsen har, liksom på Sorte Muld, material framkommit, som kan tolkas som boplatsoffer nämligen guldgubbar och medvetet skadade lans- och spjutspetsar. Kanske ska en del av metallsmyckena ses på samma sätt? På en liten del av näbbfibulorna har, som ovan nämnts, nålfästet tagits bort. Det är svårt att se något praktiskt skäl till detta. Kanske har man istället på detta sätt velat göra spännet obrukbart. De avsiktligt skadade näbbfibulorna har påträffats på andra platser än dem, som utpekats som möjliga verkstadsplatser, kanske en indikation på att de ska tolkas på ett annat sätt (Fig. 13). Också på fibulor av andra typer har borttagna nålfästen konstaterats. På Sorte Muldboplatsen ligger guldgubbarna vitt spridda i ploglagret på samma sätt som vendeltidsfibulor i Uppåkra. Kan det vara så att bronsspännen fått ersätta guld som offergåva i en tid när guldet blivit mer sällsynt?

Not

1. Ett stort tack till Natalie Becker och UV-Syd, som låtit mig ta del av materialet från Dagstorp nästan innan det kommit ur jorden.

Jag vill rikta ett varmt tack till alla kolleger och vänner på Nationalmuseet, Köpenhamn; Bornholms Museum, Rønne; Ålborgs Museum och Vendsyssels Museum, Hjørring samt sist men inte minst kollegerna på LUHM. Utan ert tålamod och all hjälp hade denna undersökning varit omöjlig.

Referenser

Aufleger, M. 1996. Metallarbeiten und Metallverarbeitung. *Die Franken. Wegbereiter Europas.* Mainz.

Axboe, M. 1991. Metal og magt? Detektorfund fra jernalderbopladser. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1991.* København.

Callmer, J. 1984a. Aspects of production and style: an essay with reference to the Merovingian and Early Viking Period material of Scandinavia. *Universitetets Oldsaksamlings skrifter.* Ny rekke 5.

– 1984b. Recent work at Åhus: Problems and Obeservations. *Offa* Band 41.

– 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. *Produksjon og samfunn. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling.*

– 1997. Beads and bead production in Scandinavia and the Baltic Region c. AD 600-1100: a general outline. *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in*

Mannheim. Hrsg. von Freeden, U. & Wieczorek, A. Bonn.

Hedegaard, K. R. 1990. *Støbning af yngre germanertids bronzefibler*. Manuskript.

– 1991. *Støbt? Eksperimental bronzestøbning af fibulatyper fra yngre germanertid og tidligste vikingetid i Sydskandinavien*. Hovedfagspeciale. København.

Høilund Nielsen, K. 1987. Zur Chronologie der jüngeren germanischen Eisenzeit auf Bornholm. *Acta Archaeologica* 57.

– 1988. Correspondence analysis applied to hoards and graves of the Germanic Iron Age. *Multivariate Archaeology. Numerical Approaches in Scandinavian Archaeology*. Ed. Madsen, T. Aarhus.

Jensen, S. 1991. *Ribes vikinger*. Ribe.

Jørgensen, L- & Nørgård Jørgensen, A. 1997. *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th - 8th Centuries on Bornholm*. København.

Nielsen, H. 1997. Et regionalt rigdomscenter i Sydvestsjælland. *"Gick Grendel att söka det höga huset..." Slöingeprojektet* 1. Halmstad.

Näsman 1991. Det syvende århundrede - et mørkt tidsrum i ny belysning. *Høvdingesamfund og Kongemakt. Fra Stamme til Stat* 2. Aarhus.

Petersen, P. V. 1991. Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. *Høvdingesamfund og Kongemakt. Fra Stamme til Stat* 2. Aarhus.

– 1993. Excavation at Sites of Treasure Trove Finds at Gudme. *The Archaeology of Gudme and Lundeborg*. København.

Roth, H. 1986. *Kunst und Kunsthandwerk im frühen Mittelalter. Archäologische Zeugnisse von Childerich I bis zu Karl dem Grossen*. Stuttgart.

Stjernquist, B. 1993. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting* II. Lund.

Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. Lund.

– 1973. Nya fynd av vendeltidsfibulor i Skåne. *Honos Ella Kivikoski. FFT 75*. Helsingfors.

Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingsæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. *Høvdingesamfund og Kongemakt. Fra Stamme til Stat* 2. Aarhus.

Zachrisson, I. 1960. De ovala spännbucklornas tillverkningssätt. *Tor*, Vol. VI. 1960.

Ørsnes-Christensen, M. 1956. Kyndby. Ein seeländischer Grabplatz aus dem 7.-8. Jahrhundert nach Christus. *Acta Archaeologica*, Vol. XXVI, 1955.

Ørsnes 1966. *Form og stil i Skandinaviens yngre germanske jernalder*. København.

Fynden i centrum, s. 163–175.

Fågelfibulor – en exklusiv grupp

André Branca

Bird brooches - an exclusive group

The bird brooch, despite its exclusive appearance, is one of the most common of the artefacts from the Vendel Period in Uppåkra. It is an exclusively South Scandinavian artefact, mainly found in Denmark and Scania. Occasional specimens have turned up in other parts of Sweden, Norway, and even a few in Germany, but according to Mogens Ørsnes, they are to be considered imported goods from the main area of distribution. This article presents the 44 bird brooches found in Uppåkra and, where needed, comparisons with bird brooches found in other parts of Scania and Denmark have been made. The result of the investigation shows that Uppåkra is the single site where by far the most bird brooches have been found anywhere, and the numbers increased from 30 to 44 during 1998. Other results were that Uppåkra's bird brooches are smaller and more exclusive in appearance than the ones found in other parts of southern Scandinavia.

André Branca, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Fågelfibulan är trots sitt exklusiva utförande en av de vanligast förekommande fibulatyperna från vendeltid i Uppåkra. Den föreställer en fågel, i de flesta fall antagligen en rovfågel och i något fall troligen en korp, sedd uppifrån. I Sverige, till skillnad från Danmark, skiljer man på fågelformade fibulor, som avbildar fåglar sedda från sidan, och fågelfibulor. De fågelformade förekommer i fyra exemplar i Uppåkra, men de kommer inte att närmare presenteras här.

Artikeln kommer i första hand att presentera Uppåkras fågelfibulor och där så behövs kommer jämförelser att göras med fågelfibulor från andra delar av Sydskandinavien. Det jämförande materialet är en litteraturstudie byggd på en sammanställning av uppgifter av Märta Strömberg, Berta Stjernquist och Mogens Ørsnes (Strömberg 1961a:116 ff.; Strömberg 1961b:12 ff., Taf. 24, 32, 46, 60; Strömberg 1973:232 f., 1982:173; Stjernquist 1993a:157 ff., 1993b:23 ff.; Ørsnes 1966:101 ff., Fig. 57-58). Det faktum att jämförelsematerialet från Danmark och resterande delar av Skåne bygger på litteraturuppgifter och bilder har gjort att jag valt att inte presentera detta material i sin helhet här, utan bara använda det för direkta jämförelser med Uppåkra.

Fågelfibulornas primära utbredningsområde är Danmark och Skåne. Förutom detta har också Öland haft en lokal produktion. Enstaka exemplar har även återfunnits på andra håll i Sverige och Norge, samt i Tyskland, men enligt Mogens Ørsnes ska dessa ses som importföremål från Danmark eller Skåne (1966:105). De öländska fågelfibulorna skiljer sig utseendemässigt från övriga fågelfibulor och kommer inte att behandlas vidare i det här sammanhanget.

Förutom litteraturuppgifterna har jag även tagit del av de uppgifter som finns i bildkartoteket på Nationalmuseum i Köpenhamn. Det ska genast sägas att de danska fibulor som undersökts för den här artikeln inte är samtliga som hittats i Danmark, då bildkartoteket inte är

Fig. 1. Karta över fynd av fågelfibulor i Danmark. • = 1 st., o= 2-5 st., ★ = >5 st., ■ = större städer. Kartan är gjord av författaren.

fullständigt. De 73 fågelfibulor som tagits med i den här undersökningen har hittats i hela Danmark, men två större koncentrationer kan tydligt urskiljas i materialet. Den ena är Bornholm och den andra är norra Jylland (Fig. 1). På Bornholm har hittats sammanlagt 25 exemplar och 30 av de andra kommer från norra Jylland, främst från området kring Hjørring och Hornum.

För Skånes del finns bara en fågelfibula som är hittad norr om Lund (Fig. 2). Det är ett starkt brandskadat exemplar från Bjärsgård, beläget några mil öster om Helsingborg. Den största koncentrationen, förutom Uppåkra, återfinns på Österlen i Skånes sydöstra hörn. Inte mindre än 20 av övriga Skånes 26 exemplar är återfunna i det här området. Anledningen till att ett så stort antal fågelfibulor återfinns just här är säkert delvis att såväl Berta Stjernquist som Märta Strömberg arbetat här under lång tid med Gårdlösa- respektive Hagestadsprojektet. En annan viktig anledning tror jag är att Bornholm är den närmaste grannen i sydost. Av de sex fågelfibulor som återstår har tre hittats på Söderslätt i sydvästra Skåne, en som tidigare nämts i Bjärsgård, en i Kvärlöv strax utanför Lund och den sista saknar helt fyndomständigheter.

Typer och kronologi

Jag har gått igenom fågelfibulorna och gjort en typbestämning med utgångspunkt i Ørsnes *Form og Stil i Sydskandinaviens Yngre Germanske Jernalder*. Ørsnes delar in den yngre germanska järnåldern, vår vendeltid, i tre faser, baserade på fyndkombinationer. *Fas 1* börjar omkring 550-575 och avslutas någon gång mellan 625-670 (1966:207). *Fas 2* börjar någon gång i mitten av 600-talet, Ørsnes anger intervallet 625-680, och avslutas i början av 700-talet. För fas 2 sätter han en bortre parentes 725 (1966:223f.). *Fas 3* avlöser fas 2 omkring 725 och varar fram tills vikingatiden börjar ca. 800 (1966:241).

Ørsnes tyckte sig se fem skilda typer bland fågelfibulorna. Utöver dessa fem är det nödvändigt med en *typ D0*, vilket är en kategori där fragment som inte går att närmare bestämma vad beträffar typ eller tid placeras. Oftast brukar man dock kunna göra en grov uppskattning av dem och många gånger kan man utesluta en eller annan av typerna. De allra flesta av de elva fågelfibulor i Uppåkra som klassificerats som D0 verkar tillhöra D2-4 och det stämmer väl överens med Ørsnes uppgifter i *Form og Stil*

Fig. 2. Kartan visar fyndplatserna för de skånska fågelfibulorna, inklusive Uppåkra. ● = enstaka fynd, ★ = fler än enstaka fynd, ■ = städer. Kartan är gjord av författaren efter förlaga hämtad ur Strömberg 1961b:10.

Fig. 3. Fiskfibulor. Från vänster; U346 och U2940. Dessa är de båda som ändrats från fågelfibulor av typ D1 till fiskfibulor och finns därför inte med i tabellen. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 4. Exempel på fågelfibula av typ D2. U1331. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

(1966:101).

D0 är som jag nämnde ovan obestämbara fragment.

D1 är en smal, nästan fiskliknande form med enkelt, ofta skrafferat, mönster och kluvna stjärtar. Det är en äldre typ som hör till fas 1. Längderna kan variera mellan 46-58 mm. Det har genom åren framkommit ganska många fibulor som har drag både från fågel- och fiskfibulor, vilket har medfört betydande svårigheter att bestämma vilka som ska tillhöra vilken kategori. Hur urvalet gått till redovisas i diskussionen nedan.

D2 har en mer utvecklad fågelform, men saknar på sidan synliga fötter. Orneringen är fortsatt ganska enkel, den vanligaste detaljen är smala band. Det som främst skiljer D2 från D1 är stjärtens utformning. Den förekommer under alla tre faserna och varierar kraftigt i längd mellan 47-102 mm.

D3 har en grundform som starkt påminner om D2, men har på sidan synliga fötter. Ornamentiken domineras av två cirkelfigurer på den övre delen av ryggpartiet. Den här typen hör till den mellersta fasen och längderna kan variera mellan 39-80 mm.

D4 är en variant av D3 och förekommer samtidigt. Det som skiljer de båda typerna åt är ett mansansikte innefattat i ett trekantigt fält på ryggpartiet.

D5 är breda, flata fibulor. Mönstret är flätat kring två cirkelfigurer och längderna varierar mellan 45-65 mm. Tidsmässigt tillhör den övergången mellan fas 2-3, vilket betyder en snäv tidsram kring år 700 e.Kr.

D6 har jag inte funnit något exempel på i Uppåkramaterialet, men det finns en i det danska materialet och ett exemplar av en äldre typ funnen i Rönnehill, Skåne. Fibulan från Rönnehill är dock så fisklik i formen att jag valt bort den ur materialet. *D6* finns, såvitt känt, bara i dessa två exemplar och de karakteriseras av att de är breda och helt flata i formen, till skillnad från alla de andra typerna som är välvda i olika utsträckning (Ørsnes 1966:101 ff.). Det ska dock sägas att det finns andra exempel på helt flata fågelfibulor som ändå inte klassificerats som D6. Som exempel kan nämnas ett exemplar från Folby, i trakterna av Århus, som hittades i februari 1963, vilket betyder att den var känd när Ørsnes gjorde sin genomgång och faktum är att Ørsnes använt den som ett typexempel på D3 i *Form og Stil* (1966: Fig. 53). Egentligen skulle jag vilja kalla den enda kvarvarande D6 för en atypisk form (se diskussion nedan), men jag anser att litteraturstudier inte är tillräckliga för en omvärdering av Ørsnes typindelning.

Karen Høilund Nielsen och Lars Jørgensen har på senare tid utvecklat denna typindelning (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:24 ff.).

Fig. 5. Exempel på fågelfibulor av typ D3. Från vänster; U99, U319, U560 och U1344. U319 och U99 är två av de sammanlagt fem av Uppåkras fågelfibulor som försetts med sekundärt stansade hål. Tre av dem, U99, U560 och U1344 är silverbelagda. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Bland annat har de tagit bort de typer som Ørsnes benämnde D1, D5 och D6. De menar att D1 egentligen ska höra till fiskfibulorna och att de resterande fågelfibulorna i så fall tillverkats inom en betydligt snävare tidsram, mellan mitten av 600-talet till ca. 700 e.Kr. Det rör sig alltså om bara ett par generationer av hantverkare som enligt deras teorier varit sysselsatta med att tillverka dessa fibulor.

Själv är jag inte lika kategorisk, då jag menar att D1 och D2 uppvisar tillräckligt många likheter för att man ska kunna misstänka att de utvecklats från samma grundform. Accepterar man detta resonemang, betyder det att de tidiga D2:orna tidsmässigt borde vara från tidigt 600-tal, eftersom Ørsnes fasindelning placerar D1, som alltså är fisk- och fiskliknande fibulor, i fas 1. Jag har trots denna invändning valt bort sammanlagt tolv fibulor ur det ursprungliga materialet som jag ansett haft ett för fiskliknande

Fig. 6. Uppåkras enda två exemplar av typ D4. Från vänster; U263 och U2959. Båda har försetts med sekundärt stansade hål. Troligen har båda dessutom varit försedda med flera stycken inläggningar av granat och eventuellt något annat. U2959 är dessutom silverbelagd. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 7. Typisk D5. U2881. Uppåkras enda D5 uppvisar en ganska intrikat ornering men, i likhet med D5:or från andra platser, inte samma omsorg om detaljerna som fågelfibulor från tidigare faser. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 8. Atypiska. Från vänster; U1675 (med tillhörande huvud U4824), U425 och två bilder av U5027. Lägg speciellt märke till näbben på U5027, som är helt annorlunda än alla andra näbbar i hela materialet. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

utseende för att jag ska kunna säga att de klart avbildar en fågel. Urvalet har gått till så att jag i första hand valt bort de sju exemplar som har kluvna stjärtar. Därutöver fanns ytterligare fem i materialet, U346 och U2940 från Uppåkra (Fig. 3) och tre från andra delar av Skåne (se Strömberg 1961b:Taf. 60:3, 60:6 och 60:15), vars strömlinjeformade kroppar givit dem ett fiskliknande utseende. Naturligtvis är dessa fem helt subjektivt utvalda, men eftersom jag inte tyckt det varit lämpligt att definiera skillnaderna mellan fågel och fisk mera exakt på grundval av fotografier och antalet är för litet för att de ska kunna påverka resultatet av undersökningen får denna indelning gälla tills vidare.

Omdefinieringen har fått ganska intressanta följder. Det visade sig nämligen att det fanns fler sådana fiskliknande fibulor i de övriga delarna av Skåne än i Uppåkra och hela Danmark tillsammans. I absoluta tal valde jag bort de två ovan nämnda exemplaren från Uppåkra, två från Köpenhamnsområdet och en från Bornholm, att jämföra med totalt sju från resten av Skåne. De som valdes bort från resterande delar av Skåne hade dessutom företrädesvis hittats i de nordvästra delarna av landskapet, vilket fick till följd att inte bara den kronologiska fördelningen, utan även den geografiska spridningsbilden kom att påtagligt förändras. Anledningen till detta skulle bli ett alltför omfattande arbete att reda ut här, men det kan konstateras att det antingen beror på ett alltför litet material från det här området och/eller på regionala egenheter. Rör det sig om regionala egenheter har det en källkritisk aspekt, nämligen att området inte avsökts alls med metalldetektorer. Det skulle alltså finnas goda möjligheter att utveckla arbetet på det här området.

Høilund Nielsens och Jørgensens analys har även den svagheten att den helt bortser från alla exemplar av typ D5 och den enda fågelfibulan av typen D6 som finns i Danmark, och för övrigt i hela det övriga materialet, eftersom deras analys helt baserar sig på ett material från Bornholm där dessa typer inte finns representerade. Som jag ser det avbildar dessa båda typer klart och tydligt en fågel sedd uppifrån och uppfyller därmed kriteriet för att kallas fågelfibula. Eftersom D5 är en något senare typ, från början av 700-talet enligt Ørsnes, betyder allt detta sammantaget att jag snarare tror att typen som helhet bör dateras från första hälften av 600-talet fram till början av 700-talet.

Det sker en typologisk utveckling från en lång, slank form till en betydligt bredare, sattare form, samt även en utveckling av ornamentiken från en enkel stämpelornamentik eller sammanflätade smala band, via de från och med typ 3 utmärkande cirkelfigurerna, till det onaturalistiska flätmönster som kännetecknar typ D5. Ken

Fig. 9. U357. Exempel på ett exemplar som tydligt går att typbestämma, men som ändå inte är renodlad. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Hedegaard har framfört en mycket intressant teori om varför fibulorna med tiden blev bredare och flatare. Han menar att den smala, höga form som likarmade fibulor har medförde att de inte satt kvar i sin rätta position på plagget, utan föll på sidan. En bredare form har betydligt bättre möjlighet att ligga an mot tyget och därmed sitta kvar som det är tänkt (Hedegaard 1991:107).

Emellertid är en så stor andel av de fågelfibulor som hittats efter 1966, då Ørsnes kom ut med sin *Form og Stil*, funna med metalldetektorers hjälp, att det är omöjligt att säga hur väl Ørsnes indelning fortfarande håller. Jag har därför valt att använda mig av hans faser på ett schablonmässigt sätt, utan att försöka analysera dateringarna närmare. En sådan analys kräver ett betydligt större material att arbeta med och även att det materialet hittas tillsammans med tidsbestämmande ledartefakter. Med tanke på detta ska fasangivelserna endast ses som en fingervisning, speciellt som ett antal närmast atypiska former framkommit på senare tid. Dessa atypiska fågelfibulor, sammanlagt fjorton stycken i hela materialet, skiljer sig sins emellan åt helt och hållet och jag har därför inte ansett det meningsfullt att göra något försök att ändra på Ørsnes typindelning på grundval av dessa.

Bland fågelfibulorna från Uppåkra finns fyra sådana atypiska exemplar, nämligen U425, U1364, U1675 och 5027 (Fig. 8). Dessa sins emellan helt olika fibulor är i likhet med alla andra fågelfibulor från Uppåkra funna med metalldetektor och kan därför inte dateras. U425 har en i materialet helt unik form, men i likhet med U1675 har den de för typ D3-D5 så typiska cirkelfigurerna, vilket daterar den till tidigast fas 2 det vill säga någon gång efter mitten av 600-talet. Vingarnas utformning gör att ryggen får ett fiskliknande utseende, men stjärten tillhör absolut en fågel. U1364 ser till formen ut som en D3, men saknar de för den typen obligatoriska cirkelformerna. U1675 saknar motsvarighet i materialet. Det är framför allt ryggpartiets ganska raka form som gör den helt unik i materialet. Den kanske intressantaste av de fyra är U5027. Den är mycket smal när man betraktar den ovanifrån. Sedd från sidan är den högt skålad med en flat undersida. Den detalj som framför allt bör noteras är näbben. Den sortens smala, men från sidan ändå kraftiga, näbb saknar helt motsvarighet i det övriga materialet. Kroppsformen och den enkla, skrafferade orneringen antyder att det är en tidig typ. Dessa fyra är emellertid inte de enda vars typologiska detaljer skiljer sig från Ørsnes indelning. Det gör även exempelvis U357 (Fig. 9). Den går klart och tydligt att typbestämma som en D3, men det sluttande axelpartiet skiljer den från en renodlad D3 som den beskrivs av Ørsnes (1966:102f.).

Kvalitativ och kvantitativ analys av Uppåkras fågelfibulor

Typologiskt fördelar sig Uppåkras fågelfibulor så att 21, av de 29 exemplar som varit i sådant skick att de kunnat typbestämmas, tillhör D3 eller D4, vilket kronologiskt betyder fas 2. Av de återstående 15 kan två, U683 och U1191, helt säkert dateras till tidigast fas 2 eftersom de har de för D3-D5 typiska cirkelfigurerna på ryggen. Fyra exemplar, U1493, U3404, U4354 och U5468, har jag bedömt tillhöra D1, vilket innebär en äldre typ. Utöver dessa tyder orneringen på U5027 (Fig. 8) på att även den är ett tidigt exemplar. Bara ett exemplar, U2881 (Fig. 7), kan säkert sägas vara en D5 och ytterligare en fågelfibula, U1675 (Fig. 8), uppvisar vissa typologiska element som gör att man kan misstänka att det är en senare typ. Sammanfattningsvis innebär detta att den klart övervägande delen

Tabell 1. Uppåkras fågelfibulor.

Fyndnr	Typ	Fas*	Skick	Längd	Belagd	Övrigt
U69	D0	?	Fragment	22 mm	-	Saknar ornering på grund av korrosion. Avbruten nålhållare. Troligen tidig.
U99	D3	2	Hel	48 mm	Silver	Hålförsedd. I huvudsak flätad ornamentik. Nålhållaren avbruten.
U227	D0	?	Fragment	-	-	Saknar huvud och stjärt. Kraftigt korroderad. Ingen ornering på grund av korrosion.
U263	D4	2	Hel	54 mm	-	Hålförsedd. Inlagda granater, förmodligen tre stycken. Ytterligare ett hål vid högra foten.
U268	D0	?	Fragment	28 mm	-	Avbrutet nålfäste, saknar nålhållare.
U319	D3	2	Hel	41 mm	-	Korroderat, men annars intakt nålfäste. Avbruten nålhållare.
U357	D3	2	Skadad	55 mm	-	Saknar huvud. Något korroderad. Nålhållare saknas. Nålfäste kraftigt korroderad.
U425	?	?	Skadad	48 mm	-	Saknar huvud. Nålhållare intakt. Unik form.
U525	D3-4	2	Skadad	49 mm	-	Saknar stjärt. Korroderad. Nål och hållare intakta. Orneringen framgår inte på grund av korrosion.
U560	D3	2	Hel	56 mm	Silver	Praktexemplar. Välbevarad.
U655	D0	?	Skadad	35 mm	-	Saknar bakre 1/3. Kraftigt skålad kropp. Nålfäste och -hållare saknas. Nästan ingen ornering.
U683	D0	?	Fragment	43 mm	-	Kraftigt korroderad. Nålfäste skadad och nålhållare saknas. Bara delar av ryggen bevarad
U1117	D3	2	Hel	52 mm	Silver	Korroderad bakkropp. Sliten. Skadad nålhållare.
U1131	D0	?	Fragment	48 mm	-	Tidigast fas 2. Kraftigt fragmenterad, trots längden
U1191	D0	?	Fragment	9 mm	-	Endast delar av skulderpartiet bevarad. Tidigast fas 2.
U1331	D2	1-3	Hel	55 mm	-	Korroderad vid stjärten och nålfästet. Nästan flat. Nålhållaren intakt. Saknar ornering.
U1344	D3	2	Hel	48 mm	Silver	Fint ornerad. Avbruten nålhållare.
U1364	D3	2	Skadad	36 mm	-	Saknar stjärt. Sliten. Nålhållaren avbruten.
U1446	D0	?	Fragment	29 mm	-	Korroderad. Endast främre 1/3 bevarad. Ser ut att vara tidig.
U1493	D1	1	Skadad	37 mm	Silver	Saknar bakkropp. Korroderad. Flat. Nålfäste korroderad, men intakt med spiral.
U1675	?	?	Skadad	33 mm	Guld	Välbevarad. Saknar huvud, som har fyndnummer U4824. Total längd 55 mm. Korroderad nålhållare.
U1683	D3	2	Skadad	40 mm	Guld	Saknar huvud och stjärt. Avbruten nålhållare.
U1811	D3	2	Skadad	47 mm	-	Hålförsedd. Avsiktligt klippt längs höger sida. Korroderad. Sliten. Skadat nålfäste.
U1885	D3	2	Hel	48 mm	Silver	Nålfäste avbruten. Enkelt ornerad. Kraftigt böjd vid ryggslutet. Böjd näbb.
U1907	D3	2	Skadad	31 mm	Silver	Saknar bakre 1/3. Skadad höger skuldra. Nålhållare och -fäste saknas.
U2881	D5	2-3	Hel	45 mm	-	Typisk D5. Välbevarad.
U2959	D4	2	Skadad	43 mm	Silver	Saknar bakre 1/5. Troligen försedd med minst sex inläggningar. Hålförsedd. Nål bevarad.
U3054	D0	?	Fragment	30 mm	-	Kraftigt korroderad. Saknar synlig ornering.
U3169	D3	2	Skadad	43 mm	-	Saknar bakre 1/4. Djupt skålad. Ytligt ristad ornering. Saknar nålfäste. Nålhållare intakt.
U3233	D3	2	Hel	39 mm	-	Korroderad. Minst i hela materialet. Distinkt ornerad. Nålfäste och -hållare intakta.
U3404	D1	1	Fragment	31 mm	-	Korroderad. Avbruten bak. Djupt skålad. Skadad nålhållare. Huvudet böjt vid nacken.
U3823	D2	1-3	Fragment	30 mm	-	Korroderad. Bevarat nålfäste. Endast främre delen bevarad. Eventuellt avsiktligt avbruten. Skrot?
U4257	D2	1-3	Skadad	45 mm	-	Endast bakre hälften bevarad. Eventuellt skrotbrons. Svagt böjd vid stjärtfästet.
U4326	D3-4	2	Hel	62 mm	-	Korroderad. Hel nålhållare och -fäste. Kraftig, nedåtböjd näbb.
U4354	D1	1	Skadad	44 mm	-	Endast främre hälften bevarad, som dock är välbevarad. Helt nålfäste. Distinkt, enkel ornering.
U4780	D3	2	Skadad	38 mm	-	Endast främre hälften bevarad, som dock är välbevarad. Helt nålfäste. Flätad ornering.
U4824	?	?	Fragment	22 mm	Guld	Huvudet till U1675. Välbevarad. Mycket välbevarad nålhållare.
U4990	D3	2	Hel	58 mm	-	Eventuellt försedd med stiliserat ansikte, men inte D4. Sliten. Ev. avsiktligt bortplockat nålfäste.
U5027	?	?	Skadad	34 mm	-	Saknar bakre 1/3. Hel nålhållare. Korpliknande näbb. Kraftigt skålad. Mycket långsmal.
U5440	D0	?	Fragment	19 mm	-	Bara en del av ryggpartiet bevarad. D1 eller ev. fiskfibula.
U5468	D1	1	Fragment	14 mm	-	Endast framdel bevarad. Korroderad.
U5564	D3	2	Hel	47 mm	Silver	Välbevarad. Saknar nålhållare. Skadat nålfäste. Ytligt och enkelt ornerad. Punsad.
U5597	D3	2	Skadad	57 mm	-	Ev. försedd med stiliserat ansikte, men inte D4. Skadad vänster skuldra. Korroderad.
U5602	D0	?	Fragment	18 mm	-	Endast del av ryggpartiet bevarat. Korroderad nålhållare.

*se avsnitt Typer och kronologi ovan.

av Uppåkras fågelfibulor med all säkerhet tillverkats under perioden mitten av 600-talet till omkring år 700. Denna datering har Uppåkra för övrigt gemensamt med hela Sydskandinavien.

Förutom Uppåkra kan, som tidigare nämnts och som tydligt framgår av figurerna 1 och 2, tre koncentrationer av fågelfibulor tydligt urskiljas i det genomgångna materialet. Det är viktigt att slå fast en betydande skillnad mellan Uppåkra och dessa andra koncentrationer. Det är den kvantitativa sidan av Uppåkra som enskild boplats. Alla dessa andra tre koncentrationer som behandlas här, Österlen, Bornholm och norra Jylland, är mer eller mindre stora *områden*. Bejsebakken är den näst Uppåkra största boplats, vad beträffar antalet fynd av fågelfibulor, som jag har funnit i litteraturen. På Bejsebakken har man hittat 11 exemplar av fågelfibulor enligt bildkartoteket på Nationalmuseum. Det ska jämföras med de 44 som hittills återfunnits i Uppåkra. Bara antalet räcker alltså för att antyda något speciellt med platsen.

Uppåkras fågelfibulor är emellertid inte bara fler på en enskild plats än i det jämförbara materialet. En annan väsentlig skillnad är den stora andelen med ädelmetall helt eller partiellt belagda fågelfibulor man finner i Uppåkra. I absoluta tal finns det hittills tio exemplar av 44 i Uppåkra som ädelmetallbelagts. Detta ska jämföras med sammanlagt nio av 73 i hela Danmark och med två av 26 i övriga Skåne. Av de två sistnämnda är det dessutom lite missvisande att säga om den ena att den ädelmetallbelagts eftersom spåren av vitmetall är på baksidan och Märta Strömberg tror att det kan röra sig om resterna av en lagning (1973:232).

Bland Uppåkras belagda fågelfibulor är speciellt U560 värd att lägga märke till på grund av att det är ett imponerande praktexemplar. Det är inte i första hand det faktum att den överdragits med silver vilket alltså inte är särskilt ovanligt i Uppåkra, utan snarare den mycket väl bearbetade ornamentiken som direkt avslöjar en mästares hand. Varje detalj är helt perfekt utförd och exakt placerad på sin rätta plats i mönstret, något som krävt ett skarpt öga, en stadig hand och en lång erfarenhet. Därpå har den försilvrats, varpå även silvret bearbetats för att skapa reliefverkan i ornamentiken. Det krävs inte mycket fantasi för att föreställa sig hur stort arbete det ligger bakom en sådan fibula. Den är emellertid inte det enda exemplar med utsökt ornamentik, även om den kanske är det främsta exemplet. U1344, U425, U99, U263 och U2959 är några andra vars ornamentik tydligt skiljer ut dem från mängden. Tittar man på dessa exemplar kronologiskt är trenden att de ska placeras i fas 2 tydlig. Den enda som eventuellt inte hör hemma där är U425, som på grund av dess atypiska form inte kunnat dateras.

När det gäller spridningsbilden för fågelfibulor i Uppåkra visar den på tre koncentrationer. Den första finns söder om kyrkan. Den andra återfinns väster om gården Uppåkra 8 och den sista på de södra fälten på ömse sidor om landsvägen. I stort stämmer detta mönster överens med övriga vendeltida artefakter. Dock kan man lägga märke till att fågelfibulor helt saknas på fältet söder om gården och endast ett exemplar har återfunnits nordväst om kyrkan. Näbbfibulor hittas däremot i ganska stor mängd nordväst om kyrkan, samt även i enstaka exemplar rakt norr om kyrkan och söder om gården. Jämför man vidare med spridningsbilden av näbbfibulorna kan man lägga märke till att på fältet väster om gården finns ett område där det finns en liten grupp fågelfibulor, men där näbbfibulor saknas helt. Näbbfibulorna finns i stället separerade från dem, väster och söder om den lilla koncentrationen (Fig. 10). Vad anledningen till detta kan vara kan man naturligtvis bara spekulera om. Tyvärr lär inte ens framtida grävningar kunna ge svaret, då sen järnålder verkar vara helt bortplöjd i Uppåkra.

En av de första saker man lägger märke till när man börjar studera fågelfibulorna i Uppåkra närmare är den ringa längden. De är nämligen påfallande mycket kortare än fågelfibulor från andra platser. Det finns 16 stycken av Uppåkras fågelfibulor som är i sådant skick att det går att mäta den ursprungliga längden på dem. Endast 15 exemplar, av det 73 exemplar stora danska materialet, går att mäta på motsvarande sätt och därför har jag valt att redovisa siffrorna för Danmark som en enhet. Som framgår av tabell 2 är den genomsnittliga skillnaden i längd mellan Uppåkra och Danmark över en centimeter och det måste sägas vara betydande skillnader när

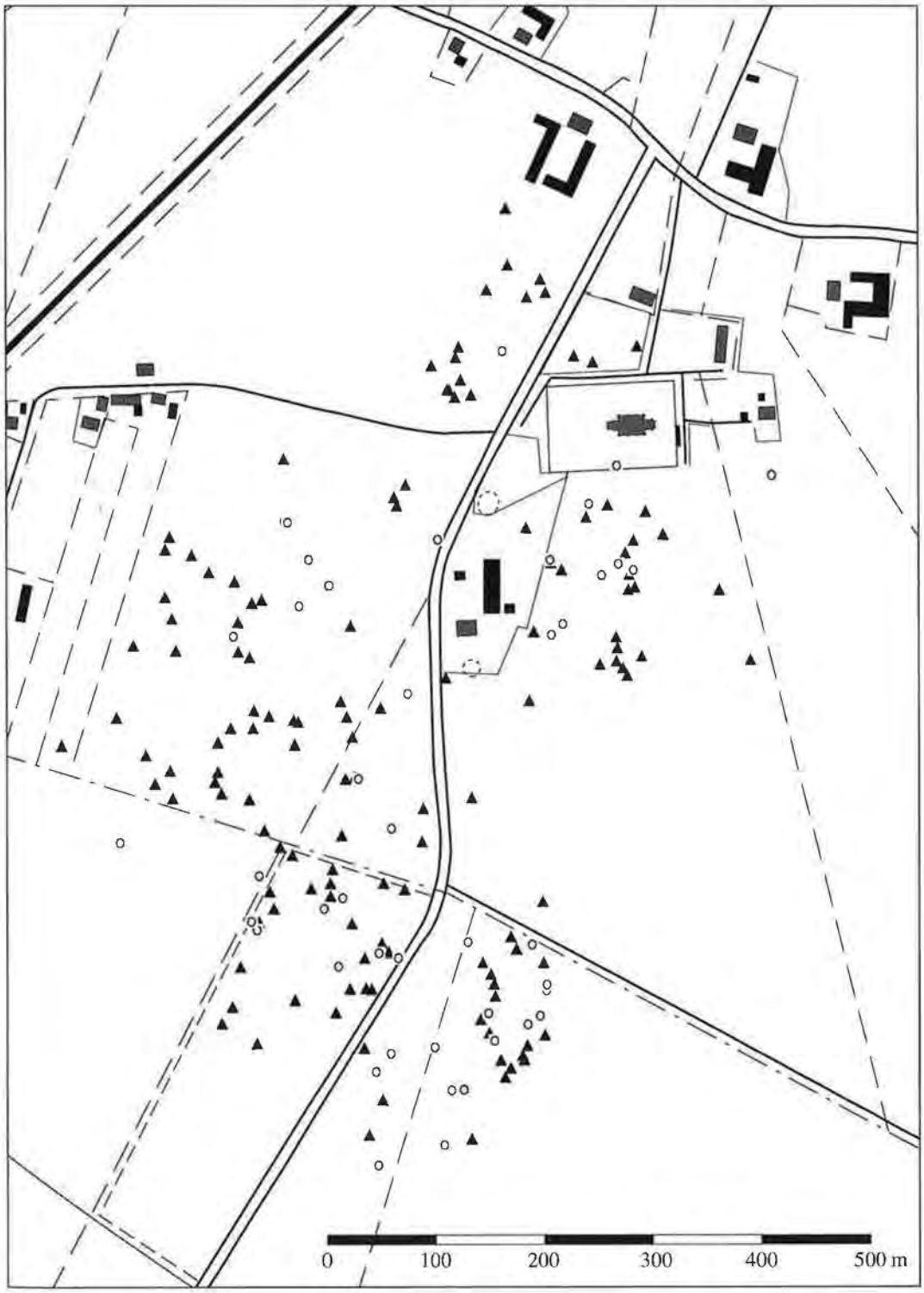

Fig. 10. Spridningskarta över fågelfibulor (○) och näbbfibulor (▲).

Tabell 2. Jämförelsetabell för fågelfibulors längd.

Område	Genomsnittslängd	Största längd	Minsta längd
Uppåkra	50,75 mm	62 mm	39 mm
Övriga Skåne	56,70 mm	62 mm	46 mm
Danmark	63,00 mm	102 mm	47 mm

föremålen inte är större än 5-6 centimeter. Denna skillnad tolkar jag som ett lokalt mode. Enligt muntlig uppgift från Birgitta Hårdh är detta fenomen något som återkommer även inom andra föremålskategorier från Uppåkra, bland annat likarmade spännen (se Arrhenius i denna volym).

Anders Carlsson argumenterar i sin avhandling om djurhuvudformiga spännen på Gotland för metoden att ett exemplar använts som modell för att gjuta nya, med påföljd bland annat att kopiorna blir mindre och mindre efter hand (Carlsson 1983:79 ff.). Den ringa längden på Uppåkras fågelfibulor skulle i så fall kunna tyda på att de är de yngsta i hela materialet, men jag tror inte att denna metod använts för att tillverka fågelfibulor. Anledningen är att inte ett enda exemplar av fågelfibulor i Uppåkra är identiskt med något annat. Om Carlssons metod hade använts skulle kopian och förlagan varit identiska sånär som på längden och att ornamentiken skulle varit något mindre markerad. Faktum är att bland de sammanlagt 143 fågelfibulor som undersökts i det här arbetet finns bara tre exemplar från Bejsebakken och två från Oxholm där identiska formar använts vid framställning av olika exemplar. Samtliga dessa fem exemplar hör hemma på norra Jylland.

En troligare tillverkningsmetod torde då vara *à cire perdue*, en metod som Ken Ravn Hedegaard använde för praktiska försök med att gjuta näbbfibulor i Lejre 1989. Han menar att det går att framställa föremål med den här metoden med material som var tillgängligt i stort sett överallt och att den lämpar sig för många av föremålskategorierna som förekom vid den här tiden (Hedegaard 1990:1 ff.). Fördelen med den här metoden är till exempel att föremålet blir gjutet i en del. Den gör det också relativt enkelt att gjuta ganska komplicerade former och, vilket kanske är det viktigaste i sammanhanget, den här metoden gör det möjligt att göra förändringar i ornamentiken på ett enkelt sätt. Stor variation åstadkoms förhållandevis enkelt om man har en grundform gjord av exempelvis trä eller bly som man använder som modell för att tillverka en vaxkopia som man sedan modifierar och ornerar till önskat utseende. Problemet är att själva grundformen kräver betydligt mer arbete för att modifiera. Den stora skillnaden i längd mellan olika exemplar betyder att hantverkarna bör ha haft ett stort antal grundformer med sig att välja mellan. Visserligen förekommer tre exemplar i Uppåkra, U99, U1344 och U1885, som är lika långa, men dessa exemplar skiljer sig markant till utseendet i övrigt och kan därför inte komma från samma grundform.

D4 är tillsammans med D5 de ovanligaste typerna av fågelfibulor som finns, såväl i Uppåkra som på andra platser. De båda exemplar av D4 som återfunnits i Uppåkra, U263 och U2959 (Fig. 6), är intressanta ur flera aspekter. Minst en, men troligen båda, har försetts med inläggningar. På den ena, U263, satt granaten kvar i det ena ögat, men tyvärr har den fallit bort i efterhand. Fibulan har med all säkerhet haft en tredje inläggning mitt på ryggens bredaste del, men om denna går det tyvärr inte att säga något närmare. Den andra, U2959, har fem distinkta gropar som med största sannolikhet varit avsedda för inläggningar. Att förse fågelfibulor med inläggningar är mycket sällsynt i materialet. Faktum är jag bara hittat ett ytterligare exemplar. Det rör sig om ett ursprungligen praktfullt detektorfynd från Gudme, som förutom vitmetallbeläggning även varit partiellt förgylld och, enligt Peter Vang Petersen, försedd med ögonhålor avsedda för emaljinläggningar. Tyvärr är denna fibula i dåligt skick. Den saknar inläggningarna i ögonen och är kraftigt korroderad, förutom att den saknar den bakre tredjedelen (Vang Petersen 1991:54f.). Den står beskriven som D3, men den kraftiga korrosion den utsatts för och det faktum att bakdelen saknas gör att man kan undra om det inte är möjligt att även den i själva verket varit en D4. Förutom inläggningar är båda exemplaren från Uppåkra försedda med den typ av hål som diskuteras nedan. Vad beträffar den danska är det naturligtvis inte möjligt att få klarhet i om även den haft ett sådant hål, men det går åtminstone

Fig. 11. U1811. Fågelfibula som avsiktligt destruerats genom att den klippts av på längden. Den är också försedd med ett hål på stjärten på samma sätt som U99 och U263. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

inte att utesluta. U2959 har dessutom den likheten med Gudmefibulan att den är silverbelagd. Det lilla antalet gör det vanskligt att spekulera, men man kan fundera över om kombinationen ansiktsavbildning på ryggpartiet, inläggningar och sekundärt anbragta hål kan ha haft någon form av symbolisk innebörd.

Tre av Uppåkras fågelfibulor har försetts med stansade hål längst bak på stjärten. Framför allt två av dem framstår som riktiga praktexemplar; U99 och U263 (Fig. 5 och 6). Den första är försilvrad och den andra har försetts med ögon av granater. U263 har också ett andra hål placerat över höger fot, vilket kan ha tjänat som en ersättning för stjärthålet när det blivit utnött. Även i det tredje fallet, U1811 (Fig. 11), kan man se att den varit vackert ornerad, även om den blivit avsiktligt destruerad och korrosion har satt in. Detta är det enda exempel jag hittat där en fågelfibula i Uppåkramaterialet blivit avsiktligt avklippt, vilket gör att jag betraktar det som osannolikt att de i allmänhet insamlats som skrot för att gjutas om till andra föremål. Det förhindrar ju dock inte att de kunnat tillverkas med råmaterial från andra föremålsgrupper gjorda av brons. Till dessa tre tillkommer ytterligare en, U2959 (Fig.6), som försetts med ett stansat, genomgående hål. Skillnaden mot de andra är att hålet placerats snett under den vänstra cirkelfiguren på ryggen, vilket betyder alldeles ute vid kanten. Slutligen finns ett exemplar, U319 (Fig. 5), som har två hål vid fotpartiet. Vad beträffar U99, U263, U319 och kanske även U1811 (Fig. 11), är det möjligt att hålen tillkommit redan under tillverkningen. Detta är inte sannolikt för U2959, eftersom hålet förstör symmetrin i ornerингen. Jag tror därför att åtminstone detta hål tillkommit sekundärt.

Någon slitspårsanalys är inte gjord, men en ytlig besiktning visar inte något slitage av hålen på U2959, U319 och U99. Däremot är mer osäkert på framför allt U263, vars hål har slitits av. Som jag ser det är det troligt att det skett redan under fibulans brukningstid. Enligt Lars Jørgensen har syftet med dessa hål varit att hänga dekorationskedjor i. Dessa kedjor kunde antingen hänga helt fritt ner, eller förbinda två eller flera fibulor med varandra (Jørgensen & Nørgård Jørgensen 1997:58). En alternativ tolkning av dessa hål kan vara att man i vissa fall valt att ändra funktionen på dessa sannolikt mycket värdefulla smycken från ett spänne, fastsatt med en nål, till ett hängsmycke med hjälp av ett litet hål i stjärten. Hålen är för små, bara cirka 1 mm i diameter, för att direkt trä en kedja genom, så för det hela ska kunna fungera måste man förse hålet med en vidhängande ring som man i sin tur trär kedjan genom. Vad gäller utbredningen av skicket att stansa hål i fågelfibulorna har jag inte lyckats observera något mönster. I materialet återfinns två stycken i Hagestad, en i Bodarp (Fig. 2), fem i Uppåkra och två i Hornum (Fig. 1).

Avslutande diskussion

Produktionsmässigt kan vendeltid sägas vara en period av stora förändringar. Detektormaterialet visar en långsam utveckling mot ett alltmer standardiserat utförande och antalet artefakter ökar markant i början av vendeltid i förhållande till tidigare perioder. Standardiseringen verkar ha minskat intresset för de praktfibulor som kanske även hade en symbolisk betydelse som inte längre var aktuell och detta visar sig i materialet genom att antalet fågelfibulor dramatiskt minskar i fas 3. Standardiseringen visar sig främst i en minskande omsorg om detaljer i ornerингen bland de enda fågelfibulor som finns i fas 3, D5. De har visserligen ofta komplicerade flätmönster, men ornerингen är ändå förhållandevis en-

kelt utförd. Utvecklingen mot en standardisering kulminerade under vikingatiden, något som exempelvis kan visas av det stora antal fragment av spännbucklor som hittats i Uppåkra (se Tegnér i denna volym).

Fågelfibulorna är däremot skapade av skickliga hantverkare, vilkas förmåga att förse de ledande skikten i samhället med prestigeföremål av hög kvalitet säkert ställt dem under mäktiga herrars beskydd och bidragit till en aktad samhällsställning. Jag tycker att den höga kvaliteten på Uppåkras fågelfibulor är en tydlig indikation på att någon eller några skickliga bronshantverkare varit bosatta där. Säkert är det så att en del av fynden är resultatet av ett utbyte av prestigevaror mellan politiska och ekonomiska makthavare från olika håll, men en plats av Uppåkras ekonomiska betydelse har säkerligen kunnat hålla flera av de skickligaste hantverkarna sysselsatta under större delen av året. Det är också lätt att föreställa sig att det varit förenat med hög prestige för de ledande samhällsskikten i Uppåkra att kunna upprätthålla en viss produktion av praktföremål. Det är rentav så att fågelfibulorna och de många andra praktföremålen placerar Uppåkra överst i den pyramid som Fabech och Ringtved använder för att indela olika boplatser i centralt hänseende, då de absolut kan sägas vara föremål av hög konstnärlig kvalitet (Fabech & Ringtved 1995:14). Pyramiden är ett försök att definiera begreppet centralitet. Underst i pyramiden finns de föremål som kännetecknar en vanlig boplats; keramik, djurben, glaspärlor, vanliga fibulor etc. På pyramidens nästa nivå tillkommer föremål som återfinns på en boplats med regional betydelse; mynt, guldgubbar, vapen, rester av hantverk och råmaterial etc. Överst i denna pyramid finns de artefakter som kännetecknar en boplats med överregional betydelse; föremål av hög konstnärlig kvalitet, ovanliga fyndkombinationer, prakthjälmar och kontinentala guldföremål. Än så länge har ingen prakthjälm kommit i dagen, men då de till ytan mycket begränsade utgrävningarna hittills inte frambringat mer än några enstaka spår av byggnader och några få gravar är det fortfarande fullt möjligt att sådana föremål finns på platsen.

En av de ursprungliga avsikterna var att försöka urskilja regionala särdrag bland de 143 fågelfibulor jag studerat för det här arbetet, men tyvärr har det visat sig vara omöjligt. Fågelfibulorna utgör en alldeles för heterogen grupp och med få undantag förekommer alla typer och typologiska särdrag, som exempelvis stjärtarnas utformning, skuldrornas form, ornering och dylikt, överallt. De få undantag det är fråga om gäller enstaka exemplar som är unika, så inte heller de kan ses som indikationer på regional variation.

En annan ursprunglig tanke var att jag skulle pröva hypotesen att det var skillnad i utförandet mellan gravfynd och boplatsfynd och liknande, men det visade sig snart att det inte var möjligt, dels på grund av att fyndomständigheterna skiljer alltför mycket mellan de olika områdena och dels därför att en så stor andel hittas utan fyndkontext i samband med detektoravsökningar. Allmänt kan dock sägas att praktexemplar hittas både som lösfynd och i gravar.

Sammanfattningsvis håller de fågelfibulor som hittats i Uppåkra genomgående en mycket hög standard. De är små, men vackert ornerade och i flera fall förstärks detta intryck av pålagd ädelmetall och i minst ett fall även av granatinlagda ögon. Till antalet är de flest i hela materialet på en enskild plats och denna skillnad accentueras mer för varje säsong som går, då de fortsatta sökningarna med metalldetektorer fortfarande frambringar nya exemplar i, för den här föremålskategorin, stora antal varje år. Bara under 1998 ökade antalet med nästan 50%, från 30 till 44 exemplar. Dessa siffror ska jämföras med de totalt 41 som var kända i Sydskandinavien när Ørsnes gjorde sin typindelning 1966 (1966:105).

Jag vill passa på att tacka Anne Pedersen på Nationalmuseet i Köpenhamn för hennes vänlighet och hjälpsamhet vid mitt besök där den 30 april 1998. Jag vill också en rikta en tacksamhetens tanke till alla på LUHM för ett närmast oändligt tålamod och hjälpsamhet och sist, men inte minst, Birgitta Hårdh, Bertil Helgesson och Jonas Paulsson utan vilkas stöd detta arbete inte kunnat genomföras.

Referenser

Carlsson, A. 1983. *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid*. Stockholm.

Fabech, C & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien – om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønster. Gjøstein Resi, H. (red.) *Produksjon og samfunn: om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusendet e.Kr.* Beretning fra 2. Nordiske jernaldersymposium på Granavolden 7.-10. Maj 1992. Varia 30. Oslo.

Hedegaard, K. R. 1990. *Støbning af yngre germanertids bronzefibler*. Opublicerad artikel. Christianshavn.

– 1991. *Støbt? Eksperimental bronzestøbning af fibulatyper fra yngre germanertid og tidligste vikingetid i Sydskandinavien*. Hovedfagspeciale. Köpenhamn. Opublicerad magisteravhandling.

Jørgensen, L. & Nørgård Jørgensen, A. 1997. *Nørre Sandegård Vest. A Cemetary from the 6th-8th Centuries on Bornholm*. Köpenhamn.

Stjernquist, B. 1993a. *Gårdlösa. An iron age community in its natural and social setting*. Vol. 2. Stockholm.

– 1993b. *Gårdlösa. An iron age community in its natural and social setting*. Vol. 3. Stockholm.

Strömberg, M. 1961a. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. I Textband. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4, no 4. Lund.

– 1961b. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. II Katalog und Tafeln. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°, no 4. Lund.

– 1973. Nya fynd av vendeltidsfibulor i Skåne. Honos Ella Kivikoski. Sarvas, P. & Siiriänen, A. (red.). *Finska fornminnesföreningens tidskrift nr 75*. Sid. 230-236.

– 1982. *Ingelstorp. Zur Siedlungsentwicklung eines südschwedischen Dorfes*. Acta Archaeologica Lundesia. Series in 4° no 14. Lund.

Vang Petersen, P. 1991. Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. Detektorfund og danefæ fra perioden 1966-88. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.). *Høvdingesamfund og Kongemagt*. Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Jysk Arkæologisk selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus. Sid. 49-66.

Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens Yngre Germanske Jernalder*. Odense.

Fynden i centrum, s. 177–190.

Guldgubber og patricer til guldgubber fra Uppåkra

Margrethe Watt

Gold-foil figures and bronze stamps for gold-foil figures from Uppåkra

Among the thousands of detector and surface finds from Uppåkra are two small gold-foil figures (guldgubbar) from the Vendel or Merovingian period (Fig. 2). The larger of them – depicting a woman holding a drinking horn – belongs to a figure type known from at least nine localities in Southern Scandinavia (Fig. 3). The smaller figure, which shows a facing couple, has a direct die-identical match from a settlement site at Toftegård in eastern Sjælland (Denmark). The bulk of the article describes and discusses two small bronze stamps for gold-foil figures of Late Germanic or Merovingian Age from Uppåkra, bringing the total known number of these rare objects to six (Fig. 5). One of the stamps depicts a male figure dressed in a long kaftan, holding a staff (sceptre) in one hand and a drinking cup of "Sturzbecher type" in the other. The stamp identity across the Baltic Sea raises the question of the place of manufacture and the distribution of gold-foil figures. The iconographic content of the Uppåkra gold-foil figures and stamps is discussed with reference to dress and attributes.

Margrethe Watt, Dyssegårdsvej 71 B, DK- 2860 Søborg, Danmark

Blandt de mange fund, der er fremkommet som følge af de intense detektor- og markrecognosceringer på Uppåkra siden 1996, er to guldgubber og to patricer til guldgubber (Fig. 1-3 og 5) (Larsson & Hårdh 1998; Uppåkra (udstillingskatalog) 1998). Den ene guldgubbe fandtes ved overfladerecognoscering den anden ved detektorrecognoscering i 1997. Begge patricer er fremkommet ved detektorafsøgning i henholdsvis. 1997 og 1998. I alle tilfælde er der tale om fund fra det aktive pløjelag.

Guldgubberne

Den største af guldgubberne fra Uppåkra er præget på en rektangulært tilskåret guldblikplade, hvis prægeflade måler 1.0 cm i bredden og 1.8 cm i højden (Fig. 2 til højre)[1]. Guldblikket er bukket bagud langs kanterne, og desuden er de øverste ca. 0.3 cm af figuren foldet om på bagsiden, muligvis bevidst. Da ombukket ikke skønnes at have nævneværdig betydning for tolkningen af motivet, er stykket ikke søgt rettet ud.[2]

Guldgubben forestiller en let stiliseret kvindefigur, gengivet stående i profil mod højre omgivet af en 1-2 mm bred, ribbet indramning. Den øverste del af figurens hoved er noget udvisket som følge af sammenfoldningen af guldblikket. Nedenfor folden ses et stort, cirkulært øje og et bredt underansigt i hvis højre side en svag fordybning markerer munden. Håret er opsat i nakken i en enkel, nærmest ringformet knude, der fortsætter ned ad ryggen i en lang "hestehale", hvis dobbeltlinie forløber parallelt med dragtkappens buede ribber. Figurens hoved går direkte over i den brede krop, der udfylder hele prægefladen indenfor den ribbede indramning. Foran kappekanten ses figurens højre hånd, der med en opadvendt tommelfinger holder omkring et drikkehorn eller et højt, slankt bæger, over hvis munding ses en buet "udvækst", der krummer fremad under hagen. Betydningen af bægeret eller hornet, der er figurens eneste

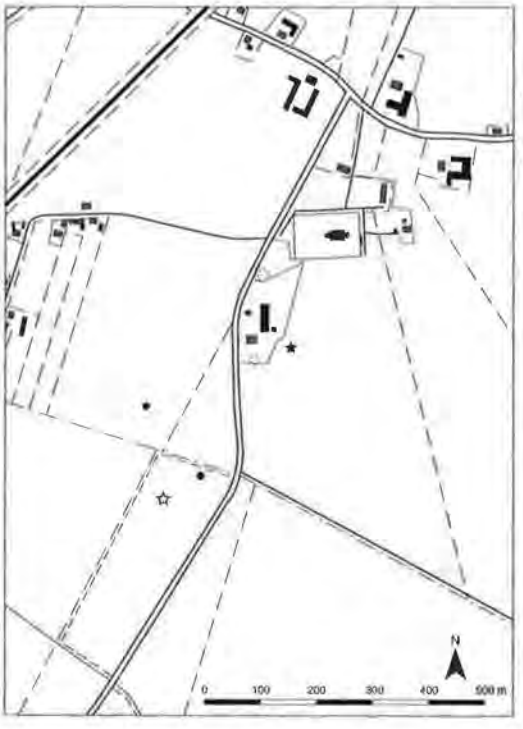

Fig. 1. Fundsteder for guldgubber (punkt) og patricer til guldgubber (stjerne) på Uppåkra.

Fig. 2. To guldgubber fra Uppåkra. Den lille dobbeltfigur (til venstre) er hel, men var fuldstændig sammenkrøllet ved fremkomsten (cf. Fig. 4a). Den store figur forestiller en kvinde med et "bredfyldt" bæger eller drikkehorn. Størrelse 3:1. Foto: Bengt Almgren.

"attribut", vil blive diskuteret senere. Kvindens dragt er uden detaljer og afsluttes forneden af en bort bestående af to vandrette ribber. Herunder ses et par store, svajede fødder i fremadvendt profil.

Selvom der ikke kendes figurer, der er stempelidentiske med kvindefiguren fra Uppåkra, knytter den sig i sin udformning og stilmæssige fremtoning nøje til en række bornholmske mands- og kvindefigurer, men har også generel lighed med de få, enkeltstående kvindefremstillinger, der kendes fra Fyn og Jylland (Fig. 3:1-2) (Petersen 1988:48; Fischer 1974). To noget fragmenterede figurer fra henholdsvis Vä og Gårdlösa præget på tyndt bronzeblik samt to lignende fra Sorte Muld (Fig. 3:12, 14-15) repræsenterer også denne figurtype (Stjernquist 1951:113 f., Fig. 59; Stjernquist 1993:27, Fig. 5; Watt 1992, Fig. 4).

Enkeltstående kvindefigurer kendes endvidere fra Öland (Eketorp) og Bohuslän (Slöinge). I begge tilfælde er figurerne dog gengivet forfra (Stenberger 1973: 219; Lundqvist 1996: Fig. 9a (længst til højre, afbildet fra prægesiden)).

Den anden guldgubbe fra Uppåkra er ganske lille og var ved fremkomsten næsten helt sammenkrøllet - tilsyneladende tilfældigt - på grund af opholdet i pløjelaget. For overhovedet at kunne identificere figurtypen har det derfor været nødvendigt at foretage en vis udretning af stykket (Fig. 2 til venstre). Guldblikket, der er blankt og blødt (lødigt) måler 0.6 x 1.0 cm.[3] Motivet forestiller to stiliserede, oprindelig tydeligt prægede figurer, en mand (til venstre) og en kvinde stående i profil med ansigterne mod hinanden. Den ribbede indramning, der må formodes at have omgivet figurerne på alle sider, er kun bevaret foroven og i højre side. Begge figurers hoveder er domineret af et stort, kuglerundt og fremstående øje, hvorunder munden er markeret med en svag kileformet fordybning. Mandens korte hår synes at danne en slags "kalot", mens kvindens er langt med antydning af en "knude" bag nakken. En vulst ved kvindens hals skal muligvis opfattes som halsring. Begge figurers dragter fremstår meget utydeligt på grund af sammenkrølningen. Manden er formodentlig iført en kort kofte, under hvis kant et par kraftige ben ses i fremadvendt profil. Hans højre underarm og hånd er strakt skråt frem foran underkroppen, hvor den synes at røre ved kvindens kjole. Kvindens dragt består

Fig. 3. Profilsete kvindefigurer (enkeltstående). 1. Tørring; 2. Gudme; 3-4. Neble (patricer); 5-12. Sorte Muld; 13. Sylten; 14. Vä; 15. Gårdlösa; 16-17; Uppåkra. Nr. 3-4, 12 samt 14-15 er af bronze, de øvrige af guld. (1) efter Fischer 1974; (2) efter Mannering 1997. Tegninger: Eva Koch (2, 5-11); R. de Haan (12).

af en kappe, vistnok mønstret med små fordybninger, hvorunder ses et ankellangt skørt med lodrette "plisséer", der er afsluttet forneden af en vandret bort. Den hånd, der på mange lignende figurer stikker frem foran kappekanten (cf. Fig. 4), kan her ikke erkendes på grund af sammenkrølningen. En fremadvendt fod ses derimod tydeligt under kjolekanten.

Selvom mange detaljer på figurparret er utydelige, kan den lille guldgubbe med stor sikkerhed indpasses i en serie af enkelt udførte, men indbyrdes nært beslægtede dobbeltfigurer, der er repræsenteret ved både Lundeborg på Fyn og Toftegården på Østsjælland (Fig. 4) (Thomsen 1993: 87 ff.; Tornbjerg 1998a:fig. 11; Tornbjerg 1998b:12 ff. og Fig. 11). Især den indbyrdes placering af figurernes øjne antyder, at dobbeltfiguren fra Uppåkra sandsynligvis er stempelidentisk med fig. 4a fra Toftegården. Detailstudier af stempelserier fra Sorte Muld (f.eks. Fig. 6) viser imidlertid, at forskellene mellem patricerne i de enkelte "præg-familier"

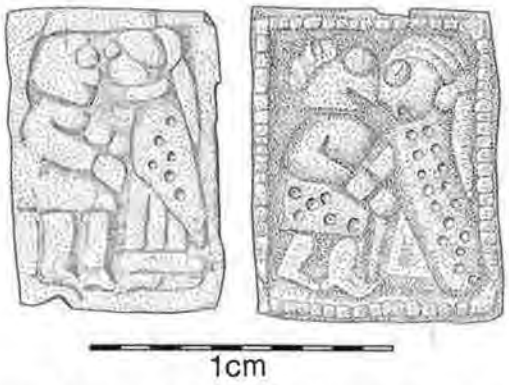

Fig. 4. Paralleller til den lille dobbeltfigur fra Uppåkra. a. Toftegården/Strøby og b. Lundeborg. Størrelse 4:1. (a: efter Tornbjerg 1998b; b: efter Thomsen 1993. Tegninger: Eva Koch.

kan være meget små, hvorfor en nøjagtig identifikation af dobbeltgubben fra Uppåkra må tages med et vist forbehold.

Udover den mulige betydning, der kan tillægges kvindens eventuelle halsring, synes præget ikke at gengive nogen former for attributter.

Set i et bredere perspektiv slutter den lille mand/kvinde-gubbe fra Uppåkra sig til den store hovedgruppe af skandinaviske dobbeltfigurer, hvis udbredelse strækker sig fra østersøområdet til Vestnorge (Fig. 9). Fælles for dem er, at de gengiver forskellige grader af omfavnelse eller berøring. Eneste undtagelse herfra er et guldblik med to enkeltfigurer (mand/kvinde) fra Slöinge, der begge er gengivet i højrevendt profil, men uden at røre hinanden (Lundquist 1996:Fig. 9b).

Patricerne[4]

Mens guldgubber har været kendt og diskuteret i flere hundrede år, er de tilhørende patricer en ny og endnu sjælden fundgruppe, der først er dukket frem med detektorundersøgelser siden 1980'erne. Derfor har fundet af de to nye patricer fra Uppåkra selvsagt stor betydning for tolkningen af både gamle og nye fund af guldgubber.

Begge patricer er af massiv bronze. Den største, der er meget velbevaret med tydelige detaljer, måler 2.1 cm i højden, 1.3 cm i bredden og er 0.25 cm tyk (Fig. 5 til højre).[5] Patricen er udført i dybt relief med tydelige spor af efterbearbejdning af detaljerne med et spidst redskab.

Motivet forestiller en let stiliseret kvindefigur stående i venstrevendt profil omgivet af en portalformet indramning, hvis oprindelige tværribber i modsætning til resten af patricens overflade er noget medtagne af korrosion. Figurens enkelt udformede hoved er domineret af et centralt placeret, cirkulært øje. Næse og mund anes som svage fordybninger til venstre for øjet. Håret er ligesom på hovedparten af afbildningerne af kvinder fra yngre jernalder, opsat i nakken med en enkel "kringleknude", der fortsætter ned bag ryggen i en lang, dobbeltliniet "hestehale". Figurens dragt består af en kappe, dækket af et tværgående ribbemønster. Kappen skjuler overkroppen og det meste af det ankellange skørt, der er afsluttet forneden af en bred, ribbet bort. Tre korte, lodrette ribber ovenfor borten formodes at markere, at kjolen skal opfattes som "plisseret", mens nogle små "knopper" under figurens kind og hage tolkes som et (flerradet?) perlesmykke i stil med det, der er gengivet på en kvindefigur fra Sorte Muld (Fig. 3:10).

I højre hånd holder kvinden et drikkehorn, foran hvilket den store, svajede tommelfinger ses vendt frem mod beskueren. Over hornets munding ses en let krummet "udvækst" svarende til dén på den store guldgubbe. I den fremstrakte venstre hånd (med en kraftig, opadsvajet tommelfinger) holder figuren en kort stav

Fig. 5. Bronzepatricer til guldgubber fra Uppåkra. Størrelse 2,5:1. Foto: Bengt Almgren.

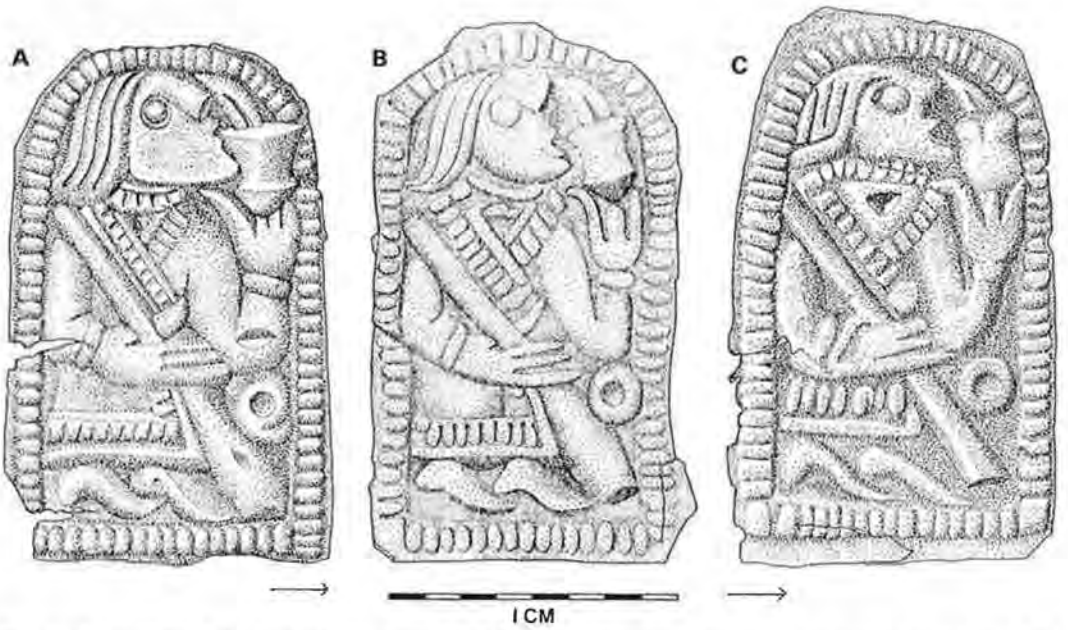

Fig. 6. "Stempelserie" fra Sorte Muld (præg 180 - 237 - 184). Figuren til venstre (a) er med stor sandsynlighed et produkt af stemplet fra Uppåkra Fig. 5 (til venstre). Tegninger: Eva Koch.

(nærmest kroppen) og ved siden af denne en genstand, der forgrener sig nedadtil.

Figuren er (bortset fra "gren-attributten") nært beslægtet med de øvrige sydskandinaviske, profilsete kvindefigurer (Fig. 3). De skarpe detaljer og tydelige bearbejdningsspor taler for, at stemplet kun har været anvendt få gange, eller måske slet ikke. Det er derfor heller ikke så overraskende, at der ikke hidtil er fundet guldgubber, præget på denne patrice.

Den anden patrice måler 1.1 cm i bredden, 1.7 cm i højden og er 0.15 cm tyk (Fig. 5 til venstre).[6] Selvom overfladen næsten ikke er korroderet, er motivet temmelig udvisket på grund af et kraftigt slid, der - som det vil fremgå af det følgende - med stor sandsynlighed skyldes, at der er præget mange figurer på denne patrice.

Motivet forestiller her en mandsfigur gengivet stående i højrevendt halvprofil, omgivet af en portalformet indramning, hvis oprindelige tværribber kun anes svagt. Ansigtets omrids fremstår noget udvisket med et stort, cirkulært øje, en kraftig næse og et fremstående hageparti. Området omkring munden er lettere korroderet. Det skulderlange hår består af fire brede, let svajede ribber. Kroppen er gengivet næsten frontalt med figurens højre arm bøjet ind foran 'maven', hvor den meget store hånd holder omkring en køllelignende stav. Den lange, svajede tommelfinger ses bag "kølleskaftet". Venstre arm er kraftigt sammenbøjet foran kroppen, hvor den opadvendte hånd løfter et profileret bæger, hvis munding hælder ind mod underansigtet i en "drikkegestus"'. Den lange tommelfinger følger skulderens krumning op mod hagen, mens de øvrige fingres detaljer er udviskede på grund af sliddet. Over bægerets munding ses en spids, nærmest hornlignende "udvækst", svarende til den på de ovenfor beskrevne figurer. Manden er klædt i en ankellang dragt af kaftan-type med en bort forneden. Kaftanens skrå forkant anes svagt parallelt med "kølleskaftet". Under dragtkanten ses et par store, elegant svajede fødder i fremadvendt profil. Under venstre albue ses en lille ringformet genstand eller knop med en fordybning i midten.

Ved udgravninger på Sorte Muld i 1986-87 fremkom 4 guldgubber, der med stor sandsynlighed er præget på netop denne patrice (Fig. 6a). Hertil kommer endnu 4, der hører til samme

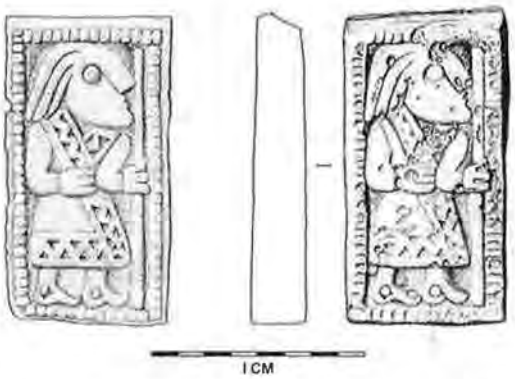

Fig. 7. Patrice (til højre) med tilhørende guldgubbe. Patricen er fundet på bopladsen Møllegård, ca. 25 km fra Sorte Muld. Guldgubben (til venstre) er én af 70 stempelidentiske figurer, der alle stammer fra Sorte Muld. Tegninger: Eva Koch.

stempelserie (Fig. 6b-c). De mest populære guldgubbepræg optræder undertiden i flere næsten ens stempelkopier, hvor kun små detaljer afslører, at der faktisk er tale om forskellige patricer. Guldgubber, der med sikkerhed er stempelidentiske, kan dog falde lidt forskelligt ud ved prægningen - alt afhængig af guldets tykkelse og kvalitet (hårdhed). De små uregelmæssigheder, der ofte ses ved f.eks. ribberne i indramningen eller på de mønstrede dragtborter, og som er vigtige for koblingen mellem guldgubbe og patrice, er imidlertid næsten helt slidt væk på Uppåkra-patricen. Ved en sammenligning med de ialt 8 guldgubber, der tilsammen repræsenterer de tre patricer vist på Fig. 6, afslører nogle træk, først og fremmest ved udformningen af håret og fødderne, at Uppåkra-patricen med stor sandsynlighed er det originale stempel til et af de elegantest udførte præg fra Sorte Muld.

Patricer fra Bornholm og Sjælland

Med de to nye patricer fra Uppåkra er antallet af kendte guldgubbestempler oppe på 6, hvoraf de to stammer fra Bornholm (Møllegård og Sylten) og to fra det vestlige Sjælland (begge Neble) (Figs. 7 og 3:3-4). Også her er der tale om detektorfund.

Den første af de bornholmske patricer fandtes i 1990 på et stort, fundrigt bopladsområde fra yngre jernalder ved Møllegård (Watt 1991). Stykket er helt og måler 0.7 x 1.5 cm med en tykkelse på kun 0.2 cm (Fig. 7 til højre). Trods pletvis korrosion fremstår motivet tydeligt: en kaftanklædt mandsfigur gående eller stående i halvprofil mod højre, bærende en mandslang stav (langscepter) i venstre hånd. Selvom patricen hist og her er forvitret og tilsyneladende også noget slidt, er der dog flere steder på prægefladen (bl.a. ved øjet) bevaret mikroskopiske uregelmæssigheder, der går igen på bagsiden af de ca. 70 tilhørende, stempelidentiske figurer. Den ribbede indramning, der omgiver figuren er lettere beskadiget foroven, tilsyneladende ved at det massive bronzestykke er hugget over, måske skilt fra en anden patrice, der oprindelig var anbragt i forlængelse af mandsfiguren? At dette faktisk kan have været tilfældet antydes af, at der blandt guldgubberne på Sorte Muld i enkelte tilfælde er bevaret en strimmel med lidt af borten eller fødderne af "nabofiguren", der af en eller anden grund ikke er skåret væk.

Den senest tilkomne bornholmske patrice fandtes 1997 ved Sylten, der er en af de fundrigeste bopladser i det store kompleks omkring Sorte Muld. Patricen er hel, rektangulær og måler 0.9 x 1.7cm med en tykkelse på ca. 0.25 cm (Fig. 8 (foto). Figuren, der står i dybt relief indenfor en glat indramning, er lettere korroderet i overfladen, især omkring underansigtet og armen.

Den meget enkle og ret groft udførte mandsfigur er gengivet i højrevendt profil med et rundt øje og en stor, klumpet næse. Det skulderlange hår har form som tre uens, kantede flige, der udgår fra baghovedet. Overkroppen er domineret af en arm, der er bøjet fremad i U-form. Hånden holder om en stav (langscepter), der når fra hage til fod. Underkroppen og de kraftige ben med fremadvendte fødder danner en sammenhængende bue. Figuren fremviser ingen entydige spor af påklædning.

Der er endnu ikke fundet guldgubber, der med sikkerhed er præget på denne patrice, men figuren indgår i en "præg-familie", der foruden patricen fra Sylten omfatter mindst 2 andre præg med tilsammen 23 guldgubber, som foreløbig kun optræder på Sorte Muld (Fig. 8b-c).

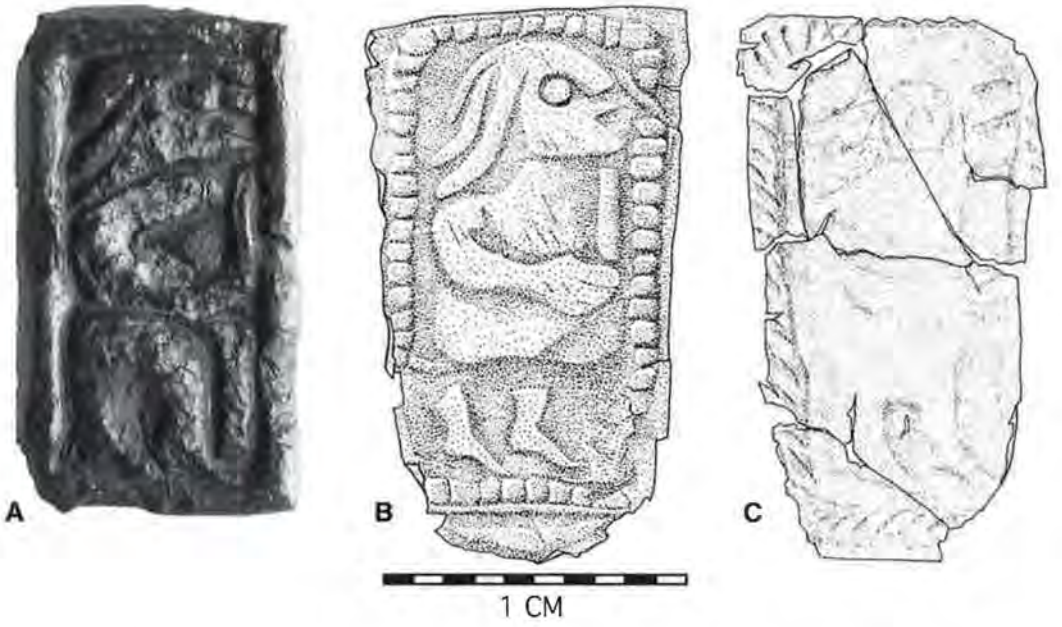

Fig. 8. Patrice fra Sylten, Bornholm (foto) og to guldgubber fra Sorte Muld, der tilhører samme "prægfamilie", d.v.s. med ens motiv. Foto: John Lee (Nationalmuseet, København). Tegninger: Eva Koch.

På et stort bopladskompleks ved Neble på Sjælland fandtes i 1985 et stykke af en patrice, repræsenterende den nedre halvdel af en kvindefigur, gengivet i venstrevendt profil. Det næsten kvadratiske fragment, der er uden væsentlige spor af slid eller korrosion, måler 1.3 x 1.2 cm og er 0.35 cm tykt (Fig. 3:4). Alle fire hjørner er afrundede, og det er - sikkert med rette - foreslået, at fragmentet med sin vægt på godt 4 1/2 gram (svarende omtrent til den romerske *solidus*) kan have haft en sekundær funktion som vægtlod (Nielsen 1985:15).

Den bevarede del af prægefladen er indrammet af en smal, ribbet kant. Af selve figuren ses kun et par svajede, venstrevendte fødder under den brede bort, der afslutter dragten forneden. Det nederste af en karakteristisk kvindekappe eller kåbe ses i højre side over borten, mens et kvadreret felt i den modsatte side tolkes som det nederste af et "forklæde", der indgår som dragtbestanddel på flere guldgubber og andre samtidige afbildninger af kvindefigurer (f.eks. Fig. 3:10).

Patricefragmentet passer naturligt ind i rækken af sydskandinaviske, enkeltstående kvindefigurer, men endnu kendes ingen guldgubber, der er fremstillet ved hjælp af dette stempel.

I 1994 fremkom endnu en patrice fra Neble-området, denne gang hel, men desværre meget korroderet i overfladen (Nielsen 1997:65). Stykket, der er rektangulært, måler 1.3 x 2.3 cm og er 0.3 cm tykt. Trods den beskadigede overflade anes konturerne af en kvinde stående i højrevendt profil, omgivet af en smal, tværribbet indramning. Et forsøg på tydning af figuren er vist på Fig. 3:3. Tydeligst ses omridset af det store hoved, sandsynligvis med håret bundet i en lavtsiddende kringleknude. Den skrå forkant på den karakteristiske kappe synes at være dækket af et "pels-" eller "fjermønster". På grund af korrosionen er et umuligt at se, om patricen er slidt, men ingen af de hidtil registrerede guldgubber synes at kunne modsvare denne figur.

Datering

Hverken guldgubberne eller patricerne fra Uppåkra indgår i en daterende sammenhæng, men stammer, ligesom tusinder af andre gen-

stande fra detektorafsøgning af pløjelaget. Dateringen af figurerne må derfor hvile på ikonografiske og stilmæssige detaljer sammenholdt med de oplysninger, der kan udledes fra fund, der indgår i daterbare anlæg.

Især de kaftanklædte mandsfigurer, hvortil mandspatricen fra Uppåkra hører, har en så påfaldende lighed i detaljer med hjelmblikkene på bl.a. de upplandske fyrstegrave og Sutton Hoo i Sydøstengland, at i det mindste denne figurtype af stilistiske grunde må have eksisteret allerede i begyndelsen af yngre germansk jernalder. En tidlig datering støttes også af de genkendelige bæger- og fibeltyper, der er afbildet, ikke mindst på en række bornholmske præg (Watt 1992:220 ff.). Nyere undersøgelser, hvor guldgubber indgår i daterbare sammenhænge, bl.a. i Slöinge, tyder imidlertid på, at i hvert fald visse figurtyper kan have været i omløb endnu i begyndelsen af vikingetid (Lundqvist 1996, 15 f.).

De to guldgubber og patricerne fra Uppåkra passer naturligt ind i det mønster, der tegner sig for den samlede bestand af guldgubber, der (primo 1999) omfatter knap 2800 enkeltstykker fordelt på mindst 30 lokaliteter i Skandinavien (Fig. 9). Tilsammen repræsenterer guldgubberne mere end 600 forskellige præg (Watt 1992; Watt 1999a med henvisninger).

Tolkning af figurerne

Guldgubber hører til dé arkæologiske fund, der tidligst var genstand for videnskabelig granskning (Watt 1997). Deres ikonografiske indhold har været genstand for mangfoldige tolkningsforsøg og har i nyere tid især været koncentreret omkring elementer med baggrund i senantik tradition og nordisk mytologi (e.g. Hauck 1993; Steinsland 1990). Ikke mindst de mange og varierede præg fra Sorte Muld har givet anledning til fornyet diskussion af figurernes symbolik, gestussprog og mulige anvendelse i kultisk sammenhæng (Watt 1992; Watt *1999a-b.*

En igangværende analyse af bl.a. guldgubbernes ikonografi og attributforråd viser, at der er en betydelig overensstemmelse mellem attributter og forskellige figurtyper, som det dog vil føre for vidt at redegøre for i denne sammenhæng. Imidlertid kan det være relevant at knytte nogle bemærkninger til de specifikke attributter og ikonografiske elementer, der afbildes på figurerne fra Uppåkra. Nogle af dem er umiddelbart genkendelige, mens andre foreløbig må stå åbne for forskellige tolkninger.

Dragten

Generelt betragtet fremstår guldgubbernes kvindedragt i sine grundelementer med en påfaldende ensartethed fra Østersøområdet til Vestnorge. Den karakteristiske sammensatte dragt med en oftest ankellang "kjole" eller "særk", "forklæde" og "kappe" eller "jakke" genfindes i tilsyneladende næsten uændret form langt ind i vikingetid (Hägg 1974). Det er dog endnu ikke fuldtud belyst, i hvilket omfang de nuancer, der kan iagttages i udformningen af de enkelte dragtelementer, er regionalt eller kronologisk betingede. Detailstudier af tekstilrester i bl.a. bornholmske gravfund, der er samtidige med hovedparten af guldgubberne, bekræfter dog tilstedeværelsen af den sammensatte kvindedragt allerede fra begyndelse af yngre germansk jernalder i det område, hvor guldgubberne har deres talmæssige tyngdepunkt (Mannering 1997).

Mandsdragten fremstår mere varieret, spændende fra kofter og kapper af forskellig længde til den kimono-lignende "kaftan", der tolkes som samtidens vidt udbredte fyrstedragt. Denne specielle dragttype, der bl.a. er repræsenteret på mandspatricen fra Uppåkra og på et stort antal bornholmske guldgubbepræg, kendes, som allerede nævnt, i næsten identisk udformning fra afbildninger på bl.a. hjelmblik og fibler fra Uppland til England og i det frankiske område. I forbindelse med fremlæggelsen af dragtfundet fra Högom, diskuterer Margareta Nockert den omslåede kaftan og dens sandsynlige orientalske oprindelse, men kommer ikke så meget ind på baggrunden for dens optræden i Nord- og Vesteuropa (Nockert 1991). Mon ikke det kan tænkes, at den ceremonielle dragt er nået til Europa - først og fremmeste til det frankiske hof - via de diplomatiske kontakter til det byzantinske rige, der udvikledes under Clodevig og fortsatte under hans efterfølgere?

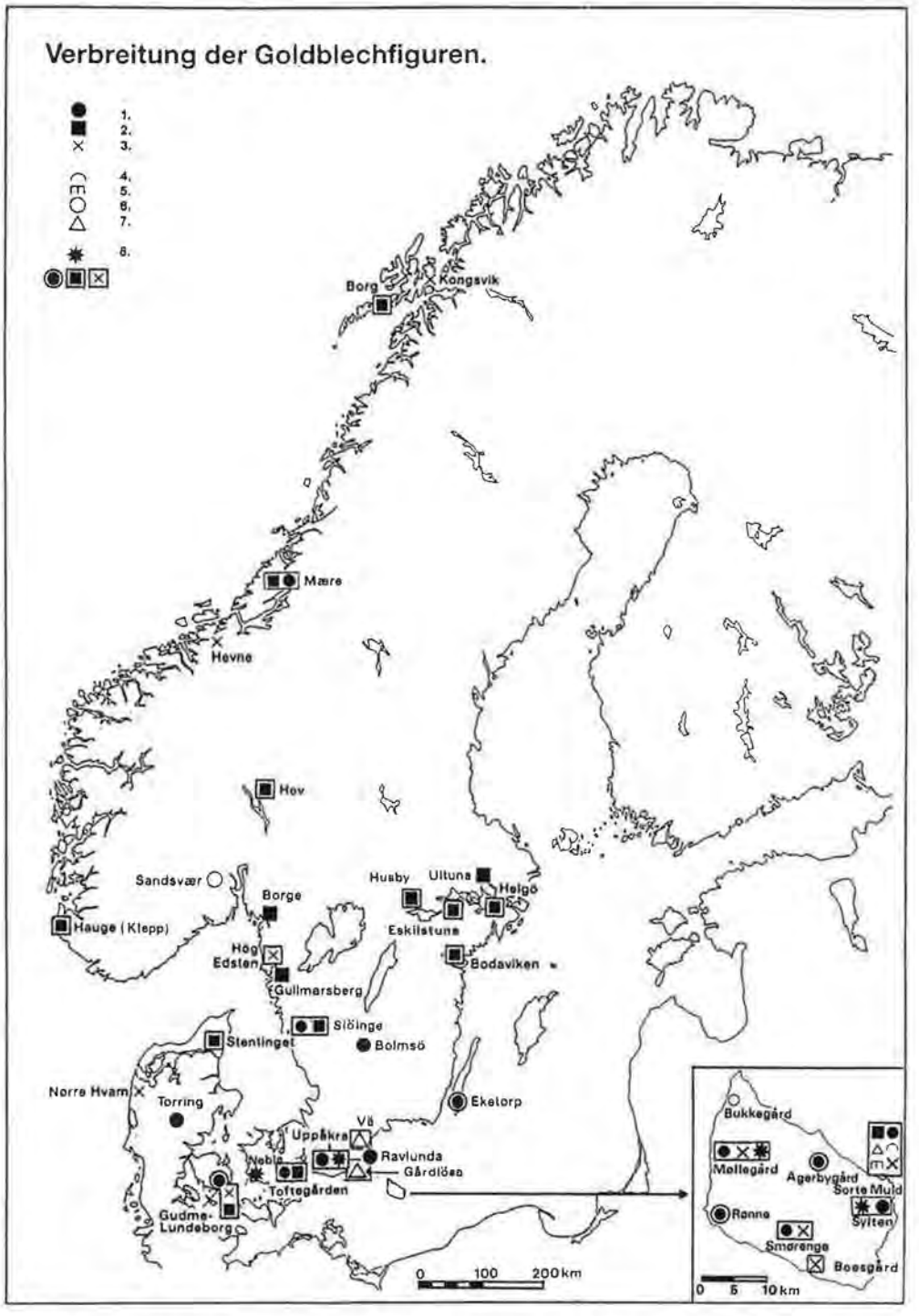

Fig. 9. Guldgubber og patricer til guldgubber i Skandinavien. 1. præget enkeltfigur; 2. præget dobbeltfigur; 3. individuelt udskåret og/eller indridset menneskefigur; 4. præget dyrefigur; 5. udskåret dyrefigur; 6. usikker type; 7. præget bronzeblikfigur af "guldgubbetype"; 8. patrice. Indramning markerer, at figurerne stammer fra bopladser.

Fig. 10. Guldgubber fra Sorte Muld. Kvindefiguren (i midten) holder et drikkehorn med bunden i vejret ("tomt"?). De kaftanklædte mænd (a og c) er iført yngre germanertids formodede 'fyrstedragt'. Figuren til højre kendes i mindst 185 stempelidentiske stykker, og er langt den almindeligst forekommende guldgubbe på Sorte Muld. Tegninger: Eva Koch.

Attributterne

Blandt de attributter, der er gengivet på tre af figurerne fra Uppåkra, er *bægre og drikkehorn*. Mandspatricens bæger (glas?) synes kun at kunne opfattes som et "Sturzbecher" af frankisk type, mens kvinden på patricen er udstyret med et elegant svunget horn. Måske er det ikke tilfældigt, at netop den kaftanklædte mand drikker af et frankisk bæger, noget der er med til at understrege specielt denne figurtypes internationale tilsnit.

Afbildninger af kvinder med drikkehorn (eller bægre?) kendes fra et antal små "valkyriefigurer", der optræder spredt på bopladser såvel som i skatte- og gravfund fra vikingetid (e.g. Holmqvist 1961: Fig. 19, 22 og 25). Oplysninger om hornets symbolske betydning får vi dog først og fremmest fra gotlandske billedsten, hvor kvinden med drikkehornet flere gange indgår i situationer, der tolkes som den døde krigers ankomst til Valhal (e.g. Lindqvist 1941: Taf. 27 og 57). Selve de fornemme drikkehorn eller beslag til sådanne er kendt fra bl.a. Valsgärde (grav 7) og Sutton Hoo, hvor de indgår i det fyrstelige service (Arwidsson 1977; Bruce-Mitford 1968: pl.18).

Større usikkerhed knytter sig til betydningen af den "udvækst", der på tre af de fire figurer fra Uppåkra så at sige sprøjter op fra mundingen af hornet/bægrene. Den mest nærliggende forklaring på dette fænomén forekommer at være, at "sprøjtet" symboliserer et bræmmefyldt bæger, og på denne måde er med til at fremhæve, at intet er for godt til den faldne kriger? Denne måde at vise det "overstrømmende" bæger eller horn kendes fra flere guldgubbepræg på Sorte

Muld, der både omfatter kvinder (f.eks. Fig. 3:8-9) og mindst 12 forskellige, motivmæssigt dog nært beslægtede mandspræg (e.g. Fig. 10a).

På en stor, frontalt gengivet kvindefigur fra Sorte Muld holder kvinden også et drikkehorn, i dette tilfælde dog med bunden i vejret (Fig. 10b) - en gestus, der i forlængelse af denne tolkningsmodel, kan tænkes at signalere, at hornet er tømt, d.v.s at hun har opfyldt sit hverv og krigeren fået sin drik. Her er det fristende at pege på et andet detektorfund fra Uppåkra, en lille støbt mandsfigur af sølv, der tilsyneladende også holder et drikkehorn i den fremstrakte hånd (Larsson & Hårdh 1998:Fig. 12). Den enkle gengivelse af hornet gør det dog vanskeligt at afgøre, om den spidse (opadvendte) ende af hornet skal forestille, at det er "bræmmefyldt", eller om hornet er vist med bunden i vejret - og indholdet derfor drukket?

I tilslutning til diskussionen af drikkehorns- og bægerattributten, skal det nævnes, at K. Hauck i et arbejde, der tager udgangspunkt i kulten i Gamla Uppsala diskuterer muligheden for at opfatte drikkehornet som knyttet til bryllupsritualer (Hauck 1993:426 ff.). Det faktum, at drikkehorn kun optræder i to tilfælde (det ene endda tvivlsomt) på dobbeltfigurer, der traditionelt sættes i forbindelse med en bryllups- eller frugtbarhedskult gør, at der indtil videre må sættes spørgsmåltegn ved denne tolkning.

En anden vigtig attribut er *staven*, der i sin formodede egenskab af (lang)scepter hører til de almindeligst afbildede på guldgubberne (Watt 1992:209; Watt 1999b. I de fleste tilfælde er staven gengivet som lige bred i begge ender. På enkelte præg, heriblandt mandspatricen fra Uppåkra, er den skråtstillede "stav" dog tydeligt bredest forneden (kølleformet) (Figs. 5-6). Kølleformen har givet K. Hauck anledning til at foreslå, at der i forbindelse med netop dette præg kan være tale om et skibsror (Hauck 1993:433ff). Hvor meget man skal lægge i de forskelle i stavens/sceptrets form og længde, der er mellem de enkelte præg, må dog stå åbent indtil en fremlæggelse og analyse af det samlede materiale foreligger.

Den lille *ringformede knop*, der på mandspatricen fra Uppåkra ses under figurens venstre albue, optræder i denne position kun på de tre præg, der indgår i stempelserien fig. 6. Lignende småringe ses dog også på enkelte dobbeltgubber, bl.a. fra Helgö, hvor de er anbragt øverst mellem figurernes hoveder (Holmqvist 1970:Fig. 8:1). De nærmeste paralleller til de små ringformede knopper, træffes på en lang række brakteatpræg, hvor de indgår som 'bitegn', hvis symbolik kun sjældent kan gennemskues (Behr 1992).

Enestående blandt guldgubbernes attributter - og ligeså vanskeligt tolkbar - er den *grenformede genstand*, der ses på den anden Uppåkra-patrice under kvindens fremstrakte hånd. Om den smalle liste mellem "grenen" og figuren udgør en del af attributten eller skal opfattes som en adskilt stav kan ikke afgøres. En mulig parallel til denne 'attribut' ses dels på en folkevendringstidig brakteat fra Aneby i Småland (Hauck 1985:17, nr. 14), dels på den gotlandske billedsten Tjängvide I, hvor en kvinde med den ene hånd holder om et tilsyneladende bræmmefyldt bæger og med den anden en grenlignende genstand (Lindqvist 1941:Taf 57).

Prægning og distribution af guldgubber

De seneste fund af patricer til guldgubber giver anledning til fornyede overvejelser omkring både produktion og distribution af guldgubber.

Det almindeligst forekommende guldgubbepræg: Sorte Muld præg 6 (Fig. 10c), der optræder i mindst 185 stempelidentiske eksemplarer af meget forskellig kvalitet, viser, at der kunne fremstilles et meget stort antal figurer på samme patrice. En patrice, der har været brugt mange gange, bliver naturligvis efterhånden slidt, sådan som det tydeligvis er sket med mands-patricen fra Uppåkra. Prægets holdbarhed har dog sikkert været afhængig af lødigheden af det guld, der anvendtes ved prægningen, idet en hård (sølv- eller kobberblandet) legering har medført en hurtigere udviskning af detaljerne end lødigt (i.e. blødt) guld. De mindst fire guldgubber fra Sorte Muld (Fig. 6a), der er fremstillet på den slidte Uppåkra-patrice, står med så skarpe detaljer i det blanke og lødige guld, at de må være præget på et tidspunkt, hvor patricen endnu var forholdsvis ny.

I tilfælde af at en patrice blev slidt op, har man i nok de fleste tilfælde valgt at kassere eller omsmelte den. Der er dog enkelte eksempler (fra Sorte Muld) på, at man har forsøgt at udbedre skaderne, som det f.eks. må være sket med stemplet til fig. 10c, der på et tidspunkt fik 'nyt' hår, mens resten af figuren forblev urørt.

I nogle tilfælde, hvor motivet synes at have været særlig populært, har man i stedet forsøgt at lave et nyt stempel med samme motiv, således som flere sæt stempelkopier fra Sorte Muld viser (bl.a. serien på Fig. 6). Den slidte Uppåkra-patrice må med sin oprindelig elegant udførte figur formodes at være første led i kæden. Det næsten identiske præg 237 (Fig. 6b) må beskrives som en veludført kopi, eventuelt baseret på en afstøbning, mens det langt mere primitive præg 184 (Fig. 6c) med sine misforståede detaljer og klodsede udførelse gør indtryk af at være en frihåndsefterligning.

De nye patricefund rejser naturligt spørgsmålet: Hvor fremstilledes guldgubberne og af hvem? Både stil- og kvalitetsmæssige såvel som regionale forskelle mellem de enkelte præg- og motivserier antyder, at mange forskellige guldsmede kan have været involveret. Uden at sætte mål på kunsterisk og teknisk kvalitet har der i forbindelse med registreringen af de knap 2400 guldgubber fra Sorte Muld kunnet iagttages en påfaldende - om ikke fuldt konsekvent - sammenhæng mellem store, detaljrige og omhyggeligt fremstillede og efterbearbejdede figurer og en høj lødighed af det guld, der anvendtes ved prægningen.

På en del af de guldgubber, hvor man ikke har været så omhyggelig med at skære det overskydende guldblik væk efter prægningen, kan man se, at de guldblikstykker, der anvendtes til fremstillingen, fra begyndelsen har været ganske små - undertiden knap nok så store som det stempel, de skulle dække. På de fleste af de figurblik, der ikke er skåret til i kanterne, ses små revner og ujævnheder, der er opstået i forbindelse med fremstillingen af guldblikket. I forbindelse med vandsoldning og eftersortering af solderester er der på Sorte Muld iøvrigt fundet flere stykker guldblik uden præg og mange små guldklumper, hvis vægt svarer meget godt til gennemsnittet for en guldgubbe på omkring 0.1 gram. I enkelte tilfælde er det tydeligt, at to - muligvis flere - forskellige figurer har været præget ved siden af hinanden, og først er skåret fra hinanden efter prægningen.

Specielt for de større og mest detailrige prægs vedkommende er eventuelt overskydende guldblik, der har raget udenfor prægefladens kanter, omhyggeligt skåret væk eller - i enkelte tilfælde - foldet bagud. Dette gælder således også de guldgubber, der er præget på patricen fra Møllegård, hvor de allerfleste er af lødigt guld og derfor tydelige i præget. Den udstrakte brug af vandsoldning i forbindelse med udgravningen på Sorte Muld og den efterfølgende gennemgang af selv de mindste guldfragmenter har afsløret, at der blandt de hundredevis af små guldstykker er adskillige strimler, der kan tænkes at stamme fra tilskæringen af guldblikket før eller efter prægningen.

Man kunne forestille sig, at de fine og lødige figurer blev fremstillet af professionelle (omvandrende) guldsmede, mens kopier og mere eller mindre vellykkede efterligninger kan være lavet af den lokale smykkemager, hvis kunstneriske evner og tekniske færdigheder nok var mere varierende. Fremtidige tekniske og stilmæssige analyser af de enkelte guldgubbepræg vil sikkert gøre det muligt at udsondre de enkelte guldsmedes eller værksteders produkter og dermed følge deres "aktionsradius".

Lader man fantasien løbe, kan man forestille sig, at en dygtig, måske omrejsende guldsmed i en periode (mens Uppåkra-stemplet endnu var friskt) har arbejdet på Sorte Muld og måske også på andre centrale bopladser. På et tidspunkt kan han have slået sig ned ved Uppåkra, hvor det slidte stempel til sidst blev kasseret. De mere primitive figurer fra Sorte Muld, der efterligner Uppåkra-stemplet (Fig. 6c) er i så fald sikkert først lavet efter at guldsmeden var draget videre.

De nye fund af guldgubbepatricer kombineret med den ganske vist endnu ret beskedne spredning af stempelidentiske figurer viser i hvert fald, at der skete en vis udveksling af både guldgubber og patricer udover det snævre lokalområde.

Noter

[1] Guldgubben är lösfynd och saknar U nr.

[2] Blandt fagfolk findes forskellige holdninger til spørgsmålet omkring "udretning" af sammenfoldede eller krøllede guldgubber. Langt de fleste fagkolleger, med hvem spørgsmålet har været diskuteret, har den holdning, at muligheden for at studere figurernes billedindhold bør prioriteres højere end bibeholdelse af stykkernes udseende ved fremdragelsen. Dette gælder også de eksemplarer, der er bevidst sammenfoldede, forudsat at der foretages en dokumentation af udseendet før udretningen.

[3] Guldgubben har inv.nr. U.4158.

[4] Ordet *patrice* er den tekniske betegnelse for den type prægestempel, hvis motiv ses i positivt relief, d.v.s. at motivet vender samme vej som det færdige præg, der trykkes op fra bagsiden.

[5] Patricen har inv.nr. U.4469.

[6] Inv.nr. U.5144.

Litteraturhenvisninger

Arwidsson, G. 1977. *Valsgärde 7. Die Gräberfunde von Valsgärde 3*. Uppsala.

Behr, C. 1992. Beizeichen auf formularverwandten Brakteaten, exemplarish erörtert. In K. Hauck (ed.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, 111-142.

Bruce-Mitford, R.L.S. 1968. *The Sutton Hoo Ship Burial. A Handbook*. London.

Fischer, C. 1974. Guldgubbe. *Skalk* 1975:5.

Hauck, K. (Hrsg.) 1985. Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit 1,3. Ikonographischer Katalog (IK 1, Tafeln). *Münstersche Mittelalterschriften* Bd. 24. München.

Hauck, K. 1993. Die bremische Überlieferung zur Götter-Dreiheit Altuppsalas und die bornholmische Goldfolien aus Sorte Muld. *Frühmittelalterliche Studien*, 409-79. Berlin, New York.

Hägg, I. 1974. Kvinnodräkten i Birka. *Aun* 2. Uppsala.

Holmquist, W. 1961. The Dancing Gods. *Acta Archaeologica*, 31, 101-27. København.

– 1970. Excavations at Helgö III. Report for 1960-64. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ett hövdingaeller kungesäte. *Fornvännen* 92, 139-54.

Lindqvist, S. 1941. *Gotlands Bildsteine I*. Stockholm.

Lundqvist, L. 1996. Slöinge - en stormansgård från järnåldern. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och vest. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 18*.

Mannering, U. 1997. The textiles from Nørre Sandegård Väst. I: Jørgensen, L. og Jørgensen, A.N.. Nørre Sandegård Vest. A Cemetry from the 6th-8th Centuries. *Nordiske Fortidsminder Ser. B, Vol. 14*. København

Nielsen, H. 1985. Guldsmedekunsten. *Skalk* 1985:6, 14-15. Højbjerg.

– 1997. Et regionalt rigdomscenter i Sydvestsjælland. I: J. Callmer & E. Rosengren (eds.) *"... gick Grendel at söka höga huset ...". Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Hallands Länsmuseers Skriftserie No 9/ GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 17, 55-70. Halmstad.

Nockert, M. 1991. The Högom find and other Migration Period textiles and costumes in Scandinavia. *Archaeology and Environment 9*. University of Umeå.

Petersen, P. Vang 1988. Gudme II, en guldskat i hus! *Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1998*, 42-51.

Steinsland, G. 1990. De nordiske gullblekk med parmotiv og norrøn fyrsteideologi. *Collegium Medievale*, 3, 73-87.

Stenberger, M. 1973. Öländska figurbleck av guld. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift*, 75, 118-120.

Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Lund.

– 1993. *Gårdlösa. An Iron Age community in its natural and social setting, III*. Lund.

Thomsen, P.O. 1993. Handelspladsen ved Lundeborg. Lundeborg - en handelsplads fra jernalderen. *Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum 32*, 68-101.

Tornbjerg, S.Å. 1998a. Toftegård - en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. L. Larsson og B. Hårdh (eds.). *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. Acta Archaeologica Lundensia*. Ser. in 8°, No.28, 217-32. Lund.

– 1998b. Toftegård ved Strøby. Arkæologiske udgravninger 1995-98 af en stormandsbebyggelse. *Køge Museum 1997*, 5-19.

Uppåkra (udstillingskatalog) 1998. *Uppåkra. Rikedomar ur jorden*. Lunds Universitets Historiska Museum. Lund.

Watt, M. 1991. Tilblivelse. *Skalk* 1991:1, 8-11. Højbjerg.

– 1992. Die Goldblechfiguren ("guldgubber") aus Sorte Muld, Bornholm. In K. Hauck (ed.), *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus*

der Übergangsepoche von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 195-227
- 1997. Guldgubber. En arkæologisk vurdering. I: *Jacob von Melle og de bornholmske guldgubber* (red. J. Sørensen). Jubilæumsskrift. Colbergs Boghandel A/S. Rønne.
- 1999a. Gubber ("Goldblechfigürchen"). *Real-lexikon der Germanischen Altertumskunde*.
- 1999b. Kings or Gods? Iconographic evidence from Scandinavian Gold Foil Figures. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 10.

Fynden i centrum, s. 191–200.

HELGE – ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra?

Bertil Helgesson

Helge – a trace of an early Christian mission in Uppåkra?

This paper deals with a little animal-shaped statuette which was found at the large Iron Age settlement at Uppåkra, Scania, Sweden. The statuette was named Helge and is all of silver with eyes inlaid with red glass. The statuette is richly ornamented and gold is inlaid in the ornaments. It is supposed to be a lion and it is fighting with two snakes. The statuette was probably produced in Western Europe in the late eighth or early ninth century A.D. It was perhaps originally part of a reliquary, and the symbolic language of the statuette may be the good forces against the evil ones. Perhaps the statuette came to Uppåkra in connection with the Christian mission in the ninth century.

Bertil Helgesson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE- 223 50 Lund.

Inledning

Vissa arkeologiska fynd äger förmånen att vara unika, dvs. de är bara kända i ett exemplar. Spekulationer kring föremålen är ofta intensiva, och funktion, datering och proveniens är inte alltid utredd. Föremålen är många gånger tillverkade i ädelmetall, vilket understryker deras speciella karaktär. Nordens mest kända föremål inom denna kategori är förmodligen Gundestrupkitteln. Fortfarande mer än hundra år efter att den hittades har man inte med säkerhet utrett dess funktion, datering och proveniens (jfr Kaul 1991 och där citerad litteratur).

I denna uppsats vill jag presentera ett nytt och sensationellt fynd som mycket väl kan göra sig gällande i den ovan skisserade gruppen av unika föremål. Det är en liten djurformad statyett som framkom på den stora järnåldersboplatsen i Uppåkra, Skåne, Sverige. Uppåkra framstår idag alltmer som en rik och betydelsefull plats under järnåldern, med funktioner långt utöver de omgivande byarna (Larsson & Hårdh 1998:1 ff.). Vi var ca 15 personer som avsökte Uppåkraboplatsen med metalldetektorer en helg i april 1998. Plötsligt fann jag mig själv ensam på ett fält ungefär 100 m söder om kyrkan i Uppåkra. Alla andra "sökare" var flera hundra meter åt söder när min detektor gav ifrån sig det omisskännliga ljudet som berättar om metall i marken. Efter kort grävande kom så det djurformade föremålet i dagen, och trots jord och korrosion framstod det klart att det inte liknade något annat. Djuret fick snart namnet Helge efter mitt efternamn. Min far, Helge Persson, fick sig ett gott skratt när han fick reda på namnet. Det är genom honom jag fått mitt efternamn och han menar att det egentligen är han som givit Helge sitt namn. Detta unnar jag honom gärna.

Sedan statyetten hittades har den visats för åtskilliga personer, både experter och lekmän. Förslagen om proveniens och datering har varit många och skiftande. Dateringen har varierat från 2000 f. Kr. till 1300 e. Kr., och proveniensen mellan Kina och mellanamerikas Azteker. Jag skall i denna uppsats beskriva statyetten och försöka göra en sammanfattning av de idéer som finns kring den idag. Därmed kan vi förhoppningsvis säga mera om dess kulturella tillhörighet.

Fig. 1. Helge. Foto: Bengt Almgren.

Fig. 2. Helge, vänstra sidan. Foto: Bengt Almgren.

Beskrivning av Helge

Helge (Fig. 1-5) är en statyett som föreställer ett fyrfotadjur som kämpar med två ormar. Ormarnas svansar ligger som två voluter på statyettens rygg, och slingrar sig framåt och hålls ner av dess tassar. Statyetten väger 72 g och är 44 mm lång. Den är 31 mm bred mellan framtassarna och 22 mm över ryggen. Högsta höjden är 38 mm. Statyetten ingår i LUHM:s samlingar och har inventarienummer LUHM 31000:4012 (U 4012).

Statyetten är tillverkad av silver med ett relativt stort inslag av koppar, vilket indikeras av att den var tämligen ärgig vid fyndtillfället. Runt halsen, längs ryggraden och ner runt svansen finns en pålagd guldtråd med tvärstrecksornamentik. Under hakan är guldtråden något förtjockad och markerad med tre vertikala streck. Detta påminner om en halsrings ändavslutningar eller ett spänne. Öronen är små, nästan som knoppar. Ögonen är runda och deras diameter är ca 2,2 mm. I det högra ögat finns en inläggning som troligen är rött glas (muntl. Birgit Arrhenius), medan det vänstra ögat saknar inläggning. Kinderna är kraftiga och löper som ett markerat band vertikalt över ansiktet. Munnen är långsmal med mungiporna uppspärrade. Nosen är trubbig och päronformad, och sammanbunden med ett horn eller en nacktofs, som böjer sig lätt över statyettens nacke. Under öronen och nacktofsen finns tre hängande halvcirklar med intauscherade dubbla guldtrådar. I halvcirklarna finns dessutom snedställda guldtrådar inlagda. Detta påminner starkt om någon form av frisyr. På ömse sida av den guldtråd som löper längs statyettens rygg finns en rad med ett tofsliknande mönster i djupt karvsnitt som mest påminner om en man. I detta karvsnitt ligger intauscherade guldtrådar som förstärker mönstret. På sidorna har djuret ett geometriskt mönster bestående av romber och punkter mellan två rader med trianglar. Också detta mönster förstärks av inlagda guldtrådar fast bara på den vänstra sidan. Mellan raderna av tofsar och det geometriska mönstret löper längsgående ribbor. Under det geometriska mönstret, och delvis avskiljt från detsamma genom ormarnas bakkroppar, finns en rad inskurna vertikala streck på ömse sida av djuret. Under statyettens haka och guldringen finns en hängande halvcirkel med sektioner av snedställda inskurna streck. Frambenen vätter framåt och håller ormarnas huvuden nere. Frambenen är slanka och tassarna har fyra "fingrar" med klart markerade knogar och klor. Ovandelen på frambenen har en ornamentik av inskurna spiraler. Bakbenen vätter också framåt och har likaledes tassar med knogar och klor. Den nedre delen av vänster bakben är avbrutet och saknas. På skinkorna finns komplicerade mönster som är indi-

Fig. 3. Helge, högra sidan. Foto: Bengt Almgren.

Fig. 4. Helge, uppifrån. Foto: Bengt Almgren.

viduella för de olika sidorna (Fig. 6-7 och se nedan). Den mesta ornamentiken här är utförd i karvsnitt. Svansen har djuret mellan benen. Ormarna är stiliserat framställda och har en ornamentik av tvärstreck. Ögonen är lätt identifierbara. Under statyettens framtassar och bakben finns rester av nitar som visar att den suttit fäst vid ett annat föremål. Hela statyetten visar olika grader av slitage. Detta är mest påtagligt på skinkorna och på guldtråden som löper längs ryggen. Slitaget på skinkorna har gjort det svårt att tyda ornamentiken på vissa ställen.

Statyettens olika delar

Det finns, som ovan nämnts, många förslag på Helges funktion, datering och proveniens. Vissa förslag är så otroliga att de inte kommer att beröras närmare, medan andra är högst relevanta att diskutera vidare.

Ett första steg är att försöka bestämma vilken typ av djur som statyetten föreställer. Anatomiskt sett liknar den mest ett kompakt katt- eller hunddjur (muntl. Ragnar Hall). Ett särdrag hos statyetten är de uppspärrade mungiporna och de små knoppformade öronen som går igen på många avbildningar av lejon. Likaså manen är ett stildrag som är vanligt på åtskilliga avbildningar av lejon inom ett stort europeiskt område och i många olika kulturtraditioner från antiken till romansk tid (Deschamps 1930; Hauttmann 1937; Stone 1955; Tuulse 1968; Trésors de Princes Celtes 1988 fig. 210, 235, 236, 246; muntl. Eva Rystedt; m. fl.). Karaktären av rovdjur styrks också av de slanka benen med kloförsedda tassar. Mycket tyder alltså på

Fig. 5. Helge, detalj huvudet. Foto: Bengt Almgren.

Fig. 6. Helge, vänstra skinkan. Teckning: Annika Carlsson.

Fig. 7. Helge, högra skinkan. Teckning: Annika Carlsson.

att statyetten är ett lejon. Därmed stämmer namnet Helge också, eftersom bara lejon av hankön har man. Det finns förstås andra djur som skulle kunna komma i fråga, t. ex. hund eller varg. Dessa är dock mera sällan avbildade inom konsten och uppvisar där inte lika många överensstämmande stildrag. Ett tredje förslag är förstås att inget levande djur efterbildas utan Helges förebilder skall sökas bland fablerna eller inom mytologin. Det har dock visat sig svårt att hitta något mytologiskt väsen som skulle kunna komma i fråga.

Statyetten har en nacktofs eller ett horn, och dylika huvudmarkeringar finns utvecklade inom t ex den nordiska djurornamentiken från vendel- och vikingatid (t. ex. Klindt-Jensen & Wilson 1965; Ørsnes 1966). Nacktofsar eller horn finns också inom anglo-saxiskt och kontinentalgermanskt område (t. ex. Picton 1939; Haseloff 1951; Wilson 1964; Ørsnes 1966).

Ornamentiken på skinkorna är skuren i karvsnitt och är tämligen nedsliten. Ändå har en djurfigur kunnat urskiljas på vardera skinkan. På Fig. 6 och 7 finns renritningar av dessa. Det skall här tilläggas att det finns vissa reservationer för den högra skinkan, där mönstret på vissa ställen är mycket nerslitet. Mönstret på de båda skinkorna är inramade inom väl avgränsade, närmast päronformade, ytor. Dessa är ca. 12x15 mm stora. På den vänstra skinkan (Fig. 6) finns en framställning av en fågel och på den högra en drake. Djurkropparna har stilistiska likheter med stil F-kroppar (Ørsnes 1966:27, Tavle 2:25-26), där kropparna domineras av kraftigt förtjockade lårpartier och själva kropparna inskränker sig till smala band (Ibid.:29). Fågelframställningen har bl a ett vinklat ben med tvådelad fot och ett fågelliknande huvud med spetsovalt öga. Kroppen domineras av ett cirkelformat lår och möjligen avbildas en vinge invid benet och en stjärt nere i vänstra hörnet. I bildytan finns också en volut som är en utlöpare av den omgivande ramen. Draken på den högra skinkan (Fig. 7) har en kropp som påminner om fågelns, fast med färre detaljer. Draken har likaledes ett vinklat ben och ett drakhuvud med spetsovalt öga och nacktofs. Möjligen skall framställningen i bildfältets nedre högra hörn tolkas som en svans. Bildfältet är delat i två bildytor av en bård. Ovanför draken, i det vänstra hörnet, finns en triskelformad framställning som närmast påminner om stiliserad växtornamentik. Mönstret i det högra hörnet är bortslitet, men möjligen har här varit en volut liknande den på den vänstra skinkan.

Fågelhuvuden är ovanliga i kombination med den typ av djurornamentik som finns på statyettens skinkor. En bra parallell är dock huvudena på de fåglar som finns avbildade på Fejø-bägaren. Dessa fåglar är visserligen inte i stil F, eller någon annan av djurstilarna, utan långt mera naturalistiska. Ändå finns en klar knytning till

stil F som andra delar av Fejø-bägaren är ornerad i (Wilson 1960:Pl. I; Ørsnes 1966:239). Det finns en hel rad djurframställningar med drakhuvuden som visar släktskap med det på statyettens högra skinka. Också här finns en klar knytning till stil F (jfr. Haseloff 1951:Abb. 2, 4, 6, 18, 21-31, 33; Ørsnes 1966:24 och 239 ff.). Det vinklade benet med tvådelad fot har många paralleller inom stil D och i synnerhet inom stil F (Ørsnes 1966:32). Goda paralleller finns bl. a. på Tassilo-kalken (Haseloff 1951:4 ff.), Fejøbägaren (Wilson 1960:Pl. I), Lindau-evangeliet (Picton 1939:pl. VI) och en hel rad andra spännen och beslag (jfr Picton 1939; Haseloff 1951; Ørsnes 1966). Växtornamentiken på den högra skinkan visar likheter med bl a detaljer på de vinstocksframställningar som finns på Tassilokalken (Haseloff 1951:7, Abb. 5 och Tafel 8A).

Ser man till kompositionerna på statyettens skinkor som helhet föreligger flera paralleller. Nära släktskap finns med en rektangulär fibula av Ørsnes typ K 5 från Råbylille på Møn i Danmark. Fibulan, som är i silver, är troligen av kontinentalt ursprung och ornerad i upplöst stil F (Ørsnes 1966:141 och fig. 158). Likheter finns också med djurframställningar på Tassilo-kalken, Fejø-bägaren, Lindau-evangeliet och många andra föremål i stil F (Picton 1939; Haseloff 1951; Ørsnes 1966). Stil F uppkommer på fastlandsgermanskt område, men insulära stilelement är mycket framträdande (Ørsnes 1966:239). Ørsnes menar att stilen kan betraktas som "anglo-kontinental" eller "anglo-karolingisk", och att den utvecklades under inflytande av den irisk-engelska missionen på det europeiska fastlandet (Ibid.; Haseloff 1951:71 ff.). Stilen blomstrar under 700-talets senare del och in i 800-talet (Haseloff 1951:71). Därmed ansluter sig Helge till en rad föremål som alla är tillverkade inom en kristen tradition. Flera av dessa föremål är verkliga mästerstycken och vissa har samband med Europas konunga- och furstehov (se nedan).

På sidorna har statyetten geometriska mönster som består av romber och trianglar. Inlagt i detta mönster finns förhöjda punkter. Mönstret har, trots sin enkelhet, visat sig vara tämligen svårt att finna paralleller till men finns på en del emaljarbeten av irisk härkomst. Här är biskopskräklan från Helgö det kanske mest kända. Denna kräkla, som kan dateras till 700-talet, är tillverkad av brons med inläggningar av blått glas och emalj. På dess holk finns fyra vertikala band med sagda mönster, dock utan romber och trianglar med punkter (Holmqvist 1961:112 ff., Pl. B, C, 23-25, Stenberger 1964:640). Samma ornament förekommer också på ett emaljbeslag från Uppåkra som hittats vid metalldetektorundersökningar. Mönstret är i blå och vit emalj, och bildar armarna i ett kors (LUHM 31000:260; Uppåkra-rikedomar ur jorden 1998:Fig.54). I Osebergsfyndet finns ett ämbar, den s k "Buddhabøtten", med ett emaljbeslag som starkt påminner om Uppåkrabeslaget. Här bildar sagda mönster likaledes ett kors (Grieg 1928:Fig. 31-33). Slående är att denna typ av mönster också finns som ramverk på karmarna till tre slädar från Osebergsfyndet, nämligen Scheteligs släde, Gustafsons släde och Fjärde släden (Schetelig 1920:Fig. 162-163, 168 och 180-184). Osebergsfyndet kan dateras till den första hälften av 800-talet (Klindt-Jensen & Wilson 1965:23 ff.). Från en grav vid Källby, utanför Lund, kommer ett antal beslag till en hästmundering som tillverkats av förgylld brons. Beslagen, som kan dateras till tidig vikingatid, har en ram av sagda mönster. Deras ursprung är omdiskuterat. De kan vara producerade inom anglo-saxisk tradition med irisk influens (Wilson 1955:7 ff.) eller i sydskandinavien (Ørsnes 1966:87). Det finns ytterligare ett antal stora rektangulära beslag och spännen som har ett ramverk som är identiskt med det ovan beskrivna. Dessa dateras allmänt till 700-talet, och då inte dess allra tidigaste del (Ørsnes 1966:87 och 140).

Från Osebergsfyndet finns flera djurhuvuden applicerade på Gustafsons släde och Fjärde släden (Schetelig 1920:Fig. 169 a-b, 188-191 och 194-196). Den rundade formen på huvudena, i kombination med en trubbig nos, stirrande ögon och uppspärrade gap visar på ett visst släktskap med statyetten från Uppåkra. Huvudena från Oseberg har, precis som Uppåkrastatyetten, lejon som troliga förebilder, och släktskapet dem emellan kan indikera att de tillverkats efter samma typ av förebilder och troligen också inom samma tradition.

Inläggningen i Uppåkrastatyettens ena öga är röd och troligen av glas. Inläggningar av

glasfluss blir vanliga under i synnerhet 700-800-talen, både inom karolingiskt område och på Brittiska Öarna. Tekniken kan nästas betecknas som en ledform för sent 700-tal. Ofta förekommer runda glasinläggningar som ögon på djur och människor (Haseloff 1951:63).

På frambenen har Uppåkrastatyetten spiraler, och detta är en typ av mönster som återkommer under många epoker och inom ett stort geografiskt område. De är exempelvis vanligt förekommande inom stil F (Ørsnes 1966:27 och 31).

Kring Uppåkrastatyettens hals, längs ryggen och ner runt svansen finns en pålagd guldtråd med tvärstrecksornamentik. Ser man halsringen isolerat visar den släktskap med en keltisk torques och då framförallt genom de förtjockade ändavslutningarna under hakan. Det finns många avbildningar av keltiska torques från århundradena kring Kristi födelse (jfr. Kaul 1991:Figs. 15, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 41, 59, 67, 81, 97, 104) och slående är att torques är ytterst dominerande i bildframställningarna. Exempelvis är den döende gallern (Ibid.:Fig. 41), som för övrigt är skulpterad av kelternas fiender, försedd med torques men för övrigt naken. Detta visar på torques betydelse både som värdighetstecken och som symbol för identiteten. Samma gäller de torques som hittats (t ex. Ibid.:Figs. 40, 58, 61). Det är ofta praktstycken i guld som måste ha varit dyrbara och därmed haft en speciell roll i det keltiska samhället. Härvid skiljer sig torques från Uppåkrastatyettens halsring, som trots de torques-liknande ändavslutningarna, definitivt inte utgör ett dominerande inslag i bildframställningen. Skall halsringen föreställa en torques bör det vara som en reminiscens i en tid när torques verkliga betydelse avtagit eller gått förlorad. I stället skall man kanske se halsringen, i kombination med guldtråden längs ryggen, som ett koppel, seltyg eller liknande. Detta skulle i så fall, tillsammans med att Uppåkrastatyetten har svansen mellan benen, vara ett passivt och domisticerande drag. Här finns då en kontrast till kampen med ormarna som en är ytterst aktiv handling.

Tauschering finns på Uppåkrastatyettens huvud, hals och sidor, och det är guldtrådar som fällts in i silvret. Tjockleken på trådarna varierar mellan 0,13-0,19 mm (muntl. Lars T. Bengtsson). Jag känner inte till några andra exempel på tauschering där så tunna trådar har använts. Tauscheringen är ytterst välgjord och visar på ett mycket högtstående hantverk.

Djuret som en helhet

Ett sätt att försöka ringa in Uppåkrastatyettens datering och proveniens är att se den som en helhet. Jag har inte hittat några direkta parallelle trots att jag sökt genom en stor mängd litteratur. Däremot finns en lång rad av mynt, bronssmycken, beslag, bokillustrationer, statyetter, skulpturer, mm som visar olika grader av släktskap med Helge.

På en del keltiska mynt finns paralleller till bildframställningen hos Helge (jfr. Forrer 1908:Fig. 7, 8, 70, 387). Här framställs djur som är svåra att definiera (ibland en häst), ormar och en krigare med nacktofs som bär en halsring (torques). Det är uppenbart att mycket hos myntframställningarna går igen hos Helge och kan indikera att hans ursprung skall sökas i ett område med en keltisk tradition, exempelvis Brittiska Öarna.

De djurformade spännena från nordisk vendeltid är en grupp som främst behandlats av Ørsnes (Ørsnes 1966). I synnerhet är det spännen av Ørsnes typ O1a som visar på släktskap med Uppåkrastatyetten, men hela typ O ligger inom samma tradition. Ett spänne från grav 12, Lousgård, Østerlars sn, Bornholm (Ørsnes 1966:158 och Fig. 219) har påtagliga drag av detta släktskap. Detta djur har en ganska trubbig nos och ögon som haft inläggningar. Över hela ryggen löper tvärgående linjer som mycket väl kan vara en motsvarighet till Uppåkrastatyettens man. Ovandelarna på bak- och framben är päronformade och ganska kraftiga, medan nedandelarna är långsmala med klart markerade tassar och antydningar till klor. Viktigast är kanske att Lousgård-djuret kämpar med ormar och i detta fall är de fyra stycken. Två ormar har bitit sig fast i Lousgård-djurets mun och djuret försöker hålla nere dem med framtassarna. De andra två ormarna slingrar sig kring Lousgård-djurets bakben. Till Ørsnes typ O1a hör också spännen från Kannikegård (Ørsnes 1966:158 och Fig. 221), Neble (Vang Petersen 1991:Fig. 8a), Bejse-

bakken (ibid. 1991:Fig. 8b), Naffentorp, Bunkeflo (I vägen för bron 1998) och två från Uppåkra (LUHM 31000:1340; LUHM 31000:3363). Uppåkrastatyetten är ett främmande inslag i nordisk järnålder. Skulle man däremot ta den som förebild och inspirationskälla att omskapa i nordisk tradition är det logiskt att man gör det i spännets form. Härmed skulle Lousgård-djuret kunna vara länken mellan statyetter, som den från Uppåkra, och nordiska spännen av Ørnes typ O. Här finns även en knytning till den till typ O närbesläktade typ N1 (små ovala skålformade spännen) (Ørsnes 1966:148 ff.). Ørsnes daterar spännen av typ O och N1 till fas 3, dvs 725-800 (Ørsnes 1966:241). Lousgård-spännet har enkel, stil-E-liknande fyllnadsornamentik, vilket kan antyda en relativt sen datering för just detta spänne.

Från Agerbygård, Østerlarsker, Bornholm, Danmark kommer ett förgyllt bronsbeslag med flera små plastiska djurfigurer. Dessa har långa nacktofsar, och ben och huvuden, som starkt påminner om Uppåkrastatyettens. Beslaget är försett med växt- och entrelacornamentik och är troligen tillverkat på Irland (Vang Petersen 1996:242). Föremålet bör dateras till 700-800-tal.

En nära släkting till Uppåkrastatyetten finner man också på ett praktskrin från Gandersheim. Skrinet kan dateras till slutet av 700-talet eller början av 800-talet och på dess plattor finns heltäckande ornamentik som är en blandning av nord- och sydengelsk tradition (Arbman 1937:129 f., Abb.22; Wilson 1964:Pl.I a). Det är i synnerhet ett litet fyrfotadjur på skrinets lock som visar på släktskap med Uppåkrastatyetten (Arbman 1937:Abb.22:3). Detta djur har slanka ben med markerade "tår" eller klor, och skinkor som har samma rundade form som på Uppåkrastatyetten. Svansen håller djuret mellan benen. Nosen är trubbig och på huvudet finns en klart markerad nacktofs.

"The book of Kells" är kanske det förnämsta uttrycket av irisk-keltisk konst som någonsin skapats. Verket kan dateras till början av 800-talet men det är osäkert om det verkligen kommer från Kells (de Paor & de Paor 1958:127). Bland de många djuren i boken finns flera som visar nära släktskap med Uppåkrastatyetten. På övre delen av pl. I (numreringen följer Sullivan 1914) finns en rovdjursliknande framställning med slanka kloförsedda tassar och karakteristiska tofsar på hals och rygg som starkt påminner om Uppåkrastatyettens man. På pl.III återges tre (ytterligare mindre tydliga gömmer sig i flätbanden) rovdjur med långa slanka ben och kloförsedda tassar. Det undre djuret har svansen mellan benen och de två övre har en kroppsställning som starkt påminner om Uppåkrastatyettens. På pl. IV och XII framställs evangelisterna och Markus, lejonet, har karakteristisk man, slanka ben, tassar med klor och dessutom en hel uppsättning av nacktofsar (pl. IV). Släktskapet mellan djuren på pl. IV och XII å ena sidan och pl. I och III å den andra gör att de senare säkerligen också är lejon. På pl. V återkommer två Markuslejon med man, på pl. VI finns ytterligare tre och på pl. X finns ett lejon i en märklig ställning men likaså med de långa benen och de kloförsedda tassarna. På pl. XXI-XXIV återges en del sammansatta bokstäver och många av dessa är sammanflätade med djur med man, slanka ben, tassar med klor och nacktofsar. (Sullivan 1914:1 ff.).

I "The Book of Durrow" finns en avbildning av ett Markuslejon med ett nästan heltäckande mönster av romber. Lejonet har dessutom spiraler på låren och skinkorna, och tassar med 4 tår och klart markerade klor (Hauttmann 1937:280 och 704). "The Book of Durrow" är färdigställd under andra hälften av 600-talet (de Paor & de Paor 1958:111).

Echternachevangeliet, som är engelskt, men influerat av starka iriska traditioner, framställdes decennierna kring år 700 (de Paor & de Paor 1958:115). Här finns en avbildning av ett Markuslejon som har hela kroppen täckt med tofsar av samma slag som Helges man och dessutom väl markerade klor på varje tass (Janson 1985:färgplansch 39). Rent stilistiskt ansluter detta lejon väl de ca 100 år yngre i "The book of Kells".

Inom merovingisk konst finns få, om ens några, avbildningar av lejon eller djur överhuvudtaget som kan jämföras med Uppåkrastatyetten. De flesta avbildningarna är här stiliserade och ofta bundna i smyckets form. Inom karolingisk tradition avbildas evangelisten Markus som lejon både på elfenbenspaneler och

i bokverk (Hinks 1935:plate XIV och XV). Dessa lejon (trots att de är bevingade) ansluter väl till lejonen i de irisk-keltiska bokverken och visar även släktskap med lejon på Bayeux-tapeten, fast de senare saknar vingar. Bayeux-tapeten, som möjligen färdigställdes 1077 när Bayeux-domen invigdes, innehåller en rik fauna av olika djur (Rud 1988:9 ff.). Inte mindre än 56 figurer kan identifieras som lejon med klor, svansen mellan benen och den karakteristiska manen. Ytterligare ett 50-tal figurer kan möjligen vara lejon. Dessa ansluter vidare till avbildningar av lejon inom romansk konst såsom stenskulpturer från Tryde kyrka (LUHM 16941 a och b), ett kapitäl från Bösarp kyrka (LUHM 14866) och många flera (jfr. Tuulse 1968:pl. 29, 30, 33, 38, 46, 67, 68, 71, 75, 76, 127, 198 och 249).

Nitarna på Uppåkrastatyettens ben och fötter ger ingen direkt information om vilken typ av föremål den suttit fästad vid. Tänkbara alternativ är skrin, vindflöjel, hjälm eller hängkärl. Vindflöjel och hjälm verkar inte troliga med tanke på statyettens slitage. Ett annat alternativ är att Uppåkrastatyetten suttit fästad vid ett kärl exempelvis i stil med ett nu försvunnet hängkärl från River Witham i Lincolnshire, England. Kärlet kan dateras till 700-talet och har en centralt placerad djurstatyett i mitten. Denna statyett är inte så rikligt ornerad som Helge och dessutom betydligt mindre (Kendrick 1941:161 f.; Wilson 1964:18). Locket på ett skrin är kanske det mest logiska stället och slitaget skulle kunna ha uppkommit när man öppnat och stängt locket. De välkända skrinen från Bamberg och Cammin har djurhuvuden på locken, men även äldre skrin har olika djur eller djurliknande utsmyckningar högst upp på locken (jfr. Blindheim 1984:1 ff.). På ett relikskrin från Enger utanför Herford i Tyskland finns en hel uppsättning av lejon. Två av dessa har kroppsställningar och ett utseende som starkt påminner om Uppåkrastatyetten. Dessa lejon kan dock ej tillskrivas samma hantverksmässiga kvalitet som Uppåkrastatyetten. Skrinet från Enger kan dateras till 785 och var troligtvis en gåva från Karl den Store till hans gudson Widukind vid dennes kristna dop (Picton 1939:11, 116 och plate V:1-2). Även en rad andra relikskrin har schematiska djurframställningar på locken (Blindheim 1964:1 ff.).

Fyndkontext

Uppåkrastatyetten är hittad i Uppåkras ploggång med hjälp av en metalldetektor och skulle kunna betraktas som ett lösfynd utan kontext. Detta kan ses ur två olika synvinklar. Statyetten är hittad inom fornlämning 5 i Uppåkra sn, och är ett objekt i ett mycket stort och särartat fyndmaterial. Uppåkra framstår alltmer som en av de absolut viktigaste platserna i Sydskandinavien under järnåldern och Uppåkrastatyetten är ett verkligt högstatusobjekt som bör förknippas med de tongivande personerna där. Det är i detta sammanhang statyetten bör ses och detta är också en form av kontext. Skulle statyetten däremot ha hittats i säkert daterad kontext i Uppåkra är det likväl inte säkert att detta skulle bidraga till att lösa gåtan kring dess datering, proveniens och funktion. Statyetten har förmodligen deponerats långt efter den tillverkades och långt från sitt tillverkningsområde. Möjligen skulle en säker kontext kunna ge en ledtråd till dess funktion på Uppåkra-boplatsen.

Diskussion om kulturell tillhörighet

Summerar man och utvärderar ovanstående genomgång finner man flera hållpunkter som berättar om Uppåkrastatyettens tidsmässiga och kulturella tillhörighet. Huvuddelen av de föremål som diskuterats ovan kan dateras till senare delen av 700-talet eller till det allra tidigaste 800-talet. Denna datering finner jag trolig att gälla också för Uppåkrastatyetten. Grunden för detta vilar främst på stilistiska likheter. Proveniensen är mera osäker. De stilistiska parallellerna finns främst inom den tradition som Ørsnes benämner "anglo-kontinental" eller "anglo-karolingisk" (se ovan). Dessa föremål är ofta ornerade i stil F; en stil som uppkommer under inflytande av den irisk-engelska missionen på Europas fastland (Ørsnes 1966:239) under 700-talet (Ibid.: 240). Uppåkrastatyetten skulle därmed kunna vara tillverkad inom frankiskt-karolingiskt område men lika väl i England eller på Irland. Ett alternativ är förstås att han är tillverkad på Uppåkra, vilket jag finner mindre sannolikt. Stilistiskt skiljer Uppåkrastatyetten sig markant från

de nordiska typerna och en tillverkning på Uppåkra skulle nog förutsätta hantverkare från kontinentalt eller insulärt område. En sådan närvaro borde förmodligen givit upphov till betydligt flera särformer bland föremålen från 700-800-talen i Uppåkra.

Härmed menar jag att Uppåkrastatyetten är tillverkad inom ett område som anammat kristendomen och är, liksom flera av de här omtalade föremålen, ett kyrklig inventarium. Här kan t. ex. "Book of Kells", relikskrinet från Enger och Tassilo-kalken nämnas. Uppåkrastatyettens tillhörighet i denna grupp kan också styrka att han verkligen suttit på ett relikskrin. Detta relikskrin kan mycket väl ha tillverkats och cirkulerat i kunglig miljö på kontinenten eller på Brittiska öarna. Detta styrks av den höga hantverksmässiga kvaliteten. Relikskrinet från Enger och dess knytning till Karl den Store har omnämnts ovan. Likaledes kan Tassilo-kalken knytas till hertig Tassilo av Bayern som troligen skänkte kalken till klostret i Kremsmünster år 777 i samband med dess grundande (Haseloff 1951:1).

Symboliken bakom Uppåkrastatyettens framställning skall sökas i en kristen tradition. Lejon är ett genomgående motiv inom kristen konst under en mycket lång tidsperiod och exempelvis har evangelisten Markus lejonet som symbol. Det finns dock alltför många avbildningar av lejon i förhållande till de andra evangelistsymbolerna för att alla skulle vara evangelisten Markus. I stället förefaller det troligare att de flesta lejonen symboliserar Gud, eller Jesus i skepnad av "Lejonet från Juda" (Dahlby 1966:51 f.). Ormarna i framställningen kan då symbolisera ondskan (Ibid:52). Sett i detta perspektiv blir Uppåkrastatyettens ikonografi begriplig. Det är det goda i kamp med det onda. Gud eller Jesus har ett övertag gentemot ormarna som kan symbolisera både Djävul och Satan (Ibid:52).

Hur statyetten kommit till Uppåkra kan diskuteras; likaså om det var i den form den befinner sig i idag eller om det var hela det föremål som den en gång utgjorde en del av. Ett alternativ är att föremålet kommit till Uppåkra efter ett vikingatåg. Det kan ha rövats från ett kloster eller en kyrka i Västeuropa. Det kan också tänkas att föremålet var en gåva från en furste eller en konung i Västeuropa till de styrande i Uppåkra. I dessa fall är det inte säkert att Uppåkrastatyetten uppfattades som det kristet symboliska objekt det är. Lika gärna kan statyetten ha uppfattats som ett exotiskt föremål tillverkat av ädla metaller. Är den en gåva från en europeisk potentat kan den också ha haft betydelsen av att vara tecken på ett ingånget förbund, och därmed ett prestigeföremål som vittnat om ägarens makt och position i järnålderssamhället. Ett tredje alternativ är förstås att Uppåkrastatyetten kommit till Uppåkra i samband med den mission i Norden som tog sin början i tidigt 800-talet (Johannesson 1977:34 ff.) och då skulle den ha kunnat spelat en aktiv kristen roll. Jag finner det fullt troligt att missionärer verkat i Uppåkra redan under 800-talet. Jag finner det också fullt möjligt att det kan ha byggts en kristen kyrka under samma tid, precis som det gjordes på andra viktiga platser t. ex. Hedeby och Ribe (Ibid.). Uppåkrastatyetten och ett eventuellt relikskrin skulle därmed ha befunnit sig i sin rätta miljö och kanske utgjort kyrkans dyrbaraste inventarie.

Referenser

Arbman, H. 1937. *Schweden und das Karolingische Reich.* Stockholm.

Arrhenius, B. 1997. Granater som regalier. Callmer, J. & Rosengren, E. (red): *"...gick Grendel att söka det höga huset...". Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Halmstad.

Blindheim, M. 1984. A House-shaped Irish-Scots Reliquary in Bologna and its Place among the other Reliquaries. *Acta Archaeologica*, vol. 55.

Dahlby, F. 1966. *Bibel ABC.* 3:e upplagan. Stockholm.

Deschamps, P. 1930. *Die Romanische plastik Frankreichs. Elftes und zwölftes Jahrhundert.* Berlin.

Forrer, R. 1908. *Keltische Numismatik. Der Rhein- und Donaulande.* Strassburg.

Grieg, S. 1928. Kongsgaarden. Brøgger, A. W. & Schetelig, H (red.): *Osebergfundet* II. Oslo.

Haseloff, G. 1951. *Der Tassilokelch.* München.

Hauttmann, M. 1937. *Die Kunst des frühen Mittelalters.* Berlin.

Hinks, R. 1935. *Carolingian Art.* London.

Holmqvist, W. 1961. *Excavations at Helgö* I. Report for 1954-1956. Stockholm.

I vägen för bron. 1998. Om de arkeologiska undersökningarna inom projektet Öresundsförbindelsen. Folder. Stadsantikvariska avdelningen. Malmö.
Janson, H. W. 1985. *Konsten.* Tredje utgåvan: Ljubljana.
Johannesson G. 1977. *Skånes historia.* Malmö.
Kaul, F. 1991. *Gundestrupkedlen.* Köpenhamn.
Kendrick, T. D. 1941. A late Saxon hanging-bowl. *The Antiquaries Journal*, XXI.
Klindt-Jensen, O. & Wilson, D. M. 1965. *Vikingetidens kunst.* Köpenhamn.
Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra-en central plats under skånsk järnålder. *Ale* 1998:1. Lund.
de Paor, M. & de Paor, L. 1958. *Early Christian Ireland.* London.
Picton, H. 1939. *Early German Art and its origins. From the beginnings to about 1050.* London.
Rud, M. 1988. *Bayeux Tapetet og slaget ved Hastings 1066.* Köpenhamn.
Schetelig, H. 1920. Vestfoldskolen. Brøgger, A. W., Falk, H. & Schetelig, H (red.): *Osebergfundet* III. Kristiania.
Stenberger, M. 1964. *Det forntida Sverige.* Tredje upplagan 1979. Lund.
Stone, L. 1955. *Sculpture in Britain: The Middle Age.* Edinburgh.
Sullivan, E. 1914. *The Book of Kells.* London.
Trésors des Princes Celtes. 1987. Utställningskatalog. Paris.
Tuulse, A. 1968. *Romansk konst i Norden.* Stockholm.
Uppåkra-rikedomar ur jorden. 1998. Utställningskatalog. Lunds Universitets Historiska Museum. Tomelilla.
Vang Petersen, P. 1991. Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. Detektorfund og danefæ fra perioden 1966-1988. Mortensen, P & Rasmussen, B. M. (red.): *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til stat i Danmark,* 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Viborg.
– 1996. Danefæ 1996. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1996. Köpenhamn.
Wilson, D. M. 1955. An early Viking Age grave from Källby, Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 1955. Lund.
– 1960. The Fejø Cup. *Acta Archaeologica* XXXI.
– 1964. Anglo-Saxon ornamental metalwork 700-1000 in the British Museum. London.
Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder.* Köpenhamn.

Muntliga källor

Birgit Arrhenius, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholm.
Lars T. Bengtsson, Bergström Instrument AB, Lund.
Ragnar Hall, Zoologiska institutionen, Lund.
Eva Rystedt, Klassiska institutionen, Lund.

Förkortning

LUHM-Lunds Universitets Historiska Museum.

Fynden i centrum, s. 201–220.

Vikingatidens likarmade spännen

Johan Callmer

Equal-armed brooches from the Viking Age

The detector finds of equal-armed brooches of Viking Age types from Stora Uppåkra are classified and compared to the North European material. The equal-armed brooches are important for the demonstration of continuity in the 9th century at Uppåkra. Only the finds of Islamic dirhams can indicate continuity in a similar way. Equal-armed brooches are five times as frequent as oval brooches from the 9th century. This suggests, for Uppåkra as for some other regions of Scandinavia, variations in dress customs from the standards derived from the Birka graves. The vast majority of the equal-armed brooches belong to well-known standard types. Many of these types have a predominantly East Scandinavian distribution. Equal-armed brooches are still used in the 10th century, but as in other parts of Southern Scandinavia, trefoil and round brooches become more frequent. The study of the finds makes it possible to discuss connections with West European equal-armed brooches which were very important for the development of some of the dominant series. A scrutiny of the ornamentation shows us important early Borre-like elements on some types of equal-armed brooches. This makes it possible to see the development of this later dominant style as gradual, beginning before the middle of the ninth century.

Johan Callmer. Institut für Ur- und Frühgeschichte, Humboldt-Universität zu Berlin, Hausvogtplatz 5-3, D-10117 Berlin, Deutschland.

Likarmade spännen och dräkten

Likarmade spännen från vikingatiden har uppfattats som tredje spänne i den vikingatida dräkten. I hängselkjolen, den vikingatida kvinnans prestigedräkt, var det bärande spänneparet ovalspännen. De likarmade spännena är inte tänkta att bäras i detta plagg. Flertalet forskare menar att det likarmade spännet hållit samman ett överplagg (mantel eller sjal) (Hägg 1971:142). Hur enahanda klädedräkten varit på olika håll i Skandinavien är naturligtvis en mycket svår fråga att avgöra eftersom källäget är så varierande. Dräktlämningar finns i jordfästningsgravar och dessa träffar vi nästan bara på i Birka. Den utomordentligt höga frekvensen av likarmade spännen i synnerhet i Östskandinavien gör en benägen att visa återhållsamhet med att generellt överföra dräktmodet i Birka till olika regioner i Skandinavien. Likarmade spännen har också burits separat utan att kombineras med ovala spännen. Vilka funktionella roller de haft och vilken social signal de burit vet vi ännu inte. I Uppåkra är de likarmade spännena under äldre vikingatid så talrika i förhållande till de ovala (5:1) att vi även för dräkten på denna plats bör räkna med variationer och att de likarmade spännena haft en mer komplex roll än vad Birkagravarna visar oss.

Fyndmängd och fyndens karaktär

Från boplatsen vid Stora Uppåkra föreligger 30 fynd av likarmade spännen från vikingatiden. Sannolikt är dock antalet här representerade exemplar något mindre. Det bör röra sig om ca. 26 eller 27 spännen. Liksom det stora flertalet senvendeltida och vikingatida smyckefynd från

Stora Uppåkra rör det sig här så gott som uteslutande om fragment av spännen. Endast ett litet spänne (l. 5.6 cm) är bevarat i sin helhet. Fragmentens största mått ligger mellan 1.8 och 5.6 cm. Mer än hälften av fragmenten har mått i intervallet 3.0-4.0 cm (17 st). Flertalet spännen är sönderbrutna så att de utgör mellan en tredjedel (12 st) och två tredjedelar (7 st) av ett helt spänne. Mindre delar av spännen (<1/3) kommer nästan alltid från mycket stora spännen. Bakom denna uppdelning av spännena ligger en viss princip nära sammanhängande med de likarmade spännenas tredelade form (mycket ofta tre romber på rad). Ovala spännen delas upp annorlunda, ofta följande listverket, vilket resulterar i mindre bitar (här ligger flertalet bitar i intervallet 2.0-3.0 cm). Sönderbrytningen av spännena bör åtminstone delvis ses som ett första moment i en återanvändning av metallen.

Fynden av likarmade spännen från Uppåkra utgör liksom för många andra artefaktkategorier en våldsam tillväxt av materialet från Skåne och Sydskandinavien. I en statistisk undersökning från 1989 (Hedeager Krag 1994) räknas med endast 5 likarmade spännen från Skåne och totalt från Danmark/Skåne med 28 exemplar (en mycket stor del från Bornholm). Från Skåne förelåg redan då avsevärt fler i samlingarna (minst 12) och fram till Uppåkraundersökningarnas början fanns 15 kända exemplar. I stort sett innebar således ökningen en tillväxt på knappt 200%. Från övriga Sydsverige är inget fynd känt från Halland medan 4 föreligger från Blekinge. Avsevärt större antal finner vi i Småland och på Öland. Detta förhållande har otvetydigt sin bakgrund i olika gravseder i regionerna.

De likarmade spännena från vikingatiden är viktiga eftersom de bättre än andra fyndkategorier utom möjligen de arabiska mynten belägger 800-talet på Uppåkraboplatsen. De ovala spännena ger som redan nämnts endast en svag täckning av 800-talet med bara ca. 10 fragment från kanske endast 4 eller 5 exemplar mot minst 53 fragment av 900-talstyperna. Även övrigt fyndmaterial från 800-talet är föga talrikt. Detta gäller också de relativt sett föga talrika fynden från ca. 725-800 e. Kr. Detta står i viss kontrast till de mycket mer talrika äldre och yngre fynden och måste spegla kvantitativa förändringar i bruket av smycken eller i sättet att återanvända smyckemetallen eller en kombination av dessa två faktorer.

Den kronologi som används här utgår från perioderna vendeltid 550/600-800 e. Kr. och vikingatiden 800-1050 e. Kr. Eftersom vikingatiden är en historiskt definierad period är det arkeologens uppgift att klargöra vilket arkeologiskt material som kan dateras till tidsavsnittet. Alternativet är att lämna det historiska periodsystemet och skapa ett nytt system helt avhängigt av det arkeologiska materialets egenskaper. Att både sträva efter att fasthålla vid beteckningen vikingatid och att omdatera dess början till 700-talets tidigare del är ett fundamentalt misstag. Helt annorlunda förhåller det sig med vendeltidens början, ett kronologiskt begrepp som hör nära samman med det arkeologiska materialets förändringar och saknar direkta samband med en strikt historisk periodisering.

Bakgrunden för de vikingatida likarmade spännena

Under loppet av 700-talet förändras uppsättningarna med kvinnosmycken i Skandinavien på ett genomgripande sätt. De äldre, ur folkvandringstida former utvecklade spännekategorierna, försvinner nästan helt och av dessa äldre spännen är det endast ryggknappsspännena som ännu tillverkas ca. år 800. Kortlivade former är de djurformade spännena, både ryggprojicerade och profilprojicerade, som åter försvinner vid 800-talets början (Ørsnes 1966:158 ff.). Betydligt mer långlivade är ovalspännena som först utvecklas under 700-talets första hälft. Ungefär samtidigt börjar tidiga exempel på likarmade spännen att uppträda. De är emellertid ovanliga och först under århundradets andra hälft blir de något mer talrika. Det rör sig här om små (sällan över 7 cm långa men förhållandevis breda, 2.5-3 cm, typer) spännen med en särpräglad ornamentik - såväl figurativ som nonfigurativ - i övergångstidens stil, dvs. sen stil III/E och gripdjursliknande figurer (jfr. Almgren 1955). Dessa likarmade spännen är framförallt företrädda i Östsverige men det finns också fynd från västra Sverige och det föreligger enstaka exemplar från Norge och Danmark. Totalt är ett trettiotal så-

dana spännen kända. Ett par av dessa spännetyper har knoppformat mittparti och visar därigenom en viss likhet med en del samtida kontinentala likarmade spännen. Det är således sannolikt att ett visst inflytande - dock i princip indirekt - utövas av kontinentala former på den inhemska smyckeproduktionen.

Som det säkert med rätta har hävdats kan också ett mera direkt inflytande från kontinentala likarmade spännen iakttagas på vikingatidens skandinaviska spännen (Arrhenius 1973; Callmer 1998). Under 700- och 800-talet använder befolkningen i nuvarande norra Frankrike, Belgien och Nederländerna bland andra typer av dräktspännen inte sällan likarmade spännen (Hübener 1972). Kronologin för dessa spännen är i detaljerna osäker på grund av att lösfynd dominerar materialet och att i övrigt flertalet kommer från svårdaterade boplatskontexter. Bland dessa likarmade spännen som sällan mäter mer än 5 cm finns sådana med kronformigt förhöjda mittpartier. Armarna är ofta utformade som regelbundet rombiska fält eller som asymmetriska romboida fält med rundad profil som kan gå över i en tydlig droppform. Ornamentiken är i regel icke figurativ men djurhuvuden kan förekomma. Dessa kontinentala likarmade spännen ger mycket av förutsättningarna för stora grupper av den äldre vikingatidens likarmade spännen i Skandinavien. Detta samband är starkare än sambandet mellan de vikingatida spännena och de likarmade spännena med ornamentik i övergångstidens stil (jfr. ovan). Detta betyder dock inte att det förstnämnda sambandet utesluter det sistnämnda. Utan betydelse för utvecklingen av de större exemplaren av likarmade spännen är säkert inte de sena ryggknappspännena som överallt i Skandinavien utom på Gotland försvinner under loppet av 800-talets första hälft. Utformningen av ryggknappspännenas fot, bruket av mindre, lösa knoppar och den stora centrala knappen med påsatt välvd krona har alla ett otvetydigt samband med utformningen av många av de tidiga, stora likarmade spännena från vikingatiden.

För de vikingatida likarmade spännena som helhet finns ingen väl utarbetad systematik. Ett enkelt och för Birka-materialet speciellt avpassat system har presenterats av Aagård (1987). Trots sina kvaliteter är detta system alltför begränsat för att kunna användas här. En systematik bör eftersträva en täckning av hela det kända materialet. Jag använder ett tidigare i utdrag publicerat system (Callmer 1977:70 ff.) men har valt att i stället för sifferkoder använda typnamn härledda från fynd av typiska exemplar. Petersens ofta använda system (1928) har också det stora brister eftersom det inte inbegriper en lång rad typer som saknar representanter i Norge men är vanliga i Syd- och Östskandinavien. Där möjlighet finnes anknyts dock till Petersens typer.

Av de i Uppåkra funna exemplaren av vikingatida likarmade spännen tillhör flertalet tre med de kontinentala likarmade spännena mycket nära besläktade grupper av typer. Samtliga tre grupper förekommer mycket talrikt i östra Skandinavien. Endast få fynd är kända från Väst- och Sydskandinavien. Senare års starkt ökade fyndmängd ssk. från Danmark visar dock att de varit väl företrädda även där. Denna bild förstärks genom Uppåkrafynden. Bristen på fynd hänger sannolikt nära samman med bristen på gravfynd från 800-talet i materialet. Detta i sin tur är resultatet av det i nästan hela Sydskandinavien förhärskande gravskicket med brandgravar utan större hög som har mycket dåliga förutsättningar att bevaras i ett odlingslandskap samt de "vanliga" boplatsernas fattigdom på bronsfynd.

Valstagruppen

Den av de tre grupperna som kanske står närmast de kontinentala likarmade spännena är den så kallade Valstatypen eller snarare gruppen eftersom flera olika former förekommer (jfr. Ambrosiani *et al.* 1994:60 ff.) (Fig. 1). En övergång mellan de kontinentala typerna och denna

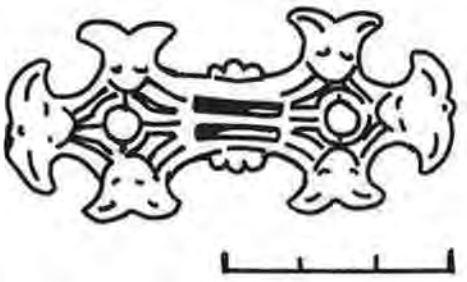

Fig. 1. Huvudtypen inom Valstagruppen.

Fig. 2. Spänne tillhörande Valstagruppen U 5164. 1:1.

typ erbjuder kanske ett litet likarmat spänne från Nordre Gjulem, Rakkestad, Östfold, Norge (UOC 15586). Valstagruppens alla spännen har romboida armar och ett rektangulärt mittparti. Mittpartiet har två ca. centimeterlånga, längsgående fåror och på utsidorna sitter centralt på var sida ett tredelat utskott. De romboida armarna har något konkava sidor med kantföljande band. Centralt på var arm sitter en rundel med dubbel kontur som förbinds med mittpartiet genom ett rakt, dubbelt band. Armarnas tre fria spetsar bär alla ett inåtblickande djurhuvud. Huvudena är alla enfaceprojicerade och har hornliknande, lätt svängda öron.

Minst 16 exemplar av denna grupp förutom ett fynd från Uppåkra (U5164) (Fig. 2) är hittills kända från Skandinavien, Finland/Baltikum (2 st) och nordvästra Ryssland (2 st). Inte bara Östskandinavien är representerat (6 st) utan även Västskandinavien (2 st) och Sydskandinavien (4 st). Gjutformar har påträffats både i Hedeby och i Birka. Två särpräglade korsformiga spännen från grav 1079 i Birka har otvetydigt mycket nära anknytning till dessa likarmade spännen (Arbman 1943:448). Korsarmarna motsvarar väl armarna på det likarmade spännet. Storleken ligger för Valstagruppen mellan 5 och 6 cm. Detta är ytterligare en beröringspunkt med de västeuropeiska spännena. Utan tvivel tillhör Valstaspännena en tidig del av vikingatiden. I sju av de föreliggande gravfynden ingår spännena i kombinationer framför allt med pärlor och kammar som tillhör tiden kring 800 och 800-talets första hälft. Detta gäller också grav 1079 i Birka. Endast ett fynd, grav 2 i Sandanger, Gursken, Sande, Möre og Romsdal, Norge (HMB 10772) kan antyda en något yngre tidsställning. Valstagruppen är en under ett relativt kort skede av äldre vikingatid inom det kustbundna handelsnätverket tillverkad och distribuerad smyckeform. Flera fynd kommer just från betydande handelsplatser.

Hodnelandtypen

Ett fragment av Hodnelandtypen (Petersen 1928 Fig. 59) tillhör också de tidiga likarmade spännena med mycket tydlig anknytning till västeuropeiska likarmade spännen (U3422) (Fig. 3 och 4). Tidsställningen är den samma som för Valstagruppen. Inom denna typ består mittpartiet av en nästan cirkelrund platta med en stor, välvd knopp. Armarna vidgar sig jämnt ca. en centimeter, varefter bredden reduceras till hälften. På detta avstånd sitter armens korsformiga ändparti. Liksom på Valstaspännena ligger här en rundel centralt på ändpartiet som också har dubbla, kantföljande band. På eponymexemplaret från Hordaland är armens tre fria korsändar utdragna åt sidorna, vilket ger dem ett utseende något liknande Valstatypen. På Uppåkraexemplaret avslutas den inre delen av armarna av en knopp på var sida ute vid kanten och en mellan dessa knoppar löpande, dubbel list. På det norska exemplaret finns också dessa knoppar men man har dessutom satt in ytterligare en knopp mellan dem. Typen är mycket ovanlig och är tidigare förutom det norska exemplaret bara känd från ett exemplar på norra Jylland. Det norska exemplaret kommer från en icke sakkunnigt undersökt, men, av allt att döma, pålitligt gravfynd med ett ovalspänne av typen Petersen 27 och ett litet rektangulärt spänne utan dekor (även detta

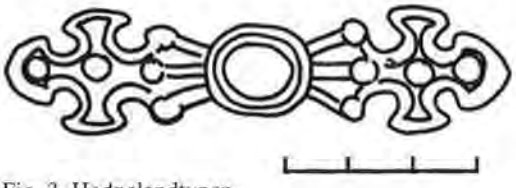

Fig. 3. Hodnelandtypen.

Fig. 4. Spänne av Hodnelandtyp U 3422. 1:1.

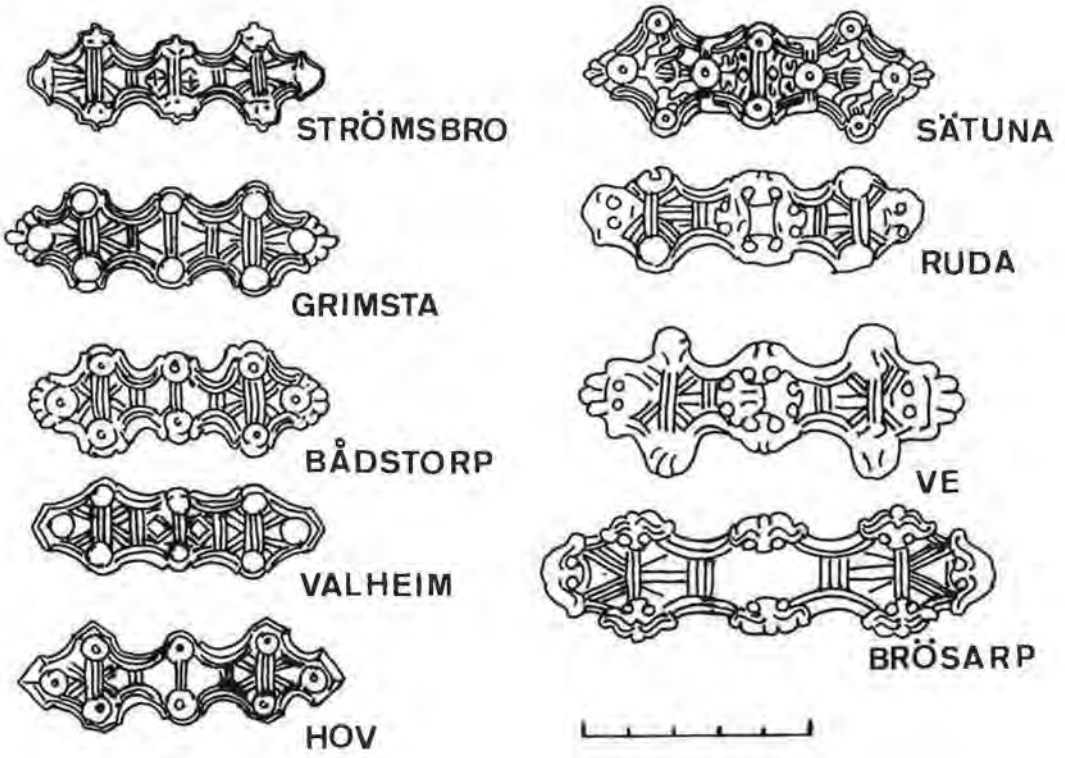

Fig. 5. Den äldre Ljönesserien.

en nära länk till det västeuropeiska smyckemodet). Ett par pärlor i fyndet ger ej ytterligare hållpunkter för tidsställningen. Det danska fyndet omfattar däremot pärlor från vikingatidens äldsta del (Ramskou 1950:137).

Den äldre Ljönesserien

Det största antalet likarmade spännen från Stora Uppåkra tillhör Ljönestypen eller snarare gruppen (Petersen 1928 Fig. 58; Jansson 1972). Inte mindre än 13 exemplar kan räknas hit. Denna grupp likarmade spännen är känd från mer än 150 exemplar från hela Skandinavien. Det rör sig främst om fynd från östra Skandinavien. Från Norge och Danmark (förutom Bornholm) är bara 14 exemplar kända.

Gruppen är anmärkningsvärt enhetlig med relativt små variationer i storlek och i ornamentiken. Det stora flertalet exemplar har en längd av mellan ca. 6.5 och 8 cm (6.3-8.6 cm). Spännenas form är uppbyggd av tre nästan likstora, romboida plattor (mittplattan något mindre) satta i rad på en tänkt längdaxel. Rombernas sidor är lätt konkava. Samtliga typer har en dekor av dubbla lister i enkla entrelacmönster. Något samband med växtornamentik finns sannolikt inte (jfr Arrhenius 1973:108). Utgående från såväl ornamentik som storlek kan två olika serier urskiljas. Som det kommer att klargöras nedan finns det anledning att kalla dem den äldre och den yngre serien.

Den äldre seriens exemplar (Fig. 5) mäter mellan 6.3 och 7.2 cm i längd. Det stora flertalet spännen mäter under 7 cm. Den rombiska mittplattans bredd är avsevärt mindre än armarnas. Skillnaden är mindre i den yngre serien. Ornamentiken består på armarna av en tredelad, bandformig list satt vinkelrätt mot spännets längdaxel. Under denna ligger två bandformiga, delade lister i varandra motställda bågar. Dubbla lister löper på tvären över spännet vid mittpunkten och i gränszonen mellan spännets mittstycke och armarna. Utmed spännets kanter ligger i över-

Fig. 6. Spänne av Strömsbrotyp U 165. 1:1.

gången från mittplattan till armarna och ut mot armarnas spetsar halvmånformade banddekorationer. Med knoppar eller enfacemasker på de tre romboida plattornas åtta fria spetsar bildar dessa halvmånar (eller "bananer") spännets ytterkanter. Det rombiska mittstyckets fria fält på båda sidor om det över mitten löpande tvärbandet kan antingen vara helt utan ornamentik eller ha en inskriven, rombisk figur med ett kors på var sida. Detta är utan tvekan ett element direkt övertaget från de västeuropeiska likarmade spännenas ornamentik.

Fyra exemplar från Uppåkra tillhör den äldre serien. Ett av dessa är en variant av Strömsbrotypen (U165) (Fig. 6) som har frontalt sedda djurhuvuden (masker) på rombernas fria spetsar. Denna typ har också inskrivna romber med kors i de två mittersta fälten på spännet. Uppåkraexemplaret skiljer sig från typexemplaret genom att djurhuvudena ersatts av flacka rundlar med tre utmed kanten inskrivna cirkelsegment. Strömsbrotypen är tidigare känd i åtta exemplar från Mellansverige (även Birka), södra Norrland, Öland, Fyn och Finland. Av de fyra fyndkombinationerna framgår att Strömsbrotypen är tidig. I eponymfyndet ingår eldstålsformiga hängsmycken och ett ryggknappspänne (Yngström 1942). Pärlorna i kombinationerna har tydlig dominans av segmentpärlor, vilket torde visa på en datering till tiden strax före 800 och 800-talets första fjärdedel.

Två andra spännefragment tillhör Grimstatypen som i stället för masker uppvisar runda

Fig. 7. Spänne av Grimstatyp U 3862. 1:1.

Fig. 8. Spänne av Sätuntyp U 3396. 1:1.

och välvda, gjutna knoppar och vid spännets två yttersta spetsar små markerade flikar (U3862) (Fig. 7). Typen är tidigare endast känd från Östskandinavien (7 st, varav 3 i Birka), Finland (1 st) och Ryssland (1 st). Liksom Strömsbrotypen gör Grimstatypen ett tidigt intryck. Ett gravfynd från Lovö har två skandinaviska mynt och en stor majoritet huggna rörpärlor (Petré 1987:68) vilket skulle kunna betyda en lite senare tidsställning för just detta fynd än för Strömsbrotypen.

Ett fragment från Uppåkra tillhör den ovanliga Sätunatypen, som måste uppfattas som nära besläktad med den äldre serien inom Ljönesgruppen (U3396) (Fig. 8). Form och storlek överensstämmer väl med andra typer i serien medan dekoren både på armarna och på mittstyckets fält är annorlunda. Endast den dubbla tvärlisten över spännets mittpunkt är den samma. Sätunatypen har haft löst påsatta knoppar och förutom de åtta vanliga positionerna finns det en rund knoppbas vid övergången mellan mittstycke och arm. Armens fält uppvisar en rudimentär, rundad och strierad djurkropp med två extremiteter. Mittstyckets två ornamentfält har enfacesedda djurhuvuden. Dessutom ligger två djurextremiteter på var sida vid mittstyckets ytterkanter. Sätunatypen är endast känd tidigare med ett exemplar i Mellansverige.

Förutom de här nämnda typerna bör det framhållas att Bådstorptypen med lösa knoppar står mycket nära Grimstatypen (Fig. 5). Den är känd i sju exemplar (6 st i Sydskandinavien och 1 st i Östskandinavien). Tidsställningen är sannolikt ungefär densamma om än en viss antydan om en något yngre datering finns. För att fullständiga bilden av den äldre serien inom Ljönesgruppen skall också två spännen från Rogaland i Norge, som konstituerar Valheimtypen (Fig. 5), nämnas. Typen står den nyssnämnda Grimstatypen mycket nära. Tydligt sena drag uppvisar Hov-

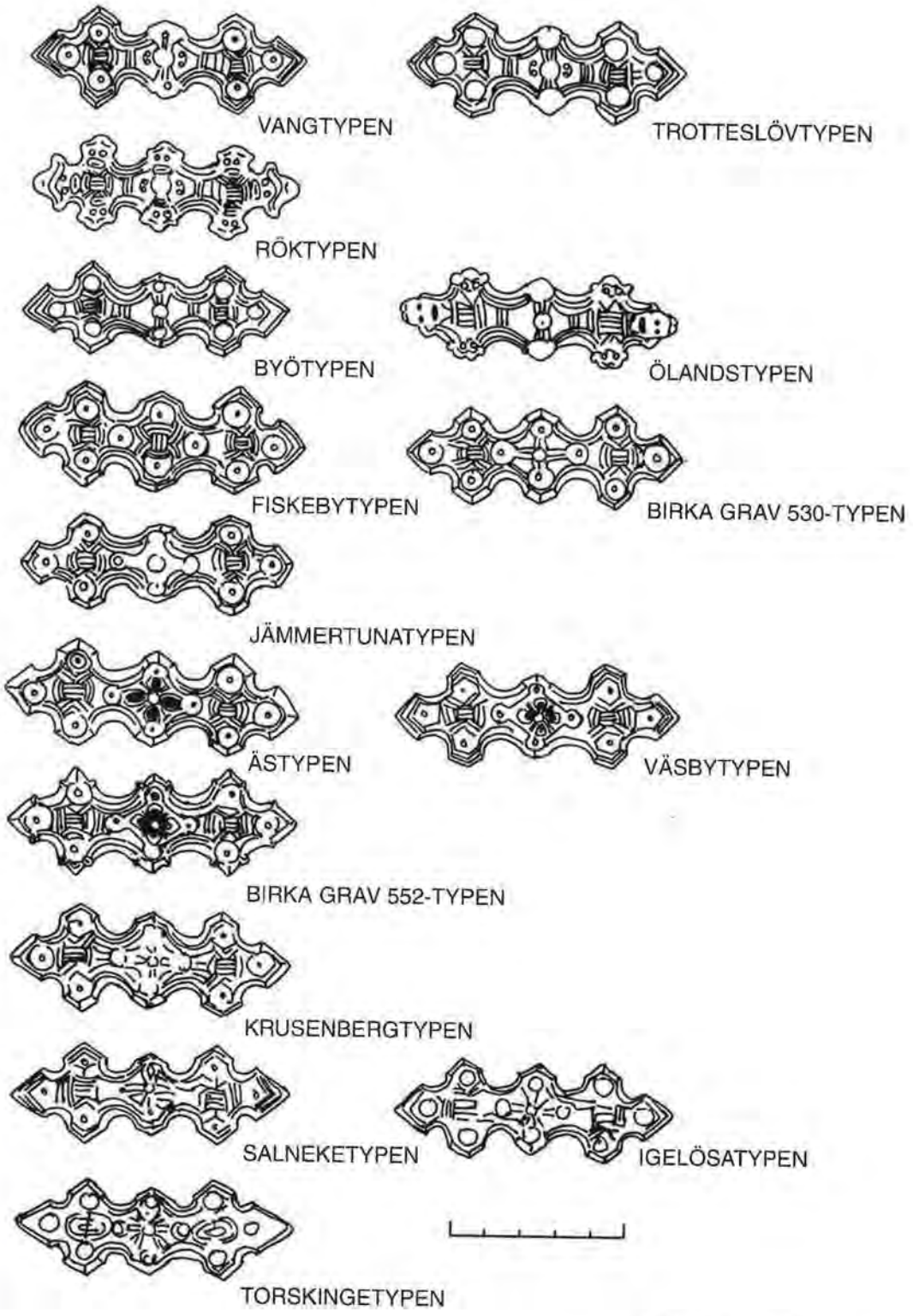

Fig. 9. Den yngre Ljönesserien.

typen (1 exemplar i Norge) (Fig. 5). Armarnas tre spetsar är triangulärt takformiga och de halvmåneformade banden utmed sidorna har ändrats till kantföljande band. Storleken är >7 cm. Samtliga dessa drag är karaktäristiska för den yngre serien inom Ljönesgruppen. Typen har tillverkats i betydande antal i Ribe (fynd av gjutformar). Dateringen torde här ligga något senare än för Strömsbro-, Grimsta- och Bådstorptyperna.

Till sist finns det en liten sidoserie med tre varandra mycket närstående typer som skiljer sig från den äldre huvudserien genom att uppvisa mycket stora enfacemasker vid spännets ändar samt fyra masker på spännets mittstycke. Samtliga tre typer har också en längd som överstiger huvudseriens (> 7.2 cm). Rudatypen har runda, gjutna knoppar på armarnas sidor (Fig. 5) medan Vetypen (Fig. 5) har rundovala plattor. Kvalitetsmässigt avsevärt bättre är Brösarpstypen (Fig. 5) som uppvisar tre masker på var arm och endast två fasta masker på mittstycket. Maskerna har långa, mjukt svängda hårtofsar, bred nos och glosögon, således drag som ofta förknippas med Borrestilen (jfr. nedan). Mittpartiet har haft en lös, pånitad krona vilket utan tvivel är ett sent drag.

Den yngre Ljönesserien

Flertalet fynd av likarmade spännen tillhörande Ljönesgruppen i Uppåkra tillhör den yngre serien (Fig. 9). Den yngre serien är utom i ett mindre antal detaljer identisk med den äldre. Medan den äldre serien på armarna hade ett tredelat band som löpte i rät vinkel mot längdaxeln, uppvisar den yngre serien centralt ett tredelat band parallellt med längdaxeln. Bandet täcks av en ring av dubbelt band. Två varandra motställda dubbla, svängda band ligger inflätade under det tredelade bandet och över ringen. Ett par viktiga drag har också nämnts i samband med Hovtypen ovan: den triangulärt takformiga utformningen av armarnas spetsar, kantföljande band i stället för halvmåneformade avlånga "bananer" utmed kanterna. Endast ett fåtal spännen mäter under 7 cm (majoriteten >7.2 cm).

En distinkt underserie är glasögonserien med

Fig. 10. Spänne av Fiskebytyp U 958. 1:1.

glasögonliknande dekorelement på mittplattans fält. Dessa spännen tillhör ett tidigt avsnitt av den yngre serien. De uppvisar också ett tredelat tvärband över spännets mittpunkt likt den äldre seriens mönster. Denna talrika underserie (minst 20 exemplar) är över huvud taget inte representerad i Uppåkra. Säkert tillhör också en rad liknande typer som alla saknar fasta eller pånitade kronor en äldsta fas av den yngre serien. Två spännefragment ibland Uppåkrafynden måste räknas till Fiskebytypen (U958, 5261) (Fig. 10). På samma sätt som glasögonserien visar Fiskebytypen ett tredelat tvärband över spännets mittpunkt. Liksom på armarna ligger tvärbandet över två mot varandra ställda bandbågar, samtidigt som de täcks av en bandring. Den sistnämnda löper under de två bågarna. Spännena har haft löst påsatta knoppar. Typen är relativt ovanlig och tidigare blott känd i två exemplar från Östergötland (Lundström 1970: 140) och Gotland. Det östgötiska eponymfyndet antyder en datering till mitten och andra hälften av 800-talet, dock ej dess slut. Det ena Uppåkraexemplaret avviker i några detaljer från typexemplaret.

Det finns all anledning att uppfatta tillverkningen av Ljönesgruppen som en produktion inom en ganska snäv krets tillverkare över en period av ca. 100 år. Implicit har vår framställning redan förmedlat en sådan uppfattning. Vi kan följa denna process i en rad successiva steg. Den vidare utvecklingen innebär att mittpartiet förses med en lös, pånitad krona. Det är på nuvarande forskningsståndpunkt mycket svårt att ha en uppfattning om detta i realiteten innebär att spännen med löst pånitad krona är nästan samtida med Fiskebytypen och glasögontyperna eller klart yngre. Det förstnämnda förefaller mera sannolikt. Lösa, pånitade kronor på likarmade

Fig. 11. Spänne av Ästyp U 3801. 1:1.

Fig. 13. Spänne av Krusenbergtyp U 3409. 1:1.

spännen liksom på andra spännen som ovalspännen är definitivt något som inte tillhör det allra äldsta vikingatida skiktet. De tidigaste exemplen torde dock ligga redan före mitten av 800-talet (se nedan). För Ljönesgruppen innebär introduktionen av lösa kronor att alla former utan krona går ur produktion. Efter någon tid börjar man också tillverka spännen med en fast krona.

I Uppåkramaterialet finns två fragment tillhörande Ljönesspännen med lös krona (U3409, 5262). Det rör sig dels om ett mittparti som saknar krona (lossbruten) och dels om en lös krona. De kan inte närmare klassificeras till typ eftersom flera viktiga attribut tillhör delar av spännena som nu saknas. Däremot har vi ett nästan helt bevarat exemplar med lös krona som kan bestämmas (U 3809) (Fig. 11). Ästypen uppvisar en mycket enkel utformning av de på sena typer i regel med flera takformiga lister prydda spetsarna på spännets armar. Knopparna har varit löst påsatta. Typen är känd i minst 11 exemplar från östra Mellansverige, Öland, Småland och Värmland. De fåtaliga fyndkombinationerna (pärlor och kammar) tyder på en datering till 800-talets mitt. Ett mera fragmentariskt exemplar i Uppåkra kan föras till typen Birka grav 552 (U5243) (Fig. 12). Denna liknar Ästypen men i vinklarna på de takformiga spetsarna på spännets armar sitter spetsiga utskott. Birkagraven har en fyndkombination med ett spänne av sen Berdaltyp. Typen är tidigare bara känd genom ett fynd i Ryssland och två fynd från Birka.

Tre fynd från Uppåkra tillhör typer med kronor gjutna i ett stycke med spännena. Ett exemplar tillhör Krusenbergtypen med mycket kraftig krona (U3409) (Fig. 13). Knopparna på armarna är inom denna typ alltid lösa och takformen på armarnas spetsar svagt markerad (inga extra lister). Allt detta gör att vi även om spännena med fast krona måste placeras i slutet av Ljönesgruppens produktionstid så är det här snarast att överväga en placering i början av slutfasen. Krusenbergtypen är känd i minst 17 exemplar. Fyndkombinationerna (11 st) ger dateringar till 800-talets mitt och andra hälft. De två typerna Salnecke och Igelösa kan skiljas från varandra genom att den förstnämnda har lösa knoppar medan den sistnämnda har massiva knoppar (U182, 3390) (Fig. 14 och 15). Båda spännena har kronor gjutna i ett med spännet men avsevärt mindre framträdande än på Krusenbergtypen. Salnecketypen är känd i sju exemplar medan Igelösatypen finns representerad med minst 14 stycken. Fyndkombinationerna visar

Fig. 12. Spänne av Birka grav 552-typ U 5243. 1:1.

Fig. 14. Spänne av Salnektyp U 182. 1:1.

Fig. 15. Spänne av Igelösatyp U 3390. 1:1.

utom i två fall (yngre dateringar) på en datering till andra hälften av 800-talet.

Ljönesgruppen visar som här beskrivits en rad successiva förändringar och produktionen upphör sannolikt ungefär samtidigt som de tvåskaliga ovalspännena Petersen 51 och 52 nästan helt ersätter en rad äldre former (Jansson 1972). Att detta speglar en omorganisation av hantverket är sannolikt.

Söderbytypen

Medan de här redan behandlade spännena alla uppvisar likheter med de kontinentala likarmade spännena är det anmärkningsvärt hur smyckeformen av andra (?) hantverkare snabbt förändras på ett mycket självständigt sätt. En av dessa är Söderbytypen (Fig. 16). I många avseenden påminner den om 900-talets likarmade spännen. Redan storleken (7.9-8.2 cm) ger ett sent intryck. Armarnas bredaste punkt har förskjutits mot spännets mitt så att deras form närmast blir droppformad. Vid spännets ändar ligger vardera en stor, dominerande enfacemask (även detta i regel ett sent drag). Maskens ögon är runda och nosen stor och platt. I en mjuk s-linje faller en hårtofs ner på var sida om ansiktet. Det finns dessutom ett band på var sida som faller ner från huvudet. Små spetsiga öron sticker upp på hjässan. Direkt motställda dessa masker är två liknande masker som ligger på mittstycket med hjässan mot spännets runda mittknopp. Dessa masker har kortare och rakare hårtofsar. Det finns också vid kanten på spännets bredaste punkter på armarna vardera en mask med blott en mot spännets ände svängd hårtofs. Samtliga dessa huvuden är givna en hals som efter hand blir allt bredare. Dessa halsar anknyter direkt till ett par extremiteter med gripande fötter som virvelformat ligger placerade mitt på spännearmarna. En av dessa fötter griper om ett av banden som faller ner från huvudet vid spännearmens ände. För symmetrins skull är även en gripande fot inlagd på andra sidan. Halsarna och extremiteterna har en infattningslist, men är i övrigt enkelt strierade. Typen är tidigare känd från Danmark (Jylland) och Östsverige (Öland, Östergötland, Birka 4 ex.), Åland och Ryssland. Dateringen är avsevärt tidigare än typologiska överväganden ger vid handen. Den ligger entydigt (6 fyndkombinationer) vid mitten av 800-talet. I Uppåkra har vi två fragment som sannolikt kommer från ett och samma spänne (U1328,

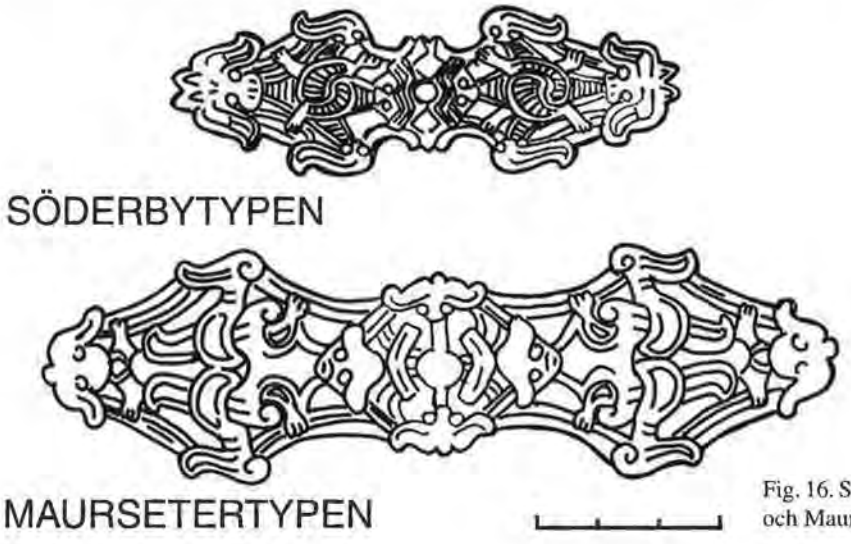

Fig. 16. Söderbytypen och Maursetertypen.

Fig. 17. Spänne av Söderbytyp U 1328, U 5421. 1:1.

5421) (Fig. 17). Det anmärkningsvärda med spännena av Söderbytypen är djurfigurernas stora likhet med utvecklad Borrestil. Klindt Jensen och Wilson (1965:48 f.) har tidigare med hänvisning till Borreliknande djurfigurer i Hoenskatten velat datera denna stils början redan till 800-talets mitt. Detta är knappast övertygande men däremot finns det goda skäl att hävda att flera av Borrestilens viktiga element redan uppträder före 800-talets mitt. Ett annat exempel på en typ av likarmade spännen med starka Borreliknande element (både masker och djurfigurer i övrigt) är den avsevärt större (11.5-12.3 cm) Maursetertypen (Fig. 16). I detta fall antyder en del fyndkombinationer (två av fem) en datering redan till 800-talets första hälft.

Den äldre vikingatidens stora likarmade spännen

Trots sin särprägel tillhör Maursetertypen en talrik grupp stora (>10 cm) likarmade spännen som synes tillhöra första halvan av 800-talet och århundradets mitt. Endast några få typer hör till det sena 800-talets former. Heterogeniteten är stor och det rör sig om upp till ett tjugotal serier, flertalet dock med bara en typ. Variationerna i dekor och ornamentik är utomordentligt stor. Många av dessa typer är bara kända i ett exemplar och endast från fyndplatser i Norge. Nästan alla spännen av dessa typer som påträffats i Sverige tillhör däremot typer som räknar minst tre kända exemplar. Endast en typ är hittills med sin utbredning begränsad till Sverige och Ryssland. Detta förhållande antyder en särpräglad, i huvudsak västskandinavisk produktion för en del av dessa typer vid sidan om andra som tillverkats och distribuerats över hela Skandinavien. De östskandinaviska fynden kommer med få undantag på ett anmärkningsvärt sätt från politiska centra, handelsplatser och deras närmaste omgivningar. I Uppåkra finns inte mindre än sju fragment av dessa spännen. Alla utom två fragment tillhör Fittjaserien (Fig. 18). Denna serie som är den på exemplar rikaste (totalt är ett 40-tal exemplar kända) räknar åtta typer plus en miniatyrversion och en mycket närstående sidoserie om två sinsemellan mycket lika typer (därav också en miniatyr). Samtliga typer i Fittjaserien har droppformade armar och ett runt eller rundovalt mittstycke. Över armar och mittstycke ligger ett listverk bestående av tre romber med starkt konkava sidor. Runda plattor för löst påsatta eller fasta knoppar finns vid spännets ändar, vid vardera kanten på armarnas bredaste punkt samt vid mittplattans periferi där den gränsar till armarna och där en tänkt lodlinje över spännets mitt skär periferin. På detta sätt finns det tio sådana runda plattor på varje spänne. Mellan de runda plattorna ligger det element påminnande om låga Napoleonhattar utmed kanterna. I själva verket består dessa av en triangel med "bananer" på var sida sammanbundna med en lätt svängd bandformig bas. Fälten innanför rombernas listverk och mellan detta och spännets kanter är försedda med djurornamentik. På armarna upptages de två paren sidofält av en och samma djurfigur. I sidofälten närmast mittstycket ligger djurens huvuden upp mot spännets mitt. De är små, närmast ormliknande men försedda med en kraftig hårtofs. Hals och midja är bandformiga, medan överkroppen är kraftig, rundad och försedd med tretungade vimplar à la stil III/E. En griparm fattar om hårtofsen. I sidofälten ut mot armarnas ändar ligger bakkroppen, ibland med tydlig spiral men, i stort sett utformad på samma sätt som överkroppen, plus en bit av den bandformiga midjan. I de rombiska mittfälten på armarna ligger två liknande djurhuvuden med hårtofsarna fallande över varandras halsar. I mittplattans rombiska fält finner vi en bandflätning exakt motsvarande den vi finner på armarna på den yngre Ljönesserien (jfr. ovan). De fyra sidofälten på mittplattan har par av bågformigt böjda kroppselement med vardera en griparm. Detta är seriens ornamentala grundkoncept som efter hand förenklas. Särskilt de rombiska fälten på armarna får en ornamentik bestående av blott två motställda bandbågar.

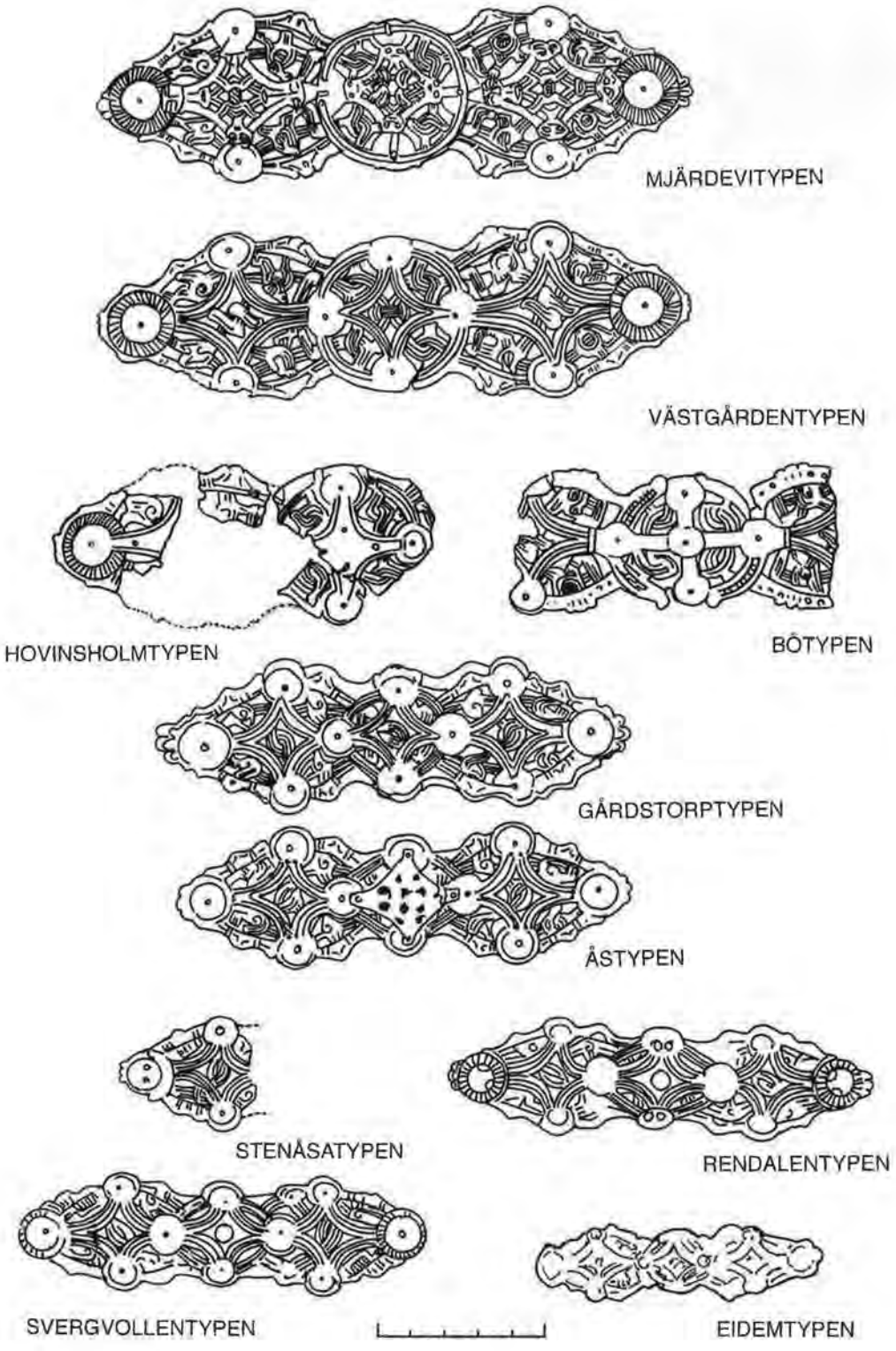

Fig. 18. Fittjaserien.

Fig. 19. Lös krona till spänne av Mjärdevityp U 3025. 1:1.

Liksom på många andra typer av vikingatida smycken är trots dessa förenklingar det ursprungliga konceptet levande för de hantverkare som tillverkat spännena, även sena förenklade sådana. Detta är ett starkt argument för kontinuitet i produktionen och för en begränsad krets av producenter.

I Uppåkramaterialet är fyra typer tillhörande denna serie representerade. Flera typer uppvisar lösa, gjutna, genombrutna ornamentplattor som täcker de rombiska fälten. En sådan rombisk platta med djurhuvud och symmetriskt uppbyggda bandformiga kroppar har hittats vid Uppåkra (U3025) (Fig. 19). Den har tillhört ett spänne av typen Mjärdevi. Mjärdevitypen och den närstående Västgårdentypen är otvivelaktigt tidiga representanter för denna serie. De är stora (>17 cm) och har en mycket omsorgsfullt utförd ornamentik. Mjärdevitypen, som tidigare är känd i tre exemplar (Birka, Östergötland och Bornholm) har pånitade plattor medan Västgårdentypen saknar det. Två av fyndkombinationerna tyder på en datering till 800-talets första hälft medan den tredje skulle kunna antyda mitten av århundradet. Två små fragment från Uppåkra är sannolikt bitar av ett spänne av Västgårdentypen (små avvikelser i ornamentiken från

Fig. 20. Spänne av Västgårdentyp U 577, U 3262. 1:1.

Fig. 21. Spänne av Åstyp U 1046. 1:1.

Mjärdevitypen) (U577, 3262) (Fig. 20). Denna typ har också den en markant östlig utbredning med vardera ett fynd i Jämtland, egentliga Finland, Södermanland, Småland och Blekinge. Sannolikt är de två fragmenten i Uppåkra från samma exemplar. Dateringen torde vara den samma som för Mjärdevitypen.

Spännen i den mellersta storleksgruppen i Fittjaserien har en längd av 13-14 cm. De har alla den nämnda förenklade ornamentiken i de rombiska fälten. I Uppåkramaterialet finns en stor del av ena armen av ett spänne av Åstypen (U1046) (Fig. 21). Den har liksom en del typer av ovalspännen från mitten och andra hälften av 800-talet snodda prydnadstrådar av silver på ornamentikens lister. Från Uppåkra finns också en gjuten krona till mittromben på ett spänne av denna typ (U748). Det kan möjligen röra sig om samma spänne. Typen är tidigare känd i minst tio exemplar (5 i Norge, 2 i Uppland, 2 i Småland och ett från Öland. Den mycket snarlika Gårdstorptypen saknar silvertrådar och pånitade plattor. Gårdstorptypen kan ligga redan i 800-talets första hälft medan Åstypen snarare tillhör århundradets andra hälft. Gårdstorptypen är känd från Birka och Öland i vardera ett exemplar.

Till de stora likarmade spännena från 800-talet hör också Tromstypen (Petersen 1928 fig. 64) (U4896) (Fig. 22 och 23). Det rör sig om ca. 13.5 cm stora och närmast jämnbreda spännen (bredd 3.5-5.0 cm). Ornamentiken visar samma principer som Ljönes- och Fittjatyperna med tre romber i rad. Här är armarnas romber mycket starkt konkava medan mittromben har raka sidor. Armarnas rombspetsar består av enfacemasker med kraftigt markerade ögonbryn och

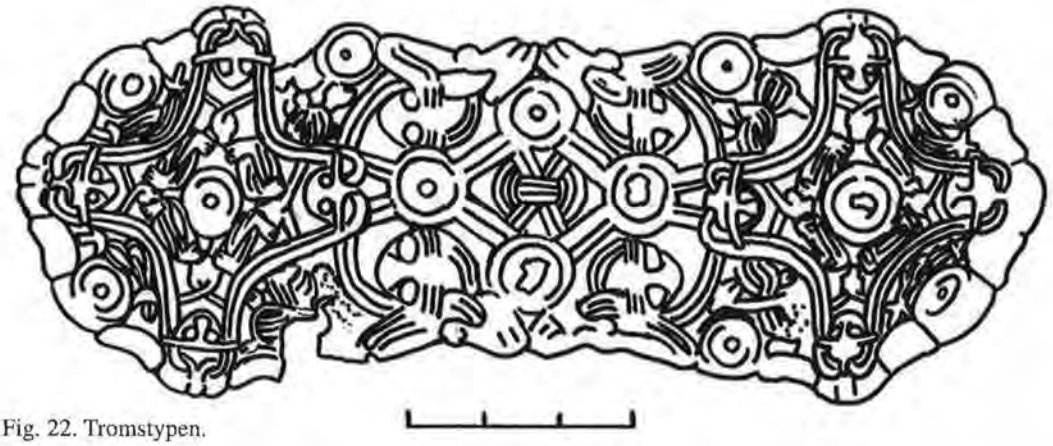

Fig. 22. Tromstypen.

sidorna bildas av de från hjässan nerfallande hårtofsarna. I rombens mitt ligger en rund platta med en lös knopp. Runt knoppen ligger fyra par extremiteter grupperade med enkla djurhuvuden emellan. Mycket likartade dekorationer finns på de rombiska ryggfälten på ovala spännen av typen Petersen 37. Armarnas kanter bildas av hjässorna på rombernas djurhuvuden och mellan dem av runda knopplattor flankerade av halvmånar (eller "bananer"). I fälten mellan kanten och romben ligger utåt änden två par starkt förenklade djur och inåt spännets mitt gripdjur med kraftiga bogar och länder. Ute vid spännets kant ligger också vid övergången arm till mittparti runda knopplattor. Mittromben är avsevärt mindre än armarnas romber och når således inte ut till spännets kant. Rombspetsarna är försedda med runda knopplattor. I fältet innanför romben ligger en bandfläta precis som på armarna på spännen i den yngre Ljönesserien och på mitten på Fittjaseriens spännen. Fälten mellan mittromben och kanten har fyra enfacemasker med runda ögon, breda nosar och lång hårtofs som bildar en del av spännekanten. Ovanför hjässan ligger på vart huvud en treflikig stil III/E-vimpel. Tromstypen är den mest talrikt representerade typen av de stora likarmade spännena av 800-talstyp. Inte mindre än 18 exemplar är kända (Irland 2 st, Norge 9 st - varav 3 från Troms fylke, vilket givet namnet -, 2 från Uppland, 3 från Småland och 2 från Skåne). Gjutformar är kända från Åhus och Birka. Dateringen av denna typ är sannolikt 800-talets mitt. Antalet fyndkombinationer är dock med hänsyn till de många exemplaren få (5 st).

Till denna grupp stora likarmade spännen från äldre vikingatid måste vi också räkna ett stort fragment (sannolikt ca. 1/3 av spännet), som till formen har stora likheter med Tromstypen (U3889) (Fig. 24). En uppskattning ger en total längd på ca. 14 cm och en bredd på ca. 4.5-5 cm. På den bevarade delen ligger två par gripdjur i en ganska symmetrisk disposition. Djuren är alla orienterade i smyckets längdriktning och ligger med huvudena mot spännets mitt. Samtliga djur har trekantigt huvud och kort hals. Över- och underkroppen består av två varandra

Fig. 23. Spänne av Tromstyp U 4896. 1:1.

Fig. 24. Likarmat spänne U 3889. 1:1.

motställda bågformade och längsstrierade element avslutade med en griparm. Midjan är smal och bandformig liksom svansen. Det yttre paret griper med en fram- och en bakfot i listverket och med de andra två extremiteterna i varandra. Av det andra paret saknas en del av överkroppen och huvudena. Här griper endast en bakfot om ramen medan den yttre framfoten griper om denna bakfot. De inre bakfötterna griper så om varandra. Ornamentfältets ram består av en ganska smal, dubbel list. Ungefär där spännets yttre fjärdedel börjar ligger hjärtformade bandkringlor och vid spännets ändar ytterligare kringlor och möjligen vimplar. Centralt är ett ovalt fält utsparat på änden. Ornamentiken liknar mest Vestre Borgetypen (Petersen 1928 Fig. 74), men saknar helt dess listverk och kartuscher.

Av flera skäl är spännet intressant. Tekniskt sett liknar det de ovan anförda närstående typerna med tygavtryck och hak (dvs. gjutgodset har hållit fast den undre formhalvan). Detta är vanligt på likarmade och ovala spännen från äldre vikingatid. Godset är normalt med avseende på tjockleken. Spännets dekor saknar som påpekats listverk som delar ytan i mindre fält. Masker saknas också vid ändarna. Dessa drag finns separat eller i kombination på alla andra kända, stora likarmade spännen från äldre vikingatid (utom på ett i alla avseenden säreget norskt exemplar). Även om ornamentiken är tydlig är det märkbart att i synnerhet utformningen av djurfigurerna erbjudit hantverkaren svårigheter. Utförandet är i detaljerna osäkert och skiljer sig mycket märkbart från standardtyperna med deras mycket säkert konciperade och elegant utförda ornamentik. Det förefaller därför sannolikt att producenten varit en skicklig gjutare men en person som inte sysslat så mycket med djurornamentik. Åtskilligt annat har ju gjutits som till exempel hjalt och knappar till svärd och där finns en tydlig övergång till smyckevärlden med de hjaltformiga spännena. Troligen ligger ett sådant förhållande bakom detta spännes egenheter.

Till de likarmade spännena måste vi också räkna U5621 (Fig. 25). Det tillhör Stora Köpingetypen och är tidigare känt genom ett fynd i Skåne, ett på Själland och ett i Birka. Formen är nästan rektangulär men spännet är något bredare på mitten. Det har en enkel, symmetriskt disponerad geometrisk ornamentik bestående av en central tvärstrierad remsa flankerad av fält med snedstreck. Vid ändarna ligger tre oregelbundna rundlar. Spännets ornamentik skulle kunna användas som argument för en nära anknytning till kontinentaleuropeiska rektangulära spännen. Närmare paralleller finns emellertid inte och antalet fynd i Skandinavien tyder snarare på att typen är skandinavisk. Ett indirekt samband med västeuropeiska former är dock sannolikt. Dateringen är mycket osäker men sent 700-tal förefaller mest sannolikt.

Fig. 25. Likarmat spänne U5621. 1:1.

Övergångstyper från 800-tal till 900-tal

Under 800-talets sista tredjedel förändras produktionen av likarmade spännen och nya former börjar uppträda. De riktigt stora spännena börjar försvinna och formerna uppvisar ofta tre Borremasker på var spännearm och mittpartiet består av en rund eller rundoval, pånitad krona eller en imitation därav. Kronan har enkla mönster av flätade band och raka lister. Djuren på spännearmarna är ofta till skillnad från huvudena svåra att analysera. Det är karaktäristiskt att enfacemaskens två hårtofsar vid spännets ändar fattas av detta djurs griparmar. Storleken ligger på 10-11 cm (ett undantag når 12 cm). Dessa spännen bildar Daletjernkåsaserien med åtta olika typer (Fig. 26). Flertalet typer är dock endast representerade av ett exemplar. Serien visar på ett kort och intensivt förändringsskede i produktionen av de likarmade spännena som mycket tydligt pekar framåt mot 900-talets typer. Ifrån Uppåkra har vi ett litet fragment med just ett sådant karaktäristiskt huvud på spännearmens ände (U677) (Fig. 27). Serien är känd från Öland i ett osäkert gravfynd.

I Uppåkramaterialet finns ett stort fragment (mittparti och delar av armarna av ett likarmat

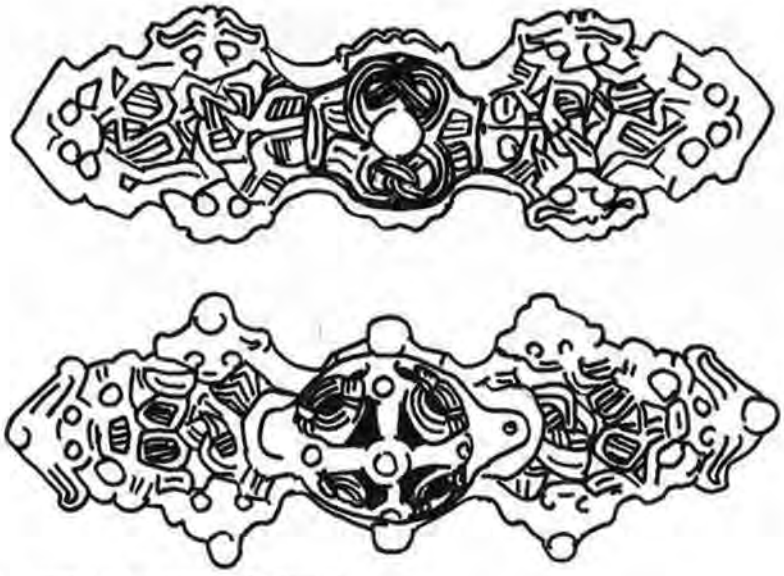

Fig. 26. Två exempel på spännen tillhörande Daletjernkåsaserien.

spänne som i mångt och mycket liknar den nyssnämnda serien. Mittpartiet är kronliknande, runt och med ett kors av lister och med låga knoppar (U530) (Fig. 28). På armarna ligger starkt förenklade masker ute vid randen. Själva armarnas ornamentik är geometriserad och består av korta linjer, ofta parallella och i grupper. Typen är tidigare helt okänd och utförandet måste betecknas som för hela kategorin likarmade spännen ovanligt enkelt och grovt. I detta fall är det befogat att föreslå att det rör sig om en lokal imitation, kanske tillverkad på platsen själv. Dateringen borde sammanfalla med förebildernas datering.

900-talets likarmade spännen

Medan likarmade spännen förblir mycket vanliga smycken i stora delar av Sverige under 900-talets första hälft och mitt blir de under detta århundrade mer ovanliga både i Norge och Danmark-Skåne-Bornholm. Senare års undersökningar har dock tydligt visat att vi har en viss andel likarmade spännen vid sidan om de betydligt mera talrika treflikiga och runda spännena också under 900-talet. I Uppåkra har vi i god överensstämmelse med detta mönster två fragment av 900-talsformer vid sidan av de 26 äldre fragmenten.

Ett av dessa sena fynd av likarmade spännen i Uppåkra tillhör Göbergatypen (U2769) (Fig. 29 och 30). Dessa spännen är små (mellan 6 och 7 cm långa). Själva spänneformen är en förenklad version av det nya koncept som utvecklades under slutet av 800-talet som vi sett. Spännets mittparti utgörs av en liten, massiv krona (fast) med en lite större central knopp flankerad av fyra mindre. Armarna är svagt rombiska med

Fig. 27. Spänne av Daletjernkåsaserien U 677. 1:1.

Fig. 28 . Likarmat spänne U 530. 1:1.

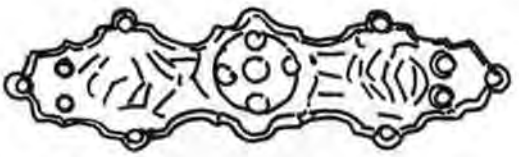

Fig. 29. Götbergatypen.

rudimentära enfacemasker på de tre fria spetsarna. En knopp mitt på huvudenas hjässa är också karakteristisk. Huvudena vid spännets ändar har samma uppåtsträckta armar som Daletjernkåsaserien fast starkt förenklade. Själva ornamentiken på armarna är bara några streck. De tio tidigare kända fynden är huvudsakligen från Mellansverige (3 från Birka) men ett är från Småland och ett möjligen från Västergötland. För närvarande är det svårt att ge en snävare datering inom 900-talet. Det rör sig dock inte om århundradets början utan snarare dess mitt.

Det andra sena likarmade spännet i Uppåkra tillhör den mest talrika serien likarmade spännen under 900-talet, Öbbestorpserien (Fig. 31). Det rör sig om spännen med en längd av 8-9 cm (8.2-9.6 cm). Formen består av en rund, gjuten krona med enkla flätmönster, spiraler eller knoppar centralt. I undantagsfall finns djurextremiteter. Spännets armar är lätt rombiska med något konkava sidor. Ornamentiken består av ett djurhuvud vilande med hjässan mot spännets mitt och två djurkroppar liggande symmetriskt i två mot varandra ställda bågar. Var djurkropp har en griparm, bogspiral och bandformig avslutning. Spännets ände är alltid försedd med ett djurhuvud och två griparmar som ligger upp mot örontrakten. Armarnas övriga två ändar kan antingen ha runda plattor för lösa knoppar eller enfacemasker med två hårtofsar. Inte mindre än 22 olika typer kan urskiljas och antalet kända exemplar är mer än 150 (talrikaste typen räknar 28

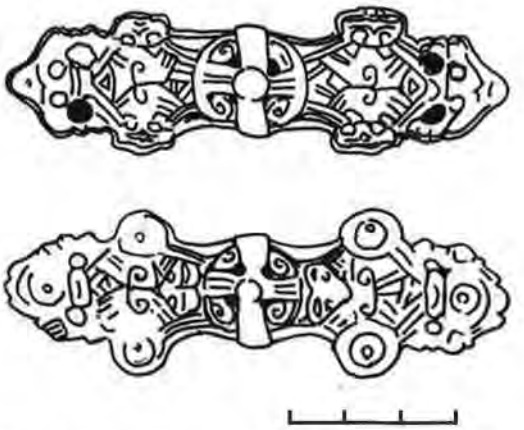

Fig. 31. Två exempel på spännen tillhörande Öbbestorpserien.

exemplar). Utbredningen är markant östlig med endast två exemplar kända från Norge och med ett fåtal fynd i Danmark och Skåne. Uppåkra exemplaret kan tyvärr inte bestämmas riktigt säkert till typen eftersom endast mittknoppen är bevarad (U4055) (Fig. 32). Dateringen är 900-talet utom dess sista fjärdedel. Därefter går de likarmade spännena tillsammans med flertalet av de övriga vikingatida smyckeformerna ur bruk. Däremot fortsätter imitationer av skandinaviska likarmade spännen att tillverkas i Finland.

Två avvikande spännen: ett nordiskt och ett västeuropeiskt

Vid sidan av dessa typiska vikingatida likarmade spännen finns det ytterligare två fynd som formellt måste räknas till denna kategori. Först har vi ett helt intakt spänne med en längd av 5.6 cm och en bredd av 3.5 cm (anmärkningsvärt bred) (U3632) (Fig. 33). Spännet är helt platt och saknar således krona eller annan framträdande mittmarkering. Liknande spännen är

Fig. 30. Spänne av Götbergatypen U 2769. 1:1.

Fig. 32. Likarmat spänne av Öbbestorpserien U 4055. 1:1.

Fig. 33. Likarmat spänne U 3632. 1:1.

Fig. 34. Likarmat spänne av västeuropeisk typ U 3143. 1:1.

kända i ett par exemplar från Danmark och Skåne. De är alla korta (<6 cm) och förhållandevis breda (längden är mindre än dubbla bredden). Ornamentiken är helt symmetrisk (utom ett fåtal detaljer). De dominerande ornamentikelementen på detta spänne är två identiska djurfigurer med starkt stiliserade kroppar. Figurerna ligger med hjässorna vid spännets ändar. Huvudena är typiska enfacemasker tillhörande Borrestilen. Nosen är stor och rundad och ögonen stora och lätt droppformade. På båda sidor om dessa masker hänger långa hårtofsar ner. Själva kroppen är närmast bandformig (men ej helt), hästskoformat böjd och tvärstrierad. Från denna kropp löper på båda sidor smalare, helt bandformiga kroppsdelar korsvis över spännet. Centralt på spännet ligger en i mitten genombruten romb. Ute vid spännets kant ligger dessutom på var sida vid mittzonen ett profilprojicerat djurhuvud i något som närmast är Jellingestil. Som helhet liknar ornamentiken ganska mycket ornamentiken på 900-talets treflikiga och runda spännen. Dateringen är otvivelaktigt 900-tal. Som helhet avviker detta och närstående spännen så avsevärt från flertalet likarmade spännen från 900-talet att vi måste förstå dem som produkter från en särpräglad produktionskrets. Detta understryks tillika av deras begränsade utbredning i Skandinavien. Samexistensen av Borrestil och Jellingestil på samma föremål är emellertid ett generellt fenomen och ställer relevansen för dessa stilbegrepp i många fall i tvivelsmål.

Det sista exemplaret som ska nämnas här är också starkt avvikande från huvudserierna (U3143) (Fig. 34). Spännet har varit avsevärt mindre än det stora flertalet likarmade spännen (4.0 cm rekonstruerad längd och bredd 1.4 cm). Formen är regelbundet rektangulär och mittpartiet är upphöjt i en båge. Ca. två tredjedelar av spännet är bevarade. Ett smalt fält vid spännets ände är avskiljt med en rak list. På spännets översida finns spår av ornamentik men utan tvivel har spännet bearbetats så att delar av de ursprungliga dekorationerna har tagits bort (bleck, filigran och granulation?). Spännet är av silver. Liknade spännen är kända från Nordvästeuropa vilket säkert också är spännets ursprungsområde. Några fynd av liknande spännen kommer från Sydskandinavien. Minst två är från Hedeby och ett från Själland. Närbesläktad är också en liten grupp med fjärilformat utsvängda ändar. Den hör hemma inom samma område. Dateringen torde vara mitten av 800-talet till början av 900-talet.

Utbredning

Fyndmaterialet i Stora Uppåkra kommer från en mycket stor yta. Hela denna yta har inte varit bebodd med samma intensitet under hela tiden Uppåkra varit bebyggt. Det är otvivelaktigt så att vissa rumsliga förskjutningar av själva bebyggelsen inträtt under den långa tidsrymd som boplatsen existerat. Det är en mycket angelägen uppgift att skilja ut olika tidsavsnitt som jämförs sinsemellan. Det är mycket negativt när olika tidsavsnitt blandas med varandra som så ofta var fallet med Helgöundersökningarnas resultat. För järnåldern är urskiljandet av 100-årsskikt en realistisk målsättning. Med de likarmade spännena med en nästan total dominans för 800-talsformer är det möjligt att markera ett hundraårsskikt. En kartering av fynden ger mycket intressanta iakttagelser. Fynden kommer från tre begränsade områden med undantag av två exemplar som

intar ett intermediärt respektive perifert läge (Fig. 35). Den nordvästra svärmen omfattar ca två hektar medan både den sydvästra och den östra ligger inom en yta under en hektar. Frågan är nu förstås hur dessa anmärkningsvärt skarpa koncentrationer ska tolkas. Tendensen måste först jämföras med intensiteten i sökningar inom olika delar av boplatsområdet. De bör naturligtvis också ställas mot övriga distinkta 800-talsfynd. Av allt att döma kommer en sådan jämförelse att ge en något mindre skarp polarisering. Sannolikt kommer dock 800-talsfynden vara ganska begränsade i utbredning och relativt sett är de inte så talrika. Det följande 900-talet förefaller ha en långt större representation både spatiellt och numerärt. Det kan inte helt uteslutas att koncentrationerna delvis speglar speciella aktiviteter som gjuteri med användning av gamla spännen. Ännu vet vi emellertid för lite om gjuteriaktiviteterna i Uppåkra under olika perioder. Det är heller inte sannolikt att detta kan ge en generell förklaring till den snäva utbredningen av dessa 800-talsfynd.

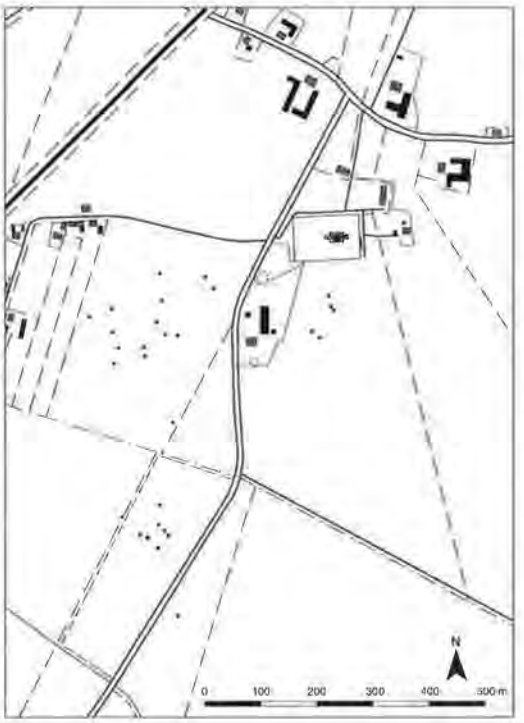

Fig. 35. De likarmade spännenas utbredning på Uppåkraboplatsen

Uppåkraboplatsen är en mycket viktig plats med överregional betydelse genom järnåldern men den har en speciell egen puls. Den ingår förvisso i ett samspel och i konkurrens med andra liknande platser. Därför är det naturligt att svängningar förekommer. Ett mångsidigt studium av dessa variationer ger vissa inblickar i Sydskandinaviens historia före historien.

Sammanfattning

De likarmade spännena från vikingatiden är ett i Uppåkramaterialet viktigt inslag i synnerhet för att belägga en bred kontinuitet också för 800-talet. De identifierade typerna är med obetydliga undantag skandinaviska standardtyper som uppträder över stora delar av Skandinavien. Uppåkraspännena tillhör i stort sett en östlig krets. Detta framgår inte minst av de talrika Ljönespännena men också Fittjaserien och andra pekar på samma förhållande. Detta är en viktig ny iakttagelse som först den stora materialtillväxten genom Uppåkrafynden gjort möjlig.

Endast i två fall kan man på goda grunder överväga en lokal produktion av likarmade spännen i Uppåkra. Det rör sig i det ena fallet om en ganska grov kopia och i det andra om en tekniskt välgjord men i ornamentiken osäkert utförd produkt. Det går inte att utesluta att också andra spännen tillverkats på platsen men då måste vi tänka oss en annan typ av verksamhet. Antingen har det rört sig om kopiering av utifrån införskaffade standardsmycken eller om besök av producenter tillhörande en begränsad krets av tillverkare. På en central boplats som Uppåkra är detta senare alternativ alls icke osannolikt om än icke som heltäckande förklaring. Det första alternativet förefaller mindre sannolikt annat än som unikum. Sannolikt har dock flertalet kommit till Uppåkra som färdiga produkter genom utbyte och handel.

Samtliga likarmade spännen i Uppåkra utom det importerade västeuropeiska exemplaret är som sagt ordinära serieproducerade bronsspännen av samma slag som burits av en betydande del av befolkningen över hela Skandinavien. Exemplaren har inte detaljstuderats för att fastställa spår av förgyllning men tidigare undersökningar visar att långt ifrån alla spännen varit förgyllda. I

sig visar 800-tals spännena i Uppåkra knappast på någon särskilt hög status. Smycken av silver och guld från äldre vikingatid är utomordentligt fåtaliga i fynden och inskränker sig nästan uteslutande till hals- och särskilt armringar i skattfynd. Den ovan nämnda Hoenskatten ger dock en viss antydan om att också andra smycken tillverkats i guld och silver under äldre vikingatid om än dessa smycken är nästan helt okända för oss. Under 900-talet blir silversmycken betydligt vanligare även om fynden i gravar är mycket ovanliga. Bland dessa finns också likarmade spännen. Mest praktfullt är det till drygt hälften bevarade spännet från Jelec i Ryssland. Från Skandinavien finns endast mindre fragment av sådana silverspännen (mest mittknoppar). Inget silverexemplar är ännu känt från Uppåkra.

Referenser

Aagård, G. 1984. Gleicharmige Spangen. *Birka*, II:1. Stockholm.

Almgren, B. 1955. *Bronsnycklar och djurornamentik vid övergången från vendeltid till vikingatid*. Uppsala.

Ambrosiani, B. & Gajdukov, P. G. & Nosov, E. N. & Jansson, I. 1994. Pervaja nachodka skandinavskoj ravnoplečnoj fibuly tipa Val'sta na Rusi. *Archeologičeskie vesti*, 3. Sankt Petersburg.

Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Text*. Stockholm.

Arrhenius, B. 1973. Gjutformar och deglar påträffade i Birka. Birka. *Svarta Jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970-71*. B. Ambrosiani m. fl. (Riksantikvarieämbetet, Rapport C1). Stockholm.

Callmer, J. 1977. *Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800-1000 A.D.* Lund.

– 1998. Archaeological sources for the presence of Frisian agents of trade in Northern Europe ca. A.D. 700-900. *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes*. Neumünster.

Hedeager Krag, A. 1994. Dragtudviklingen fra 8. - 10. Årh. e. Kr. i Sydskandinavien. *Lag*, 5. Aarhus.

Hübener, W. 1972. Gleicharmige Bügelfibeln der Merowingerzeit in Westeuropa. *Madrider Mitteilungen*, 12. Madrid.

Hägg, I. 1971. Mantel och kjortel i vikingatidens dräkt. *Fornvännen*, 66. Stockholm.

– 1974. *Kvinnodräkten i Birka. Livplaggens rekonstruktion på grundval av det arkeologiska materialet*. Uppsala.

Jansson, I. 1972. Till dateringen av vikingatidens ovala spännbucklor. En granskning av fyndkombinationerna. *Tor*, 14. (1970-71). Uppsala.

Klindt Jensen, O. & Wilson, H. 1965. *Vikingatidens kunst*. København.

Lundström, P. 1965. *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping*, II. Stockholm.

Petersen, J. 1928. *Vikingetidens smykker*. Stavanger.

Petré, B. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö*, Del 3. Stockholm.

Ramskou, T. 1950. Viking Age cremation graves in Denmark. *Acta archaeologica*, XXI. Copenhagen.

Yngström, E. 1942. Fynd från två högar på Strömsbrogravfältet. *Från Gästrikland*, 1941. Gävle.

Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. København.

Samtliga teckningar av författaren och samtliga foton av Bengt Almgren, LUHM.

Fynden i centrum, s. 221–224.

Zwei wikingische Modeln aus Stora Uppåkra

Torsten Capelle

Two Viking Age patrices from Stora Uppåkra

The article presents two patrices. The first is rectangular with characteristic details from the Borre style dated to the end of the ninth century or to ca. 900. It may have been used to make part of a composite mould. The other one is round with a pattern close to the Terslev style. The type is dated to the end of the tenth century or around 1000. Thin gold and silver sheet metal may have been pressed over it to form a base for filigree and granulation work. The two patrices do not belong to the metal waste from Stora Uppåkra as they are not damaged. Instead they are a good indication that production of ornaments of high quality and great value was carried out at the place, which means that there was a demand for such things there or in the neighbourhood.

Torsten Capelle, Seminar für Ur- und Frühgeschichte, Domplatz 20-22, D-48143 Münster.

Auch wenn die bei weitem meisten Funde von Uppåkra bisher nur durch ihre Streuung beziehungsweise Ballung auf der etwa 40 ha großen Anhöhe mit einander verbunden sind und ihnen ein weiterer Kontext damit zunächst fehlt, so sind manche Stücke doch heute schon von erheblicher Bedeutung für die Charakterisierung des Platzes - nicht zuletzt auch im Hinblick auf dessen Beziehung zum mittelalterlichen Lund.

Dazu gehören zwei - unabhängig von einander gefundene - Modeln des 9. und 10. Jahrhunderts mit erhaben gestaltetem Relief (auch als Patrizen bezeichnet), die einen großen Aussagewert haben, da solche auch sonst aus der weiten wikingischen Welt zu den Seltenheiten zählen, obgleich inzwischen Produktionsstätten für feinere Metallobjekte vielerorts nachgewiesen worden sind. Doch handelt es sich dabei in der Regel nur um Ansammlungen von Bruchmetall für Recyklingzwecke, um Halbfertigprodukte sowie um Gußformen(fragmente) als Zeugnisse für die Verarbeitung von Buntmetall für lokalen oder auch zuweilen überregionalen Bedarf an alltäglichen Zierstücken.

Modeln sind dagegen stets ein Hinweis auf die Herstellung von prätentiösem Schmuck aus Silber oder Gold beziehungsweise auf qualitätvolle Serienerzeugnisse. Das macht auch gerade die Bedeutung der beiden Funde von Uppåkra aus, denn für die damit arbeitenden Kunsthandwerker müssen entsprechende Absatzmöglichkeiten vorhanden gewesen sein. Zwar muß es solche nicht zwingend am Ort selbst gegeben haben, da durchaus auch mit mobilen Fein- oder Goldschmieden zu rechnen ist, doch deutet die große Zahl der Funde (Hårdh 1998) immerhin auf eine auch in der Wikingerzeit nennenswerte Besiedlung hin. Vor allem aber zeigen die auffallend vielen Bruchmetallstücke, daß diese ganz offensichtlich systematisch gesammelt worden sind, um sie wieder zu verwerten. Das darf insgesamt wohl dahingehend gedeutet werden, daß in der Tat in Uppåkra die Verarbeitung von Bunt- und Edelmetallen in größerem Umfang stattgefunden hat.

Der ältere, 39 mm lange rechteckige flache Model aus Bronze (U 3255) - ein Detektorfund 1998 - zeigt ein tief eingeschnittenes flächendeckendes Muster, das im wesentlichen aus einem knotenartig gebündeltem Abschnitt eines Flechtbandornamentes besteht (Abb. 1). Das Motiv gehört zum festen charakteristischen

Abb. 1. Model im Borrestil von Stora Uppåkra. Vorder- und Rückseite. Photo: Bengt Almgren. M 1:1.

Abb. 2. Model einer Terslevvariante von Stora Uppåkra. Vorder- und Rückseite. Photo: Bengt Almgren. M 1:1.

Bestandteil des Borrestils (Petersen 1931) und erlaubt daher eine Datierung des Stückes in die zweite Hälfte des 9. Jahrhunderts oder unmittelbar danach. Vergleichbare Motivabschnitte sind im namengebenden Fund von Borre vertreten (Wilson & Klindt-Jensen 1966:Taf. XXVII). Eine umlaufende gewölbte Leiste bildet den begrenzenden Rahmen, das heißt das Zierfeld ist geschlossen und sollte in dieser Form verwendet werden. Das ist bemerkenswert, weil es sich dabei nicht - wie bei Fertigprodukten eigentlich üblich - um ein mehr oder weniger vollständiges Tierornament handelt. Vermutlich wird daher mit diesem Model nur eine Teilfläche ausgeschmückt worden sein, der weitere mit Hilfe zusätzlicher Modelabschnitte angegliedert oder hinzukomponiert wurden.

Bei einer solchen Verwendungsweise ist der Model allerdings weniger geeignet für die Herstellung von Preßblechen, da solche im Norden stets auf einem einzigen Model gepreßt wurden. Vielmehr wird es sich eher um ein Formmodel handeln, wie es etwa für die Merowingerzeit hinreichend belegt ist (Vierck 1971). Damit ließen sich komplette oder zusammengesetzte, gleich aussehende Gußformen anfertigen, die Serienproduktionen erleichterten. Dafür spricht in diesem Falle auch die Tatsache, daß sich an den beiden Schmalseiten des Models jeweils ein starker, heute etwas verbogener und lädierter Arretierungshaken befindet; diese ermöglichten eine genaue Anpassung an weitere Formelemente. Vielleicht war dafür auch die auf der Rückseite belassene hohe Gußnaht - etwas schräg in Längsrichtung verlaufend - nützlich, die gleichsam einer besseren Handhabung dienen konnte.

Der zweite wesentlich früher gefundene Model (U 524) ist ebenfalls aus Bronze (Abb. 2). Er ist rund mit einem Durchmesser von 34-35 mm und zur Mitte hin aufgewölbt. Die Rückseite ist plan. An der inneren Kante des umlaufenden begrenzenden Wulstes sind mehrere Beschädigungen in Form von schmalen Durchbrüchen vorhanden. Ob diese Defekte an den dünnsten und damit empfindlichsten Stellen bereits bei der Herstellung oder erst beim Gebrauch des Models entstanden sind, kann nicht festgestellt werden. Nicht auszuschließen ist auch eine nachträgliche Strapazierung durch häufige aggressive Verlagerung in der Pflugschicht aus der er stammt. Wann auch immer diese Durchbrüche zustandegekommen sind, die Nutzbarkeit des Models wird, zumindest bei behutsamer Verwendung, dadurch nicht wesentlich beeinträchtigt worden sein.

Das aus starken abgeflachten Leisten um ein rhombisches Zentrum mit einer kleinen zentralen Eintiefung bestehende Muster setzt sich aus zwei Elementen zusammen. Zum einen handelt es sich um ein großes Quadrat mit leicht eingezogenen Seiten, dessen spitze Ecken bis auf den umlaufenden Rand reichen. Zum anderen ist damit verwoben ein zweiteiliges an das Zentrum angebundenes, über je zwei Viertel des Models führendes Knoten- oder Schlaufenornament, das in gleicher Anordnung jeweils um die vier Seiten des Quadrates geschlungen ist. Direkt vergleichbare Fertigprodukte, die prinzipiell sowohl als Fibeln (einzeln und auch paarig getragen) als

Abb. 3. Terslevmodel von Lund. M 1:1.

auch als Anhänger gearbeitet sein können, gibt es nicht, doch immerhin nahestehende Beispiele etwa aus einem Schatzfund von Klein-Roscharden im nordwestlichen Niedersachsen (Gandert 1951). Lediglich durch eine symmetrische Führung des Schlaufenbandes und zusätzlicher Betonung der Quadratecken davon abweichend, sind die nach einem dänischen Schatzfund (Johansen 1912) benannten Terslevfibeln (in Form gegossener Imitationen auch als ‚gesunkenes Kulturgut' bekannt), die in vielen chronologisch gut fixierten Funden aus der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts und um die Jahrtausendwende belegt sind (Capelle 1968: 80 ff.). Mit diesen zeitgleich wird auch der neue, als Terslev-Variante zu bezeichnende Modelfund von Stora Uppåkra sein.

Von besonderem historischen Interesse ist in diesem Zusammenhang, daß dadurch eine unmittelbare Verknüpfung von Uppåkra und Lund aufgezeigt werden kann. Denn aus Lund (Capelle & Vierck 1975) ist seit langem ein echter Terslevmodel bekannt (Abb. 3), der erweist, daß dort in gleicher Manier Pretiosen geschaffen wurden. Auch aus dem nicht weit entfernten Malmö liegt ein runder, jedoch etwas größerer und mit einem komplizierterem Ornament versehener Model der späten Wikingerzeit vor (Arbman 1933).

Insgesamt gibt es bisher nur ein gutes Dutzend an Fundplätzen mit Preßmodeln (Capelle & Vierck 1971, 1975), die mit Sicherheit zur Herstellung von Preßblechen aus Silber oder Gold für die in der zweiten Hälfte des 10. und im frühen 11. Jahrhundert im Norden vor allem in Schatzfunden verbreiteten Filigran- und Granulationsarbeiten (Holmqvist 1963; Oldeberg 1966; Duzko 1985; Eilbracht 1999) verwendet wurden, um das gewünschte Muster in den

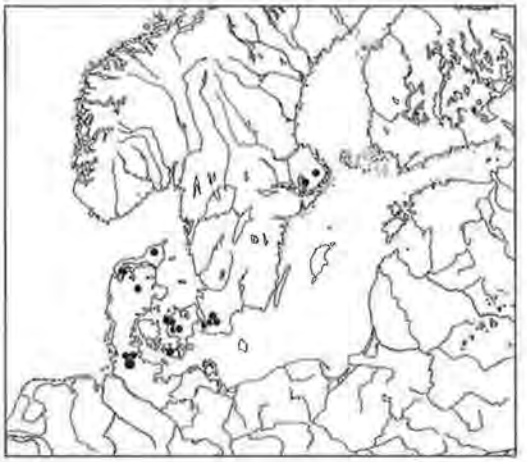

Abb. 4. Verbreitung wikingischer Positivmodeln. Einzelfund kleiner Kreis, Sammelfund großer Kreis (nach Capelle 1979, ergänzt nach Jørgensen & Pedersen 1996 und Schulze-Dörrlamm 1992 sowie um Stora Uppåkra).

Basisplatten vorzuformen, damit eine möglichst große Plastizität erzielt wurde. Im Gegensatz zu den flachen slawischen Schmuckstücken mit Granulation und Filigran sind diese nordischen fast alle deutlich gewölbt.

Die meisten Modeln dieser Art, die nicht nur in frühen stadtartigen Ballungszentren, sondern auch im ländlichen Raum gefunden wurden, stammen aus dem weiteren westlichen Ostseebereich (Abb. 4). Das gilt auch für die beiden Neufunde von Tissø auf Seeland (Jørgensen und Pedersen 1996:30), von denen einer das Terslevmuster in verkürzter Gliederung mit nur drei gleichen Elementen zeigt, sowie für den spektakulären, aus 42 Modeln bestehenden Sammelfund von Haithabu (Schulze-Dörrlamm 1992:174 ff.). Damit wird zugleich sicherlich die Region bezeichnet, über die diese neue Verzierungstechnik nach Skandinavien vermittelt wurde. An diesem Technologietransfer kann demnach auch zeitweilig ein in Uppåkra tätiger Goldschmied teilgehabt oder geradezu fördernd teilgenommen haben.

Leider ist bei den beiden Modeln von Uppåkra, da sie ohne näheren erklärenden Fundzusammenhang geborgen wurden, unbekannt ob sie von umherreisenden Feinschmieden als leicht transportable Utensilien benutzt wurden oder ob

sie zu den Gerätebeständen am Orte fest ansässiger Werkstätten gehört haben. Auf keinen Fall werden sie aber ebenso zu bewerten sein wie die zahllosen Bruchmetallstücke, da sie trotz minimaler Beschädigungen noch als vollständig gelten können und damit also auch noch einsatzfähig waren. Indirekt erklären sie damit das viele angesammelte Rohmaterial als gezielt beschaffte Grundlage für die Verarbeitung von Bunt- und eben auch Edelmetallen.

Eine Unterstützung für die Annahme der Existenz entsprechender Produktionsstätten würden Gußformen als Ergänzungen dazu liefern. Solche sind aber bisher wohl lediglich deshalb aus Uppåkra noch nicht bekannt, weil einerseits nur wenige sehr kleine Suchschnitte angelegt worden sind und andererseits fast alle Funde mit den nur auf Metalle ansprechenden Detektoren aufgefunden wurden. Alles spricht indes dafür, daß schon in nächster Zukunft durch eine systematische Ausweitung der Untersuchungen das oben angedeutete Bild eine Bestätigung erfahren wird.

Referenzen

Arbman, H. 1933. Några guldsmedsmatriser från vikingatid och äldre medeltid. *Fornvännen* 28.

Capelle, T. 1968. *Der Metallschmuck von Haithabu - Studien zur wikingischen Metallkunst.* Die Ausgrabungen in Haithabu 5. Neumünster.

– 1979. Zur Verbreitung wikingischer Gußformen. *Frühmittelalterliche Studien* 13.

Capelle, T. und Vierck, H. 1971. Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 5.

– 1975. Weitere Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 9.

Duczko, W. 1985. *The Filigree and Granulation Work of the Viking Period. Birka* V. Stockholm.

Eilbracht, H. 1999. *Filigran- und Granulationsschmuck im wikingischen Norden - Untersuchungen zum Transfer frühmittelalterlicher Gold- und Silberschmiedetechniken zwischen den Kontinent und Nordeuropa. Köln.*

Gandert, O. F. 1951. Die oldenburgischen Silberschatzfunde von Klein-Roscharden. *Oldenburger Jahrbuch* 51.

Holmqvist, W. 1963. *Övergångstidens metallkonst.* Stockholm

Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. *Centrala platser - centrala frågor*, Larsson, L. & Hårdh, B. (Hrsg.) Lund.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø - Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejdsmark.*

Johansen, K. F. 1912. Sølvskatten fra Terslev. *Aarbøger for nordisch Oldkyndighed og Historie.*

Oldeberg, A. 1966. *Metallteknik under vikingatid och medeltid.* Stockholm.

Petersen, J. 1931. Eldre vikingestil. *Nordisk Kultur* 27.

Schulze-Dörrlamm, M. 1992. Dänischer Wikingerschmuck des späten 10. und frühen 11. Jahrhunderts. *Das Reich der Salier 1024 - 1125.* Sigmaringen.

Vierck, H. 1971. Siehe: Capelle und Vierck 1971.

Wilson. D. M. & Klindt-Jensen, O. 1966. *Viking Art.* New York.

Fynden i centrum, s. 225–241.

Uppåkra under sen vikingatid

Mimmi Tegnér

Uppåkra during the Late Viking Age

The development of the Uppåkra settlement during the Late Viking Age and the relation between Uppåkra and the early Lund have been a matter for discussion, and we are far from a solution to this problem. The results from the latest investigations of the Viking Age detector-found objects show that Uppåkra might have been an important place even at the end of the tenth century and probably during the eleventh century. A number of late Viking Age fibulae, an encolpion and a few coins have been found close to the modern church. The context of these artefacts, together with indications in the maps, implies that a large farm might have existed in the settlement. Uppåkra's central position in the region seems to weaken, and a change of functions is notable at the end of the tenth century. This does not mean that the settlement was deserted. The establishment of the city of Lund must have had an influence on Uppåkra, but it could also be a part of a general development during this period. There are several examples of declining settlements; some are abandoned and some point to a continuity and close connection to the historical villages. The role and development of Uppåkra during the Early Middle Ages has not yet been clarified.

Mimmi Tegnér, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Detektorfynden daterade till vikingatid talar sitt tydliga språk om Uppåkras roll under denna period. Det råder inga tvivel om att platsen utgjort en centralort för sydvästra Skåne. Mängden föremål, deras många gånger höga kvalitet samt en variationsrikedom vad gäller olika typer av föremål talar för att platsen utnyttjats intensivt. Centrala platser brukar bland annat karaktäriseras av förekomsten av specialiserat hantverk (Grønnegaard 1997; Fabech & Ringtved 1995; Näsman 1991 m.fl.). I Uppåkra har stora mängder gjutklumpar av brons, bly och silver hittats, vilka för närvarande inte går att datera närmare (Branca *et al* i denna volym). Ett antal patriser från vikingatid torde dock kunna påvisa att metallhantverk har bedrivits på platsen under denna tid. Ett annat kriterium för centralplatser är handel och långväga kontakter. Det stora antalet mynt och vikter talar om att någon form av ekonomiska aktiviteter ägt rum på platsen. Det har troligtvis rört sig om mer långväga kontakter, i första hand regionala men kanske också interregionala, snarare än ett utbyte med den närmaste omgivningen. De långväga kontakterna är synliga i förekomsten av spännen och beslag från västeuropeiskt område. Till skillnad från de tidigare perioderna domineras inte det vikingatida materialet av fibulor. De utgör knappt en tredjedel av materialet men är för den skull inte mindre varierade då såväl standardsmycken som mer ovanliga typer är företrädda. Av de föremål som går att tidsbestämma verkar majoriteten tillhöra 900-talets första hälft. Men ett antal föremål av speciell karaktär daterar sig till 900-talets andra hälft samt 1000-talet. Det rör sig om dräktspännen, mynt, vikter och ett enkolpion, eventuellt också om ett beslag till en dryckesbägare. Jag kommer att utgå från två typer av föremålsgrupper, mynt och vikter samt dräktspännen och smycken där jag inledningsvis tänker ge en kort beskrivning av det äldre materialet. Därefter kommer

jag att föra en diskussion utifrån de föremål som tillhör ett senare skede. Mitt syfte är att försöka utröna vad dessa föremål kan säga om platsens förändrade karaktär, om de kan ge en antydan om Uppåkras roll under vikingatidens slut.

Mynt och vikter

De arabiska mynten uppgick den 12 februari 1999 till 113 stycken, vilka dateringsmässigt fördelar sig i två grupper. Den större gruppen bestående främst av abbasidiska mynt präglade omkring 800, en mindre grupp samanidiska mynt är präglade under 900-talets första hälft. Antalet västeuropeiska mynt är förhållandevis få, sammanlagt sju stycken har hittats i Uppåkra. Ett av de tre engelska mynten präglade för Ethelred II (978-1016) har hittats en bit nordöst om kyrkan, ett annat i närheten av gården (Uppåkra 8). Ett mynt präglat för Sven Estridsen bör dateras till tiden strax före 1050 (Silvegren i denna volym). Det ringa antalet västeuropeiska och inhemska mynt talar för att den ekonomiska aktiviteten inte varit särskilt omfattande under 900-talets slut.

Jämför man med sammansättningen av mynt i skattfynd från 900-talet visar de på stora skillnader mellan början och slutet av århundradet. Skattfyndet från Bunkeflo är från 900-talets första del med ett slutmynt präglat 914-43 och inga västeuropeiska mynt. Skattfynden från Södra Sandby och Baldringe kan sägas representera

Tabell I. Jämförande skattfynd

Baldringe

Mynt	Hela	Fragment	Total	Tidigaste	Senaste
Arabiska	4	77	81	893-902	961-976
Bysantinska	-	2	2	945-959	945-959
Tyska	32	9	41	900-911	983-1002
Engelska	1	-	1	Ca. 978-979	Ca. 978-979
Skandinav.	160	28	188	900-950	980-
Ospecifiserade	-	*2*	*2*		
Totalt	*197*	*116 (2)*	*313 (2)*	*893-902*	*983-1002*

S. Sandby

Mynt	Hela	Fragment	Total	Tidigaste	Senaste
Arabiska	3 *1*	6 *16*	9 *17*	867	954-961
Tyska	31 *10*	4 *1*	35 *11*	936-962	983-996?
Engelska	*1*	-	*1*	Ca. 973-975	Ca. 973-975
Skandinav.	68 *2*	-	68 *2*	Ca. 950-	Ca. 985-
Totalt	*102 (14)*	*10 (17)*	*112 (31)*	*867*	*Ca. 985-*

Uppåkra

Mynt	Hela	Fragment	Total	Tidigaste	Senaste
Arabiska	8	69	77	698-719	959-982
Tyska	2	-	2	814-840	937-968
Engelska	1	1	2	978-1016	978-1016
Skandinav.	2	1	3	825?	1047-1074
Ospecifiserade	7	2	9		
Totalt	*20*	*73*	*93*	*698-719*	*1047-1074*

Bunkeflo

Mynt	Hela	Fragment	Total	Tidigaste	Senaste
Arabiska	1	51	52	788/9	914-943?
Utan inskription	-	1	1		
Totalt	*1*	*52*	*53*	*788/9*	*914-943?*

900-talets senare del med en stor andel västeuropeiska mynt (Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI). Uppåkra placerar sig emellan dessa.

En intressant iakttagelse från dessa jämförelser är att det tidiga skattfyndet i Bunkeflo innehöll mer fragmenterade mynt än skattfynden från 900-talets senare del (Se vidare Tegnér 1998). Uppåkra placerar sig även i detta hänseende mellan det tidiga skattfyndet och de båda senare (Tabell II).

Tabell II. Fragmenteringsgrad.

Vikt	Bunkeflo	Uppåkra	Baldringe	S. Sandby
< 0.99 gram	92.5%	72.8%	79.1%	62.5%
1.00-1.99 gram	5.7%	16.9%	18.7%	32.1%
2.00-2.99 gram	1.9%	10.1%	1.3%	3.6%
3.00-3.99 gram	-	- 0.6%	1.8%	

Bland Uppåkras arabiska mynt var däremot mynten präglade under 900-talets första hälft mer fragmenterade än de som fördelade sig kring 800 (Tabell III).

Tabell III. Fragmentering över tid Uppåkra

Vikt	770-820	900-970
< 0.99 gram	66%	73%
1.00-1.99 gram	18%	27%
2.00-2.99 gram	16%	-
3.00-3.99 gram	-	-

Detta är något motsägelsefullt då man brukar förklara de tidiga skattfyndens fragmentering med att de mynten varit i omlopp under en längre tid. Den ökade fragmenteringen under 900-talet kan dock förklaras med att mynten cirkulerade snabbare, att fler transaktioner inbegrep hantering av silver. De sönderdelade föremålen speglar troligtvis ett ökat användande av silver och mynt. Det är också under 900-talets slut som fragmenteringen verkar vara som störst (Hårdh 1996:84). De tidigaste inhemskt präglade mynten verkar också ha haft andra funktioner såsom prestigeföremål. Myntningen varade inte särskilt länge och mynten gjordes betydligt tyngre än de utländska som fann sin väg hit, detta trots att ett behov av låga silvervikter tycks ha kvarstått (Hårdh 1996:89).

Bruket av myntat och omyntat silver blir allt vanligare och kommer fler personer till del mot slutet av vikingatiden. De tidiga skattfynden innehåller fler mynt än de senare, vilket kan tyda på att de tidiga deponeringarna var hövdingarnas skatter medan de senare nedläggningarna gjordes av andra människor än just hövdingar, vanligt folk som utförde mindre transaktioner (Spufford 1988:70). Att man stoppar undan mynt tyder på att ädelmetallen inte haft någon konstant funktion i ett pågående varuutbyte. Innan en inhemsk myntning sattes igång fanns det ingen kontroll över silvret som fanns i omlopp (Thurborg 1989:94).

Det är dock viktigt att hålla i minnet att Uppåkras mynt inte kan knytas till något skattfynd, de är alla spridda över hela boplatsområdet (Fig. 1). Inte heller när man grupperar mynten efter präglingsår går det att urskilja en koncentration. Det är inte helt problemfritt att jämföra boplatsfynd med skattfynd. De mynt som hittats i Uppåkra kan ha blivit kvar på platsen av olika anledningar. Några kan ha gömts undan, andra kan ha tappats. Det kanske förhåller sig så att vissa mynt stoppades undan medan andra användes. Enligt Greshams lag gömdes de finlödiga mynten undan medan de av sämre kvalitet användes (Herschend 1989). Kanske är det de sämre mynten man har hittat i Uppåkra, de som användes mer regelbundet.

Om man antar att en betydande ekonomisk aktivitet ägt rum i Uppåkra är det heller inte säkert att alla mynt slutar sina dagar där. I Lund påträffas ytterst få mynt från 1000-talet, trots att staden hade en egen myntning från och med 1020-talet. I stället är det i de närliggande byarna som Lundapräglingarna dyker upp. Det går alltså inte att, enligt min mening, utesluta att mynt som använts i Uppåkra under 1000-talet kan ha hamnat i jorden på andra platser. Det finns dock väsentliga skillnader mellan Lund och Uppåkra. Myntmängden i Lund ökar drastiskt redan under 1100-talet (Carelli 1998). I Uppåkra har endast två mynt daterade till 1100-tal hittats, båda präglade under Valdemar I (1154-1182). Att mynten präglade på 1200 och 1300-talet är betydligt fler torde tyda på att det var då monetariseringen hade nått till landsbygden (Klackenberg 1992:179). Bjørn Poulsen som undersökt användandet av mynt i Danmark un-

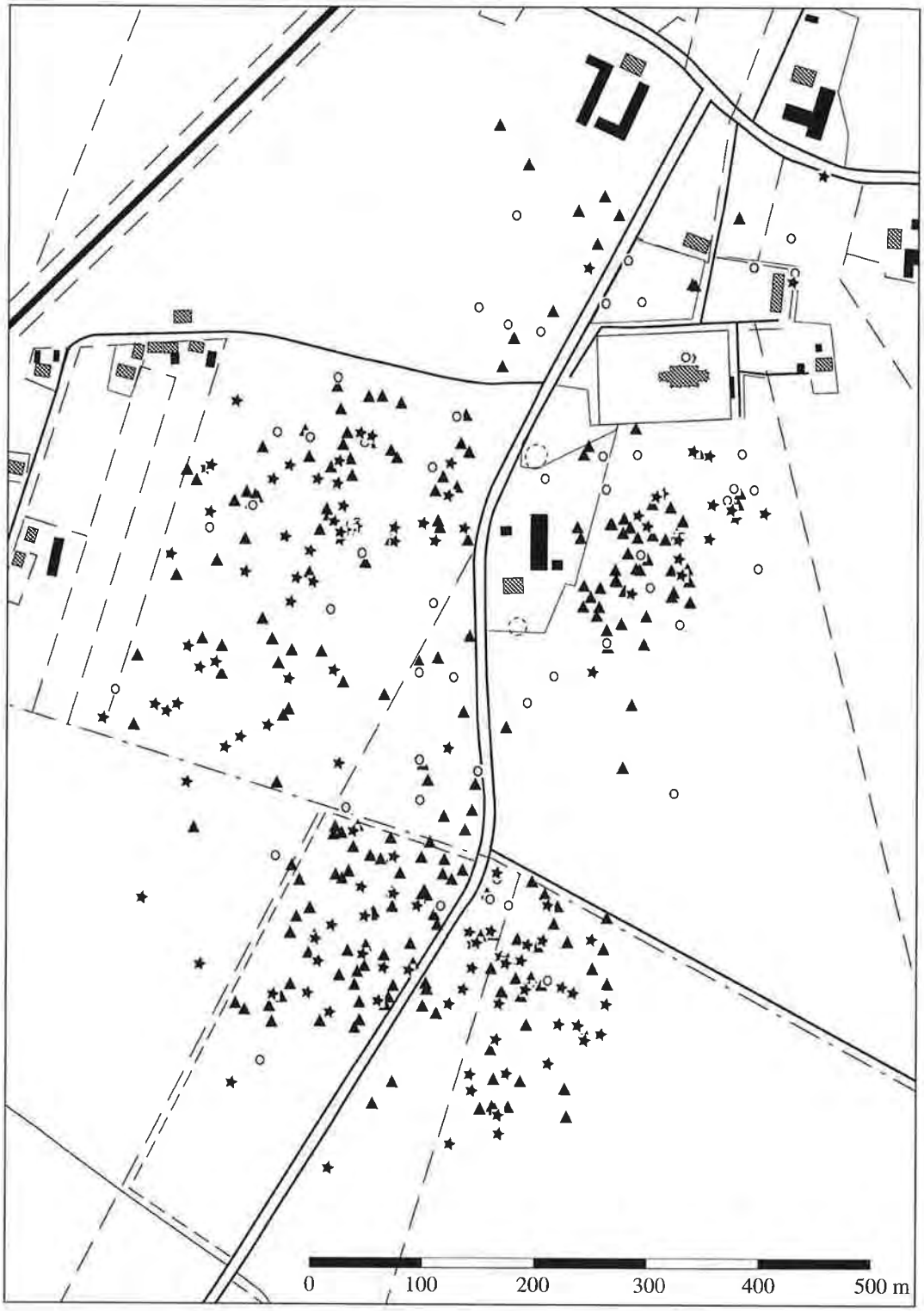

Fig. 1. Spridningskarta över vikingatida mynt (★), medeltida mynt (○) och samtliga vikter (▲). Föremål registrerade t.o.m. 990212. Illustration: Mimmi Tegnér.

der tidig medeltid menar att det fanns en betydande skillnad mellan stad och landsbygd. Monetariseringen började i städerna mellan 1150 och 1200. På landsbygden ökar mängden mynt efter 1250, dock inte i samma takt som i städerna (Poulsen 1979:284). Av detta resonemang framgår att Lund är Staden under medeltiden, Uppåkra får representera landsbygden. Frågan är dock om Uppåkraboplatsen är representativ för en medeltida bondby?

Uttryck för handel eller spår av en marknad?
Är det lämningar efter handel och utbyte vi ser i det omfattande myntmaterialet från Uppåkra? Det är viktigt att hålla i minnet att handeln inte går att likställa med vad vi i dag lägger för betydelse i detta ord. Man får nog tänka sig att stora delar av utbytet skedde i form av byteshandel utan metall som bytesmedel, att delar av utbytet skedde genom utväxlande av gåvor som skapade och upprätthöll allianser. Vissa transaktioner reglerades dock med mynt som betalningsmedel.

Det har diskuterats om en av Lunds medeltida marknader, Tre Högars Marknad, ursprungligen kan ha legat i Uppåkra (Andrén 1998:139). Denna marknad torde vara av äldre ursprung, då den har karaktären av en årsmarknad med rörlig marknadstermin. Man har inte lyckats lokalisera denna marknad inom Lunds gränser. Linero har varit på förslag men med tanke på Uppåkras karaktär som centralplats är det tänkbart att marknaden fått sitt namn från denna plats. Att hitta tre högar i Uppåkra är inte alldeles oproblematiskt. Två högar är idag synliga ovan jord, Store Hög och Lille Hög. Spår av ytterligare en hög påträffades i anslutning till Store Hög vid en utgrävning 1996. Enligt uppgifter från slutet av 1700-talet ska det ha legat två högar i anslutning till kyrkan. En av dem ska ha legat på kyrkogården och varit utjämnad vid den tiden (Larsson 1998:106). Det kan alltså ha funnits tre högar på boplatsens högsta område. Det kan möjligen ha varit de tre högarna på höjden, synliga vida omkring, vilka gav marknaden dess namn. Räknar man med Lille hög blir det ju en hög för mycket, men denna hög är belägen en bit ner i sluttningen mot Lilla Uppåkra.

Var på boplatsen kan denna marknad ha ägt rum? Andrén har argumenterat för att området kring Storehög kan ha fungerat som marknadsplats (1998:139). Där saknas de annars så tjocka kulturlager som karaktäriserar Uppåkraboplatsen. Kanske har man medvetet hållit detta område fritt från avfall. Å andra sidan är det kanske just på marknadsplatser som stora mängder avfall samlas. I Lundeborg verkar man med jämna mellanrum ha täckt över handelsområdet med sand av hygieniska skäl. Det skulle kunna ses som en förklaring på de tjocka kulturlagren där (Stilborg 1997). Denna metod verkar ha praktiserats även i Ribe under 700-talet (Jensen 1991:9). Både Lundeborg och Ribe har karaktären av handelsplats, såväl genom sin strategiska placering som genom fyndsammansättning och boplatsens strukturering. Uppåkra verkar inte ha anlagts som en handelsplats. Placeringen i landskapet kan visserligen ses som strategiskt på höjden med god uppsikt över det omgivande landskapet, men boplatsen är trots allt förlagd en bit inåt land och inte i direkt anslutning till en kuststräcka eller flod.

Vilken typ av handel eller utbyte som kan ha ägt rum på platsen har med största sannolikhet varierat mellan olika tider. En marknad behöver inte ha varit koncentrerad till en plats, till ett stort fält. Ser man till fördelningen av Uppåkras mynt, vikter och bitsilver går det inte att urskilja koncentrationer som skulle kunna avslöja en specifik marknadsplats under vikingatid. Föremålen är spridda över hela boplatsen, men det hindrar å andra sidan inte att en marknad har varit förlagd till platsen. Den ekonomiska aktiviteten kan ha varit spridd över hela området. Tre större koncentrationer går förvisso att urskilja, men dessa stämmer överens med materialet i sin helhet. Det är området söder om kyrkan, väster om gården och det allra sydligaste området där vägen gör en krök. De senaste årets myntfynd har inte ändrat spridningsbilden i stort. Vikterna följer i stor sett myntens fördelning, några fler vikter har hittats norr och nordväst om kyrkan (se Gustin i denna volym).

Att man hittar mynt på en boplats behöver inte betyda att där legat en marknadsplats. Mynt användes inte enbart som betalningsmedel utan även till att reglera skulder, betala skatter och tributer. Lunds tidigaste myntfynd är koncentre-

rade till torget. Men Lund anläggs inte som handelsplats i första hand, utan som administrativ ort. Koncentrationen av mynt till torget kan i stället förklaras med att torget var en naturlig mötesplats där en rad transaktioner som betalning av skatter, tributer och avgifter kan ha ägt rum (Carelli 1998).

Tidiga handelscentra som Birka verkar sakna torgstrukturer. Troligen bedrevs handeln och varuutbytet längs bygatorna, i bodar. I Ribe har man funnit indelade tomter vilka ibland tycks sakna huskonstruktioner. Kanske blev hantverkare och handelsmän tilldelade en tomt när de anlände till Ribe. Tomten blev en plats att bedriva sin handel på, förmodligen efter att en avgift hade belagts (Jensen 1991:5 ff.). När större områden undersökts i Uppåkra kommer vi förhoppningsvis ha en klarare bild av hur den ekonomiska aktiviteten kan ha varit organiserad.

Den rumsliga uppdelningen kan ha betydelse för vilken typ av handel som bedrevs. För den medeltida stadens försörjning var den lokala handeln med omlandet viktig, ett utbyte som ägde rum på torget eller torggatorna. Den regionala och den interregionala handeln karaktäriserades av utbyte med specialprodukter och var inte lika starkt knuten till bestämda platser i staden. Dessa transaktioner kan ha ägt rum inom tomterna, i de bakre regionerna där bostadshusen låg. I det tidigmedeltida Sigtuna är det på dessa platser majoriteten av vikter och mynt hittas (Carelli 1998:7 f.).

Det monetära systemet var inte fullt utvecklat under 1000-talet, då den vikingatida viktekonomin ännu inte ersatts av den medeltida penningekonomin. I Lund har inte mer än 79 medeltida vikter och 70 vågdetaljer påträffats. Det bör jämföras med Uppåkras 226 vikter. Kanske kan man förklara denna skillnad med att vikter och vågar inte behövdes i samma utsträckning när mynten blev allt vanligare som betalningsmedel. Det är först under 1200-talets andra hälft som hela stadsmiljön har involverats i det monetära systemet och myntfynden är spridda över ett större område. Det är först då som mynten uteslutande fungerade som betalningsmedel och därmed kan betraktas som direkta uttryck för handelsaktiviteter, menar Carelli (1998:20).

Fig. 2. Fragment av oval spännbuckla U 1054. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Man bör fundera över vilken typ av ekonomisk aktivitet som ägt rum i Uppåkra. Det är förmodligen inte det lokala utbytet som speglas i myntfynden, utan snarare den regionala och kanske också den interregionala. Specialprodukterna som man handlade med kan ha utgjorts av exklusiva smycken, vapen, ben- och hornhantverk samt textilier. En betydande mängd slagg och gjutrester efter bronshantverk har framkommit på platsen, liksom ett antal patriser och stämplar. De omfattande resterna av ben- och hornhantverk som påträffades vid en utgrävning hösten 1997 dateras visserligen till romersk järnålder, men det kan inte uteslutas att denna typ av hantverk har bedrivits på platsen även senare. Vävtyngder och sländtrissor har också hittats vid utgrävningar. Det är vanliga boplatsfynd, men att en mer omfattande produktion kan ha ägt rum är inte otänkbart.

Dräktspännen och smycken

I Uppåkra har ett flertal olika dräktspännen framkommit. Majoriteten kan dateras till 900-talets första hälft, men många fynd kommer också från 800-talet. Dräktspännena fördelar sig över hela boplatsen, de koncentrationer som kunde noteras under 1998 har endast förstärkts. Anmärkningsvärt är att den allra sydligaste koncentrationen har förstärkts mer än den söder om kyrkan.

Flest fragment finns av ovala spännbucklor (61 st). Bortsett från den ovala spännbuckla som hittades 1973 har inga hela exemplar framkommit. Denna typ av dräktspänne är anmärkningsvärt fragmentarisk. De flesta fragmenten är mycket små, med en diameter omkring 30 mm. Minst 13 fragment består endast av en knopp och många kantbitar är kraftigt demolerade och

Fig. 3. Treflikiga spännen. Överst: U 1101, nederst från vänster: U 272, U 1820 och U 3101. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

vikta. Ett fragment uppvisar spår efter misslyckad gjutning. Mer än hälften av fragmenten är genombrutna och bör ha tillhört någon av de senare typerna av ovala spännbucklor (900-tals typer såsom JP 51 och 52). En kantbit, U 1707, tillhör tillhör troligtvis typen JP 52 och skulle därmed kunna dateras till 900-talets senare del (Jansson 1985:90). Kantbitarna är ju hela även på dessa typer och på grund av att de är demolerade är det också svårt att urskilja eventuell ornering på de flesta. Där det går att urskilja ornamentik visar det på enstaka exempel av tidigare typer (800-tal).

Det finns tecken som tyder på att man medvetet velat sönderdela denna typ av smycken. Fragment U 1054 bär tydliga skärspår både på längden och tvären (Fig. 2). Fragmentet är tillplattat och en av knopparna saknas. Det är tänkbart att man delade föremålet i mindre bitar för att smälta ner dem och omarbeta dem till nya spännen. Många av de mindre fragmenten är böjda i kanterna. Detta kan tyda på att de upphettats för att sedan delas, en metod som verkar mer effektiv än att skära sönder bronserna. Brons blir som bekant skörare vid upphettning och lättare att sönderdela. Eva Weiler argumenterar för att det var en metod som användes under bronsåldern av de som handlade med skrotbronser (1996:21). Kanske gällde det även för järnålderns skrothandlare. I övrigt finns inga tydliga spår efter delning av bronssmyckena.

De treflikiga spännena uppgår till 30 stycken och är inte lika fragmenterade. De ger ett mer hållbart intryck än de ofta genombrutna spännbucklefragmenten. Det är också tydligt att de treflikiga spännena gått av vid mittenpartiet, på det känsligaste stället. Många fragment är också av det tunnare och mindre slaget. Det kan dock inte uteslutas att även dessa flikar har kunnat återanvändas till nya smycken. En bred variation av treflikiga spännen finns företrädda i Uppåkra (Fig. 3). Många typer är av samma slag som Birkas spännen, såväl de äldre som de yngre typerna (Hårdh 1984). De flesta kan dock dateras till 900-talets första hälft. Även vad gäller de likarmade spännena finns flera av de typer som hittats på Birka (se vidare Callmer i denna volym).

De runda spännena är en varierad grupp. Det är uteslutande små runda spännen som hittats,

Fig. 4. Terslevliknande hänge U 3325 samt patris U 524. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

ingen överstiger 3,5 cm i diameter (efter Janssons indelning 1984:75). Flera av spännena är ornerade i borrestil, minst två är försedda med ornamentik i jellingestil. Majoriteten av de runda spännena kan dateras till 900-talet. U 137 är av en typ som är vanlig under 900-talet men förekommer ändå in i tidig medeltid och är den typ som är vanligast på Birka (Janssons grupp IV 1A;1984:64). Mönstret består av C-formade dubbelspiraler som är förbundna med korta tvärgående band. I mitten syns en trekant och grupper om tre punkter omger dels trekanten i mitten och dels emblemet i sin helhet.

Ett emaljerat iriskt spänne, U 260, har ett blå- och vitrutigt kors med röda konturer avbildat mot en grön bakgrund. Mellan korsets armar löper fyra gula band som i sig bildar en egen korsform. Likheter med ett fyrkantigt emaljbeslag, tillhörande ett laggat kärl från Osebergskeppet, gör att detta föremål bör dateras till tidigt 800-tal (Sjøvold 1972:49). Emaljtekniken var den enda teknik som de nordiska smederna inte behärskade (Roesdahl 1992:200), något som gör att dessa smycken måste ha ansetts särskilt värdefulla.

Liksom de runda spännena är hängena påfallande hela och uppvisar även de en stor variationsrikedom i fråga om kvalitet och utformning. Ett antal ansiktsmasker med skägg och mustasch är särskilt intressanta. Av stor betydelse är också ett terslevliknande hänge, U 3325, genombrutet och med spår av förgyllning (Fig. 4). Utifrån myntdaterade skattfynd dateras Terslevspännena från mitten av 900-talet till mitten av 1000-talet (Svanberg 1998:119). Från Tissø i Danmark är ett antal terslevspännen funna. Här har man också hittat patriser för tillverkning av denna spännetyp (Jørgensen & Pedersen 1996: 26, 30). En variant av terslevpatris har även påträffats i Uppåkra, U 524, något som kan tyda på att den typen av spännen tillverkades på plats (Larsson & Hårdh 1998; Capelle i denna volym). Ett av spännena från Tissø uppvisar stora likheter med Uppåkras patris (se Jørgensen & Pedersen 1996:26. Fig. 8). Bland de 42 patriser som hittades i Hedeby hamn var ett antal avsedda för tillverkning av terslevspännen. Ingen av dem har några likheter med Uppåkras patris. Endast en av hedebypatriserna har en äldre nordisk form, som togs i bruk redan i mitten av 900-talet. De övriga dateras till 1000-talets början och har tydligare djurornamentik, med tre eller fyra djurhuvuden mot mitten (*Das Reich der Salier* 1992:175). Hänget och patrisen från Uppåkra kan hursomhelst indikera närvaron av en högre elit, då denna typ av spänne anses tillhöra en mycket prestigefylld miljö (Svanberg 1998:117 ff.), även om dateringen förmodligen ligger närmare 900-talets andra hälft än 1000-talets första. Hänget och patrisen talar om att platsen fortfarande varit betydelsefull under denna tid och patrisen tyder på att denna typ av hänge/spänne med största sannolikhet tillverkades i Uppåkra.

Vissa typer av exklusiva smycken kan ha fungerat som gåvor från kungar under 900-talets slut till personer som man velat knyta till sig. Detta ses som ett sätt att skapa och vidmakthålla lojalitetsband. Förekomsten av dessa typer av föremål, samt kontrollen över deras tillverkning, kan indikera en närvaro av en högre klass och dessa personers förbindelse med de mäktiga kungarna Harald Blåtand och Sven Tveskägg (Svanberg 1998:119).

Det är i första hand filigransmycken i Hiddenseestil som bör ha haft denna funktion, menar Svanberg. Denna typ av smycke verkar ha tillverkats och använts på betydelsefulla platser som Hedeby, Sigtuna och trelleborgarna i Danmark. Terslevsmyckena kan eventuellt också räknas till denna kategori, men de uppträder inte på samma platser och kom dessutom att tas i bruk något tidigare än Hiddensee-varianten. I Birkas och Hedebys gravar hittar man terslevs-

Fig. 5. Emaljerat spänne U 2150. Ill. Mimmi Tegnér. Till höger ett liknande spänne från Schweiz, efter *Das Reich der Salier* 1992:117. 1:1.

Fig. 6. Två genombrutna runda spännen U 2654 samt U 2077. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

mycken, men de har inte påträffats i trelleborgarna. Detta ser Svanberg som ett tecken på att de inte är knutna till det högsta samhällsskiktet under 980-1000-talen. De förekommer trots allt i högre sociala miljöer i södra Skandinavien mot slutet av 900-talet, såsom i Uppåkra och Tissø. Kanske visar de en tidigare förbindelse med ett högre skikt?

Yngre fibulor

Det är framförallt fem fibulor som har en yngre datering, fyra stycken genombrutna spännen i urnes- eller urnesliknande stil samt ett emaljerat spänne, vilket troligtvis är importerat från nuvarande Schweiz eller Sydtyskland.

Emaljspännet U 2150 har en lite speciell utformning (Fig. 5). En svart figur avtecknas mot en vitgul bakgrund och omges av en svart ram. Utanför den svarta ramen är ett stycke kantbit bevarad, dock något skadad. Genom en direkt parallell till ett spänne från Bern, Schweiz, vet vi att figuren föreställer en heraldisk örn. Den schweiziska fibulan stammar från borgen Oberwangen i Bern. Den har en diameter på 2,5 cm och är därmed av samma storlek som Uppåkra-spännet. En brunsvart örn avtecknar sig mot en rödorange bakgrund. Örnfibulor av denna typ har också hittats i södra Tyskland. Med hjälp av den dubbla pärlraden på ytterkanten dateras detta exemplar till mellan 900-talets andra hälft och 1000-talets första hälft (*Das Reich der Salier* 1992:117-120).

Två runda genombrutna spännen, U 2654 samt U 2077, har båda vissa likheter med urnesspännen då ett tydligt djur finns avbildat i en rund ram (Fig. 6). U 2077 är ett runt spänne komplett med nål som avbildar ett bevingat drakdjur.[1] Detta spänne har en klar parallell till ett fynd i Hammarlunda kyrka, vilket gör den dateringsmässigt intressant. I ett av stolphålen till den tidigaste kyrkan hittades detta smycke som dateras till mitten av 1000-talet och ett par decennier därefter (Gustafsson & Weidhagen 1968:165 f.). Det är mycket likt Uppåkraspännet. Från Tommarp finns också ett mycket snarlikt spänne (Thun 1967:21 f.). U 2654 visar ett djur med fyra ben med kroppen i mitten och benen utåt sidorna. Huvudet biter i kanten. Detta spänne är betydligt mindre och jag tycker mig se vissa likheter med de små spännen (2-2, 8 cm i diameter) från Danmark som Gjedssø-Bertelsen benämner Ålborg-gruppen (1992). Dessa dateras till tidig medeltid, med en koncentration kring år 1100. Motivet påminner om smyckena med framställningar av Agnus Dei, Guds lamm. Ålborg-gruppens smycken saknar dock lammets attribut i form av kors, korsfana etcetera. Trots att de säkert haft en praktisk funktion som dräktspänne för en lättare plagg bör deras viktigaste funktion ha varit som emblem eller amulett, menar Gjedssø-Bertelsen (1992:240).

I Uppåkra har även två urnesspännen hittats (Fig. 7). U 2869 är ett mindre spänne, 2,4 mm brett. Framställningen av det karaktäristiska fantasidjuret med det omgivande slingerdjuret ger spännet en trekantig form. Det är mycket likt, men inte identiskt med ett spänne från Lund (KM 77714:208, Kv. Myntet). En mellanmodell kan ha använts för justering. Lundaspännet ska ha hittats i ett omrört lager, daterat till 1000-talets slut (Hårdh muntlig uppgift november 1998). Uppåkraspännet har samma antal slingor som Lundaspännet, det som skiljer dem åt är inristningarna. Uppåkraspännet har vissa likhe-

Fig. 7. Urnesspännen U 2577 samt U 2869. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

ter med ytterligare ett spänne från Lund, vilket också visar tydliga tassar (KM 66166: 2626) Detta spänne är större än Uppåkras och har fler snirklar under djurets kropp (Bergman & Billberg 1976:206). Trots att Uppåkras spänne (U 2869) inte är identiskt med de som påträffats i Lund kan det mycket väl ha tillverkats där. Den hittills bäst kända urnesverkstaden har påträffats i Lund, men även i Sebbersund verkar en tillverkning av dessa spännen ha ägt rum (Bergman & Billberg 1976:206 ff.; Gjedssø Bertelsen 1994:352).

U 2577 har en mer avrundad fyrkantig form och är större än U 2869 (ca 3,1 cm). Det centrala djuret är inte lika tydligt, det omgivande slingerdjuret har givit upphov till fler slingor. Ett spänne från St. Myregård på Bornholm (se Gjedssø Bertelsen 1994:355) har vissa likheter med U 2577. Detta är också mer fyrkantigt till formen med rundande hörn. Skillnaderna är att U 2577 har något kraftigare slingor och har en mer sluten form än spännet från Bornholm. På dessa båda spännen framträder djurmotivet inte lika tydligt som på det förstnämnda spännet (U 2869).

Det har ansetts att denna spänneform tillverkades i få exemplar och endast var förbehållen en exklusiv elit. Så kan inte ha varit fallet, menar Lise Gjedssø Bertelsen, som gjort iakttagelsen att några fibulor massproducerats (1994:358). Frågan är om tillverkningen av urnesspännen går att jämställa med produktionen av till exempel spännbucklor i sin omfattning. Bara för att ett spänne tillverkas i flera exemplar behöver det inte betyda att det var mindre exklusivt. Hur ska vi definiera massproduktion? Det är dock en fråga som inte kan besvaras inom ramen för denna artikel.

Fler föremål från sen vikingatid

För Birkas del har avsaknaden av föremål ornerade i ringerikestil och mammenstil använts som en indikation på platsens nedgång mot slutet av 900-talet (Jansson 1985:183 ff.; 1991:271). Uppåkra saknar visserligen mer omfattande mängder föremål ornerade i dessa senvikingatida stilar, men det finns ett antal föremål som hör hemma i en tydligt kunglig miljö och som därmed talar för att Uppåkra kan ha varit en framstående plats ännu vid 900-talets slut. Ett drakhuvud i ringerikestil (U 2684), troligtvis ett beslag, har hittats (Omslagsbild Bergquist *et al.* 1998). Ett djurhuvud i mammenstil, U 1031, av förgylld brons bör också nämnas (*Uppåkra. Rikedomar ur jorden,* Fig. 15). Detta fint utformade lejonhuvud verkar ha suttit fästat på ett annat föremål, förslagsvis ett skrin. Liknade framställningar av djurhuvuden finns på skrin i silver och guld som hittats på kontinenten, som exempel kan nämnas Bambergskrinet och Kamminskrinet. En parallell finns också till Gorm den gamles grav i Jelling.

Ett antal föremål av mer vardaglig karaktär har bestämts till sen vikingatid/tidig medeltid. Det rör sig om en bronspincett (U 3577), ett beslag (U 1969) och en remdelare (U 2544). Ett remändebeslag (U 1310) dateras till slutet av 900-talet genom paralleller till gravfynd från bland annat Ljungbacka (Samuelsson 1998:18 f.). Beslaget är stavformat och profilerat och har tillsammans med ett rundat bältesbeslag fungerat som glidlås. Oftast hittar man bara det stavformade beslaget. Sammanlagt 18 sådana beslag har påträffats, varav åtta stycken i Hedeby och en i Birka. Bengt-Åke Samuelsson argumenterar för att bälten med glidlås bör ha tillhört en speciell sorts dräkt, vilken hör hemma i statusfyllda miljöer. Dessa bälteslås har hittats främst i mansgravar, men i Ljungbackagraven (nr. 25) har en kvinna blivit begravd tillsammans med detta föremål. Denna typ av beslag har också hittats i Mammengraven (Hägg 1991; Iversen & Näsman 1991:52 f.).

Vi har alltså flera föremål som bör dateras till 900-talets slut. De flesta indikerar en statusfylld miljö, vilket talar för att Uppåkra fortfarande kunde dra till sig makt och rikedomar.

Enkolpiet och ett beslag till dryckesbägare

Nordost om den nuvarande kyrkan påträffades ett enkolpion, en relikgömma i form av ett krucifix (U 1600). Det dateras till 1000-talet och är troligtvis tillverkat i Tyskland. På krucifixet är en segrande Kristus avbildad. Gångjärnen överst är något skadade men det är inte helt otänkbart att det varit en ring med en kedja fästad där. Föremålet är tillverkad i en slags förgylld kopparlegering (se vidare Staecker i denna volym).

Detta är ett tydligt kristet föremål som bör ses i ett kyrkligt sammanhang. Har föremålet kommit till Uppåkra under 1000-talet ligger det nära till hands att tänka sig att en tidig träkyrka varit uppförd på platsen. Där dagens kyrka är placerad stod fram till 1860-talet en medeltida stenkyrka. Genom tidigare beskrivningar och uppmätningar av denna äldre kyrka har man antagit att den kan ha uppförts under 1100-talets andra hälft. När man senare har utfört arkeologiska undersökningar i koret (1993), påträffades vad man trodde var fundamentstenar till den tidigare kyrkan. Under dessa fanns gravar, med största sannolikhet kristna gravar, något som skulle indikera att man använt området som en kristen gravplats innan stenkyrkan uppfördes (Anglert 1998:40). I det sammanhanget är det kanske rimligt att anta att en tidigare kyrkobyggnad, troligtvis av trä, har funnits här.

Det är i själva verket möjligt att Uppåkra utsattes för kristen mission redan tidigt. Rimberts *Vita Ansgarii*, en skrift om Ansgars två missionsresor under 830-talet och 850-talet, omnämner betydelsefulla städer som Birka, Hedeby och Ribe (Ambrosiani 1992:11). Uppåkra nämns inte men det vore konstigt om Ansgar skulle ha missat en så betydelsefull plats. Det finns inga tecken på att Uppåkra inte skulle ha varit en plats att räkna med under 800-talet. Det tidiga vikingatida materialet är omfattande och variationsrikt. Det finns också en textpassage hos Saxo Grammaticus som kan vara av intresse (Andrén 1998:138). Saxo berättar om Ragnar Lodbrok som vid ett tillfälle ska ha slagit en skånsk här "vid Vitaby". En annan gång ska ett stort slag ha stått i Skåne "på slätten som heter Ullåker". Ragnars son Sigurd skadades i slaget och fördes till "en 'stad' som fanns i närheten" där han omhändertogs av Odin själv, enligt Saxo. Vitaby är belägget nästsockens till Ravlunda som var kungalev på 1200-talet och där man tror sig ha en centralplats från järnåldern. Ullåker-slätten är inte identifierad men att det skulle ha legat en stad, ett oppidum i närheten gör notisen än mer intressant. Medeltidslatinets *oppidum* i betydelsen by, verkar ha varit en mer allmän benämning än det klassiska uttrycket som betydde borg eller mindre stad. Saxo använder sig av klassiskt latin och ordet oppidum i hans verk bör därmed beteckna en skånsk "stad" från mitten av 800-talet (Andrén 1998:138). Kanske är det Uppåkra som åsyftas och kanske tyder berättelsen om Odin som den läkande guden på att det har funnits en Odinkult på denna plats.

Om Uppåkra utsatts för en tidig mission skulle lejonet Helge kunna vara ett spår av denna. Det är ett unikt föremål helt i silver, som genom sin ornamentikstil, den så kallade missionsstilen, troligtvis bör dateras till 700-talet och kan ha suttit fästad på ett relikskrin. Det är kanske inte helt omöjligt att detta föremål kommit till Uppåkra med 800-talets mission (Helgesson i denna volym). Det finns också ett tidigt emaljspänne med korsmönster, ett importföremål som kan tänkas komma från iriskt håll och dateras till tidigt 800-tal. Om dessa föremål kan tänkas ha kommit med en första mission på 800-talet är det kanske inte otänkbart att ett relikkrucifix kan ha kommit hit under 1000-talets mission, från tyskt håll. Det är också möjligt att Uppåkras invånare kristnades tidigt och att en kyrka uppförts på platsen redan på 1000-talet. Om man tänker sig att det legat en storgård i närheten av kyrkan är det inte omöjligt att där byggdes en tidig kyrka, en så kallad egenkyrka. Hur små och obetydliga kyrkorna än var - de var tvungna att invigas av en kyrkans man, en biskop. Före 1050 hade Lund ingen egen biskop. Då är det kanske tänkbart att en tysk biskop kom till Uppåkra och Lund när de nya kyrkorna skulle invigas. Kanske blev hans krucifix kvar på platsen i samband med dessa aktiviteter.

Det finns fler föremål som skulle kunna ha en kristen förankring. Vi har redan berört urnesspännena. Torun Zachrisson argumenterar i sin avhandling *Gård, gräns, gravfält* för att urnesstilen bör uppfattas som en kristen stil, som "olika bildmässiga sätt att åskådliggöra upp-

Fig. 8. Beslag till dryckesbägare/horn? U 4090. Teckning: Mimmi Tegnér. 1:1,5.

ståndelse och evigt liv, i sig ett sätt att visa olika kristna segertecken." (Zachrisson 1998:204). Denna stil som uppträder på såväl trä som metall och även på runstenar, finns även företrädd på silverföremål från Uppland i de sena vikingatida depåer som innehåller dryckesskålar. Tillsammans med dessa förekommer även krucifix och relikkors som hålls fast av halskedjor med djurhuvudformade avslutningar. Dessa är av samma typ som finns på runstenarna, fast de här har tredimensionell form. Relikkorsen verkar vara en mer sällsynt typ av föremål som kan ha varit förbehållna en begränsad grupp människor, "kyrkans män eller de människor som haft ekonomiska medel och inflytande nog att skaffa sig de kostbara relikerna." (1998:206).

Från Uppåkra kommer också ett beslag till en dryckesbägare (U 4090). Det mäter 7,8 cm x 1,7 cm och utgörs av en markerad kant och en smal ornerad bildfris (Fig. 8). Det verkar ha varit fäst vid ett föremål av annat material, då det finns spår av nitar i underkanten. Ornamentiken är svår att tidsbestämma. De kraftigt stiliserade djurframställningarna skulle kunna tala för en sen datering, troligtvis 1000-tal. Föremålet skulle då passa bra in bland de tidiga kristna föremålen på platsen, eftersom den också har hittats i närheten av gården Uppåkra 8.

Mynningsfragmentet uppvisar dock inga direkta likheter med de uppländska silverbägarna, varken i form eller ornering (se Andersson 1983). Men den har ännu färre likheter med de karolingiska bägare som hittats i Danmark och på kontinenten (Wamers 1991).

Det finns inga tydliga kristna element i ornamentiken. Tre par stiliserade djur bildar tre slutna enheter. I vänstra delen finns en triskel avbildad. Djurens huvuden har stängda munnar och ett ganska fyrkantigt nosparti. Öronen är rektangulära och pekar snett nedåt, bakåt. Ögonen är markerade och sitter högt upp på huvudet. Kropparna är jämntjocka och utan dekoration och avslutas i en böjd fot/tass som är betydligt mindre och smalare än de övriga detaljerna. Djuren är återgivna med enkla linjer, inga snirkliga bågar eller utsmyckande detaljer i form av prickar eller streck. De är avtecknade tätt tillsammans, ingen luft finns emellan kroppsdelarna. Denna enkla form gör dem svårplacerade stilmässigt sett. De stiliserade djuren bär inga spår av de snirkliga linjer som är vanligt för exempelvis ringerike- eller urnesstilen. Det är också svårt att avgöra vilka slags djur som avbildats på mynningsfragmentet. Lamm eller lejon skulle ge den en kristen prägel, men det kan lika gärna röra sig om något slags fantasidjur. De flesta liturgiska kärlen är av silver, detta fragment är av förgylld brons. De liturgiska dryckeskärlen identifieras lätt av den kristna symboliken i form av örn, duva eller lamm som oftast avbildas på bägarna. Stiliserad växtornamentik är också vanligt förekommande. Fejøbägaren från Danmark är ett tidigt exempel på ett sådant liturgiskt kärl som uppvisar denna tydliga symbolik (Wamers 1991:117 ff.).

Fragmentet från Uppåkra är därmed inte ointressant. Att det har en svårplacerad ornamentikstil gör föremålet unikt. Det är inte heller säkert att det är tillverkat i Skandinavien, det kan röra sig om ett importföremål. Kanske kan den ha tillhört ett hedniskt kultiskt dryckeskärl. Föremålet bör hursomhelst vara ytterligare ett tecken på Uppåkras speciella karaktär.

Diskussion

De genombrutna spännena, emaljspännet, enkolpiet, mynningsfragmentet, två Ethelredmynt samt ett par vikter av senare datering har en intressant placering på Uppåkraboplatsen. De koncentrerar sig till området i närheten av kyrkan och den nuvarande gården, Uppåkra 8 (Fig. 9). De tidigmedeltida knivslidebeslagen fördelar sig över samma område (Anglert & Huttu i denna volym). Kanske tyder det på att en senvikingatida/tidigmedeltida bosättning har varit koncentrerad till detta område.

Det har föreslagits att det kan ha legat en storgård i Uppåkra. På äldre kartmaterial från 1776 återfinns ett område söder och sydost om kyrkan benämnt *Dynnegårds åckrar*. Detta ser Mats Riddersporre som en möjlig indikation på en storgård (1996;1998). *Dynne-* kan vara beteckning för höjd och *gård* har tolkats som benämning för ett inhägnat område. *Den inhägnade gården på höjden* kan ge en antydan om en gård av speciell karaktär. Kanske ska urnesspännena, enkolpiet och remändebeslagen ses som uttryck för att minst en förmögen familj har bebott en storgård i Uppåkra under 1000-talet. En familj som blev kvar i Uppåkra efter det att de centrala funktionerna flyttats till Lund och som hade makt och rikedom till att anlägga en egen kyrka inom sina ägor.

Genom Knut den heliges gåvobrev från år 1085 vet vi att stora mängder mark donerades av kungen till domkyrkan i Lund. Från Stora Uppåkra donerades 4 bol, lika mycket från Lilla Uppåkra. Omnejdens byar behövde som regel bara avstå en bol vardera (Rosborn muntlig uppgift). Det kan också ge en antydan om Uppåkras betydande ställning. Denna donation utgjorde den ekonomiska grunden för inrättandet av domkapitlet i Lund. Avkastningen från de kungliga ägorna i Uppåkra var tillräckligt stor för att hålla domprosten försörjd. Hur kungen kom över denna mark är oklart. Det kan röra sig om personer som hamnat i onåd hos kungen och därmed fick sin mark konfiskerad. Man kan också tänka sig att en storman i Uppåkra frivilligt kan ha överlåtit mark till kungen för att erhålla hans beskydd eller som prov på sin lojalitet. Riddersporre föreslår dock att marken i Uppåkra skulle ha utgjorts av förbrutet gods, något som kan betyda att en vikingatida storgård på platsen kan ha tillhört en lokal hövding och inte en rikskung (1998:175). I det sammanhanget ligger det närmare till hands att tänka sig att den danske kungen gick in för att medvetet bryta makten som detta regionala hövdingasäte kan ha utgjort.

Det finns fler exempel på platser med storgårdar där tidiga träkyrkor har uppförts. Ett sådant exempel är Lisbjerg i Danmark där en träkyrka uppfördes på 1000-talet i nära anslutning till en storgård. Även på denna plats verkar kungen ha konfiskerat mark som sedan donerades till Århus stift omkring 1060 (Jeppesen & Madsen 1991:27 ff.). Marknamnet *Skeigårds Agre* ger vissa tankeväckande associationer då namnet syftar på en gård omgiven av träplank. Andrén ser en koppling till Uppåkra i Egil Skallagrimssons saga där Egil gav sig upp till Lund och plundrade köpstaden omgiven av en träborg (1998:138). Kanske fanns det en storgård inom denna träborg. Skulle kopplingen vara riktig hade Uppåkra kanske fler likheter med Lisbjerg i Danmark.

Lunds övertagande av Uppåkras centrala funktioner behöver inte ha gått blodigt till. Harald Blåtands strävan efter att skapa ett sammanhållet danskt rike kan ses i uppförandet av trelleborgar och andra maktmonument. Etablerandet av städer kan ses som ett andra steg, en andra konsolideringsfas. Lunds framväxt kan ha varit förödande för Uppåkra enbart genom den nya konkurrenssituation som bör ha uppstått. När alla människor och allt kapital samlades i Lund kan Uppåkra fått svårt att hävda sig. Lunds etablering sker tämligen snabbt. Omkring 1000 byggs den första kyrkan, på 1020-talet skapas ett myntverk. Staden får egen biskop 1050 och 1103 blir Lund ärkebiskopssäte för hela Norden. Detta sker inom loppet av 100 år och måste ha påverkat Uppåkra radikalt.

Avsaknaden av skriftliga källor

Att Uppåkra inte omtalas i några utländska krönikor eller andra skriftliga dokument före 1085 kan te sig lite märkligt. Man hade till exempel kunnat vänta att en skrift som Rimberts *Vita Ansgarii* skulle omnämna denna plats när Ans-

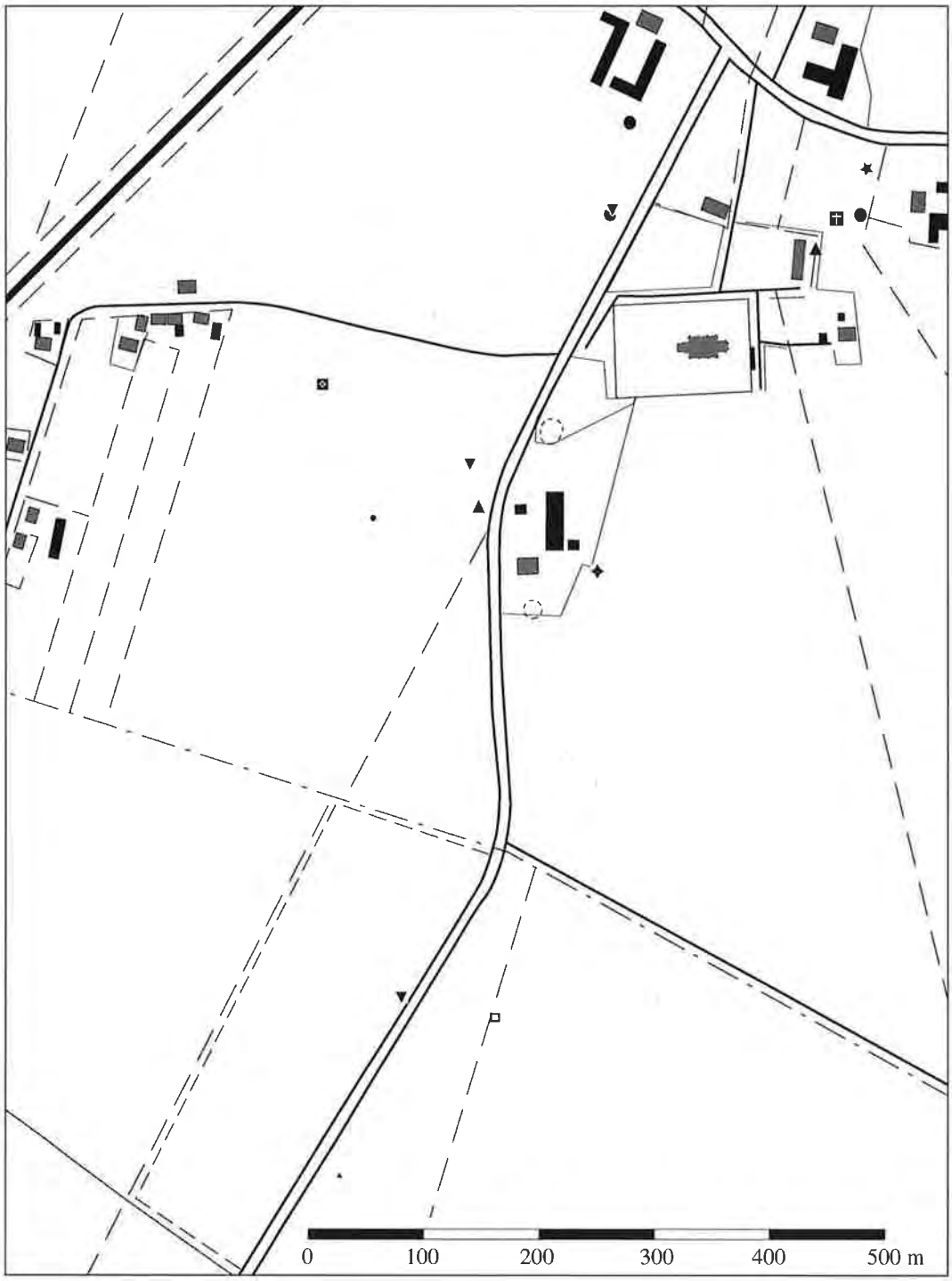

Fig. 9. Spridningskarta över föremål från sen vikingatid/tidig medeltid: emaljspännet (★), enkolpion (✝), Sven Estridsenmyntet (▲), Ethelredmynten (▲), genombrutna spännen (●), mynningsfragment (✦), remändebeslag (□), terslevliknande hänge (⊠), terslevpatris (•), vikter (▼). Föremål registrerade t.o.m. 990212. Illustration: Mimmi Tegnér.

gar verkar ha besökt viktiga orter som Hedeby, Ribe och Birka (Ambrosiani 1992:11). Anders Andrén har hittat några indirekta spår i andra skriftliga källor, vilka skulle kunna syfta på Uppåkra. Dessa passager är tankeväckande, inte minst för de händelser som omtalas: ett slag på slätten Ullåker på 800-talet, Egil Skallagrimssons plundringar av köpstaden, omgiven av en träborg, vilket ska ha utspelat sig på 960-talet (se vidare Andrén 1998; jfr. Pamp 1998:10-15). I detta sammanhang har det diskuterats om Uppåkra tidigare kan ha hetat Lund. Om så varit fallet kan man fortfarande fråga sig varför inte heller denna plats förtjänat ett omnämnande i samband med 800-talets mission.

Avsaknaden av skriftliga omnämnanden är ingalunda unikt för Uppåkra. Även Helgö lyser med sin frånvaro i de historiska källorna (Andersson 1998:269). Vad som skrevs ner verkar ännu under medeltiden ha varit något godtyckligt. Adam av Bremen var en flitig krönikör för det tyska stiftet Hamburg-Bremen. Vi vet däremot ytterst lite om den brittiska missionsverksamheten då vi inte har någon motsvarande skildring därifrån (Hagerman 1996:167).

Bebyggelseutvecklingen under vikingatidens slut

Flera platser som under järnåldern kan betecknas som centrala verkar överges under vikingatidens slut. Uppåkra står ingalunda ensam utan följs av till exempel Birka och Tissø. För Birkas del bör nedgången förläggas till 900-talets sista decennier (Jansson 1985:183 ff.; 1991:271). I Tissø verkar bebyggelsen upphöra omkring år 1000, inga föremål från detta århundrade har hittats. Fynden från medeltiden (1300-1500-talet) är av ett enklare slag. Det rör sig om knivfästeknappar, remspännen och knappar, föremål som lätt tappas under markbearbetning (Jørgensen & Pedersen 1996:33). En förändring av bebyggelsen och en omlokalisering av bosättningarna är märkbar över stora områden (Callmer 1986). Centralorter från yngre järnåldern kan ofta uppvisa en rumslig kontinuitet till tidigmedeltida städer, ofta är avståndet dem emellan inte mer än 500 meter. Detta är särskilt märkbart på Jylland. På Fyn verkar de tidigare bosättningarna ha legat uppåt en kilometer från de historiska byarna (Callmer 1986:170). Mellan Uppåkra och Lund är avståndet något längre, 5 km, men man kan ändå tala om en överflyttning av funktioner och en områdeskontinuitet, även om närheten inte är absolut.

Det är också möjligt att själva dräktmodet genomgår en förändring mot slutet av 900-talet och 1000-talet, något som kan förklara den minskade mängd bronssmycken under denna tid. Johan Callmer har noterat en avsaknad av specialiserade hantverksprodukter för landsbebyggelsen i östra Sydskandinavien under sent 900-tal och 1000-tal, vilket han sätter samman med handelsplatsernas sammanbrott (Callmer 1996:62;69). Det omfattande bronsgjuteriet som varit knutet till centrala platser under 800 och 900-talet verkar ha gått tillbaka till följd av att de vikingatida spännena går ur bruk (Callmer 1996:61f). Inte heller i staden Lund, en betydande centralort under denna tid, är spåren efter specialiserat hantverk särskilt omfattande. PK-banksgrävningen samt ett antal senare grävningar har visserligen givit ett stort ben- och hornmaterial från kammakerihantverk, men lämningar efter bronsgjuterihantverk är först märkbara mot 1000-talets slut och under 1100-talet (Callmer 1996:64; Bergman & Billberg 1976). Kanske hör förhållandena i Uppåkra mot slutet av vikingatiden samman med den allmänna utvecklingen, ett brott som är märkbart på flera platser.

Frågan är vad som kan ha orsakat detta brott. Kristendomens införande och en begynnande statsbildning var omvälvningar som säkert orsakade långtgående förändringar av sättet att organisera samhället. När de vikingatida handelsplatserna och centralorterna föll samman och innan de medeltida städerna ficka permanenta hantverkstäder kan hantverket ha skötts av ambulerande hantverkare i ännu större utsträckning än både tidigare och senare. Axel Christophersens tes att kammakerihantverket under perioden 990/1000-1150 i största utsträckning var knutet till ambulerande hantverkare kan stödja detta antagande (Christophersen 1980). Det kan också förklara varför vi inte hittar några omfattande material efter hantverksproduktion på boplatser och i städer under denna period.

Vad som händer med Uppåkra när Lund grundläggs ger upphov till många frågor som ännu inte är möjliga att helt besvara. Föremålen

från sen vikingatid kan dock ge en antydan om att platsen inte helt förlorar sin betydelse, att den snarare fortfarande kunde samla föremål av status. Att sätta dem i samband med en storgård och en tidig kyrka verkar inte heller orimligt. Framtidens undersökningar kommer förhoppningsvis ge en klarare bild av denna dynamiska period.

Fotnot

[1]Våren 1999 hittades ett genombrutet spänne, U 6485, som är så likt U 2077 att de kan ha gjutits i samma form.

Referenser

Ambrosiani, B. 1992. What is Birka? *Investigations in the Black Earth.* Birka Studies I. Early Investigations and Future Plans. Stockholm.

Andersson, A. 1983. *Medieval drinking bowls of silver found in Sweden.* Stockholm.

Andersson, K. 1998. Recension av Centrala platser - centrala frågor. *Fornvännen* 93.

Anglert, M. 1998. Ett lokalt sockencentrum. *Uppåkra rikedomar ur jorden.* Utställningskatalog. Lunds Universitets Historiska Museum.

Andrén, A. 1998. En centralort utan textbelägg? – Uppåkra som ett historiskt-arkeologiskt problem. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala platser – Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28, Stockholm.

Bergman, K. & Billberg, I. 1976. Metallhantverk. Mårtensson, A. W. (red.). *Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund.* Lund.

Bergquist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. 1998. Uppåkra – spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik. C-D - uppsats i arkeologi. Lund.

Carelli, P. 1998. Varuutbytet i medeltidens Lund. Uttryck för handel eller konsumtion? *META* nr. 3 1998.

Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- och beinhåndverkets utvikling i Lund ca. 1000-1350.* Lund

Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. Catalogue of Coins from the Viking Age found in Sweden. 1 Åhus-Grönby. Malmer, B. (red.). Lund 1985.

Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen 1992.

Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien – om kulturlandskab, produktion og bebyggelsemønster. Gjøstein Resi, H. (red.) *Produksjon og samfunn: om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusende e.Kr.* Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden 7.-10.maj 1992. Varia 30. Oslo.

Gjedssø Bertelsen, L.1992. Presentation af Ålborggruppen, en grupp dyrefibler uden dyreslyng. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1991. København.

- 1994. Urnesfibler i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1992.

Gustafsson, E. & Weidhagen, M. 1968. Investigations in Hammarlunda church. Mårtensson, A. W. (red.). *Res Mediaevales.* Archaeologica lundensia. Festskrift till Ragnar Blomqvist. Lund.

Grønnegaard, T. 1997. *Yngre jernalders centralpladser – infaldsvinkler til et helhedsbillede.* Hovedfagsspeciale. København.

Hagerman, M. 1996. *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid.* Stockholm.

Herschend, F. 1989. Vikings following Gresham's law. Larsson, T. B. & Lundmark, H. (red.). *Approaches to Swedish prehistory: a spectrum of problems and perspectives in contemporary research.* Oxford B.A.R. International Series 500.

Hårdh, B. 1984. Kleeblattfibeln. Arwidsson, G. (red.). *Birka II:1 Systematische Analysen der Gräberfunde.* Stockholm.

- 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study.* Stockholm.

Hägg, I. 1991. Rangsymboliska element i vikingatida gravar. Hedeby – Birka – Mammen. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkeologisk Selskab. Århus.

Iverson & Näsman, U. 1991. Mammengravens indhold. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkeologisk Selskab. Århus.

Jansson, I. 1984. Kleine Rundspangen. Arwidsson, G. (red.). *Birka II:1 Systematische Analysen der Gräberfunde.* Stockholm.

– 1985. *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fynden.* Stockholm.

– 1991. År 970/71 och vikingatidens kronologi. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid.* Jysk Arkeologisk Selskab. Århus.

Jensen, S. 1991. *Ribes Vikinger.* Ribe.

Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1991. Storgård og kirke i Lisbjerg. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M.

(red.) *Fra Stamme til Stat II. Høvdingesamfund og Kongemakt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus.

Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996. København.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Stockholm.

Larsson, L. 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala platser – Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28, Stockholm.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra – ett hövdinga- eller kungasäte? *Fornvännen 92*.

Näsman, U. 1991. Det syvende århundrade - et mørkt tidsrum i ny belysning. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat II. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus.

Pamp, B. 1998. Från Gödelöv till Östen Undéns gata. En uppslagsbok över ortnamn i Lund under tvåtusen år. *Föreningen Gamla Lunds årsbok* 80.

Poulsen, B. 1979. Møntbrug i Danmark 1100-1300. *Fortid og nutid*. Bind XXVIII, hefte 2.

Riddersporre, M. 1996. Uppåkra – en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *Meta* nr 3 1996.

– 1998. Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala platser – Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No.28, Stockholm.

Roesdahl, E. (red.). 1992. *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200*. København.

Samuelsson, B.-Å. 1998. *Ljungbackagravfältet – studier av ett sydvästskånskt gravmaterial från sen järnålder*. C-uppsats i arkeologi VT 1998. Lund.

Sjøvold, T. 1972. *Osebergfunnet og de andre vikingskipsfunn*. Oslo.

Spufford, P. 1988. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge.

Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications. A ceramological study of internal and external contacts in the Gudme-Lundeborg Area, Funen during the late Roman Iron Age*. Monographs on Ceramics. Keramiska forskningslaboratoriet. Lund.

Svanberg, F. 1998. Exclusive Jewellery, Borgeby and Western Scania c. AD 950-1050. *Fornvännen* 93.

Tegnér, M. 1998. De vikingatida fynden och Uppåkra vid 900-talets slut. *Uppåkra – spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik*. C-D-uppsats i arkeologi. Lund.

Thun, E. 1967. *Medieval Tommarp archaeological investigations 1959-60*. Lund.

Thurborg, M. 1989. Värde och valuta. Betalningsmedel under järnålder och tidig medeltid. Andrén, A. (red.). *Medeltidens födelse*. Symposier på Krapperups borg.

Uppåkra. Rikedomar ur jorden. 1998. Utställningskatalog, Lunds Universitets Historiska Museum. Lund.

Wamers, E. 1991. Pyxides imaginatae. Zur Ikonographie und Funktion karolingischer Silberbecher. *Germania* 69.

Weiler, E. 1996. Metal Standard during the Bronze Age. *Lund Archaeological Review 2*.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm.

Muntliga uppgifter

Birgitta Hårdh, november 1998.

Sven Rosborn, maj 1998.

Fynden i centrum, s. 243–269.

Vikter och varuutbyte i Uppåkra

Ingrid Gustin

Weights, trade and exchange in Uppåkra

The article discusses what a find category like weights can tell us about the functions of a settlement. The focus is on trade and exchange, and it is argued that we need a theoretical basis for discussing this topic. The work of Polanyi, with his division of trade into gift trade, administrated trade and market trade, forms the basis for the analysis, even though there has been a debate about these concepts since Polanyi's theories were launched in the 1940s and 1950s. From the archaeological material it can be argued that gift trade and administrated trade can be linked to Uppåkra. But the relatively large amount of spherical and cubo-octhaedral weights that have been found in Uppåkra this far indicate that other economic activities must also have been located in the settlement. According to Polanyi's theories, this could indicate that local exchange took place in Uppåkra and that barter was the main principle of exchange. The weights were used for weighing silver, but in this case silver was just one of many possible goods that could be used in exchange situations. The spherical weights from Uppåkra have been categorized according to a scheme set up by Heiko Steuer. The categorization indicates that Uppåkra had economic functions as late as the eleventh century. This is later than was supposed previously. This also means that Uppåkra and Lund must have existed side by side for a while.

Ingrid Gustin, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Vikter utgör en relativt stor del av det arkeologiska fyndmaterial som tillvaratagits i samband med de senaste årens avsökningar med metalldetektorer i Uppåkra. Denna artikel kommer att diskutera vikternas funktioner på platsen. Dessutom kommer aspekter på järnålderns varuutbyte att tas upp och sättas i samband med förekomsten av vikter. I artikeln gör jag också en jämförelse med material från Birka, Paviken och Bandlunde. Denna jämförelse ligger till grund för diskussionen om platsen Uppåkra.

Centralplatser och varuutbyte

Under de senaste åren har en helt ny kategori av platser från järnåldern kunnat lokaliseras. Tack vare avsökningar med metalldetektor, främst i Danmark, har arkeologer kunnat spåra en rad platser som blivit betecknade som centralplatser. Namn som Sorte Muld på Bornholm, Neble-Boeslunde, Lundeborg, Gudme, Stentinget o.s.v. har idag en framskjuten plats i den arkeologiska diskussionen (se t.ex. Jensen & Watt 1993:196; Callmer 1994:74; Fabech & Ringtved 1995:14). Listan över denna typ av platser är långt ifrån fullkomlig. Nya namn dyker upp i takt med att nya områden undersöks.

För Skånes del har centralplatsbegreppet använts för att beskriva framför allt platser som Uppåkra och Vä (Callmer 1994:81; Larsson & Hårdh 1997:142 och där anförd litteratur). Men vad är då en centralplats? Ulf Näsmans definition citeras ofta. Näsman har beskrivit centralplatser som "...bopladser med overregionale funktioner inden for rets- og trosudøvelse, og med funktion som knudepunkter for spredning af handels- og håndværksprodukter" (Näsman 1991:169). I Näsmans definition poängteras tyd-

ligt tre funktioner: en rättslig, en religiös, samt en distributiv. Dessa funktioner kan mycket väl ha varit integrerade med varandra. Det är ändå med utgångspunkt från den distributiva funktionen som Uppåkra kommer att diskuteras i denna artikel.

För att kunna belysa den distributiva funktionen är det nödvändigt att försöka frigöra sig från vår tids handelsbegrepp. Vår ekonomi är inriktad på konsumtion, och ekonomiska vinstmotiv är den starkaste drivkraften bakom den handel som bedrivs. I förindustriella samhällen tycks det finnas helt andra drivkrafter. Det framhålls ofta att ekonomiska transaktioner i dessa samhällen är en del av samhällets relationsmönster, dvs. ekonomin har ingen egen självständig utveckling utan är en del av människors sociala förhållanden. Man kan även uttrycka detta med att det ekonomiska systemet styrs av icke-ekonomiska motiv. Den som bildade skola för detta synsätt var en ungersk-amerikansk forskare i ekonomisk historia, Karl Polanyi (Polanyi 1989:57).

Polanyis tre fördelningsprinciper

Polanyi och hans efterföljare i den substantivistiska traditionen, Marshall Sahlins och George Dalton, var alla inspirerade av studier som rörde gåvans betydelse. I början av detta sekel hade Bronislaw Malinowski, Marcel Mauss och andra antropologiskt inriktade forskare presenterat arbeten om primitiva ekonomier. Substantivisterna vidareutvecklade, under 1950-talet och framåt, analyserna av förindustriella samhällen bl.a. genom att skapa modeller för distribution av varor. Den modell Polanyi ställde upp inbegriper tre principer för distribution; den reciproka, den redistributiva och marknadsprincipen. Polanyi har beskrivit dessa principer i olika sammanhang (Polanyi 1977, 1989). Dessutom har Polanyis resonemang under de senaste årtiondena beskrivits och tolkats av ett antal arkeologer (se t.ex. Moberg 1972; Hodges 1982; Stjernquist 1985; Christophersen 1989; Klackenberg 1992; Carelli 1998; Ulriksen 1998). Jag kommer här att kortfattat återge huvuddragen i Polanyis principer.

Den *reciproka principen* utgår ifrån ett ömsesidigt utbyte, mellan personer inom samma släkt eller personer som står på socialt lika nivå. Varuutbytet kan betraktats som en ritual, vars ekonomiska betydelse ligger dold i ett större socialt-religiöst mönster.

Den *redistributiva principen* innebär att varor omfördelas. Principen är kopplad till ett hierarkiskt uppbyggt samhälle, där producenterna genom olika system tvingas att lämna varorna ifrån sig. Varorna samlas in till ett centrum och därifrån distribueras de efter vissa principer.

Marknadsprincipen är den som idag dominerar samhället. Handel och varuutbyte regleras då av priser, vilka varierar efter utbud och efterfrågan. Förutom varor utbjuds även arbetskraft, jord samt kapital till försäljning. Vi förknippar idag denna företeelse med pengar och handel. Polanyi menar emellertid att handel och mynt/pengar kan uppträda oberoende av och långt tidigare än marknadsmekanismerna. Detta har att göra med att förekomsten av pengar/mynt och varuutbyte inte alltid behöver betyda att det föreligger en vinstfaktor. Handel kan även ske då vissa varor har fasta bytesvärden eller då det föreligger fasta priser vilka bestäms av tradition eller av en myndighet. Handel, pengar och marknadsprinciper kan alltså enligt Polanyi uppträda som självständiga element som inte behöver vara sammankopplade (Polanyi 1957:247; Polanyi 1977:63; Polanyi 1977:77 ff.). Detta innebär att det kan vara svårt att tolka vilka utbytesprinciper som funnits på en plats. Problemet ligger i att visa på att ett vinsttänkande börjat göra sig gällande och att varuutbytet/handeln därmed skett enligt marknadsprincipen (Polanyi 1977:137).

Polanyi och den av Polanyis teorier influerade Carl-Axel Moberg, har bägge hävdat att marknadshandelns roll överdrivits i studier av det medeltida Europa och att andra ekonomiska system var av större betydelse (Polanyi 1989:67; Moberg 1973:44 f.). Även Henrik Klackenberg har i sin avhandling om monetariseringen i Sverige hävdat att marknadsprincipen vid medeltidens slut endast var förhärskande i de större städerna i Europa och i de ekonomiskt avancerade områdena i norra Italien och nordvästra Europa. Ekonomin på svenskt område vid samma

tid kan knappast karaktäriseras som en marknadsekonomi, enligt Klackenberg. Prisbildande marknader och ett allmänt bruk av mynt förekom i köpstäderna, men marknadsprincipen var inte den dominerande formen för varuutbyte under medeltiden (Klackenberg 1992:18). Att denna bild av den medeltida ekonomin trots allt inte är allenarådande inom dagens arkeologi kan illustreras av följande citat: "Det er min opfattelse, at handel og udveksling fra 6. til 12.årh. må ses som en del af en langsomt modnende politisk udvikling, der munder ud i en situation, hvor køb og salg af allehånde varer ikke blot var acceptabel, men også blev den dominerande transaktionsform" (Ulriksen 1998: 206).

Polanyi framhåller också att principerna inte ska ses som nödvändiga steg i en utvecklingskedja. En form kan försvinna under en period för att senare komma tillbaka. Dessutom kan flera former existera samtidigt; underordnade former kan finnas vid sidan av den dominerande (Polanyi 1977:42 f.). I vårt samhälle är t.ex. marknadsprincipen den dominerande. Den redistributiva principen kan illustreras av de skatter staten får in och sedan omfördelar i form av bidrag. Dessutom har vi fortfarande kvar delar av en reciprok princip. Denna visar sig tydligt i våra julklappstraditioner, då vi byter gåvor med varandra (se även Moberg 1973:41). Vår nutida julhandel visar för övrigt på att komplexa situationer inte är ovanliga och att olika fördelningsprinciper som t.ex. marknadshandel och gåvoutbyte inte bara existerar sida vida sida, utan att de även kan vara delar av samma fenomen. Olika fördelningsprinciper kan därför inte alltid förläggas till skilda sfärer.

Handel/varuutbyte enligt Polanyi

Polanyis principer är tänkta att täcka in fördelningen av varor och tjänster. Till teorin om fördelningsprinciper har Polanyi också fogat en indelning för olika typer av varuutbyte och handel. Även i detta fall utgår Polanyi från relationsmönstren för de personer som tar del i utbytet/handeln. Därför lanserades de engelska begreppen "gift trade", "administrated trade", och "market trade". Jag har valt att översätta dem med begreppen *gåvoutbyte*, *administrerat varuutbyte* och *marknadshandel*.

Gåvoutbyte kan kopplas till den reciproka principen. Varuutbytet är ömsesidigt och det är först och främst värdeföremål som utbyts. Polanyi nämner slavar, guld, hästar, elfenben och tyger som exempel, men även mindre luxuösa varor kunde förekomma. Varuutbytet skedde i form av ceremonier och som ett led i diplomatiska kontakter och politiska uppgörelser mellan hövdingar eller kungar.

Vid det *administrerade varuutbytet* har relationerna mellan parterna sin grund i politiska band. Varuutbytet fungerade genom att fördrag upprättades mellan de politiskt ledande grupperingarna på olika platser. Motivet för utbytet utgjordes av behovet att importera vissa viktiga varor. Dessa varor utgjordes dels av produkter som var viktiga för uppehälle och dels av produkter som var nödvändiga för att upprätthålla en bestämd social struktur. Det administrerade varuutbytet krävde också kontrollerade system för att samla in de varor som skulle exporteras och likaledes system för att distribuera de importerade varor. Denna typ av varuutbyte förknippas ofta med "ports of trade", dvs. speciellt anlagda platser där ett internationellt varuutbyte kunde ske under kontrollerade former och där gästande handelsmän kunde åtnjuta beskydd. Birka och Hedeby brukar anföras som exempel på vikingatida "ports of trade". Polanyi menar också att detta varuutbyte även krävde en administration och reglering av en rad moment som krävs för ett omfattande varuutbyte. Bland dessa moment kan nämnas vägning, kvalitetskontroll, förvaring, reglering av betalningsmedel och krediter.

Den tredje formen av handel utgörs av *marknadshandel*. Denna är förknippad med marknadsprincipen och handelsparterna har renodlat ekonomiska relationer med varandra. Handeln är baserad på principen om tillgång och efterfrågan. Marknadsprincipen omfattar även de element som är en del av denna handel - förvaring, transporter, risktagande, krediter, betalningar. Därför utvecklas enligt Polanyi också speciella marknader för frakt, försäkringar, korta krediter, kapital, lagerlokaler och banktjänster (Moberg 1973:42 ff.; Polanyi 1977:93 ff.).

Efter Polanyi

Polanyi skrev och publicerade sina tankar framför allt från 1940-talet och några årtionden framåt. Ett viktigt verk med bidrag av ett flertal författare var "Trade and Market in Early Empires" (1957), som också innehöll artikeln "The Economy as an Instituted Process" av Polanyi. Substantivisternas utgångspunkt gjorde gällande att äldre samhällen inte kunde analyseras utifrån de vetenskapliga teorier som skapats för att beskriva ett modernt marknadsinriktat samhälle. Därmed kom substantivisterna att polemisera mot företrädare för den marknadsinriktade gruppering som kallades formalister. Polanyis teorier och den substantivistiska skolan kom dock efter hand att få ett mycket stort inflytande på den forskning som rör ekonomin i äldre och "primitiva" samhällen.

Debatten har emellertid inte stått stilla. Även om Polanyis teorier fortfarande ofta utgör en grund för olika forskares diskussioner, så har de verk som vidareutvecklar vissa av Polanyis aspekter blivit allt fler. Ett exempel på detta är "Dark Age Economics" av arkeologen Richard Hodges, där Polanyis handelsplatsbegrepp "port of trade" ses som otillräckligt och där istället en mer nyanserad begreppsappart introduceras (Hodges 1982).

Ett annat exempel på en vidareutveckling av de substantivistiska teorierna rör redistributionsprincipen. Polanyi har betonat de sociala drivkrafterna bakom denna princip. Detta har emellertid ifrågasatts av bl.a. Elizabeth M. Brumfiel och Timothy Earle. De utgår i sina analyser först och främst ifrån de bakomliggande politiska motiven. Den lokala eliten framhävs i dessa modeller. Den specialisering och det varuutbyte som skapas är främst till för att skapa och upprätthålla social skillnader, stödja politiska koalitioner och etablera nya kontrollerande institutioner. Brumfiel & Earle framhäver också den politiska betydelsen av att kontrollera och monopolisera fjärrhandel och specialiserat hantverk. Nyttoprodukter kontra värdeprodukter, oavhängiga kontra avhängiga specialister, stapelfinansiering kontra värdefinansiering är grundläggande termer och nyckelområden för analyser inom denna politiska modell (Brumfiel & Earle 1987).

Jag vill här också beröra en grundläggande punkt i Polanyis teorier som ifrågasattes redan av formalisterna. Punkten berör marknadsekonomi och den ekonomiska medvetenheten hos människorna i förhistoriska och icke-industriella samhällen. En av Polanyis grundteser är att varuutbyten i dessa samhällen i mycket hög grad var styrda av sociala mål och inte av individuella vinstmotiv. Polanyi menar att individuella vinstmotiv är en del av ett modernt marknadsekonomiskt tänkande (1977:81 f.). Det bör påpekas att flera av dagens forskare polemiserar med Polanyi på denna punkt. Under senare år har det t.ex. förts fram att det funnits ett marknadsinriktat synsätt hos delar av befolkningen i det gamla Egypten (Kemp 1989), att marknadsekonomin varit utbredd i Romarriket (Harris 1993) och att det i funnits marknader och ett ekonomiskt liv även i de mest "rudimentära" samhällen (Braudel 1988).

De tre anförda exempeln visar att Polanyi och hans efterföljare i den substantivistiska skolan i allt för hög grad kan ha "primitiviserat" ekonomin i förhistoriska och icke-industriella samhällen. Vilken bild är då den rätta? Idag är vi som humanister väl medvetna om att det finns mer än en bild av den historia vi vill skildra och att en modell aldrig kan återge den komplexa verklighet som en gång existerat. Kanske bör vi därför istället försöka belysa våra material och frågor utifrån flera olika teoretiska infallsvinklar. Polanyis teorier omfattar en helhetssyn på ekonomi och samhälle som få andra modeller kunnat matcha. Därför kan dessa teorier fortfarande ha ett värde som utgångspunkt för diskussioner om varuutbyte och handel, speciellt om vi är medvetna om att den syn teorierna representerar utgör en bland flera möjliga. Jag har därför valt att låta Polanyis teorier bilda utgångspunkt för diskussionen om Uppåkra i denna artikel.

Vikter som indikation på hantverk

Vikter är en artefaktgrupp som ofta ses som nyckelartefakt när det gäller att belägga handelsverksamhet på en plats. T.ex. så har vikterna från den danska handelsplatsen Lundeborg ansetts indikera handel (Thomsen 1993:80). Jag

menar att detta är en förenklad syn på vad vikterna representerar. Att vikterna i Lundeborg setts som belägg för handel beror troligen på en helhetsbedömning av Lundeborgs funktion. Men då det på platsen också förekommit metallhantverk, så skulle vikterna eventuellt kunna ha kopplingar till även dessa aktiviteter. Jag vill i det följande visa att det är nödvändigt att utgå från vikternas kontext; de stratigrafiska relationerna i kombination med andra artefakter som klippsilver alternativt avfall från metallhantverk, för att kunna diskutera vikternas funktion.

I Lundeborg har det liksom på Helgö funnits aktiviteter från romersk järnålder ända in i vendeltid (Lundeborg) och vikingatid (Helgö). Även vid utgrävningarna på Helgö framkom både mynt och vikter. Vikterna från Helgö har i motsats till Lundeborg, tolkats som om de kan ha brukats vid såväl vägning/betalning med någon ädelmetall som vid klensmide. Det bör i detta sammanhang också påpekas att Helgövikterna visade en frekvensenfördelning som var analog med verkstadsbronserna (Kyhlberg 1980:177 f.).

Att den automatiska kopplingen mellan alla typer av vikter och handel kan ifrågasättas visas tydligt av några arkeologiska utgrävningar från senare år. Stig Jensen har t.ex. beskrivit hur man i Ribe-området i slutet på 1980-talet undersökte spåren efter ett gårdskomplex, med hus från vikingatid och tidig medeltid (Jensen 1990). Även matjordslagret ovanpå och runt om husen undersöktes, vilket resulterade i ett antal metallfynd. Bl.a. så påträffades en koncentration av metallföremål i en del av ett Trelleborgshus, vilket daterades till 1000-talet. Föremålen tolkades som resterna från en blygjutarverkstad. De utgjordes av smälta klumpar och barrar av bly. Ytterligare fynd i området av barrar och smältor av brons samt vikter tydde på metallhantverk. Det är här intressant att notera sambandet mellan blyvikter och föremål som kan relateras till metallhantverk. Tilläggas kan att blyvikterna hade olika former. Flera av vikterna tycks dock ha varit cylindriska.

Delar av materialet från Posthusutgrävningen i Ribe 1990/1991 har bearbetats av Claus Feveile (Feveile 1994). Vid utgrävningen påträffades tusentals fragment av gjutformar på de 100 m² som grävdes ut. De typer av bronsföremål som tillverkats på platsen visar att tillverkningen ägde rum under såväl 700- som 800-tal (Feveile 1994:5, 63 f.). Inom den utgrävda ytan påträffades även 21 st. blyvikter. Blyvikterna var cylindriska eller dubbelkoniska till formen. De uppträdde framför allt i faser och lager med mycket gjutformsfragment. Vikternas tidsmässiga spridning korrelerades också mot förekomsten av mynt på platsen. Det visade sig då att vikterna generellt sett var vanligare i faser med få mynt. Detta skulle kunna ha varit ett utslag av att mynten efterträddes av en annan form av betalningsmedel - vägt klippsilver. Det vägda betalningsmedlet skulle då förklara förekomsten av vikter. Men eftersom klippsilver inte uppträder i de faser som följer på faserna med mynt, så faller denna tolkning. Feveile anser därför att blyvikterna är ett indicium för att gjutning förekommit på platsen och pekar på att vikter behövts för att beräkna olika legeringar (Feveile 1994:58).

Ett tredje exempel på sambandet mellan blyvikter och gjuteriverksamhet föreligger från Birka. Under 1990-1995 företogs en utgrävning av ett 300-350 m² stort område i Svarta Jorden. Vid bearbetningen av utgrävningen indelades materialet huvudsakligen i åtta faser. Fas 1 har fått beteckna den tidigaste fasen. (Material från ploglagret på platsen har också tillvaratagits, men är inte inräknat bland de nämnda faserna). Faserna 2-5 har betecknats som verkstadsfaser. Det är till dessa faser som bl.a. de ca 25 000 gjutformsfragmenten och de över 2000 degelfragmenten är koncentrerade (Ambrosiani 1997:167 ff.). Det är också framför allt från dessa faser som blyvikter påträffats. Av de närmare 140 blyvikter som hitintills kunnat inplaceras i faser eller i ploglagret, härrör ca 87% från fas 2-5. En stor andel av vikterna föreligger dessutom från lager som direkt kan relateras till gjuteriverksamheten, t.ex. golvlagren i verkstaden eller lager med verkstadsavfall.

Exemplen ovan visar att framför allt blyvikter tycks kunna knytas till gjuteriverksamhet under åtminstone vikingatid. Det går emellertid inte att utifrån de anförda exemplen dra slutsatsen att alla blyvikter endast hanterades i verkstadssammanhang. T.ex. så finns det ett endast litet antal blyvikter på den utgrävda tomten

i Svarta Jorden, Birka, som härrör från faser då ingen gjuteriverksamhet ägde rum på platsen.

Det finns dessutom material från Birka som tyder på att blyvikter också kan förekomma i kontexter där de tycks ha en klar anknytning till betalningsmedel/bytesmedel. Ett exempel på detta är det hopade fynd som påträffades i Birkas Svarta Jord 1991. Det hopade fyndet innehöll ca 20 islamiska mynt, samt ett flertal föremål som kan relateras till betalningsmedel/bytesmedel. Bland föremålen fanns några sfäriska vikter med platta poler, några pärlor, en krona till en oval spännbuckla, några bronsföremål, delar av järntenar, några bärnstensbitar, en vikt av brons samt två av bly. Att såväl de sfäriska vikterna som vikterna av bly uppträder tillsammans med mynt och föremål som har karaktären av bytesmedel, tyder på att vikterna antingen brukats i uppvägningssituationer eller att de fungerat som ett bytesmedel. Att vikter i vissa sammanhang även räknats som värdeföremål har tidigare påpekats av Ola Kyhlberg, som i sitt resonemang utgår i från en vikt i Birkagravarna. Vikten i fråga är en blyvikt med guldinläggning. Guldinläggningen är enligt Kyhlberg ett indicium för att vikten inte enbart fungerat som vägningsredskap utan att det också räknats som ett värdeföremål (Kyhlberg 1980:269).

Vikter som indikation på varuutbyte

Genom de anförda exemplen har jag försökt visa att det inte föreligger ett automatiskt samband mellan blyvikter och handel. Istället bör blyvikternas kontext vara avgörande för resonemang om av vad de kan tänkas representera. Det finns emellertid andra typer av vikter, som jag vill diskutera i det följande, vilka tydligare kan kopplas till betalningsmedel och uppvägning av ädelmetaller än blyvikter.

Bland de vikingatida vikterna förekommer typer som framställts med mycket stor noggrannhet, och som följt speciella viktenheter. Dessa viktenheter tycks ha varit kopplade till ett arabiskt viktsystem (Sperber 1996:110). Till formen är vikterna kubooktaedriska eller sfäriska med platta poler (Fig. 1). De börjar uppträda i Östersjö-området under andra halvan av 800-talet. Det är vid ungefär den tid som importen av islamiska mynt till våra breddgrader börjar göra sig gällande.

Inom stora delar av Östersjöområdet fanns ingen produktion av mynt under vikingatid. Heiko Steuer har visat att det istället fanns en viktekonomi ("Gewichtsgeldwirtschaft") där de kubooktaedriska och sfäriska vikterna hade stor betydelse (Steuer 1987a). Med viktekonomi menas här att silver i olika former kunde användas som ett betalningsmedel och att silvervikten var avgörande för dess värde. Det silver som användes som betalningsmedel kunde vara i form av smycken eller islamiska mynt och det itudelades till mindre enheter, när så behövdes. Det är vid uppvägningen av detta silver som de mycket exakta kubooktaedriska och sfäriska vikterna tycks ha använts.

Att de kubooktaedriska och de sfäriska vikterna relateras till betalningsmedel behöver inte innebära att de enbart representerar handelstransaktioner. De kan även indikera andra fenomen som kan relateras till ett abstrakt ekonomiskt tänkande. Vikterna kan t.ex. ha hanterats i de fall då skatter och tullar var tvungna att erläggas.

Det finns emellertid exempel som visar att de sfäriska och kubooktaedriska vikterna även kan ha använts i andra sammanhang än de som direkt kan kopplas till betalningsmedel. Från Lindum Storskov i Danmark, härrör t.ex. ett fynd som består av en uppsättning smidesverktyg samt delar av ett antal andra metallföremål. Fyndet har beskrivits av Elisabeth Munksgaard, som har tolkat fyndet som en vikingatida hantverkares verktyg och varor. Verktygen består av fem hammare, några tänger, filar, m.m. Varorna utgörs av bl.a. delar av en hjälm, några skäror, en yxa, en spjut- eller lansspets, en nyckel och några spikar. Förutom dessa redskap fanns intressant nog även en balansvåg samt en uppsättning vikter bestående av en blyvikt samt nio sfäriska vikter med platta poler. Sammansättningen av föremål i detta fynd kan enligt min mening tolkas på flera sätt. Munksgaards tolkning är att vågen och vikterna i det här fallet utgör en del av smedens hantverksredskap (Munksgaard 1984:85 ff.).

Denna tolkning är inte orimlig. Fyndet från

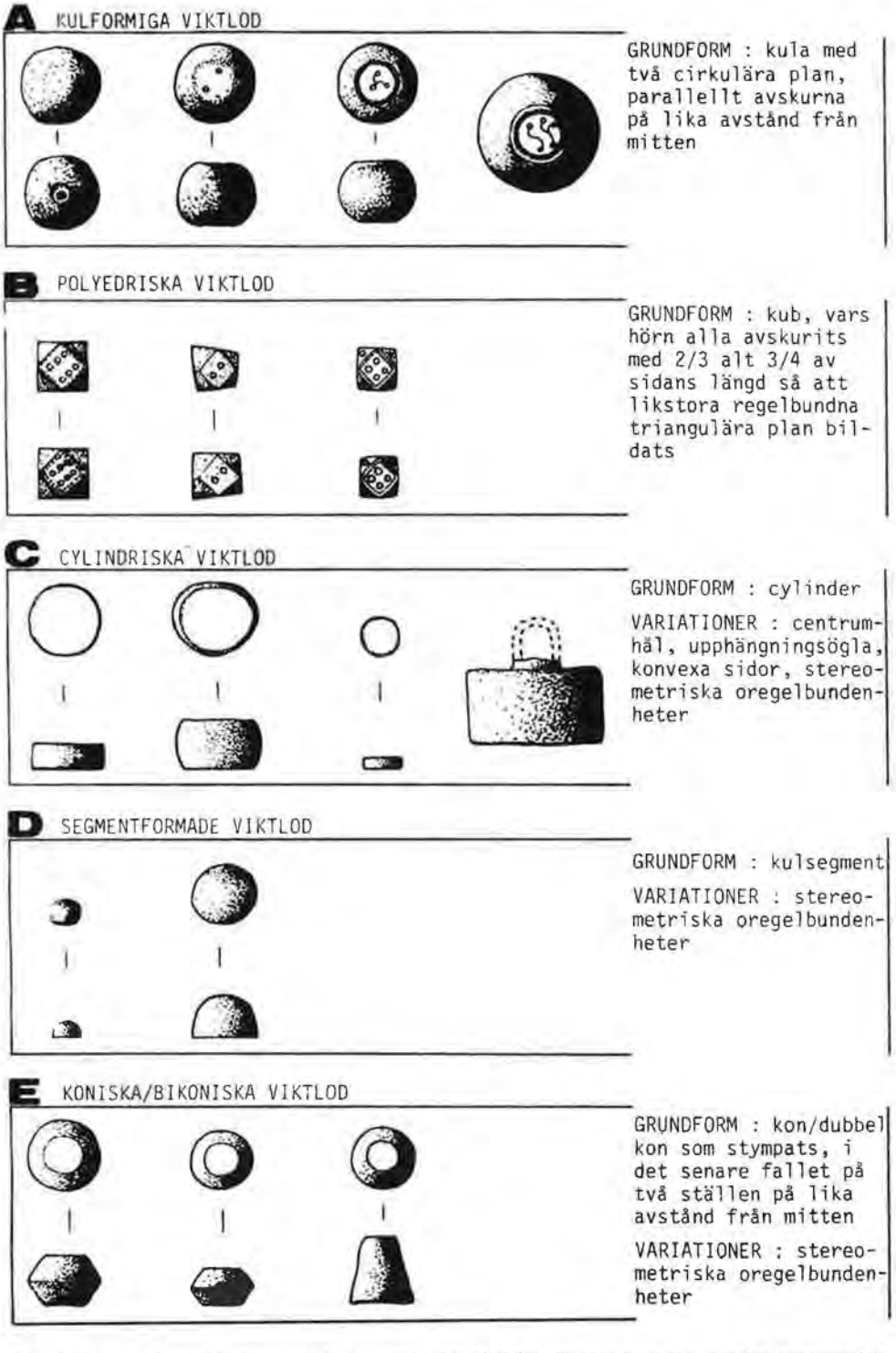

Fig. 1. Fem vanligen förekommande vikttyper. De sfäriska vikterna med platta poler benämns här kulformiga vikter. Bilden hämtad från Kyhlberg 1980. Teckning: Roger Blidmo.

Lindum Storskov kan jämföras med andra liknade fynd. Ett sådant är Mästermyrfyndet från Gotland, vilket består av en mängd verktyg och råmaterial för metall- och trähantverk. Mästermyrfyndet innehåller visserligen inte några sfäriska vikter, men en annan typ av våg, en pyndare med vikt, finns med bland redskapen (Arwidsson 1983:7 ff.) Möjligheten att sfäriska vikter i vissa sammanhang kan representera smideshantverk måste därför ändå tas med i beräkningarna. Än en gång måste kontexten bli avgörande för tolkningen.

Vikter som avfall

Jag har valt betrakta såväl de vikter som kan knytas till ädelmetalltransaktioner, som de som kan knytas till metallhantverk, som en typ av avfall. Vikterna utgör avfall i den bemärkelsen att det stora flertalet av dem är oavsiktligt deponerade. Antingen har de deponerats oavsiktligt, i det här fallet har de troligen tappats, i samband med metallhantverk eller så har de tappats vid uppvägning av ädelmetaller i varuutbytessituationer eller liknande.

Jag anser däremot att det inte troligt att vikterna är avfall i den betydelsen att de blivit kasserade. Det finns flera skäl som talar för detta. De vikttyper som påträffas under yngre järnålder och tidig medeltid har alla haft en mycket lång livslängd. De cylindriska vikterna finns t.ex. såväl i kulturlager från folkvandringstid som i kulturlager från medeltid. En anledning till att kassera vikter skulle kunna ha varit att viktmodulerna förändrats. Det finns emellertid exempel på att vikterna har justerats till nya viktenheter, istället för att kasseras (Steuer 1987b).

Vid ett byte av viktmoduler vore det också, i alla fall utifrån vårt samhälles rationalistiska syn, troligare att man skulle smälta ner existerande vikter än att man medvetet skulle slänga dem bland annat avfall. Att omsmältning av föremål tillämpades under yngre järnålder vet vi bl.a. genom att ett antal trasiga och deformerade bronsföremål påträffats i samband med metallgjutarverkstäder (Ambrosiani 1997:167 f.).

Även om flertalet av de vikter som förekommer på de vikingatida handelsplatserna borde kunna tolkas som avfall i en eller annan betydelse, så finns det ett fåtal exempel på att vikter blev avsiktligt deponerade. Ett exempel på detta är den våg och de 27 vikter som återfanns i åkerytan i Bandlunde, Gotland. Vikterna var sfäriska (19 st) eller kubooktaedriska till formen och utgör tillsammans den mest omfattande viktsatsen som påträffats i Sverige. Vikterna och vågen har troligen legat i en skinn- eller läderpåse när de deponerades (Östergren 1983:119 f.). Vid utgrävningen av området visade sig fyndplatsen vara belägen bredvid ett stolphål (Brandt 1986:38). Det går emellertid inte att fastställa om fyndplatsen också representerar den primära depositionen. Enligt min mening är det ändå troligt att vikterna här kan jämföras med den medvetna deponeringen av silverskatter och andra värdeföremål. Det är därför av betydelse att vid diskussioner om vikter försöka skilja ut de avsiktligt deponerade vikterna från de oavsiktligt, eftersom de två grupperna representerar olika handlingar.

Järnålderns vikter före vikingatid

För att kunna diskutera vikterna i Uppåkra har materialet delats in i olika typer. De grundtyper som jag utgått ifrån är de som Ola Kyhlberg arbetat fram i sin avhandling Vikt och värde (Kyhlberg 1980). Kyhlberg utgår ifrån fem grundformer; kulformiga, polyedriska, cylindriska, segmentformade samt koniska/bikoniska viktlod (Fig. 1). De sfäriska vikterna med platta poler kallas kulformiga av Kyhlberg. Även de kubooktaedriska vikterna går hos Kyhlberg under en annan beteckning: polyedriska.

Kyhlbergs typologi utgår ifrån de vikter som påträffats i Birka och är därför framför allt baserad på ett vikingatida material. Flera av viktyperna förekommer emellertid också under tidigare perioder. Eftersom Uppåkra existerade under såväl äldre som yngre järnålder är det av betydelse att granska andra tidiga platser för att se om viktmaterialet där på något sätt skiljer sig mot vikingatida material.

En handelsplats som existerat under lång tid är Lundeborg. Redan på 200-talet tycks det funnits handels- och hantverksaktiviteter på platsen. När platsens betydelse som hamn upphörde

i början på 800-talet hade den redan tappat handels- och hantverksfunktionerna (Thomsen 1993:94, 99). Daterbara fibulor och importföremål samt C14-dateringar talar för att aktiviteterna på platsen varit som störst under 200-550 e.Kr (Stilborg 1997:69).

Mellan 1986-1992 grävdes 25% ut av den sju hektar stora yta som täcks av kulturlager i Lundeborg (Stilborg 1997:64). Det utgrävda materialet vattensållades (Thomsen 1989:13). Vid dessa utgrävningar tillvaratogs ca 40 vikter. I jämförelse med vikingatida handelsplatser är detta antal litet, med tanke på att den utgrävda ytan motsvarar ca 17.000 m^2. Vikterna från Lundeborg är av bly eller brons. Av den publicerade bilden att döma är flertalet vikter cylindriska (se Thomsen 1993:80).

Ett annat jämförelsematerial med vikter från framför allt folkvandringstid och vendeltid utgörs av fynden från Helgö. I Helgö-materialet, som består av sammanlagt 40 vikter, är de cylindriska vikterna av brons (18 st.), den absolut dominerande vikttypen. Dessutom förekommer cylindriska vikter av bly, järn, sten och silver. Ett fåtal av de cylindriska vikterna har dekorativa element/viktmarkeringar. Bland Helgövikterna finns även ett fåtal kubformade vikter och bleck, samt två polyedriska och en segmentformad vikt (Kyhlberg 1980:181, 292 f.).

Vikterna kunde knytas till husgrupper från folkvandringstid och vendeltid samt till en vikingatida bosättning anlagd ovanpå en av de äldre husgrupperna. Inga vikter kunde knytas till lager från romersk järnålder (Kyhlberg 1980:181, 240 f.). Tyngdpunkten i materialen tycks ha legat i folkvandringstid och vendeltid (Kyhlberg 1980:177 f.). De 40 vikterna från Helgö framkom på en yta av 8500 m^2 (Kyhlberg 1980:178). Det är okänt hur stor del av materialet som sållades.

Slutsatserna från Lundeborg och Helgö är att endast ett mindre antal vikter, de flesta med cylindrisk form och av bly eller brons, tycks ha cirkulerat under tidsperioderna från romersk järnålder fram t.o.m. vendeltid. Eventuellt kan en ökning spåras över tiden, i och med att vikterna från Helgö, vilka är lika många som från Lundeborg, påträffats inom en mindre yta. Cylindriska vikter finns emellertid även i vikingatida och medeltida material (Kyhlberg 1980:240 f.). Det går därför inte att klart skilja ut denna grupp som härrörande från perioder tidigare än vikingatid.

Vikingatida vikter

På vikingatida handelsplatser förekommer ett flertal vikttyper. Flera av dessa typer uppträder som nämnts inte bara under den vikingatida perioden, utan förekommer även i både tidigare och senare sammanhang, såsom de cylindriska blyvikterna (Kyhlberg 1980:240 f.). Som tidigare visats så tillkommer två nya vikttyper under vikingatid; de sfäriska och de kubooktaedriska. Dessa två vikttyper är bättre lämpade för kronologiska diskussioner.

Heiko Steuer har i sitt senaste verk om vikter (Steuer 1997) förfinat typindelningen för dessa två vikttyper genom att ge de sfäriska viktloden med platta poler sex underavdelningar och de kubooktaedriska vikterna fyra underavdelningar. Underavdelningarna är baserade på förändringar hos dels de dekorativa elementen och dels hos formelementen. Dessa båda element företar enligt Steuer förändringar över både tid och rum.

Det finns ett tidsmässigt och rumsligt samband mellan den stora silverimporten av islamiska dirhemer från öst i slutet av 800-talet och förekomsten av de sfäriska och kubooktaedriska vikterna. Dessa vikter börjar uppträda i Norden och Östersjö-området med en början runt 880/890 (Steuer 1997:11). De äldsta sfäriska vikterna har också islamisk eller pseudo-islamisk skrift. Dessutom kan viktsystemen som ligger till grund för de sfäriska och kubooktaedriska vikterna ofta härledas till den islamiska världen (Sperber 1996:96 f., 100). De östliga förbindelserna har även poängterarts av Steuer i ett flertal verk. Steuer antyder också att volga-bulgarer och kazarer kan ha haft en större betydelse i detta sammanhang än som hitintills framkommit (Steuer 1978:257; Steuer 1997:46).

De sfäriska vikternas typologi

De sfäriska vikterna med platta poler uppvisar fler förändringar av form och dekorativa ele-

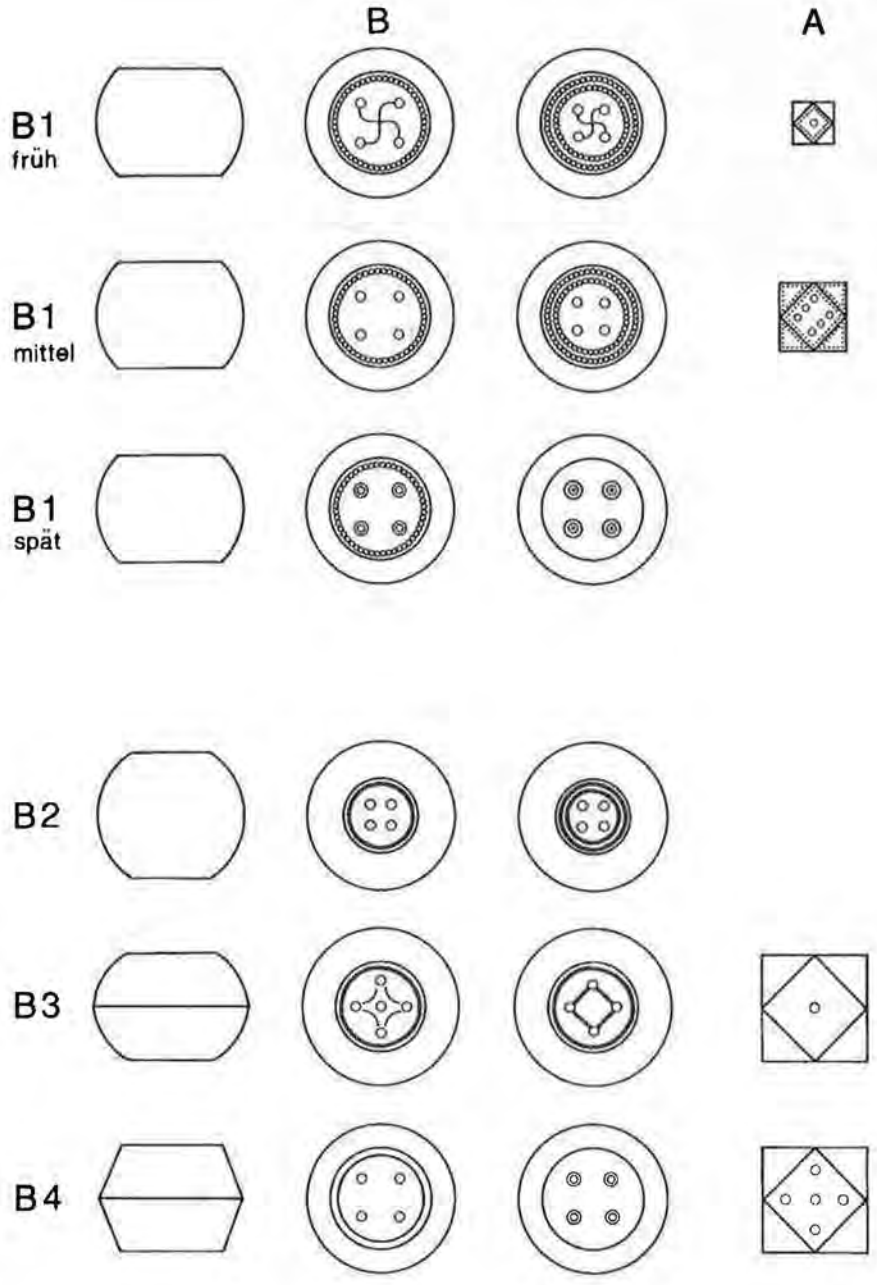

Fig. 2. De sfäriska och kubooktaedriska vikternas typologi. Bilden hämtad från Steuer 1997.

ment, än de kubooktaedriska vikterna. De sfäriska vikterna är därför speciellt lämpade för att användas för dateringar. Eftersom denna vikttyp kan vara av betydelse för resonemang om hur länge den förhistoriska boplatsen i Uppåkra hade speciella ekonomiska funktioner, kommer jag här att redovisa de undergrupper Heiko Steuer arbetat med och de dateringar han presenterar för de olika grupperna.

Steuer har som tidigare nämnts delat in de

sfäriska vikterna med platta poler i sex undergrupper. Följande jämförelse är hämtad från Steuer (1997:45 ff.), där undergrupperna "B1 früh", "B1 mittel", "B1 spät", B2, B3 och B4 beskrivs i bild och text. De grupper som betecknas som B1 har alla samma form; stora polytor och ingen markerad midja. Polytans diameter kan ha nästan samma mått som viktens höjd. Denna grupp skiljer sig mycket tydligt från grupp B2, som utmärks av små polytor och högre höjd (Fig. 2).

Grupp B3 har också relativt stora polytor, men skiljer sig från B1 genom att höjden är lägre och genom att midjan är kraftigt markerad. B4 slutligen har stora polytor, men skiljer sig från övriga grupper genom att formen är närmast konisk, dvs. de sfäriska formerna har ersatts av räta linjer och vinklar.

Undergrupperna skiljer sig också från varandra genom hur dekorativa element och viktmarkeringar utfomats och genom de olika metaller som vikterna tillverkats i. På "B1 früh" är de punkter som utgör viktmarkeringarna sammanbundna med varandra av linjer. Runt polytans ytterkant löper små punkter som bildar en eller två cirklar. Vikterna är tillverkade i form av en järnkärna vilken är omsluten av en bronsmantel (Steuer 1997:47).

"B1 mittel" har också en eller två cirklar med punkter längs polkanterna. Skillnaden mot föregående typ består i att de punkter som utgör viktmarkeringar, inte har sammanbundits med varandra (Steuer 1997:47). Denna karakteristik är emellertid problematisk. Den gör t.ex. att alla vikter med bara en viktmarkering kan hänföras till både till "B1 früh" och "B1 mittel", varför jag valt att slå ihop de båda typerna i redovisningen av Uppåkravikterna. Samma problem verkar även gälla för vikter med en/två viktmarkeringar. I Birkagravarna finns exempel på vikter med en viktmarkering på ena polytan och två viktmarkeringar på den andra. Dessa två viktmarkeringar har i de flesta fall inte sammankopplats med en linje (se Kyhlberg 1980:298 f., t.ex. grav nr. 86B, 162, 308 osv.). Steuer har dock preciserat att det bara är vikter av typ "B1 früh" som återfinns i 900-talets Birkagravar (Steuer 1997:291). Jag utgår därför ifrån att de sfäriska vikterna ska ha fler än två viktmarkeringar vilka inte förbundits, för att säkert kategoriseras som "B1 mittel".

"B1 mittel" har tillverkats på ett flertal sätt, antingen som en järnkärna omsluten av en bronsmantel, eller av blykärna med bl.a. bronsmantel, eller helt av kopparlegering (Steuer 1997:47).

"B1 spät" har, till skillnad från föregående undergrupper, viktmarkeringar som är utformade som ögon, dvs. som små dubbla cirklar. Dessa är inte förbundna med varandra. Polytan har antingen en punktlinje längs kanten eller också bara en linje. Vikterna är tillverkade av kopparlegering eller så har de en järnkärna med bronsmantel (Steuer 1997:47).

B2 har viktmarkeringar i form av obundna punkter/små cirklar. Vikterna har också en punktlinje runt polytan. De är tillverkade i form av en järnkärna med bronsmantel (Steuer 1997:47).

B3 har viktmarkeringar i form av små cirklar som är fristående eller som bundits ihop genom små bågar. Polytorna har en enkel eller dubbel punktlinje längs kanten. Vikterna är tillverkade av kopparlegering. B4 har olika typer av viktmarkeringar. Polytan har linjer utan punkter. Materialet är antingen kopparlegering, järn eller bly (Steuer 1997:48).

Jag kommer att återvända till dessa undergrupper och deras dateringar i det avsnitt där jag diskuterar Uppåkravikternas tidsmässiga inplacering. Men innan jag kommer in på Uppåkra vill jag presentera viktmaterialet från några andra platser med anknytning till varuutbyte och hantverksproduktion. Sammanställningarna av viktmaterialen från dessa platser kommer att ligga till grund för en jämförelse med Uppåkramaterialet. Jämförelser med andra material är av stort värde i diskussionerna om Uppåkra i och med att materialet från Uppåkra är ostratifierat och kan härröra från lång tid. Jämförelserna är också ett led i att få fram likheter och skillnader mellan olika platser med varuutbytesfunktioner.

Fördelningen mellan olika vikttyper i Paviken, Birka och Bandlunde

Om avsökningarna med metalldetektorer fortsätter i Uppåkra kommer antalet påträffade vik-

ter säkerligen att stiga betydligt. Det är emellertid troligt att fördelningen mellan de olika vikttyperna kommer att vara konstant. Därför är det främst fördelningen mellan vikttyper som här kommer att bilda utgångspunkt för jämförelser med viktmaterial från andra platser.

Birka, Paviken och Bandlunde har valts ut för jämförelser med Uppåkra. De representerar alla olika typer av platser som kan relateras till vikingatida varuutbyte och handel. Birka brukar rubriceras som ett emporium, d.v.s. som en handelsplats med överregional betydelse och en omlastningsplats. Platserna Paviken och Bandlunde på Gotland är troligen två av flera vikingatida handelsplatser på denna ö. Birka, Paviken och Bandlunde är väl lämpade för jämförelser också utifrån en annan aspekt. På de tre platserna har, precis som i Uppåkra, ett mycket stort antal vikter tillvaratagits. För varje plats/utgrävning kommer fördelningen mellan olika vikttyper att presenteras såväl grafiskt som numerärt. Därefter kommer fördelningen att diskuteras utifrån den kunskap som finns om varje plats. I ett senare skede kommer resultaten från denna analys att användas för att diskutera fördelningen av vikttyper i Uppåkra.

Som tidigare påpekats utgår jag ifrån att vikterna huvudsakligen utgör "avfall" från ädelmetalltransaktioner eller hantverksproduktion. Det finns dock undantag till detta. I de fall ett flertal vikter påträffas i en koncentration, kan de vara medvetet deponerade och därför representera andra handlingar än de vikter som tycks vara omedvetet deponerade. Därför är det av betydelse att fastställa om koncentrationer har påträffats på de platser jag här valt att granska.

Inom de utgrävda områdena i Bandlunde och Paviken tycks inga större föremålskoncentrationer ha påträffats (Brandt 1986; Lundström 1981:35, 41, 111, 112). Ett undantag är dock det samlade fyndet med en vågskål och 27 vikter som påträffades i matjorden i Bandlunde. Emellertid är största delen av kulturlagren från dessa platser påverkade av senare tiders plöjning, varför en viss osäkerhet ändå måste sägas föreligga när det gäller frågan om också andra föremålskoncentrationer kan ha funnits. Relativt stora delar av boplatsområdena är dock undersökta.

I Birka har endast mindre ytor berörts av senare tiders arkeologiska verksamhet. På den utgrävda tomten i Svarta Jorden kan åtminstone en fyndkoncentration, bl.a. innehållande sfäriska vikter, troligen relateras till ett brunnet hus. Dessa vikter kommer i det följande, precis som de 27 vikterna från Bandlunde, att behandlas som en separat mängd, utskild från det övriga viktmaterialet. Några andra liknande fyndkoncentrationer innehållande vikter påträffades inte på tomten i Svarta Jorden eller inom den utgrävda ytan vid stadsvallen.

För att kunna diskutera om ett arkeologiskt material kan vara representativt för en plats är det också av betydelse att se till hur omfattande de post-depositionella aktiviteterna kan ha varit eftersom de kan påverka det material som en gång avsatts. Birka och Paviken övergavs i slutet av 900-talet (Ambrosiani & Eriksson 1991:37; Lundström 1981:120). Bandlunde övergavs i slutet av 1000-talet (Brandt 1986:52). Därigenom tycks emellertid också stora delar av de vikingatida kulturlagren undgått påverkan av verksamheter från senare tider (Ambrosiani & Eriksson 1991:12; Brandt 1986:7; Lundström 1981:46). Marken har senare år brukats som jordbruksmark eller hagmark. Detta innebär att kulturlagren i viss mån är omrörda på dessa platser, men troligen också att större delen av de metallföremål finns kvar, som hamnat i jorden under tidigare århundraden.

Paviken

Paviken på Gotland är en handelsplats vars äldsta fas härstammar från vendeltid; det mesta talar för att platsen inte kan föras längre tillbaka än till 700-talet. Paviken tycks sedan ha existerat fram till ca 1000 e.Kr. Förhöjda fosfatvärden har konstaterats inom ett 15 000 m^2 stort område (Lundström 1981:33, 41, 115; Lundström 1983:117).

Sammanlagt 40 vikter finns redovisade från Paviken. Av dessa är sju sfäriska med platta poler och 16 kubooktaeder (Sperber 1989:133). Vikterna härstammar från undersökningar företagna 1967-73 (Lundström 1981:33, 111; Sperber 1989:132). Då undersöktes totalt ca 1000 m^2 på handelsplatsen. De ytor som grävdes utgjordes

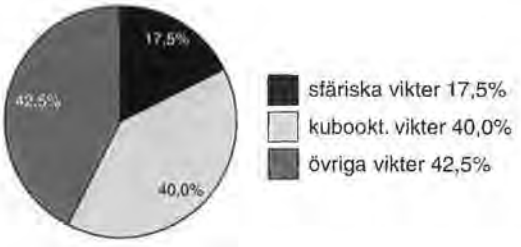

Fig. 3. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Paviken, 40 st.

av såväl ett system av mindre provgropar, två längre schakt, samt en större sammanhängande yta. Det utgrävda jordmaterialet vattensållades och sammanlagt ca 10 000 artefakter tillvaratogs. Kulturlagerdjupet uppgick i allmänhet till 15-20 cm. Vikterna fanns spridda inom hela det utgrävda området och några särskilda koncentrationer kunde inte konstateras (Lundström 1981:33 ff., 41, 111 f.). Vidare uppgifter om fyndens stratigrafiska positioner tycks inte föreligga och det är därför svårt att diskutera Pavikenvikternas fördelning över tiden.

De sfäriska vikter som påträffats är få och denna vikttyp kan därför inte användas för att ge någon säker vägledning om hur långt fram i tiden platsen existerade. Andra föremålskategorier i Paviken visar på att verksamheten troligen nådde ett maximum under 900-talet (Lundström 1981: 114 ff.).

Fördelningen av olika kategorier av vikter i Paviken finns redovisade i Fig. 3. I Paviken utgör kubooktaederna 40% av hela viktmaterialet. De kubooktaedriska vikterna är mindre än de sfäriska vikterna med platta poler och därför är det troligt att kubooktaederna också varit lättare att tappa vid uppvägningssituationer. De viktklasser som de kubooktaedriska vikterna representerar är mellan ca 1g till ca 4-5g vilket gör att de troligen brukats vid mindre transaktioner. De sfäriska vikterna utgör 17,5% av alla vikter i Paviken, och visar troligen på förekomsten av något större transaktioner.

Övriga vikter i Paviken-materialet uppgick till 17 st, vilket innebär att de utgör 42,5% av hela viktmaterialet. Dessa vikter utgjordes till största delen av cylindriska blyvikter, men även ett fåtal sfäriska blyvikter med platta poler, samt enstaka vikter med annan form (Lundström 1981:111; Sperber 1989:133). Blyvikterna har beskrivits som troligen varande mindre exakta än de sfäriska och kubooktaedriska även som nytillverkade (Sperber 1989:129 f.).

Förekomsten av såväl kubooktaedriska som sfäriska vikter, representerar troligen ädelmetalltransaktioner och ett varuutbyte där silver ingick som bytesmedel under slutet av 800-talet och 900-talet. Att andelen av dessa två sena typer tillsammans är så hög som 60% stämmer överens med tanken om att verksamheten på platsen nådde ett maximum under 900-talet. Att andelen övriga vikter varit relativt låg i förhållande till de kubooktaedriska och sfäriska vikterna, kan emellertid också tyda på att gjuteriverksamhet inte haft speciellt dominerande roll på platsen. Det senare antagandet stöds av att de föremål som direkt indikerar att gjutning förekommit på platsen är relativt få. Endast två gjutformsfragment och femton degelfragment påträffades inom de undersökta områdena. Tilläggas kan dock att råvaror i form av bronsbarrar, tenar, trådar och skrot var vanligare; drygt ett 60-tal fragment tillvaratogs.

Birka; Svarta Jorden

Från den vikingatida handelsplatsen Birka kommer den största mängden av vikter som hittills tillvaratagits i Sverige. Det är emellertid svårt att jämföra mängden vikter från Birka med den mängd som tillvaratagits vid detektorundersökningarna i Uppåkra, eftersom undersökningsmetoder och ytor är så olika.

Utgrävningar i Birka har ägt rum på en rad platser och under olika tider och förhållanden. De arkeologiska utgrävningarna av Svarta Jorden 1990-95 företogs på en ca 350 m² stor yta, med en kulturlagertjocklek på ca två m. Denna yta utgör mindre än 1% av hela Svarta Jordenområdet. Sammanlagt tillvaratogs här emellertid ca 290 vikter, mycket tack vare att jordmassorna vattensållades. Av dessa utgjordes 50 vikter av kubooktaeder och 17 stycken av sfäriska vikter med järnkärna och bronsmantel. Bland de ca 290 vikterna ingår ett depåfynd bestående av ytterligare fyra sfäriska samt tre övriga vikter. Vikterna i denna depå, som genom sin kontext

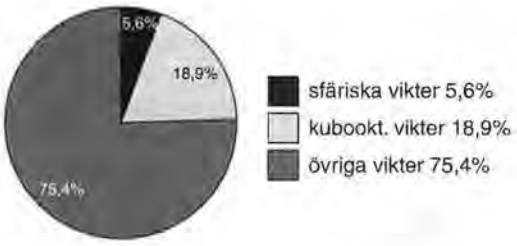

Fig. 4. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Utgrävningen i Svarta Jorden 1991-1995, Birka, ca 285 st.

troligen kunde relateras till resterna efter ett nedbrunnet hus, medräknas inte i diagrammet.

Den metod och dokumentation som tillämpades vid utgrävningen av tomten i Svarta Jorden gör att det går att bilda sig en uppfattning om olika föremålskategoriers tidsmässiga utbredning. Genom att gräva och dokumentera enligt "single context"-principen kunde en stor noggrannhet uppnås i arbetet med att dela in de stratigrafiska enheterna inom den utgrävda ytan i faser. Därmed har det också gått att fastställa att vikter föreligger från de tidigaste aktiviteterna, fas 1, fram till den sista fasen, fas 8. Dessutom förekommer vikter bland de föremål som tillvaratagits i ploglagret. Kubooktaedriska vikter och sfäriska vikter av brons/järn är frekventa från fas 6 och framåt. Den största andelen av dessa vikttyper härrör emellertid från fas 7 och 8. Variationen i de kubooktaedriska och sfäriska vikternas antal kan i mycket relateras till hur tomten använts under olika skeden.

Den procentuella fördelningen för de olika vikttyperna finns redovisad i Fig. 4. Den absolut största andelen av de påträffade vikterna utgörs av cylindriska blyvikter. Denna vikttyp är den absolut dominerade i gruppen övriga, vilken utgör hela 75,4% av alla vikter från tomten i Svarta Jorden. Det höga antalet vikter av denna typ hänger mycket tydligt samman med gjuteriverksamheten på tomten. De cylindriska blyvikterna förekom framför allt under de fem första faserna på tomten då bronsgjutning mycket tydligt dominerade verksamheten på platsen (Gustin 1998:80).

18,9% av alla vikter från tomten var kubooktaedriska. De påträffades framför allt från fas 6 och fram till Birkas upphörande. De sfäriska vikterna med platta poler utgjorde endast 5,6% av alla vikter. De påträffades från fas 7 och framåt.

Utmärkande för Svarta Jorden-grävningen är dels den gjuteriverksamhet som förekom på platsen och dels att vikter som tillhör kategorin övrigt dominerar i viktmaterialet. Här skiljer sig Birka från Paviken-grävningen. Det finns emellertid även överensstämmelser. Fördelningen mellan kubooktaedriska och sfäriska vikter är likartad på de utgrävda ytorna. De kubooktaedriska vikterna är vanligare i bägge materialen. Detta kan beteckna två olika förhållanden. För det första att de kubooktaedriska vikterna var de som hanterades mest frekvent, dvs. att uppvägningssituationer med lättare vikter och därmed transaktioner med mindre silvermängder var vanligare än större transaktioner. Den andra förklaringen till att de kubooktaedriska vikterna överväger är att de är mindre och därmed lättare tappats och gått förlorade.

Birka; terrassen vid stadsvallen

Även ett mindre område, 110 m², invid stadsvallen i Birka har undersökts under senare år. Denna yta tycks representera en annan miljö än Svarta Jorden-området som är beläget längre ner mot vattenlinjen. De anläggningar som påträffades vid stadsvallen tolkades bl.a. som en terrass med delar av ett långhus, samt delar av en smedja. Dateringar pekar på aktiviteter under såväl äldre som yngre vikingatid. Kulturlagerdjupet var på de flesta ställen under 1 m. Jordmaterialet från den undersökta ytan sållades. Sammanlagt åtta vikter tillvaratogs (Holmquist Olausson 1993:91 ff., 100, 103, 135, 149). Av dessa var tre kubooktaedriska och tre sfäriska. Två vikter var av bly (Sperber 1993:148 f.). Materialet är i detta fall litet, men vissa tendenser kan ändå pekas ut.

Vikternas sammansättning skiljer sig markant från tomten i Svarta Jorden och visar nästan ett omvänt förhållande. Från utgrävningen invid stadsvallen dominerar de kubooktaedriska vikterna och de sfäriska vikterna med platta poler över blyvikterna. Procenttalen redovisas i Fig. 5. Andelen sfäriska och kubooktaedriska vikter är ungefärligen lika stor. Av vikttypernas

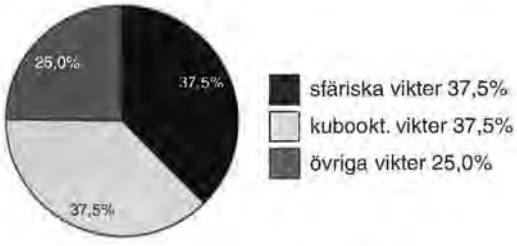

Fig. 5. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Utgrävningen vid stadsvallen, Birka, 8 st.

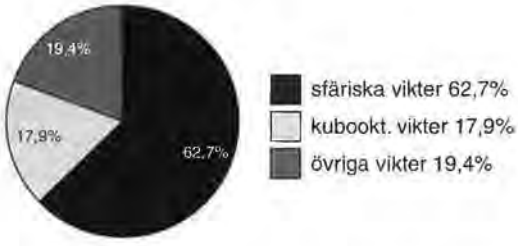

Fig. 6. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Gravarna, Birka, 252 st.

fördelning att döma tycks vikterna i området i störst utsträckning härröra från uppvägning av ädelmetaller och i mindre omfattning kunna relateras till metallhantverk. I detta sammanhang är det också av intresse att notera att inte mindre än 50 mynt/fragment av mynt påträffades i det utgrävda området på terrassen (Holmquist Olausson 1993:114 f.). Ett faktum som ligger i linje med den höga andelen sfäriska och kubooktaedriska vikter. Ligger den låga andelen blyvikter även de i linje med en mindre gjuteriverksamhet? Eventuellt kan det vara så. Gjutformsfragment förekom visserligen mycket sällan. Fragment av deglar var dock något mer frekventa, vilket trots allt kan tyda på att en viss gjuteriverksamt fanns på platsen (Holmquist Olausson 1993:105). Det tycks dock inte funnits något nära rumsligt samband mellan blyvikterna och deglarna.

Birka; gravarna

Omkring 1100 av Björkös gravar har under årens lopp varit föremål för arkeologiska utgrävningar. Undersökningarna av gravarna skedde framför allt under 1800-talets sista årtionden under Hjalmar Stolpes ledning. Stolpe dokumenterade gravarna mycket noggrant i fält. Skelett och fynd ritades in på millimeterrutat papper (Gräslund 1980:1).

148 gravar innehöll vikter. I vissa gravar fanns fler än en vikt. Sammanlagt påträffades 252 vikter (Kyhlberg 1986:145). Den procentuella fördelningen av de vikttyper som förekommer i gravarna finns redovisad i Fig. 6. Antalet för varje vikttyp är hämtat från Kyhlberg (Kyhlberg 1986:152 f.).

Av vikterna från gravarna var 158 stycken, dvs. 62,7% sfäriska med platta poler och 45 stycken, dvs. 17,8% var kubooktaeder. Gruppen övriga utgjordes av vikter med flera olika former; cylindriska, segmentformade, koniska/bikoniska, spänneknoppar, pärlor m.fl. Endast åtta av dessa vikter var av bly/tenn (Kyhlberg 1980:298 ff.). Tillsammans utgjorde dessa olika typer 19,5% av alla vikter i gravarna.

Fördelningen av vikttyper i gravarna skiljer sig markant från fördelningen för vikter som tillvaratagits inom boplatsen. Denna stora andelen sfäriska vikter och den mycket låga andelen vikter av bly/tenn är utmärkande för gravarna. Vad ligger bakom skillnaderna? Det finns många olika sätt att tolka detta. Jag ska här begränsa mig till en förklaring som utgår från den funktion föremålet hade under jordelivet. De föremål som lagts ner i gravarna är medvetet deponerade, till skillnad från större delen av de vikter som påträffats på boplatserna. Vid de medvetna deponeringarna är de tyngre av de normerade vikterna överrepresenterade. En mycket simplistisk tolkning är den att de sfäriska vikterna utgjorde ett prestige- eller värdeföremål i högre grad än andra vikttyper och att de därför fått följa med i gravarna i en högre utsträckning än andra vikttyper.

Bandlunde

I Bandlunde på Gotlands östkust har man påträffat arkeologiskt material som i mycket visar likheter med materialet från Paviken. Bl.a. så har en större mängd vikter tillvaratagits. Band-

lunde anses ha existerat från äldre vikingatid fram till 1000-talets slut (Brandt 1986:52). Fosfatkarteringar av området har visat förhöjda värden som indikerar bosättning inom ett 7000 m² stort område. En större undersökning av platsen genomfördes 1983, då 1540 m² grävdes ut. I rapporten från utgrävningen finns angivet att jordmassorna sållades och att sammanlagt 120 vikter tillvaratogs (Brandt 1986:29, 38). Ytterligare ca 60 vikter har tillvaratagits i Bandlunde: 27 i form av ett samlat fynd tillsammans med delar av två vågskålar, och 33 lösfunna vikter. Enligt Majvor Östergren, som undersökte området med metalldetektor, framkom i stort sett samtliga vikter på den yta som sedan grävdes ut (muntlig uppgift). De 33 lösfunna vikterna bör därför räknas samman med vikterna från det utgrävda området. Det samlade fyndet har dock inte tagits med i denna beräkning, p.g.a. av att speciella deponeringsförhållanden förelåg.

Andelen sfäriska och kubooktaedriska vikter från utgrävningen i Bandlunde var mycket hög. 62 stycken vikter var sfäriska med platta poler och 78 stycken kubooktaedriska (Sperber 1996:64, 67). Den procentuella fördelningen är redovisad i Fig. 7. De sfäriska vikterna utgör 40,5% av hela materialet, medan de kubooktaedriska vikterna uppgår till 51%. Vikter av övriga typer uppgår till endast 8,5%. Övriga vikttyper utgjordes av framför allt cylindriska vikter av bly, brons och järn samt av ett fåtal kubformade och koniska/bikoniska vikter (Östergren 1986).

Bandlunde skiljer sig här från de övriga platserna i undersökningen. Andelen sfäriska och kubooktaedriska vikter är betydligt högre än på någon annan plats. Vad kan ligga bakom denna bild? Har det till skillnad från de andra platserna inte funnits någon gjuteriverksamhet i Bandlunde? Att döma av den rapport som föreligger för Bandlunde, så har inga gjutformar eller deglar tillvaratagits. Bland de bronsföremål som påträffats nämns dock en bit bronsslagg och fem bronssmältor (Brandt 1986:36). De få föremål som eventuellt skulle kunna knytas till gjuteriproduktion, tyder möjligen på en mycket begränsad verksamhet. Intressant nog förekommer mynt och silverföremål desto oftare. En myntskatt med 205 mynt, en silverskatt med tre armbyglar och en silverring framkom vid avsökning med metalldetektor. Dessutom tillvaratogs 58 arabiska mynt under utgrävningen (Brandt 1986:36). Det är därför inte omotiverat att sätta de sfäriska och kubooktaedriska vikterna i samband med uppvägningar av silver.

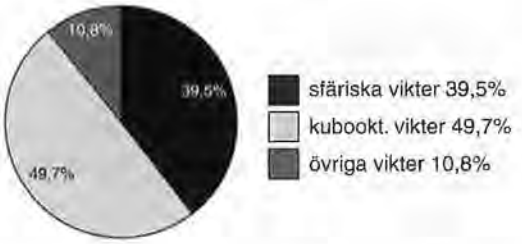

Fig. 7. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Bandlunde, 153 st.

Relationen mellan kubooktaeder och sfäriska vikter följer trenden från Paviken och Svarta Jorden i Birka. De mindre vikterna, kubooktaederna, är vanligare än de sfäriska.

Uppåkra

Till skillnad från Paviken, Birka och Bandlunde så är Uppåkra fortfarande en levande by. Uppåkra som boplats har aldrig övergivits och marken brukas fortfarande som jordbruksmark. Detta har inneburit att modern djupplöjning stört de övre kulturlagren på hela det förhistoriska boplatsområdet.

Ett problem vid arkeologiska undersökningar i Uppåkra är också de störningar som senare århundradens bebyggelse åstadkommit. Genom fosfatkarteringar går det emellertid att sluta sig till att stora delar av det förhistoriska boplatsområdet ligger söder om kyrkan och platsen för den medeltida byn. De flesta av de gårdar som idag utgör Uppåkra by ligger även de utanför det förhistoriska boplatsområdet (Hårdh 1998: 115, Fig. 2). Tyvärr är det ändå en osäkert hur pass orörda de kulturlager är som idag utgörs av åkermark. Fornlämningsytan i Uppåkra är emellertid stor och representativiteten för materialet bör därför ändå kunna vara god. Området omfattar ca 1100x600 meter (Larsson & Hårdh 1997:140).

I Uppåkra har hitintills sex omgångar med

intensiva metalldetektoreravsökningar ägt rum. Stora ytor inom fornlämningsområdet har avsökts två eller flera gånger. Undantagen utgörs av bl.a. kyrkogården och området kring gården söder om kyrkan (Larsson 1998:100). I och med dessa avsökningar har närmare 200 vikter kunnat tillvaratagas fram till dagens datum (1/9 -98). Av dessa vikter är 35 stycken sfäriska vikter med platta poler och 29 stycken är kubooktaeder. Övriga vikttyper som förekommer i ett stort antal är cylindriska blyvikter och cylindriska bronsvikter.

Att utifrån de vikter som hittills tillvaratagits, uppskatta det antal som finns kvar inom den förhistoriska boplatsen är naturligtvis svårt. Klart är att antalet kommer att öka väsentligt om avsökningarna med metalldetektor i Uppåkra fortsätter. Nämnas kan t.ex. att Margareta Watt utifrån undersökningarna av Sorte Muld-boplatsen på Bornholm beräknat att det tar tio år av regelbundna avsökningar med metalldetektor innan mängden föremål börjar avta i ploglagret (Watt 1998:214). Vid undersökningarna i Uppåkra är det bara föremål i ploglagret som tillvaratas. Det finns dessutom inom vissa områden tjocka kulturlager under ploglagret. Även dessa kan naturligtvis innehålla vikter.

Fördelen med Uppåkramaterialet är emellertid att mycket stora delar av boplatsen avsökts. Det är också troligt att kulturlagren från yngre järnålder inte är djupare än att de till betydande delar plöjts sönder (Larsson 1998:108). Därigenom borde de metallföremål som påträffats hittills kunna ge en representativ bild av materialet från åtminstone denna tidsepok.

Uppåkravikternas tidsmässiga inplacering

I och med att föremålen från Uppåkra tillvaratagits i ploglagret, dvs. från omrörda lager, så går de inte att datera utifrån en stratigrafisk relation. Dateringar av föremål måste i stället vila på typologiska resonemang. Dessvärre har de vikttyper som förekommer i Uppåkra en mycket lång cirkulationstid. Cylindriska blyvikter kan t.ex. ha funnits från romersk järnålder och fram till och med medeltid (Kyhlberg 1980:240). Därför går det inte att utifrån det nuvarande ostratifierade materialet avgöra när vikter börjar uppträda i Uppåkra. Ej heller går det att säkert fastslå hur många vikter som cirkulerat under en speciell tidsperiod.

Av de genomgångna vikterna tillhör ca 135 den kategori som här benämns "övrigt". De flesta av dessa vikter ingår i typer som är svåra att datera. Om vi hypotetiskt utgår ifrån att vikterna i gruppen övrigt avsatts med samma takt från romersk järnålder fram till medeltid, dvs. under 1000 år, så blir avsättningstakten högst 1,35 vikter/10 år. Denna hypotetiska avsättningstakt skiljer sig från den de sfäriska och kubooktaedriska vikter uppvisar. Vi vet att den stora andelen sfäriska och kubooktaedriska vikterna har avsatts under ca 150 år i Uppåkra. Avsättningstakten för dessa blir 4 vikter/10 år. Slutsatsen måste bli att antalet avsatta vikter ökar med tiden.

Tendensen blir ändå tydligare om vi dessutom tar hänsyn till vissa faktorer vid metalldetektorundersökningen. En stor del av kulturlagren från yngre järnålder beräknas vara sönderplöjda, medan stora delar av kulturlagren från tidigare epoker inte har berörts av modern plöjning. Därför borde andelen vikter som härrör från yngre järnålder vara förhållandevis större än för tidigare perioder. Dessutom kan vi utifrån det relativt låga antal vikter som tillvaratagits i Lundeborg och Helgö, förvänta oss att antalet vikter under de tidigaste perioderna inte är speciellt högt. Detta döljs av hypotesen om en jämn avsättningstakt. Därmed borde ökningen under yngre järnålder vara ändå mer markant än vad siffrorna utvisar.

Den period som är lättast att diskutera utifrån viktmaterialet är vikingatid. Från denna period härrör som tidigare nämnts de sfäriska och kubooktaedriska vikterna, vilka idag utgör mer än ¼ av alla vikter från Uppåkra. En sammanställning av de sfäriska vikterna i Östersjöområdet har som tidigare nämnts utarbetats av Heiko Steuer. Jag har tidigare också redovisat den typologiska utveckling som Steuer funnit och de dateringar som föreligger för olika undergrupper. Dessa uppgifter gör att de sfäriska vikterna i Uppåkra kan användas för diskussioner om hur långt fram i tiden vi kan spåra ekonomisk aktivitet på den förhistoriska boplatsen.

Fig. 8. Sfäriska vikter med platta poler från Uppåkra. U 250, första vikten översta raden, tillhör kategorin "B1 mittel" vilken av Steuer dateras till 1000-talet. Första vikten undre raden tillhör kategorin B1, men är för korroderad för att kunna bestämmas närmare. De två övriga vikterna omfattas inte av Steuers typologi. Skala 1:1. Foto Bengt Almgren.

Jag kommer därför att i det följande redogöra mer detaljerat för denna vikttyp.

De sfäriska vikterna med platta poler består ofta av en järnkärna omgiven av en bronsmantel. Detta gör att vikterna lätt korroderar. Uppåkravikterna varierar emellertid i detta hänseende. En del vikter är välbevarade medan andra är kraftigt korroderade. I de fall då vikterna har korroderat, är polytorna också ofta speciellt drabbade. Detta har gjort att många vikter, p.g.a. sitt nuvarande skick, varit svåra att inordna i någon undergrupp. Sammanlagt 35 av de sfäriska vikterna från Uppåkra har gått att indela efter Steuers schema. 20 vikter passade inte in någon av Steuers undergrupper. Av dessa var nio stycken helt i bly och åtta stycken helt i brons. Bly- och bronsvikterna saknade viktmarkeringar eller hade markeringar av andra slag än de som Steuer grundat sin indelning på.

Det största antalet indelningsbara vikter hörde hemma i någon av B1-grupperna. Eftersom en närmare indelning är avhängig av att polytorna är läsbara och att viktmarkeringen består av mer än två punkter, så gick det ibland inte att attribuera närmare än till antingen "B1 früh" eller "B1 mittel". Sammanlagt 13 vikter tillhörde någon av dessa grupper. Minst en vikt kunde i alla fall säkert betecknas som "B1 mittel" (Fig. 8, U 250). Ytterligare en vikt tillhör troligen kategorin "B1 mittel" (U 3018). Det som är intressant i detta fall är att Steuer daterar "B1 mittel" till 1000-talet, troligen den första hälften. Förekomsten av "B1 mittel"-vikter gör att vi skulle kunna börja diskutera om det funnits aktiviteter på den förhistoriska boplatsen i Uppåkra så sent som under 1000-talet. "B1 mittel"-vikternas antal är dock litet. Därför krävs det ytterligare fynd för att denna teori kan anses rimlig. Nästa uppgift blir då att fastställa om det även finns andra vikter i Uppåkra som kan stödja en så sen datering?

Vid genomgången av vikterna påträffade jag sammanlagt tre vikter som klart kunde kategoriseras som tillhörande typ B2 (små polytor) (Fig. 9, U 1923, U 2868, U 3052). Ytterligare fyra vikter (U 1050, U 1164, U 2665 och U 3167) tillhör troligen en övergångsform mellan "B1 früh" och B2. För B2-vikterna har Steuer gett exempel som pekar på att även denna undergrupp tycks börja under 1000-talet. Därmed borde det gå att argumentera för att det verkligen funnits aktiviteter på platsen även under 1000-talet.

Nästa fråga blir då om det även går att säga hur långt fram på 1000-talet som aktiviterna kan ha sträckt sig. Kan vikterna ge svar även på detta? Ja, kanske. Inga av de läsbara vikterna hade den typ av relativt stora viktmarkeringar som är utmärkande för gruppen "B1 spät". Grupperna B3 och B4 fanns inte bland de sfäriska vikterna från Uppåkra. Dessa former börjar alla uppträda vid mitten av 1000-talet. Eventuellt kan vi därför se denna tidpunkt som vägledande för diskussionerna om när platsen kan ha omstrukturerats.

Fördelningen mellan olika vikttyper i Uppåkra

Vikterna i Uppåkra har även de indelats i tre kategorier; sfäriska vikter med platta poler, kubooktaedriska vikter och övriga vikttyper. I Uppåkra domineras den sista kategorin av cylindriska blyvikter. Dessutom ingår cylindriska bronsvikter, kubformade blyvikter, sfäriska vik-

Fig. 9. Sfäriska vikter med platta poler från Uppåkra. U 2868, U1923 (översta raden) och U3052 tillhör kategorin B2. De små polytorna är typiska för denna kategori. Precis som vikter av kategorin "B1-mittel" tycks B2-vikterna börja uppträda under 1000-talet. Skala 1:1. Foto Bengt Almgren.

ter med platta poler i bly eller brons som inte ingår i Steuers typindelning, koniska/bikoniska blyvikter och segmentformade bronsvikter.

Den procentuella fördelningen för Uppåkravikterna har sammanställts i Fig. 10. Kategorin övriga utgör nästan 70% av alla vikter. Endast materialet från Birkagrävningen 1990-1995 i Svarta Jorden uppvisar liknande fördelning. I nuläget skulle tre olika förklaringar kunna ges till varför andelen vikter av kategorin övrigt är mycket stor i Uppåkra.

Den första förklaringen är förekomsten av metallhantverk. Blyvikterna är den överlägset största vikttypen bland de vikter som går under kategorin övrigt i Uppåkra. Som tidigare nämnts har förekomsten av blyvikter i flera fall kunnat knytas till gjuteriverksamhet och metallhantverk. Den stora andelen blyvikter i Uppåkra kan därför tyda på att metallhantverk förekommit på platsen. Att så verkligen varit fallet stöds bl.a. av de smältor och glöddroppar som påträffats på platsen (Larsson & Hårdh 1998 :143 f.). Dessvärre går det inte att utifrån blyvikterna lokalisera speciella produktionsplatser. Istället tycks blyvikterna uppträda på de platser som har tjocka kulturlager och förtätningar av föremål, från i stort sett samtliga tidsperioder på platsen. Det är därför svårt att med 100% säkerhet koppla ihop blyvikterna i Uppåkra med metallhantverk.

Den andra förklaringen ligger i tidsfaktorn. I och med att Uppåkra sträcker sig längre tillbaka i tiden än de andra platserna så är det också möjligt att vikter från äldre järnålder, vendeltid och tidig vikingatid präglat sammansättningen. Att just vendeltid och tidig vikingatid skulle kunna ha varit perioder med mycket aktivitet i Uppåkra indikeras av att de islamiska mynt som tillvaratagits har en ovanligt tidig tyngdpunkt. Många kan dateras till sent 700-tal eller tidigt 800-tal (Hårdh 1998:121). Vid denna tidpunkt fanns inte de sfäriska och kubooktaedriska vikterna utan andra vikttyper var i bruk.

Här har två olika argument förts fram för att förklara den stora andelen vikter som räknas till kategorin övrigt. De båda förklaringarna utesluter emellertid inte varandra. Tvärtom kan de ha samverkat till att ge ett mönster med framför allt många blyvikter.

Vikterna från Uppåkra skiljer sig från övriga platser även i ett annat hänseende. I Birkas Svarta Jord, Paviken och Bandlunde är andelen kubooktaedriska vikter större än de sfäriska. Jag har tidigare argumenterat för att detta kan förklaras på två sätt. Den första är att de kubooktaedriska vikterna är mindre än de sfäriska och att de därför lättare förkommer och avsätts bland annat avfall. Den andra förklaringen kan vara att mindre ädelmetalltransaktioner varit vanligare än större och de kubooktaedriska vikterna därför hanterats i en annan omfattning. Bägge dessa förklaringar kan ha samverkat. Det är därför intressant att Uppåkra företräder ett annat mönster och att de sfäriska vikterna här uppträder oftare än de kubooktaedriska. Kan förklaringen ligga i att

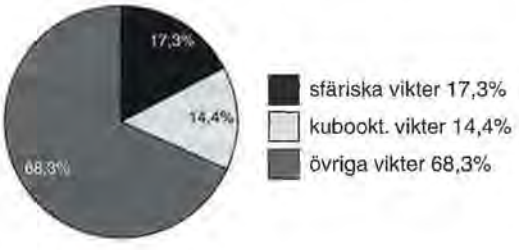

Fig. 10. Fördelningen av olika vikttyper uttryckt i procent. Uppåkra, 200 st.

materialet framkommit med hjälp av metalldetektorer och att föremål av olika typer av metall tillvaratagits i olika utsträckning? Antagligen har inte så varit fallet. För det första har även stora delar av Bandlundevikterna framkommit vid detektorundersökningar. Därför borde skillnaderna mellan dessa bägge material inte ha sitt ursprung i undersökningsmetoden.

Även andra fakta talar för att tendensen med stor andel sfäriska vikter i Uppåkra kan vara riktig. I Uppåkra har inte järnföremål tillvaratagits i någon större utsträckning, p.g.a. att föremålsmängden då på många sätt skulle bli svårhanterlig. Detta kan ha betydelse för andelen sfäriska vikter. Dessa vikter består som bekant oftast av en järnkärna vilken klätts med en tunn bronsmantel. Vikterna är ofta söndersprängda eller kraftigt korroderade just genom att de består av två metaller. Vid dessa processer kan järn eller korrosion komma att ligga ytligt. I och med att järnföremål inte beaktats på samma sätt vid metalldetektorundersökningarna som t.ex. brons eller bly är det möjligt att de sfäriska vikterna kan vara underrepresenterade i materialet. Detta visar snarast att det inte går att bortförklara tendensen med en stor andel sfäriska vikter utifrån att de framkommit vid metalldetektoravsökningar. Var kan då förklaringen sökas?

I nuläget är det svårt att hitta rimliga svar. Om jag följer min tidigare argumentationslinje så skulle de sfäriska vikterna härröra från större uppvägningar av ädelmetall, vilka då skulle varit fler än på andra platser. En annan, kanske troligare förklaring, skulle kunna vara att en del av de sfäriska vikterna i Uppåkra är medvetet deponerade föremål. Hårdh & Larsson diskuterar också medvetna deponeringar som en möjlig förklaring till att så många föremål av hög status och god kvalitet uppträder i detektormaterialet. Man menar att de deponerade föremålen utgjort värdeföremål som grävts ned i gropar invid eller i huset som skydd mot stöld och att de senare glömts bort (Larsson & Hårdh 1998:147). Den stora andelen sfäriska vikter i dels det samlade fyndet från Bandlunde och dels i Birka-gravarna tyder på att denna vikttyp varit frekvent vid just medvetna deponeringar.

Spridningsbilden för vikterna i Uppåkra

I och med att fynden från Uppåkra mätts in på de platser där de påträffats, så lämpar sig materialet väl för spridningsanalyser. Spridningsbilderna och eventuella koncentrationer för t.ex. blyvikter skulle kunna hjälpa till att besvara frågor om kopplingar till gjuteriverksamhet, medan spridningsbilden för de sfäriska vikterna kanske skulle kunna visa på ett samband med hus eller möjligen gravar.

Av intresse är att granska om de vikttyper som skulle kunna härröra från perioder innan vikingatid också följer utbredningen för andra föremålskategorier som kan hänföras till förromersk och romersk järnålder, folkvandringstid samt vendeltid. Ett antal spridningskartor för dessa föremålskategorier har sammanställts av Birgitta Hårdh (Hårdh 1998:117 ff.). Vikternas utbredning kommer här även att relateras till den schematiska karta över Uppåkra där kulturlagerdjupen finns angivna (Larsson 1998:105).

Fig. 11 visar de cylindriska bronsvikternas utbredning i Uppåkra. Områdena är desamma som för föremål från förromersk och romersk järnålder. Detta behöver emellertid inte betyda att de cylindriska bronsvikterna härrör från denna tidsperiod då dessa områden är förtätade även under övriga tidsperioder.

Blyvikterna (Fig. 12) uppträder som förtätningar på samma två områden som avtecknar sig i det förromerska och romerska materialet och som också innehåller förtätningar ända fram i vikingatid. Dessutom uppträder blyvikterna nu också väster om vägen. Denna utbredning stämmer med de vendeltida och folkvandringstida föremålsgrupperna. Blyvikter kan som tidigare påpekats i vissa fall knytas till gjuteriverksamhet. Spridningsbilden för blyvikterna visar emellertid att denna vikttyp inte uppträder i några anmärkningsvärda koncentrationer. Har det inte funnits någon större gjuteriverksamhet på platsen under yngre järnålder eller har även andra vikttyper brukats vid framställningen? Ett utvidgat material från fortsatta metalldetektoravsökningar och jämförelser med spridningsbilden för olika typer av gjuteriavfall kan möjligen kunna komma att besvara denna fråga.

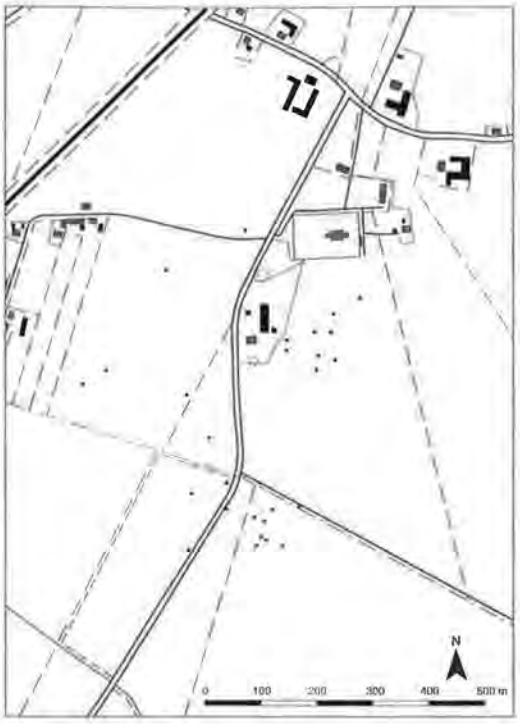

Fig. 11. De cylindriska bronsvikternas utbredning.

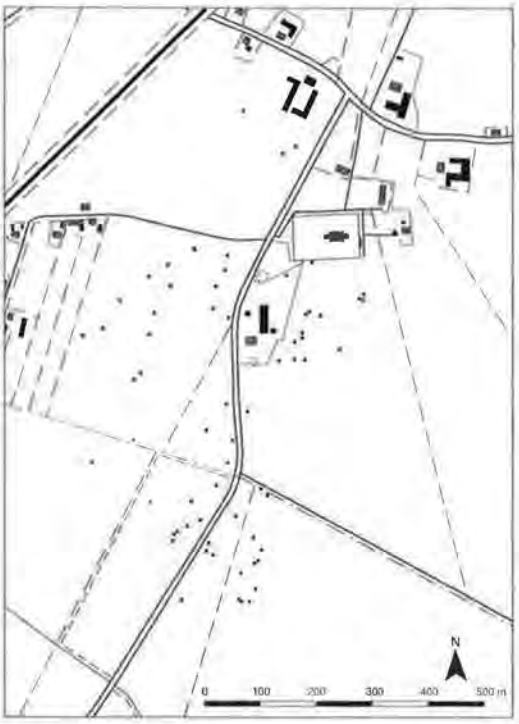

Fig. 12. Blyvikternas utbredning.

De sfäriska och kubooktaedriska vikterna (Fig. 13 och 14) börjar som tidigare beskrivits uppträda i Östersjö-området under senare delen av 800-talet. De kan troligen också knytas till ädelmetalluppvägning. Ej heller dessa vikttyper uppträder i några tydliga koncentrationer utan finns i huvudsak inom de områden som uppvisat förtätningar under nästan alla perioderna. De sfäriska vikterna tycks i två fall ligga mycket nära varandra, vilket skulle kunna tyda på att de medvetet deponerats tillsammans.

Det mest påtagliga med spridningsbilden för vikterna är att de i stort sett inte förekommer i området norr om kyrkan. Inom detta område har den historiskt kända radbyn haft sin utsträckning. Intressant nog gäller detta även de fyra av de sfäriska vikterna som kan hänföras till Steuers kategori B2 samt "B1 mittel" och därmed också troligen till 1000-talet (Fig. 15). Ytterligare fyra sfäriska vikter kan tänkas ha en sen datering. Formmässigt ligger dessa vikter mellan B1 och B2 (Fig. 16).

Det krävs naturligtvis även att fler fyndkategorier än vikter kan dateras till 1000-tal för att verkligen kunna underbygga att aktiviteter funnits på platsen även under denna period. Men under förutsättning att de dateringar som finns för B2-vikterna från andra platser har giltighet även i Uppåkra går det inte att bortse ifrån vissa tendenser i spridningsbilden. De sammanlagt åtta vikter som troligen har sena dateringar visar att det funnits åtminstone två, kanske fler, områden med ekonomiska funktioner under sent 900-tal och under 1000-talet i Uppåkra.

Det första området sammanfaller med förtätningen av vikingatida föremål väster om de båda högarna. Det andra området sammanfaller med den sydligaste förtätningen av vikingatida föremål. Områdena stämmer alltså mycket bra med två av de förtätningar som de vikingatida fynden visar (jmf. Hårdh 1998:123, Fig. 8). Dessutom är områdena de som har den mäktigaste kulturlagertjockleken. Fyndrikedomen på dessa platser har snarare tolkats som depositioner i anslutning till hus än som gravar (Larsson & Hårdh 1998:141, 146 f.). Möjligen kan närvaron av sena vikttyper på dessa platser tolkas som att gårdar funnits kvar på de gamla lägena

Fig. 13. Utbredningen för sfäriska vikter av kategori B1.

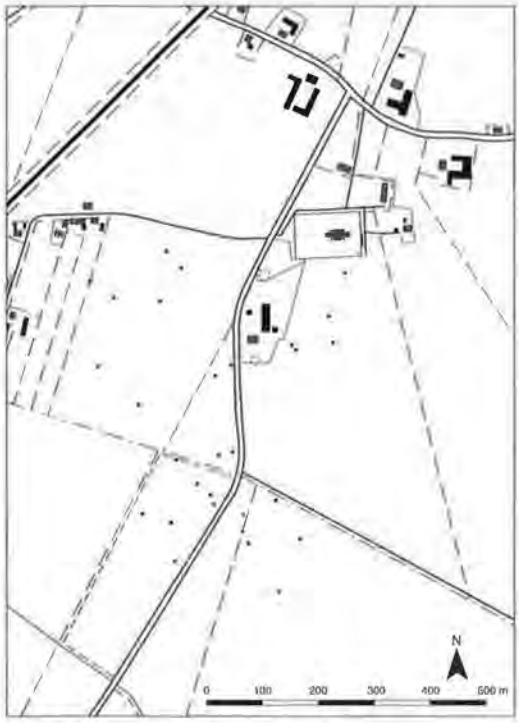

Fig. 14. De kubooktaedriska vikternas utbredning.

även upp i 1000-tal och att de fortfarande hade vissa ekonomiska funktioner. Om detta bara gällt de två gårdsplatserna vi har fynd ifrån eller om fler av de förmodade vikingatida gårdarna i Uppåkra uppvisar samma mönster får kommande metalldetektoravsökningar avgöra.

Det är mycket möjligt att fler vikter av de sena typerna kan komma att påträffas. Än så länge tycks emellertid det område sydost om kyrkan, Dynnegårds åkrar, som utpekats som ett möjligt läge för en vikingatida storgård (Ridderspore 1998:175), inte uppvisa några fynd av de sena vikttyperna.

Vad vikterna berättar om Uppåkra. Sammanfattning

I jämförelse med Paviken och Bandlunde har Uppåkra ett procentuellt sett stort antal vikter av kategorin övrigt. I denna grupp ingår framför allt blyvikter. Uppåkra och Svarta Jordenmaterialet från Birka 1990-1995, uppvisar här ungefär samma mönster. Vid utgrävningen 1990-1995 av Svarta Jorden kunde de flesta blyvikterna relateras till den gjuteriverksamhet som ägt rum på platsen. Det är inte omöjligt att också den stora förekomsten av blyvikter i Uppåkra kan kopplas till gjuteriverksamhet.

Förutom kopplingen till gjuteriverksamhet kan också tidsfaktorn spela in när det gäller den stora andelen vikter av kategorin övrigt. Uppåkra skiljer sig tidsmässigt från övriga platser genom sin långa existens och ett stort vendeltida material. Detta kan innebära att det finns en större mängd tidiga vikter, ofta cylindriska, i Uppåkramaterialet än på platserna med material som i huvudsak härstammar från vikingatid.

I Uppåkra finns också en procentuellt sett större andel sfäriska vikter än på någon annan av de platser som ingått i jämförelsen. Flera möjliga förklaringar finns. Den mest sannolika är att sfäriska vikter medvetet deponerats i Uppåkra.

Den relativt sett stora förekomsten av såväl blyvikter som sfäriska och kubooktaedriska vikter i Uppåkra tyder också på att såväl vissa delar av hantverksproduktionen som vissa delar av

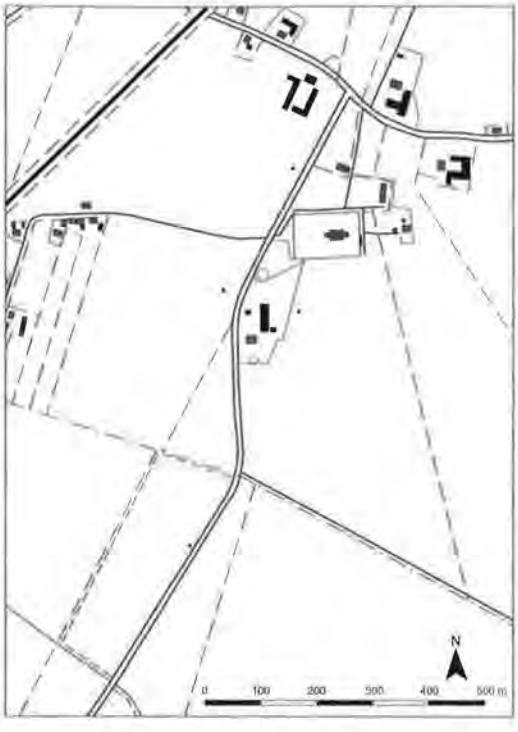

Fig. 15. Utbredningen för sfäriska vikterna av kategorierna "B1 mittel" och B2.

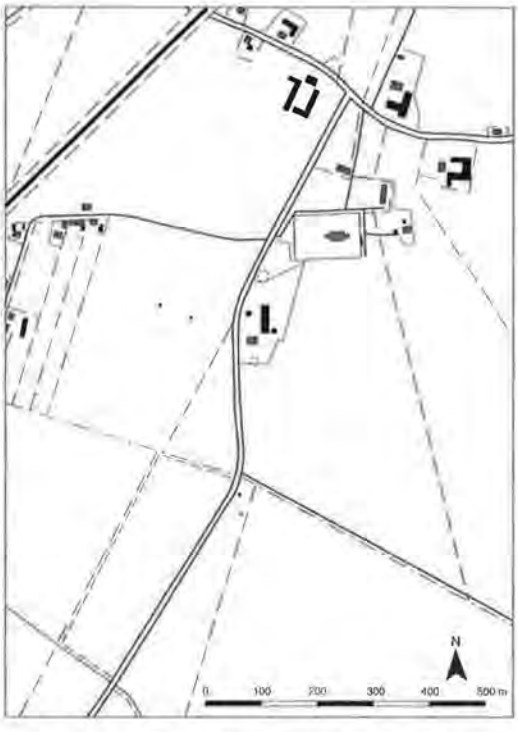

Fig. 16. Utbredningen för sfäriska vikter som tillhör en övergångsform mellan "B1 früh" och B2.

varuutbytet åtminstone periodvis tycks ha varit lokaliserade till företrädesvis en plats i regionen. Detta kan vara ett utslag av att dessa företeelser tidvis var kontrollerade och styrda av regionens elit.

Spridningsbilden för cylindriska brons- och blyvikter uppvisar inga koncentrationer som skulle kunna tyda på en långvarig eller större gjuteriproduktion på en och samma plats. Inte heller uppvisar spridningsbilden för de sfäriska eller kubooktaedriska vikterna några speciella förtätningar. Precis som för de andra vikttyperna finns de inom de områden som uppvisat förtätningar av föremål under nästan alla perioder.

Det har i olika diskussioner framskymtat att Uppåkras centralplatsfunktioner kan ha upphört först i samband med att en kungamakt börjat manifestera sig i Lund under slutet av 900-talet. Att olika varuutbytesfunktioner också funnits fram till denna tidpunkt är helt rimligt. Emellertid är det av extra intresse att konstatera att det från Uppåkra också föreligger vikttyper som ingenstans kan beläggas så tidigt som till 900-talet. Dessa typer tycks på andra platser beteckna ett skede som börjar under mitten eller möjligen första hälften av 1000-talet. Så länge som inga tidigare dateringar föreligger för dessa vikttyper, måste vi därför utgå ifrån att Uppåkra haft kvar någon typ av varuutbytessfunktion även sedan Lund anlagts. Hur långt fram har i så fall en sådan funktion sträckt sig?

I princip skulle handelsfunktionen bara behövt sträckt sig fram till någon gång runt år 1000. Men med tanke på att det påträffade antalet vikter av dessa två typer ändå är relativt högt i jämförelse med de övriga sfäriska som gått att attribuera, så är det inte helt orealistiskt att tolka viktmaterialet så att handelsfunktionerna snarare sträckte sig fram mot mitten av 1000-talet. Att jag sätter första hälften av 1000-talet som gräns grundar sig på att typerna B2 och "B1 mittel" tycks ha varit allmänt förekommande vid denna tid. Dessutom är mitten av 1000-talet också den tidpunkt då ett flertal andra sfäriska viktformer börjar uppträda, vilka hittills inte påträffats i Uppåkra.

De sena sfäriska vikterna finns inom de områden som uppvisar förtätningar av bl.a. vikingatida fynd. Eventuellt skulle närvaron av de sena vikterna kunna tolkas som att någon typ av bebyggelse fanns kvar även under 1000-talet. På den plats sydost om kyrkan som utpekats som möjligt läge för en vikingatida storgård har hittills inga sena vikter framkommit.

Varuutbyte i Uppåkra utifrån Polanyis modell

Det är nu efter det att Uppåkra-vikterna granskats dags att återvända till Polanyis modeller för fördelning av varor. Att applicera teorier och abstrakta begrepp på ett arkeologiskt fyndmaterial material är emellertid ofta problematiskt. Fyndmaterialet representarar en verklighet med mångfacetterade mönster och disparata handlingar. Teoribildningar måste för att vara begripliga istället renodla mönster. Därmed skär man också bort det disparata och förenklar skeendena. Med dessa invändningar i minnet vill jag här ändå försöka att relatera några av resultaten från analysen av vikterna med Polanyis modeller. Syftet är att se vilka av Polanyis fördelningsprinciper som kan vara relevanta att diskutera i samband med den förhistoriska bosättningen i Uppåkra.

Utifrån Polanyis modell kan flera principer ha funnits samtidigt inom ett område. I Uppåkra kan vi troligen belägga den *reciproka principen* och gåvoutbyte utifrån de fynd av, som det tycks, prestigevaror vilka ursprungligen härstammar från helt andra områden. Föremålen kan naturligtvis ha sin upprinnelse i plundringar på främmande områden. Men om Uppåkra varit säte för delar av det dåtida samhällets elit, så borde också främmande prestigeföremål finnas på platsen som ett led de i alliansskapanden som var nödvändiga för att befästa den ledande positionen. Ett exempel på ett föremål som kan ha hamnat i Uppåkra genom gåvoutbyte är ett vikingatida emaljerat spänne av iriskt ursprung (Larsson & Hårdh 1998:140 Fig. 10). Det förekommer flera andra värdeföremål i Uppåkra, t.ex. den lilla västeuropeiska staty föreställande ett fyrbent djur, som skulle kunna härröra från ett gåvoutbyte.

De sfäriska vikter med platta poler och kubooktaedriska vikter som påträffas i Uppåkra bör i första hand sättas i samband med andra ekonomiska funktioner än de som varit kopplade till gåvoutbyten. Ulriksen har dock påpekat att vikter och silver eventuellt ändå sekundärt kan hänga samman med de gåvoutbyten som kan påvisas på en plats. Till den prestigesfär i samhället där gåvoutbyte förekom, hörde även brudköp och andra alliansskapande traditioner. Dessutom har troligen också rättskipning förekommit och därmed utmätandet av t.ex. böter, vilka kunde erläggas i form av silver (Ulriksen 1998:215). Vid denna typ av handlingar kan silver ha vägts upp och därmed har också vikter hanterats.

En annan fördelningsprincip som kan ha varit av betydelse i Uppåkra är den *redistributiva*. Har Uppåkra även varit centrum för det administrerade varuutbyte som förknippas med denna princip? Den redistributiva fördelningsprincipen kan vara svårare att belägga. Idag vet vi inte om Uppåkra även kan ha tjänat som ett centrum för insamlandet av lokala eller regionala produkter, vilka varit attraktiva på främmande marknader. Administrerad handel brukar i första hand kopplas ihop med de "ports of trade" som fanns under vikingatid. Polanyi nämner framför allt Hedeby och Birka som centrum för detta varuutbyte. Men det är troligt att det även existerat andra redistributiva system och centra i Skandinavien, om än inte av samma storlek som Hedeby och Birka. Axel Christophersen har under senare år påvisat och kartlagt vikingatida redistributiva varuutbytessystem i Norge (Christophersen 1989). Christophersen har pekat på det omfattande nätverk av lokala förbindelser som legat till grund för en produktion och ett varuutbyte av täljsten, brynen, järn och kvarnstenar. I Telemarksområdet ser Christophersen orten Skien som ett ekonomiskt centrum. Skien förknippas också med den mäktiga Dagsläkten, en släkt som antas kontrollerat varuutbytessystem i regionen. Vissa varor som järn och brynen samlades in för att senare utbytas på utländska marknader mot varor som kunde bidra till att framhäva släktens sociala ställning. Christophersen menar att Skien var en marknadsplats som kontrollerades av samhällets elit. Skien kom så-

lunda att fungera som stapelplats och centrum för redistribution, konvertering och transitering av produkter från Telemarksområdet (Christophersen 1989:121 f.).

Det är naturligtvis frestande att i Uppåkra se en liknande elitkontrollerad stapelplats och samma typ av redistributiva centrum. Jag hoppas att de kommande omlandsstudier som Uppåkraprojektet planerat kan vidareutveckla dessa aspekter. För närvarande är det emellertid svårt att utifrån det arkeologiska materialet belägga denna funktion.

Den stora mängd sfäriska vikter med platta poler och de kubooktaedriska vikter som påträffats i Uppåkra skulle eventuellt kunna kopplas ihop med den redistributiva funktionen och ett administrerat varuutbyte. De sfäriska vikterna måste ha brukats vid större uppmätningar av ädelmetaller. I Uppåkra förekommer de i så tunga viktklasser som upp till 125 g. Utgör de uppvägningar av ädelmetall där dessa vikter ingått, den del i det redistributiva varuutbyte där de lokala förmedlarna av varor återgäldats? Frågan kan aldrig besvaras, men det finns fog att reflektera över möjligheten.

I Uppåkra finns dessutom spår av ännu en typ av varuutbyte som inte täcks in av de tre huvudsakliga fördelningsprinciper som Polanyi utgår ifrån. De kubooktaedriska vikter som förekommer i Uppåkra väger från ca 1-4 g. Dessa vikter visar på ett varuutbyte där mycket små mängder ädelmetaller, antingen i form av främmande mynt eller i form av klippsilver, utgjort bytesmedel eller betalningsmedel. För att marknadshandel ska föreligga enligt Polanyi så måste ett köpslående och ett vinstmotiv finnas. Jag menar att det i Uppåkra och på många andra samtida handelsplatser knappast kan ha varit frågan om en utvecklad och omfattande marknadshandel i Polanyis strikta mening. Men hur ska det varuutbyte som dessa små vikterna trots allt är spår efter betraktas?

Enligt Polanyis teorier bör de ädelmetaller som vägts upp betraktas som ett bytesmedel bland flera andra, vilka kunde användas vid mindre varuutbyten. Dessa varuutbyten skulle kunna kopplas till de lokala marknader som funnits i samhällen som annars dominerats av en reciprok eller redistributiv fördelningsprincip. De lokala marknaderna var visserligen ett vanligt förekommande, men underordnat drag i förhistoriska samhällen. Genom exempel hämtade från tidiga förhistoriska samhällen ger Polanyi exempel på mycket olika typer av lokala marknader och hur såväl födoprodukter som hantverksprodukter kunde utbytas (Polanyi 1977:134-135; Polanyi 1989:74).

Nästan i förbifarten påpekar Polanyi att den fördelningsprincip som de lokala marknaderna är en väsentlig del av skulle kunna betecknas som en bytesprincip och att den till viss del står i paritet med de andra fördelningsprinciperna. Ett byte är en redan fastställd typ av transaktion, där både föremålen och deras motsvarande värde är givna. Polanyi är emellertid också öppen för att ett visst mått av köpslående kan ha existerat, men att detta motiv sällan tilläts komma till ytan (Polanyi 1989:69 ff.). Jag tolkar detta som att bytesprincipen visserligen ingår som en del i ett slags marknadsmönster, men att den på väsentliga delar också skiljer sig från den fullt utvecklade marknadshandeln t.ex. när det gäller betydelsen av tillgång och efterfrågan för prisbildandet.

Polanyi tonar dock medvetet ner den samhälleliga betydelsen av bytesprincipen (Polanyi 1989:69, 71). Frågan är om denna nedtoning verkligen är befogad när det gäller det skandinaviska samhället under vikingatid? Kanske är frågan om bytesprincipens samhälleliga betydelse beroende på vilket perspektiv och vilka frågor vi väljer att belysa. Polanyi har kritiserat andra forskare för att okritiskt vilja föra tillbaka marknadsprincipen så långt tillbaka i tiden som möjligt. Kanske är nedtoningen av bytesprincipen ett led i Polanyis marknadskritiska synsätt, i det att Polanyi ser om än inte embryot så åtminstone ett sidoskott, till marknadsprincipen i denna företeelse. Idag pågår flera intressanta projekt i Skåne som är inriktade på att kartlägga funktioner hos olika typer av platser inom en region. Dessa projekt skulle säkerligen på ett vitalt sätt kunna bidra till diskussionen om lokala marknader och bytesprincipens roll i järnålderns samhälle.

Jag har därmed försökt visa att det utifrån Polanyis teorier är rimligt att i första hand diskutera tre olika fördelningsprinciper i Uppåkra;

den reciproka, den redistributiva och bytesprincipen och att de sfäriska vikterna med platta poler och kubooktaedriska vikterna kan ha varit kopplade till dessa funktioner. Det borde också för Uppåkras del vara relevant att utgå från tre olika former för varuutbyten; gåvoutbyte, administrerat varuutbyte och varuutbyte på en lokal marknad. Förhoppningsvis kan dessa begrepp vara hjälpmedel i framtida diskussioner om Uppåkras ekonomiska funktion från romersk järnålder fram till tidig medeltid.

Tack till alla som varit behjälpliga vid arbetet med denna artikel. Ett speciellt tack till Anders Andrén, Peter Carelli och Gunhild Eriksdotter för synpunkter och kommentarer.

Referenser

Ambrosiani, B. & Erikson, B. G. 1991. *Birka. Vikingastaden, volym 1*. Viken.

Ambrosiani, B. 1997. Metallförsörjning i Birka. Åkerlund, A. m.fl. (eds.), *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Stockholm Archaeological Reports nr 33. Stockholm.

Arwidsson, G. 1983. Catalogue. Arwidsson, G. & Berg, G. *The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland*. Stockholm.

Brandt, B. 1986. *Bandlundeviken - en vikingatida handelsplats på Gotland*. Grävningsrapport och utvärdering. Uppsats för påbyggnadskurs vt.-86. Arkeologiska institutionen, Stockholms Universitet, (stencil).

Braudel, F. 1988. *Kapitalismens dynamik*. Hedemora.

Brumfiel, E. M. & Earle, T. K. 1987. Specialization, exchange, and complex societies: an introduction. Brumfiel, E. M. & Earle, T. K. (eds.), *Specialization, exchange, and complex societies. New directions in archaeology*. Cambridge.

Callmer, J. 1994. Early urbanism in Southern Scandinavia ca. 700-1100 AD. Trading places, central settlement and new model centres in continuity and change. *Archaeologica Polona vol. 32:1994*.

Carelli, P. 1998. Varubytet i medeltidens Lund. *Meta nr 3, 1998*.

Christophersen, A. 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca 800-1100: En modell. Andrén, A. (ed.), *Medeltidens födelse*. Lund.

Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Maktens geografi i Sydskandinavien - om kulturlandskab, produktion og bebyggelsemønster. Resi, H. G. (ed.), *Produksjon og samfunn. Omerverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. Årtusen e.Kr. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden 7-10 mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Feveile, C. 1994. *Støbeformer til ovale skålspænder fra Ribe- fragmenter av en produktion*. Hovedfagsspeciale 1994. Institut for forhistorisk arkæologi. Aarhus universitet.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV. The burial customs. A Study of the Graves on Björkö*. Stockholm.

Gustin, I. 1998. Means of Payment and the Use of Coins in the Viking Age Town of Birka in Sweden. Preliminary Results. *Current Swedish Archaeology. Vol. 6*.

Harris, W. V. 1993. Between archaic and modern: some current problems in the history of the Roman economy. Harris, W. V. (ed.), *The Inscribed Economy*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary series number 6. Ann Arbor.

Hodges, R. 1982. *Dark Age Economics. The origins of towns and trade AD 600-1000*. London.

Holmquist Olausson, L. 1993. *Aspects on Birka. Investigations and surveys 1976-1989*. Theses and Papers in Archaeology B:3. Stockholm.

Hårdh, B. 1998. Preliminära analyser kring detektorfynden i Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 28. Stockholm.

Jensen, S. 1990. Metalfund fra vikingetidsgårdene ved Gl. Hviding og Vilslev. *By, marsk og geest 3. Årsberetning 1990*. Ribe.

Jensen, S. & Watt, M. 1993. Handelscentre og centralpladser. Hvass, S: & Storgaard, B. (eds.), *Da klinger i muld...25 års arkælogi i Danmark*. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab/Jysk Arkæologisk Selskab. Köpenhamn.

Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London/New York.

Klackenberg, H. *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.

Kyhlberg, O. 1980. *Vikt och värde. Arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnåldern. I Helgö. II Birka*. Stockholm Studies in Archaeology 1. Stockholm.

– 1986. Die Gewichte in den Gräbern von Birka. Metrologie und Wirtschaft. Arwidsson, G. (ed.), *Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm.

Larsson, L. 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. Lars-

son, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 28. Stockholm.

Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ett hövdinga eller kungasäte? *Fornvännen 92 (1997).*

Lundström, P. 1981. *De kommo vida ... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland.* Statens Sjöhistoriska museum rapportserie 22. Stockholm.

Moberg, C. A. & Olsson, U. 1973. *Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle.* Stockholm.

Munksgaard, E. 1984. A Viking Age Smith, his Tools and his Stock-in-trade. *Offa nr 41.*

Näsman, U. 1991. Det syvende århundrede - et mørkt tidsrum i ny belysning. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (eds.), *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemakt.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII 1991. Århus.

Polanyi, K. 1957. The Economy as Instituted Process. Polanyi, K. et al. (eds.), *Trade and Market in the Early Empires.* NewYork/London.

- 1977. *The Livelihood of Man.* New York/London.

- 1989 (1944). *Den stora omdaningen.* Lund.

Riddersporre, M. 1998. Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 28. Stockholm

Sperber, E. 1989. The weights found at the Viking Age site of Paviken, a metrological study. *Fornvännen 84 (1989).*

– 1996. *Balances, Weights and Weighing in Ancient and Early Medieval Sweden.* Thesis and Papers in Scientific Archaeology 2. Stockholm.

Steuer, H. 1978. Geldgeschäfte und Hoheitsrechte im Vergleich zwischen Ostseeländern und islamischer Welt. *Zeitschrift für Archäologie 12.*

– 1987a. Gewichtsgeldwirtschaften im frühgeschichtlichen Europa. Feinwagen und Gewichte als Quellen zur Währungsgeschichte. Düwel, K. m. fl. (eds.), *Untersuchungen zur Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV: Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge Nr. 156. Weinheim.

– 1987b. Gekerbte Gewichte der Späten Wikingerzeit. *Fornvännen 82 (1987).*

– 1997. *Waagen und Gewichte aus dem Mittelalterlichen Schleswig: Funde des 11. bis 13. Jahrhunderts als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte.* Köln/Bonn

Stjernquist, B. 1985. Methodische Überlegungen zum Nachweis von Handel aufgrund archäologischer Quellen. Düwel, K. m. fl. (eds.), *Untersuchungen zur Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil 1. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschtlicher Zeit und in der Antike.* Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge Nr. 143. Göttingen.

Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications.* Lund.

Thomsen, P. O. 1989. Lundeborg. En foreløbig redegørelse efter 4 udgravningskampagner. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1989.* Svendborg.

– 1993. Handelsplatsen ved Lundeborg. Thomsen, P. O. m.fl. (eds.), *Lundeborg - en handelsplads fra jernalderen.* Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum. Band 32. Svendborg.

Ulriksen, J. 1998. *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.* Roskilde.

Watt, M. 1998. Bopladser med bevarede kulturlag og deres betydning for studiet af bosættelsemønstre og centerdannelser i jernaldern. Eksempler og erfaringer fra Bornholm. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern.* Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 28. Stockholm.

Östergren, M. 1993. Bandlundeviken i Burs sn - en vikingatida hamnplats. *Gotländskt Arkiv 1983.* Visby.

– 1986. Burs Häffinds 1:9, 1984, Viktlod. Appendix till *Bandlundeviken - en vikingatida handelsplats på Gotland.* Grävningsrapport och utvärdering. Uppsats för påbyggnadskurs vt. -86. Arkeologiska institutionen, Stockholm Universitet. Brandt, B. (stencil).

Fynden i centrum, s. 271–286.

Das Enkolpion von Stora Uppåkra

Jörn Staecker

The Stora Uppåkra encolpion

The article deals with the encolpion from Stora Uppåkra. This cross was used as a reliquary, to hold sacred items. The front of the encolpion illustrates the Christus vivus with a laurel wreath on top of his head. The art-historical comparison shows that the find has strong parallels with art in the British Isles and Germany. The combination with the laurel wreath is rather unusual and indicates a production in Germany during the 11th century. The find circumstances of the encolpion indicate a royal-clerical purpose. No similar use can be observed in the western Slavonic region. The encolpion can be connected with the mission of Scandinavia and different strategies of the king and the church by using certain trading places. The historical perspective of the encolpion as a symbol of Christian belief is demonstrated by the written sources on cross-shaped reliquaries in Europe. The use of these items by the nobility and the bishops is obvious. A similar use by a person connected with the royal milieu is suggested here.

Jörn Staecker, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Im Jahre 1997 wurde auf dem Acker nördlich des Priesterhofes und der Kirche von Stora Uppåkra, auf dem Siedlungsareal des mittelalterlichen Dorfes, ein bemerkenswerter Fund mit dem Metalldetektor entdeckt. Es handelt sich um ein Reliquiarkreuz, auch als Enkolpion bezeichnet, was zur Aufbewahrung von Reliquien bestimmt war und um die Brust getragen wurde. Der Fund gehört zu den wenigen christlichen Symbolen, die bisher in Uppåkra zutage gekommen sind[1].

Das Enkolpion von Uppåkra gehört zu der Gruppe von wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger, die den Religionswechsel im Norden während des 9. bis 11. Jahrhunderts anschaulich illustrieren. Wir können hierbei zwischen Kreuzanhängern, d.h. Anhänger in Kreuzform mit oder ohne Verzierung und Kruzifixen, d.h. Kreuzanhänger mit Darstellung des Gekreuzigten, unterscheiden. Diese Anhänger -welche zahlenmäßig den größten Anteil im 10. und 11. Jahrhundert stellen - dienten aber nicht als Reliquiar. Die Enkolpien bilden eine eigene Gruppe, sie weisen zumeist auch die Darstellung des Gekreuzigten auf der Vorderseite auf, daneben auf der Rückseite vielfach das Bild der fürbittenden Maria. Vor allem ist allen Enkolpien der Öffnungs- und Verschlußmechanismus gemeinsam, der es ermöglichte, entsprechende Reliquien zu verbergen.

Allen diesen Anhängern ist gemeinsam, daß wir sie als Ausdruck für die Christianisierung des Nordens betrachten können. Ihr Auftreten hängt unmittelbar mit dem schriftlich belegbaren Missionsverlauf zusammen und ihr suksessives Verschwinden läßt sich durch die Etablierung der Kirchenstruktur in den skandinavischen Ländern während des 12. Jahrhunderts erklären. Diese Auffassung wird auch generell in der Forschung geteilt[2].

Inwieweit diese Anhänger aber auch als ein persönlicher Ausdruck für die Annahme des neuen Glaubens gewertet werden können, ist umstritten[3], da vielfach die Kreuze, Kruzifixe und Enkolpien nicht unter den Fundumständen

angetroffen werden, die als Kriterium für ein christliches Glaubensbekenntnis ausreichen, d.h. eine beigabenlose Bestattung auf geweihter Erde, ein Depotfund mit ausschließlich sakralem Inventar oder die Lage innerhalb einer geweihten Zone in einer Siedlung. Stattdessen treffen wir die Anhänger in beigabenführenden Gräbern auf heidnischen Gräberfeldern, in Depotfunden zusammen mit Hacksilber und Münzen, und in Siedlungen in der Nähe von profanen Gebäuden an.

Das Enkolpion

Wenden wir uns erst einmal der Beschreibung und zeitlichen Einordnung des Enkolpions von Stora Uppåkra zu (Abb. 1 & 2). Von der groben typologischen Einordnung her kann die Kreuzform des Enkolpions als lateinischer Typ bezeichnet werden, da der Querbalken kürzer als der Langbalken ist und diesen oberhalb der Kreuzigungsmitte schneidet. Diese Nomenklatur - lateinischer Typ - sagt aber noch nichts über die Herkunft aus, sie dient nur der formenkundlichen Ansprache. Das Enkolpion wurde in Bronze in verlorener Form gegossen, das Vorderteil ist komplett erhalten, hingegen das Rückteil eine starke Beschädigung erlitt. Diese Zerstörung kann zum einen im Mittelalter stattgefunden haben (rückwärtige Platte fehlt) und wurde zum anderen durch den Pflug verursacht (Verbiegung des Enkolpions und Zerstörung des Rückteils). Die Längs- und Querbalken ziehen leicht nach außen und schließen gerade ab. Die Rückseiten des Vorder- und Rückteiles sind hohl, hier gab es Platz um die gewünschte Reliquie zu verbergen.

Um das Reliquiar öffnen zu können, war es mit einem Scharnier am Abschluß des oberen Längsbalkens versehen worden, dies und der Sicherungssplint sind noch erhalten. Der Verschluß des Enkolpions, der sich am unteren Längsbalken befand, fehlt hingegen. Dieser muß schon in antiker Zeit abgebrochen sein und die überstehenden Reste wurden abgefeilt. Um das Enkolpion dennoch verschließen zu können, wurden stattdessen die unteren Längsbalken des Vorder- und Rückteiles quer durchbohrt und vermutlich mit einem Stift gesichert. Diese Maßnahme belegt, daß es dem Träger daran gelegen war, das Enkolpion mit seiner Reliquie auch nach der Beschädigung weiter tragen zu können.

Das Motiv auf der Vorderseite wird durch die Darstellung von Christus im Relief geprägt. Das Enkolpion ist von einer kantenparallelen, doppelt geführten Perlstabborte umgeben, die ein Tannenzweigmuster bildet. Die Wiedergabe des Gekreuzigten erfolgt hier als Christus vivus, d.h. der Gottessohn ist lebendig und nicht tot abgebildet. Diese Darstellungsform ist typisch für das Früh- und Hochmittelalter, sie wird suksessiv schon ab dem 8./9. Jahrhundert durch den Christus mortuus Typus abgelöst, welcher aber erst mit der Frühgotik in Form des Christus patiens Typus seinen endgültigen Durchbruch erzielt. Aus theologischer Sicht ist die Darstellung des Christus vivus interessant, da sie den Widerspruch zwischen dem sterblichen Menschen und dem unsterblichen Gottessohn in der Zweinaturenlehre zu vereinen sucht (Grillmeier 1956:11 f.). Erst auf Druck der Reformbewegungen, welche sich im Abendmahlstreit und Ikonoklasmus äußerten, kam es zur stärkeren Anwendung des Christus mortuus Bildes. Aber die Darstellung des toten Christus wurde noch im Hochmittelalter erschwert, da die gerade christianisierten Nordgermanen nicht bereit waren, den Gottessohn in dieser Position anzubeten.

Die Darstellungsform des Christus vivus wird neben der Kopfhaltung und den offenen Augen durch mehrere Faktoren verstärkt. So suchen wir trotz der deutlichen Spuren einer Annagelung vergeblich die Andeutung des Marterholzes. Christus ist frei schwebend wiedergegeben, den einzigen Hinweis auf die Kreuzigung Christi geben eigentlich nur die Nägel in den Händen und die Fußstellung, welche uns verraten, daß Christus hängend dargestellt ist. Die Abspreizung des Daumens ist ein typisches Merkmal für die byzantinische und ottonische Kunst, wir finden sie auf fast allen skandinavischen Christusdarstellungen.

Die Identifizierung von Christus ist eindeutig, dieses belegt nicht nur der Kreuzigungsgestus, sondern auch der Kreuznimbus über seinem Kopf. Der Kreuznimbus wurde in der christlichen

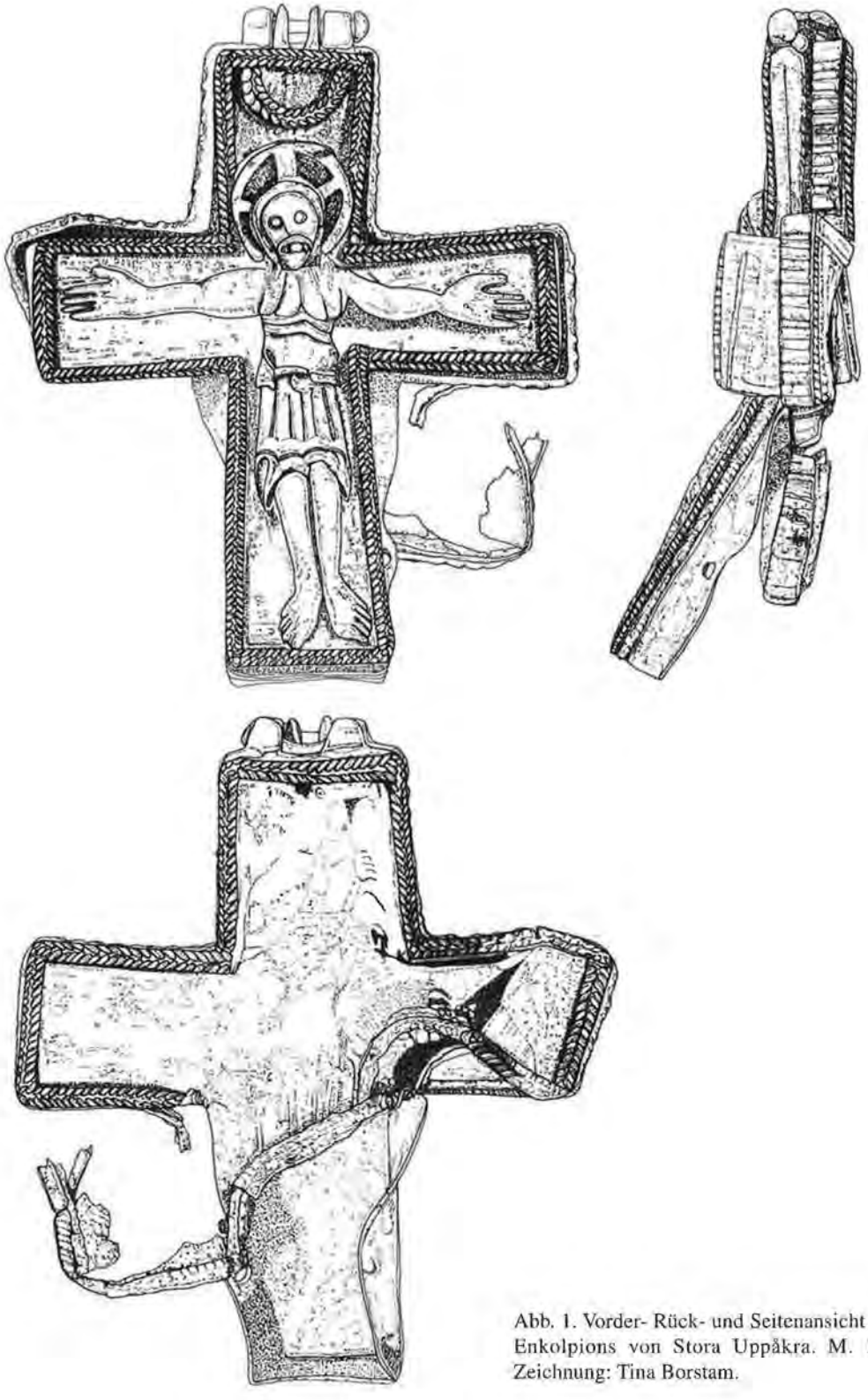

Abb. 1. Vorder- Rück- und Seitenansicht des Enkolpions von Stora Uppåkra. M. 1:1. Zeichnung: Tina Borstam.

Abb. 2. Vorderansicht des Enkolpions von Stora Uppäkra. M. 1:1. Photo: Bengt Almgren.

Kunst nur als Symbol für den Gottessohn benutzt, alle anderen Heiligen - auch Maria - weisen nur einen einfachen Heiligenschein auf. Eine vergleichbare Darstellung finden wir auch auf den Enkolpien von Vestlolland (Lindahl 1996), Orø (Lindahl 1975) und Öland ohne Fundort (Holmqvist 1963:35 ff.). Der Kreuznimbus stellt in der byzantinischen und ottonischen Kunst eine übliche Kennzeichnung für Christus dar, begegnet einem aber im nordichen Raum nur noch des weiteren auf den Enkolpien von Faaberg, Norwegen (Kielland 1927:62, Fig. 22) und Halikko, Finnland (Nordman 1944:33 f., Abb. 3), dem Kruzifix von Norwegen ohne Fundort (Undset 1878:64, Fig. 48), und dem Prozessionskruzifix von Veinge, Schweden (Holmqvist 1963:32 ff., Fig. 16). Hingegen kann man in der Mehrzahl der Fälle auf den Christusfiguren der Kruzifixe und Enkolpien den Nimbus beobachten, welcher normalerweise nur in Verbindung mit Heiligenfiguren zur Anwendung kommt.

Das Gesicht von Christus weist schon stärkere Abnutzungsspuren auf, aber die offenen Augen, die Nase, der Mund und der Vollbart sind noch gut erkennbar. Während Christus zumeist in der byzantinischen Kunst mit Stoppel- oder Vollbart wiedergegeben wird, finden wir die bartlose Darstellung häufig in der ottonisch/salischen Kunst (siehe z.B. Perikopenbuch Heinrich II., fol. 107 v; Hinz 1973:Abb. 204). Man kann allerdings in der karolingischen Kunst bei der Darstellung des Vollbartes häufig einen ausgeprägten Schnurrbart beobachten, so z.B. auf dem Werdener Reliquienkästchen (Effmann 1901:Fig. 4).

Die Kleidung von Christus beschränkt sich auf den Lendenschurz mit seinen langen, vertikalen Falten. Der Schurz schließt in Kniehöhe ab. Parallelen hierzu finden wir auf den Enkolpien von Vestlolland, Orø, Öland ohne Fundort und Gamla Uppsala. Der Lendenschurz entspricht dem byzantinisch-ottonischen Typus mit mittiger oder seitlicher Knüpfung.

Bemerkenswert ist der Halbkreis über dem Kopf Christi. Von mehreren Enkolpien kennen wir die Darstellung der Dextera dei, welche durch die Wolkendecke greift und damit Gottes Handeln und seine Allmacht symbolisiert[4]. Aber die Hand Gottes fehlt hier, stattdessen erscheint es wahrscheinlicher, daß hier ein Loorbeerkranz über Christus dargestellt wird. Dieser Effekt wird durch die Verwendung des Musters, welches auch die Perlstabborte bildet, verstärkt. Die Darstellungform des Lorbeerkranzes über dem Haupt des Gottessohnes symbolisiert den gekrönten Christus. Der Kranz ist ein Zeichen des Sieges und Triumphes Christi, Lorbeerkränze werden häufig als Siegeszeichen mit dem Christusmonogramm in der römischen Sarkophagkunst verwendet (Laag 1970:559 f.). Die Krönung mit dem Lorbeerkranz ist das älteste christliche Krönungsbild. Auf einem Goldmedaillon (326/27) aus Wien krönt die Hand Gottes Kaiser Konstantin mit einem Kranz (Gussone 1970:Abb. 1). Für die Krönung Christi mit einem Lorbeerkranz gibt es nur Vergleichsbeispiele aus dem Bereich der lateinischen Kirche, so in der Buchmalerei die Kreuzigungsszene im Gebetbuch Karl des Kahlen (Schramm 1983:Taf. 37), in der Elfenbeinkunst das Pariser Relief (Schiller 1968:Abb. 380) und in der Kleinkunst die Rückseite des Lotharkreuzes (Schiller 1968:Abb. 395).

Das Rückteil des Enkolpions ist leider stark zerstört. Welches Motiv hier vorlag, ist nicht zu erkennen, da genau dieser Bereich fehlt. Es kann nicht ausgeschlossen werden, daß es sich um eine intentionale Zerstörung handelte. Eine Rekonstruktion ist nicht möglich, es könnte sich um die Darstellung der Maria Orans gehandelt haben, aber die Rückseite kann auch schlicht gewesen sein. Zu erkennen ist nur noch die kantenparallele, doppelt geführte Perlstabborte, welche wie auf der Vorderseite ein Tannenzweigmuster bildet.

Wenn wir das Enkolpion von Stora Uppåkra mit den existierenden Typen in Europa vergleichen, so muß festgestellt werden, daß keine direkte Parallele besteht. Zu den Reliquiarkreuzen vom lateinischen Typ mit geraden Balkenenden gehören sowohl Enkolpien russisch/byzantinischer als auch ottonisch/salischer Produktion. Vom Verfasser (Staecker 1995:99) sind diese Typen nach der technischen Herstellung des Gekreuzigten unterteilt worden, d.h. in Enkolpien mit a. Ritzung (Lyngbygaard), b. Gravur (Orø; Öster Ryftes; Ytings; Gotland ohne Fundort; Gullunge), c. Preßblech (Gullunge) und d. Guß (Stora Uppåkra)[5].

Vergleichbare Motive zum Enkolpion von Stora Uppåkra liegen nur aus dem Bereich der insularen und karolingisch/ottonischen Kunst innerhalb des Metallhandwerks, der Buchmalerei und der Elfenbeinschnitzerei vor. Aufgrund der Bildkomposition und der Ikonographie kann der russisch/byzantinische Raum ausgeschlossen werden.

Auf den insularen Raum weist die Darstellung der Christusfigur hin, die mit der Kreuzigungsszene des Arundel Psalters, (MS. Arundel, fol 12v), Ähnlichkeiten hinweist. Hier finden wir eine ähnliche Gestaltung des Lendenschurzes, der Hände mit abgespreiztem Daumen und der Fußstellung. Die Datierung des englischen Psalters wird um 1060 angesetzt (Dodwell 1993:103, Fig. 88).

In der ottonischen Kunst ist die Wiedergabe der Finger mit in der Handfläche liegendem Daumen gewöhnlicher und die Darstellung des Lendenschurzes ist einer starken Variation unterzogen, aber es gibt auch hier Parallelen zu dem schwedischen Fundstück. Eine ähnliche Gestaltung des Lendenschurzes und der Fußstellung trifft man auf dem Stirnkreuz der Reichskrone Konrad II. an (Schulze-Dörrlamm 1991:Taf. 11). Die vergleichbare Ausformung der Hände und der Fußstellung ist auch erkennbar auf dem Einband eines Evangeliars aus Benediktbeuren der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts (Steenbock 1965:115 f., Abb. 56). Des weiteren kann hier auf die Wiedergabe von Händen, Fußstellung und Brust der Kreuzigungsszene des Stuttgarter Bilderpsalters fol. 27r hingewiesen werden (Wamers 1991:Abb. 6).

Dagegen stimmt die Gestaltung des Kreuznimbus als Celtic cross und die Dextera dei über dem Kopf Christi auf dem Arundel Psalter nicht mit dem Enkolpion von Stora Uppåkra überein. Hier sind entsprechende Parallelen aus der ottonischen Kunst bekannt, so ist der Kreuz-

nimbus mit geraden Kreuzstäben in der Kleinkunst und Buchmalerei des 10. und 11. Jahrhunderts vertreten (siehe Schiller 1968:Abb. 378; 380; 386-387; Schulze-Dörrlamm 1991;Taf. 11). Als absolut ungewöhnlich ist die Darstellung des Lorbeerkranzes über dem Haupt Christi anzusprechen, Parallelen gibt es hierzu nur aus der karolingischen und ottonischen Kunst. So kann man den Kranz auf der Kreuzigungsszene im Gebetbuch Karl des Kahlen (Schramm 1983:Taf. 37) und auf der Rückseite des Lotharkreuzes erkennen (Schiller 1968:Abb. 395). Insbesondere die Anknüpfung an die kaiserliche Krönungsikonographie und die Ausformung des Kreuznimbus machen es daher wahrscheinlich, daß das Enkolpion im ottonisch/salischen Raum im Verlaufe des 11. Jahrhunderts hergestellt wurde.

Reliquienverehrung

Die Voraussetzung für die Akzeptanz der Enkolpien und deren Umwandlung in christlicher Zeit beruhte auf der intensiven Reliquienverehrung, die verhältnismäßig spät im Zeitalter der Verfolgungen einsetzte. Die Zentren der Reliquienverehrung waren Jerusalem und das heilige Land. Mitte des 4. Jahrhunderts entfaltet sich im Rahmen der Reliquienverehrungen der Kreuzkult (Dinkler & Dinkler-von Schubert 1991:16). Das Zentrum der Anbetung war Jerusalem, wozu auch mehrere Pilgerberichte vorliegen (Stockmeier 1966:196). Der intensiv betriebene Kreuzkult seit der Mitte des 4. Jahrhunderts wies offenbar eine starke Anziehungskraft in der christlichen Welt auf und bereitete den Boden für die Verbreitung der Kreuz-Thematik in der Kunst.

Im vierten Jahrhundert wurde dann durch Konstantin und seine Mutter Helena eine intensive Epoche der Wallfahrtsbewegung eingeleitet. Mit der Errichtung christlicher Kirchen an den Stätten der Passion Christi wurde ein Ausgangspunkt der Frohbotschaft geschaffen, welche einen Strom von Pilgern auslöste. Im Mittelpunkt der Verehrung stand das Kreuz Christi und damit auch seiner Reliquien. Am verbreitesten war bei den Pilgern der Brauch, Wachs oder Öl aus den Lampen, die an den heiligen Orten brannten, mitzunehmen. Daneben sammelte man auch Steinchen von den heiligen Stätten verehrte sie als geheiligt. Neben den heiligen Orten in Palästina und Kleinasien wurde das Grab des heiligen Menas in Libyen, das Grab des Apostel Paulus in Rom und des heiligen Athanasius zu Alexandria verehrt. Hiervon nahm man Ölampullen und -krüge sowie Späne der Ketten des heiligen Paulus als Andenken mit.

Mit der Verehrung der Splitter vom Kreuze Christi spiegelt sich das Bewußtsein von der Heilsbedeutung des Opfertodes auf Golgatha wider; im materiellen Stoff, welcher durch seine Verbindung mit dem Leibe des Gekreuzigten geheiligt ist, soll dem Geschehen selbst näher gekommen werden. An die von den heiligen Stätten mitgebrachten Gegenstände knüpfte man religiöse Erinnerungen; ihnen wurde eine helfende, schützende und heilende Kraft beigelegt, welche sie in den Augen der Pilger regelrecht an den heiligen Orten "aufgesogen" hatten (Stockmeier 1966:197 ff.; de Waal 1900:54 f.). In der Anfangsphase der Reliquienverehrung sind unterschiedliche Behältnisse in Gebrauch, die äußere Form des Kreuzes schält sich erst später deutlich heraus. Seitens der Kirchenväter wird der Reliquienkult ohne Mißbilligung betrachtet, so bildet für Johannes Chrysostomos der Brauch, eine Kreuzreliquie zu tragen, einen Unterpfand der Kreuzesmacht und zugleich ein Glaubensbekenntnis des jeweiligen Trägers (Stockmeier 1966:197 ff.).

Rückert (1957:27) unterscheidet zwischen zwei Typen von Reliquiaren und deren Anwendung. Das eine ist das "redende Reliquiar", welches nur anschaulich ist und den Frommen daher ansprechen soll. Hierzu gehören die im Westen üblicherweise innerhalb eines Behälters verborgenen Reliquien. Das andere ist das "gefaßte Reliquiar", welches den Blick auf die Reliquie freigibt. Hierzu gehören die im Osten verwendeten Reliquiare. Nach Meyer (1950:57 f.) war die Reliquie "in höchster Feierlichkeit, jedem Begreifen, jedem persönlichen Eindringen entrückt. [...]. Reliquie und Behälter steigern einander, und beide üben die Wirkung des Überpersönlichen, Übersinnlichen, Magischen aus."

Religiöses, administratives und politisches Symbol

In den schriftlichen Quellen finden wir erst relativ spät eine Erwähnung über das Tragen von kreuzförmigen Anhängern, und zwar erst ab dem späten 4. Jahrhundert (Kreuz der Makrina, siehe Staecker 1995:64 f.). Der Grund hierfür mag in dem aufkommenden Reliquienkult liegen, kann aber auch durch Repressalien erklärt werden, den die Christen noch bis in das 4. Jahrhundert ausgesetzt waren. Daher verwundert es auch nicht, daß das Tragen der Kreuzanhänger anfangs verborgen wird, erst ab dem 6. Jahrhundert erfolgt ein regelrechtes Zurschaustellen. Zum selben Zeitpunkt erhalten wir auch erstmalig aus den schriftlichen Quellen Informationen über die Benutzung von Enkolpien.

Die älteste Quelle, die das Tragen eines Enkolpions erwähnt, stammt aus dem weströmischen Reich von Gregor von Tours (Libri Miraculorum, de gloria beatorum martyrum XI; PL 71:716 C - 717 A). Er berichtet über sein Reliquienkreuz, in welches er Reliquien von Heiligen einschloß, und zwar abwechselnd Reliquien Mariens, der Apostel und des heiligen Martin. Dem Kreuz schrieb er neben dem persönlichen Schutz auch eine allgemeine Kraft zu. So zog Gregor von Tours das Brustkreuz aus seiner Kleidung hervor, um es einem tobenden Feuer entgegenzuhalten, und brachte durch die Kraft der Reliquien, die das Kreuz barg, das Feuer zum Erlöschen (Dölger 1932a:87 ff., Anm. 25; Nussbaum 1964:20, Anm. 57).

Kurz darauf erfährt man von Papst Gregor den Großen aus dem Jahre 603, daß er das Enkolpion als Geschenk benutzte. Er schenkte der Langobardenkönigin Theodelinde und ihrem neugeborenen Sohne Adulouvald ein Enkolpion, welches Reste vom Holz des "heiligen Kreuzes des Herrn und eine Lesung des heiligen Evangeliums" enthielt (Liber XIV, epistola 12; PL 77:1316 A). Ein anderes Kreuz, welches derselbe Papst an Dinamius, den Patricius von Gallien, verschickte, enthielt beneficia von den Ketten des Apostels Petrus und beneficia von dem Roste, auf dem der heilige Laurentius verbrannt worden war (Liber III, epistola 33; PL 77:630-631).

Die Enkolpien wurden auch an Personen als Unterpfand der Sicherheit oder der Amnestiegewährung versandt. So hatte Anna Dalassena, die Mutter der Komnenen, Zuflucht in der Nikolaoskirche zu Konstantinopel gesucht. Dort wurde sie von zwei Abgesandten des Kaisers Isaak gestellt und sollte vor diesen geführt werden. Sie weigerte sich aber, Folge zu leisten, wenn sie nicht vorher das Brustkreuz des Kaisers als Sicherheitspfand erhielte. Der Kaiser folgte dieser Aufforderung und schickte, dem Wunsche der Frau entsprechend, sein Kreuz, so daß sie völlig sorglos sein konnte (Gerstinger 1962:326 ff.).

Aus einer anderen Quelle, die aus der Herrschaftszeit Heinrich IV. stammt, erfährt man mehr über den Inhalt der Reliquienkreuze. So hatte Wulfhilde, die Gemahlin Heinrichs des Schwarzen (von Bayern), von Kaiserin Irene zu Konstantinopel ein goldenes Brustkreuz erhalten. Hierin befand sich natürliches Blut vom Körper Christi, welches 3 Tüchlein durchtränkte, Haupthaare Christi, ein Teil seines Kreuzes, sowie ein Fetzen seines Gewandes. Des weiteren beinhaltete das Reliquiar Tränen, die vom Herzen Mariæ flossen, Haare Mariens, Blumen, die sie in der Hand hatte bei der Verkündung durch den Engel, ein Stückchen ihrer Kleidung, Haare vom Haupte und Bart des heiligen Evangelisten Johannes, drei Tüchlein durchtränkt mit dem Blute Johannes des Täufers und Reliquien des heiligen Augustinus und der heiligen Katharina (Schramm & Elze 1956:856, Anm. 4).

Aber bis zum Beginn des 12. Jahrhunderts wird das Brustkreuz in keinem Sakramentar und Pontifikale oder von einem Liturgiker erwähnt (Braun 1948b:1319 f.). Zum liturgischen Brustkreuz wurde das Brustkreuz erst im Verlauf des 12. Jahrhunderts erhoben und in die Pontifikalkleidung aufgenommen. In dem zwischen 1163 und 1177 von einem Anonymus verfaßten Martyrium des im Jahre 1160 ermordeten Bischofs Arnold von Mainz erfolgt die Erwähnung eines Brustkreuzes mit Reliquien, das der Bischof an einer goldenen Kette trug und nach der Stola anlegte (Nussbaum 1964:29, Anm. 111). Als bischöfliches Insignium war und ist das Brustkreuz in der Ostkirche nicht gebräuchlich, hingegen ist das Enkolpion -hier im generellen Sinne eines Reliquienbehälters -

für kirchliche Würdenträger bindend (Nussbaum 1964:27).

Die Fundumstände

Betrachten wir die Fundumstände der Kreuz- und Kruzifixanhänger und der Enkolpien und vergleichen diese mit den anderen skandinavischen Ländern und dem westslawischen Gebiet. Hier ergeben sich interessante Unterschiede, die einer näheren Erörterung bedürfen. Die Verbreitung der Enkolpien ist keineswegs gleichmäßig auf die einzelnen Länder verteilt, sie weist deutliche regionale Begrenzungen auf, die nicht nur durch den unterschiedlichen Forschungsstand und Ausgrabungstätigkeit erklärt werden können. Untersucht man zuerst die Verteilung der Kreuz- und Kruzifixanhänger sowie Enkolpien in Altdänemark und Schweden, so ist das zahlenmäßige Verhältnis auffällig (Tab. 1). In den zwei Ländern können wir eine annähernd identische Relation der absoluten Anzahl der Anhänger für das 10.-11. Jahrhundert beobachten, so stellen die Enkolpien hierbei ca. 15% der Gesamtzahl.

Dagegen ist innerhalb der einzelnen Fundkategorien ein deutlicher Unterschied zu beobachten. In Altdänemark dominieren die Kreuz- und Kruzifixanhänger bei den Siedlungen und als Einzelfunde, hingegen in Schweden die Anzahl der Grabfunde und Depots am höchsten liegt. Hier macht sich offenbar der Forschungsstand bemerkbar, daß innerhalb Altdänemarks eine intensive Ausgrabung von Siedlungen stattfindet, die in jüngster Zeit durch den Einsatz des Metalldetektors auch zu einer Reihe von Einzelfunden führte. Das stärkere Auftreten der Kreuze in den schwedischen Gräbern und Depots kann hierdurch nicht erklärt werden. Hier scheint sich stattdessen der spätere und zeitlich längere Missionsverlauf bemerkbar zu machen. Während in Dänemark der Wechsel vom heidnischen Gräberfeld zum christlichen Friedhof relativ zügig durchgezogen wurde und schon um 1000 abgeschlossen war, müssen wir mit einer längeren Übergangsphase in Schweden rechnen, die sich auch bei den Depots bemerkbar macht und erst um 1100 beendet ist.

In bezug auf die Enkolpien ist es auffällig, daß keines dieser Fundstücke in einem wikingerzeitlichen Grab entdeckt wurde. Der in Klammern gesetzte Fund ist das sogenannte Dagmarkreuz, welches in einem Grab des frühen 13. Jahrhunderts entdeckt wurde (Lindahl 1980). Vergleichen wir das Auftreten der Enkolpien mit anderen Regionen, so ist es auffällig, daß in den Anrainerzonen des byzantinischen Reiches, d.h. in Serbien, Rumänien, Ungarn, Bulgarien und Rußland ein hoher Anteil dieser Reliquiare in Gräbern gefunden wurde[6]. Möglicherweise wurde den Enkolpien im Norden aufgrund der räumlichen Distanz zu den Produktionsländern und dem Seltenheitswert ein anderer Stellenwert zugeordnet, der stattdessen zu einer Aufbewahrung führte.

Neben den Gräbern ist vor allem das Auftreten der Enkolpien in den Depots von Interesse. Eine Reihe von Reliquiarkreuzen könnte hier als Teil eines Kirchenschatzes gedeutet werden aufgrund der Tatsache, daß eine Mischung mit sakralem Gerät vorliegt (Staecker 1997:94; Zachrisson 1998:210 f.). Die Fundzusammensetzung ist keineswegs eindeutig, mehrere Depots weisen daneben auch Münzen und Hacksilber auf. Ein vergleichbarer Fundzusammenhang besteht sogar in Stora Uppåkra, hierauf weist M. Tegnér (1998:63) hin.

Auffällig ist auch der verhältnismäßig hohe Anteil von Einzelfunden unter den Enkolpien. In einigen Fällen mag es sich um einen bisher nicht identifizierten Siedlungsplatz handeln, aber das Reliquiar von Orø beweist, daß diese Funde

Tab. 1. Die Differenzierung von Kreuz-, Kruzifixanhängern und Enkolpien des 10.-11. Jahrhunderts innerhalb der Fundgattungen. Erste Nennung Altdänemark, zweite Schweden[7].

Typ	Grab	Depot	Siedlung	Einzelfund	Summe
Kreuz	1/18	8/14	18/4	19/5	46/39
Kruzifix	-/2	4/4	3/1	7/9	14/16
Enkolpion	(1)/-	1/5	2/1	5/5	9/11
Summe	2/20	13/23	23/6	31/19	

Tab. 2. Differenzierung nach Fundgattungen. Erste Nennung Norwegen/Island, zweite Finnland[8].

Typ	Grab	Depot	Siedlung	Einzelfund	Summe
Kreuz	11/8	5/-	4/-	4/3	24/11
Kruzifix	-/4	8/2	1/-	2/2	13/8
Enkolpion	-/1	1/2	2/-	5/-	8/3
Summe	11/13	13/4	7/-	11/5	

auch intentional singulär angelegt wurden.

Vergleichen wir das Resultat mit der Verteilung der Anhänger in Norwegen/Island und Finnland, so treten die Gemeinsamkeiten und Unterschiede deutlich vor (Tab. 2). Generell ist der geringere Anteil auffällig, vor allem Finnland fällt deutlich zurück. Berücksichtigt man hierbei, daß eine Reihe der finnischen Kreuze eventuell erst dem 12./13. Jahrhundert zuzurechnen sind, so verringert sich der Anteil umso mehr. Der Grund in dem geringeren Auftreten könnte in dem zeitlichen Verlauf der Mission begründet liegen, d.h. die drei skandinavischen Länder erfuhren im 10.-11. Jahrhundert einen starken Zustrom christlicher Symbole, während Finnlands Christianisierung zu einem Zeitpunkt stattfand, wo Skandinavien sich schon in einer Konsolidierungsphase befand.

Aber trotz des geringeren Anteils ist das Fehlen der Kreuze in den finnischen Depots und Siedlungen auffällig. Während die Siedlungen durch den Forschungsstand erklärt werden können, scheinen die Hortfunde absichtlich von der Deponierung christlicher Symbole ausgeklammert worden zu sein. Das Fehlen der Kreuzanhänger wird durch die Tatsache verstärkt, daß zwei Enkolpien und ein Kruzifix zu dem Depot von Halliko gehören, welches keine weiteren Funde aufweist. Hinzu kommt, daß im Vergleich zu Norwegen das Auftreten der Kruzifixe und Enkolpien in den Gräbern auffällig ist. Während Norwegen eher eine vergleichbare Verteilung wie Schweden und Altdänemark aufweist, weicht Finnland hiervon ab. Hier scheint sich eine unterschiedliche Handhabung der christlichen Symbole anzudeuten, die wohl auf den verschiedenen Traditionen beruht.

Ziehen wir im Vergleich hierzu das westslawische Gebiet und Polen hinzu, so wird der starke Gegensatz deutlich (Tab. 3). Trotz der fast zeitgleich ablaufenden Christianisierung der Westslawen und der Etablierung einer polnischen Kirchenstruktur im Verlaufe des 11. Jahrhunderts (Kloczowski 1994:898 ff.) liegt der Anteil der kreuzförmigen Anhänger deutlich unter den skandinavischen Ländern und Finnland. Der Grund hierfür kann nicht forschungsgeschichtlich erklärt werden, seit mehreren Jahrzehnten finden intensive Siedlungsgrabungen und Erforschungen von Gräberfeldern statt. Vielmehr scheint das Fehlen der christlichen Symbole in dem Verlauf der Christianisierung begründet zu sein, die mehr den Charakter einer Schwertmission als einer friedlichen Mission hatte. Der Widerstand der Westslawen, welcher sich in zahlreichen - durch Helmold von Bosau und Thietmar von Merseburg dokumentierten - Aufständen niedergeschlagen hat, scheint sich auch in der materiellen Kultur widerzuspiegeln. Das Fehlen der Kreuze in den Gräbern deutet an, daß man nicht bestrebt war, den neuen Glauben freiwillig anzunehmen. Am auffälligsten ist aber vor allem das völlige Fehlen von Enkolpien im westslawischen Raum. Weder Importfunde noch lokal hergestellte Produkte sind angetroffen worden, dieses könnte eine

Tab. 3. Differenzierung nach Fundgattungen. Erste Nennung Westslawen, zweite Polen[9].

Typ	Grab	Depot	Siedlung	Einzelfund	Summe
Kreuz	-/-	1/4	4/-	-/2	5/6
Kruzifix	1/-	1/2	3/-	-/1	5/3
Enkolpion	-/-	-/-	-/-	-/-	-/2
Summe	1/-	2/6	7/-	-/3	

Weigerung bezeugen, dem Ideal der katholischen Kirche mit seinen Pilgerfahrten und Heiligenkult zu folgen.

Enkolpion und Mission

Nach der generellen Betrachtung der Fundumstände soll hier das Enkolpion von Stora Uppåkra näher unter der Frage untersucht werden, inwieweit der Fund die Christianisierung der Region widerspiegelt. Diese Frage kann nicht losgelöst von der Diskussion um die Thorshämmer betrachtet werden, bei denen es sich nicht um eine "Renaissance-Symbol des Heidentums" handelt, wie jüngst von Koktvedgaard Zeiten (1997:27) postuliert, sondern um eine deutliche Reaktion auf die Missionierung des Nordens. Die zeitliche Kongruenz zwischen Thorshammeranhängern und der schriftlich belegbaren Mission ist nicht zufällig, sie spiegelt das Bestreben der heidnischen Religion wider, sich ein eigenes Symbol zu verschaffen. Es ist hier aber nicht der Platz, eine Auflistung der weiteren heidnischen Symbole, wie z.B. der in Stora Uppåkra gefundenen Odinsfigur, Walküren etc. vorzunehmen.

Betrachten wir den Fund in Relation zu den anderen wikingerzeitlichen Handelsplätzen und frühen Städten im Norden, wo Kreuz-, Kruzifixanhänger, Enkolpien oder Thorshämmer gefunden wurden, so fallen einige Unterschiede auf. Die meisten Plätze weisen - unter Berücksichtigung der Tatsache, daß vielfach nur ein geringer Prozenteil der Siedlungen gegraben wurde -, einen relativ geringen Anteil von Kreuz- und Thorshammeranhängern auf. Eine Ausnahme hiervon bilden nur Haithabu, Birka, Sigtuna und Trondheim. Während sich in Haithabu und Birka der Anteil von Kreuzen und Thorshämmern in etwa in der Waage hält, finden wir in Sigtuna und Trondheim nur christliche Symbole vor. Dieses hängt mit der Gründung der frühen Städte zusammen, die von Beginn an mit einer christlichen Gemeinschaft besiedelt wurden, wie auch Roskilde und Lund belegen. Erstaunlich ist aber, daß der Anteil an Kreuzen und Thorshämmern an den anderen Plätzen relativ gering ist. Vielfach wurde nicht mehr als ein Fundstück angetroffen. Angesichts des Religionswechsel hätte man eine höhere Anzahl erwarten dürfen. Offenbar befanden sich einige dieser Plätze nicht im Zentrum der Ausein-

Tab. 4. Die Verteilung von Kreuz- und Kruzifixanhängern, Enkolpien und Thorshämmern in den skandinavischen und westslawischen Handelsplätzen und Städten

	Kreuz	Kruzifix	Enkolpion	Thorshammer
Altdänemark				
Haithabu	8	3	-	15
Sebbersund	1	-	-	-
Roskilde	1	-	1	-
Gudme	1	-	-	-
St. Uppåkra	-	-	1	1
Lund	1	1	1	-
Schweden				
Birka	7		-	7
Sigtuna	5	4	1	-
Köpingsvik	-	-	-	1
Paviken	1	-	-	2
Norwegen				
Kaupang	1	-	-	1
Trondheim	3	4	2	-
Westslawen				
Starigard	1	2	-	-
Ralswiek	1	-	-	-

andersetzung zwischen Heidentum und Christentum, wie z.B. Sebbersund, Köpingsvik, Paviken und Kaupang. Auf Handelsplätzen wie Gudme und St. Uppåkra scheint mehr ein heidnischer Kult betrieben worden zu sein, hier liegt eine hohe Anzahl von Funden vor, die mit dem Asaglauben verknüpft werden können. Der geringe Fundanteil auf den slawischen Fundplätzen bestätigt wiederum das schon oben gewonnene Bild. Auffällig an der Verteilung der Funde ist, daß mit Haithabu und Birka zwei Plätze den höchsten Anteil stellen, die auch in Rimberts Vita Anskarii und in Adam von Bremens Geschichte der hamburgisch-bremischen Kirche hervorgehoben werden. Die Mission griff anscheinend gezielt die Handelsplätze an, wo ein Kultzentrum bestand. Damit erscheint dann auch die bei Adam erwähnte Etablierung der dänischen Kirchenstruktur mit der Gründung der Bischofssitze Haithabu, Ribe und Aarhus im Jahre 948, und dem Hinzukommen von Odense 988, in einem anderen Licht. Insbesondere Haithabu, welches die Drehscheibe für den Handel mit dem Ostseeraum darstellte, kam eine besondere Rolle zu, was sich auch in den intensiven Missionierungsbemühungen äußert. Mit dem Besuch von Bischof Unni bei König Gorm (936) und der Bekehrung Harald Blauzahns (um 965) gelang es den Missionaren, die Gunst der dänischen Könige zu erreichen und damit auch die Grundlagen für den weiteren Ausbau zu legen. Damit war aber nur ein partieller Sieg errungen worden, die Kirche mußte sich wahrscheinlich zumeist damit begnügen, ein Grundstück in der Peripherie des Handelsplatzes zugewiesen zu bekommen[10]. Handelsplätze wie St. Uppåkra, die vermutlich unter Kontrolle des Königs standen, wurden dann wahrscheinlich in der Folge gezwungen, neue Städte anzulegen, in denen die Kirche das Zentrum bildete. Dieses belegen Haithabu/Schleswig, St. Uppåkra/Lund und Birka/Sigtuna.

Historische Dimension

Eine schriftliche Erwähnung des Handelsplatzes Uppåkra erfolgte nicht unter seiner Blütezeit. Erst im Jahre 1085 wurde der Platz unter den Donationen, die Knut d. Hlg. an die im Bau befindliche Domkirche in Lund vermachte, unter Uppacri australi und altero Uppacri aufgeführt. Es besteht aber kein Anlaß, hier eine Beziehung zu dem Enkolpion herzustellen.

Eindeutig ist dagegen der Bezug des Enkolpions zu der Missionierung Altdänemarks. Zeitlich fällt die Datierung des Reliquiars mit der Etablierung der Kirche in Skåne zusammen. Die Stadt Lund - von Beginn ihrer Gründung an mit einer christlichen Bevölkerung - dominiert hier den weiteren Verlauf der Mission (Staecker 1998). Die Konkurrenz zwischen den vom Papst legitimierten deutschen Klerikern und den von den dänischen Königen eingesetzten englischen Priestern findet ihren Kulminationspunkt in der Gefangennahme des englischen Bischofs Gerbrand durch den Erzbischof von Hamburg-Bremen, Unwan, und der Schadenfreude Adam von Bremen über die Trunksucht von Bischof Henrik, dem es "den Leibe zerrissen habe". Das Enkolpion - vermutlich deutscher Herkunft - könnte somit diesen Kampf um die Macht in der Kirche widerspiegeln, vielleicht gelangte es durch deutsche Priester in den Norden.

Die Reparatur des Fundstückes beweist, daß man dem Reliquiar einen hohen Stellenwert beimaß. Damit können wir davon ausgehen, daß der Träger dem Christentum sehr nahe stand, es handelte sich mit Sicherheit nicht um Raubgut oder Handelsware, wo der mentale Bezug nicht hergestellt wurde. Diese Vermutung kann für irische Fundstücke des 8.-9. Jahrhunderts in Skandinavien (siehe auch Uppåkra) zutreffen, aber kaum für die Phase, wo die religiös-symbolische Bedeutung des Kreuzes einen hohen Stellenwert einnahm[11].

Betrachten wir den Erhaltungszustand des Enkolpions von Stora Uppåkra im Vergleich mit den altdänischen und schwedischen Enkolpien, so fällt auf, daß zumeist entweder das ganze Enkolpion oder nur das Vorderteil erhalten sind (Tab. 5). In keinem Fall liegt ein einzelnes Rückteil vor. Dies scheint zu indizieren, daß dem Vorderteil mit der Darstellung von Christus eine höhere Bedeutung zugemessen wurde als dem Rückteil mit dem Motiv der Maria Orans oder anderen Heiligen. Selbst nachdem die Enkolpien ihre Funktion als Reliquienbehälter verloren hatten -

was vermutlich vielfach in dem Abbrechen des Scharniers begründet war -, behielt man nur das Vorderteil. Die kompletten Enkolpien stellen nicht mehr als die Hälfte aller Funde, und hiervon ist nur ein Teil als richtig vollständig mit Aufhängeperle und Halskette zu betrachten. Der Erhaltungszustand verdeutlicht, daß den Enkolpien ein hoher Wert beigemessen wurde, was zu einem entsprechenden Verschleiß führte.

Aber wer war nun der Träger des Enkolpions? Die Enkolpien mögen in mehreren Fällen Geschenke gewesen sein, die von den deutschen, englischen und russischen Geistlichen den skandinavischen Herrschern oder lokalen Großen überreicht wurden. Die intensive Anwendung der Enkolpien als Geschenke belegten die schriftlichen Quellen, der Usus scheint unter Papst Gregor d. Gr. einzusetzen.T. Zachrisson (1998:210) sieht in den schwedischen Enkolpien, die aus Depotfunden stammen, eine Indikation für Eigenkirchen, die von den Großgrundbesitzern errichtet wurden. In Anlehnung an diese These meint M. Tegnér (1998:63), daß das Enkolpion von Stora Uppåkra im Besitz einer "vermögenden Familie" war, die noch nach Lunds Gründung einen "bestimmten Einfluß" hatte. Tegnér vermutet, daß es sich hier um eine reiche Familie handelte, die eine Eigenkirche errichten ließ und dann das Enkolpion später an Bedeutung verlor und in die Erde nach dem Bau der Steinkirche in Stora Uppåkra gelangte.

Diese These, daß sich die Enkolpien im Besitz von Großgrundbesitzern befanden, muß nicht zwangsläufig zutreffen. Tegnér folgt hier der Forschungsrichtung, wie sie von M. Anglert (1995) eingeschlagen worden ist, der einen hohen Anteil von Eigenkirchen für Skåne postuliert. Es erscheint daher wichtig, die

Tab. 5. Der Erhaltungszustand der altdänischen und schwedischen Enkolpien des 10.-11. Jahrhunderts

Altdänemark			
Lyngbygaard	Vorderteil komplett		Einzelfund
Fyn ohne Fo	Vorderteil fragmentiert		Einzelfund
Gundslevmagle	Vorderteil komplett Rückteil stark fragmentiert	Kette	Depotfund
Roskilde Dom	komplett		Einzelfund
Orø	komplett	Kette	Einzelfund
Ringsted	komplett, leicht fragmentiert		Grabfund
Råga Hörstad	Vorderteil fragmentiert		Einzelfund
Lund, Kv. Myntet	Vorderteil komplett		Siedlung
Stora Uppåkra	Vorderteil komplett Rückteil fragmentiert		Siedlung
Schweden			
Dörby	komplett	Kette	Depotfund
Öland ohne Fo (Bredsättra)	komplett	Kette	Einzelfund
Foglabäck	Vorderteil fragmentiert		Einzelfund
Öster Ryftes	Vorderteil stark fragmentiert		Depotfund
Ytings	komplett		Einzelfund (evtl. Depotfund)
Gotland ohne Fo	komplett		Einzelfund
G:a Uppsala	komplett	Kette	Depotfund
Sigtuna	komplett		Siedlung
Gullunge	komplett	Kette	Depotfund
Gullunge	Vorderteil stark fragmentiert		Depotfund
Tullsta	Vorderteil		Einzelfund

Lokalität genau zu untersuchen. Auffällig ist hierbei der Anteil von Enkolpien, die auf dem Grund und Boden lagen, der sich im Besitz des Königs oder des Bischofs befand. So wurde die Insel Orø vom dänischen König als Jagdgebiet genutzt (Andrén 1997), Felder in St. Uppåkra waren bis zum Zeitpunkt der Donation in seinem Besitz, Sigtuna wurde vom schwedischen König angelegt, Bredsätra gehörte dem Bischof von Linköping (Axelsson et al 1996:144 f.) und Kungsmarken in Gamla Uppsala, befand sich, wie der Name schon sagt, im Besitz des Königs.

Da Teile von St. Uppåkra offenbar dem dänischen König gehörten, könnte vielmehr ein Bezug zum Königshaus hergestellt werden. Es erscheint nicht ausgeschlossen, daß ein Stellvertreter des Königs, ein *praefectus vici*, wie wir ihn für Birka von Rimberts Bericht kennen, die Kontrolle über den Handelsplatz besaß. Die Bedeutung der Enkolpien im Besitze von Adligen verdeutlichten die schriftlichen Quellen[12]. Es besteht aber genauso die Wahrscheinlichkeit, daß das Enkolpion Teil eines Kirchenschatzes war, der vom Priester vor Ort verwaltet wurde. Ob das Enkolpion in diesem Falle schon im Rahmen der Prozession getragen wurde, ist aber nicht zu klären.

In den Erwägungen, ob sich die Enkolpien im Besitz der Kirche oder des Adels befanden, wird selten der Gedanke mit eingeschlossen, daß auch Pilger massiv zu der Einfuhr von Importgegenständen beitrugen. So sind im Bruderschaftsbuch des Reichenauer Benediktinerklosters fast 700 Besucher mit dänischem Namen verzeichnet, die während des 11. und 12. Jahrhunderts auf dem Weg nach Rom waren (Liebgott 1992:110). Entsprechende Assoziationen weckt auch das aus dem russisch/byzantinischen Raum stammende Enkolpion des Depotfundes von Dörby, Öland, welcher in der Nähe des Runensteines von Gårdby (Öl 28) gefunden wurde, wo eine Fahrt nach Rußland erwähnt wird. Es wäre durchaus möglich, daß ein Zusammenhang zwischen Runenstein und Depotfund besteht. Es erscheint somit nicht ausgeschlossen, daß ein Bewohner aus St. Uppåkra eine vergleichbare Fahrt in den Westen unternahm und von hier das Enkolpion mitführte.

Noten

[1] Zu den weiteren Funden gehört eine Kreuzemailfibel insularen Ursprunges (Larsson & Hårdh 1997:144, Fig. 10).

[2] Siehe zuletzt Lindahl (1975:169), Müller-Wille & Schäfer (1975:159), Capelle (1981:595) und Jesch (1991:22).

[3] Die Auffassung, daß die Anhänger nicht als christliche Symbole in den wikingerzeitlichen Fundumständen gewertet werden können, sondern nur als Bestandteil des Schmucks, vertreten Skovmand (1942:120), Stenberger (1969:11), Müller-Wille (1976:37f.; 1987:57) und Roesdahl (1987:4). Dagegen meinen Arbman (1937:243), Capelle (1981:595), Gräslund (1980:84; 1984:111 ff.) und Thunmark-Nylén (1989:152), daß die Kreuze aufgrund ihrer individuellen Produktion und den abweichenden Fundumständen als Zeichen für das persönliche christliche Glaubensbekenntnis interpretiert werden können.

[4] Dänemark: Orø (Lindahl 1975), Schweden: Gamla Uppsala (Andersson 1967:36f.), Norwegen: Skedsmo (Kielland 1927:63, Abb. S. 62); Faaberg (Anonymus 1871:71, Pl. 5,29); Kjøpsvik (Nicolaissen 1921:17 ff., Fig. 2-3), Finnland: Halikko (Nordman 1944:33f., Abb. 3).

[5] Lyngbygaard (Worsaae 1859:Fig. 514); Orø (Lindahl 1975); Öster Ryftes (Stenberger 1947:63f., Abb. 191,1); Ytings (Tegnér 1992); Gotland ohne Fundort (Salin 1891-93:299f., Fig. 8); Gullunge (Holmqvist 1963:47, Fig. 27-28); Gullunge (Tillväxten 1918: 14, Fig. 7).

[6] Serbien: Marjanovic-Vujovic (1987); Rumänien: Barnea (1981); Ungarn: von Bárány-Oberschall (1953); Lovag (1982); Bulgarien: Donceva-Petkova (1975; 1976; 1983; 1985); Rußland: Khanenko (1899; 1900); Karger (1958); Sedov (1984).

[7] Zusammenstellung nach Staecker (1995), mit Ergänzung der Funde von Bornholm (Watt 1994-95:74f., Fig. 30), Stentinget (Koktvedgaard Zeiten 1997:66, Fig. 40) und den bisher unpublizierten Funden von Ågard in Gårestrup, Skt. Olai sn. (NM D 149/1992), Gjøl, Gjøl sn. (NM D 452/1994), Nibe bys markjorder, Nibe sn. (NM D 456/1994), Nr. Felding kirkegård, Nr. Felding sn. (NM D 29/1996), Præstegård. Pedersker sn. (NM D 108/1997) sowie Hemmed, Hemmed sn. (NM D 161/1997).

[8] Zusammenstellung nach Kielland (1927) und Purhonen (1987).

[9] Zusammenstellung nach Staecker (1995); Grodek-Kciuk (1989), Kócka-Krenz (1993).

[10] Man beachte die Lage der romanischen Kirchen auf den Handelsplätzen Paviken/Västergarn und St.

Uppåkra. Die Kirche liegt nicht im Zentrum, sie ist in der Peripherie plaziert. Dieses könnte auch die vergebliche Suche nach einem sakralen Bau in Haithabu und Birka erklären. Die Ursache hierfür könnte im Rechtseigentum begründet liegen.

[11] Siehe hierzu auch Diskussion bei Staecker 1997.

[12] An dieser Stelle sei auch auf die Diskussion um die Inschrift auf dem Enkolpion von Orø hingewiesen. Die Einritzung des Namens OLAF CUNUNCE hat zu verschiedenen historischen Interpretationen geführt (siehe Staecker 1995:184). Es könnte sich hierbei om Olaf d. Hlg., Olaf Hunger oder Olaf Haraldsson handeln. Entscheidend ist aber, daß der mit der Ritzung des Namens eine Störung der Bildkomposition erfolgt, die nur dadurch erklärt werden kann, wenn das Reliquiarkreuz als Geschenk oder Pfand zwischen weltlichen oder kirchlichen Mächten ausgetauscht wurde (Staecker 1995:429).

Quellen

Adam von Bremen. *Magister Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum.* Trillmich, W. (Hrsg.), Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters 11. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt 1961. S. 137-499.

Helmold von Bosau. *Helmoldi Presbyteri Bozoviensis, Chronica Slavorum.* Übersetzung Stoob, H. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters 19. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt 1990.

Rimbert. *Rimbert, Vita Anskari.* Trillmich, W. (Hrsg.), Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters 11. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt 1961. S. 3-133.

PL = Migne, J.-P. (Hrsg.), *Patrologiæ cursus completus seu bibliotheca universalis, uniformis, commoda, oeconomica. Omnium ss. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum, sive latinorum, sive græcorum. Patrum latinorum.* Paris.

Thietmar von Merseburg. *Thietmari Merseburgensis Episcopi, Chronicon.* Trillmich, W. (Hrsg.), Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters 9. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt. S. 1-477.

Literatur

Andersson, A. 1967. Relikkorset från Gåtebo. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier* [Festschr. A. Tuulse]. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History and Art 13. Uppsala.

Andrén, A. 1997. Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (Hrsg.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr. 24. Stockholm.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.

Anonymus, 1871. Fortegnelse over de til Universitetets Samling af nordiske Oldsager i 1871 indkomne Sager, ældre end Reformationen. *Aarsberetning.*

Arbman, H. 1937. *Schweden und das karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Stockholm.

Axelsson, R. & Janzon, K. & Rahmqvist, S. 1996. *Det medeltida Sverige 3. Öland.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

von Bárány-Oberschall, M. 1953. Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter. *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie* 2.

Barnea, I. 1981. *Christian Art in Romania 2. 7th-13th Centuries.* Publishing House of the Bible and Mission Inst. Romanian Orthodox Church. Bucharest 1981.

Braun, J. 1948. s.v. Brustkreuz. *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte 2.* Stuttgart - Waldsee.

Capelle, T. 1981. Christentum der Bekehrungszeit. B. Wikingerzeit (Nordeuropa). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*[2] *4.* Berlin - New York.

Dinkler, E. & Dinkler-von Schubert, E. 1991. s.v. Kreuz I. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst 5.* Stuttgart.

Dodwell, C.R.1993. *The Pictorial Arts of the West 800-1200.* New Haven - London.

Dölger, F. J. 1932. Das Anhängekreuzchen der hl. Makrina und ihr Ring mit der Kreuzpartikel. Ein Beitrag zur religiösen Volkskunde des 4. Jahrhunderts nach der Vita Macrinae des Gregor von Nyssa. *Antike und Christentum (Münster) 3.*

Donceva-Petkova, L. 1975. Bronzov Krust ot Vraca (Croix en bronze de Vraca). *Archeologija Sofia 17, 2.*

– 1976. Une Croix pectorale-reliquaire en or récemment trouvée à Pliska. *Cahiers Archéologiques 25.*

– 1983. Krustove-Enkolpioni vuv Varnenskija Muzej (Enkolpionkreuze im Museum in Varna). *Bulletin*

du Musee National de Varna 19 (34).
– 1985. Drevnoruski Krustove-enkolpioni ot Bulgarija (Croix-encolpions ancien-russes de Bulgarie). *Archeologija Sofia 27, 1.*
Effmann, W. 1901.Kruzifixus, Christus- und Engelsdarstellung am Werdener Reliquienkasten. *Zeitschrift für christliche Kunst 14.* S. 293-308.
Gerstinger, H. 1962. s.v. Enkolpion. *Reallexikon für Antike und Christentum 5.* Stuttgart.
Gräslund, A. -S. 1980. *The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Birka 4.* Motala 1980.
– 1984. Kreuzanhänger, Kruzifix und Reliquiar-Anhänger. Arwidsson, G. (Hrsg.), *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Stockholm.
Grillmeier, A. 1956. *Der Logos am Kreuz. Zur christologischen Symbolik der älteren Kreuzigungsdarstellung.* München.
Gródek-Kciuk, E. 1989. Enkolpiony Znalezione na Terenie Polski Psoba Klasyfikacji i Patowania Materialow (Die auf dem Gebiete Polens gefundenen Enkolpien. Ein Klassifikations- und Datierungsversuch). *Prezglad Archeologiczny (Poznan) 36.*
Gussone, N. 1970. s.v. Krönung. *Lexikon der christlichen Ikonographie 2.* Rom - Freiburg - Basel - Wien.
Hinz, P. 1973. *Deus Homo. Das Christusbild von seinen Ursprüngen bis zur Gegenwart 1. Das erste Jahrtausend.* Berlin.
Holmqvist, W. 1963. *Övergångstidens Metallkonst.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska Serien 11. Stockholm.
Jesch, J. 1991. *Women in the Viking Age.* Suffolk.
Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev. Oserki po istorii materialnoj kultury drevnerusskogo goroda. Tom 1.* Akad. Nauk SSSR. Moskva - Leningrad.
Khanenko, B. I. 1899. *Collection B. Khanenko. Drevnosti Russkie 1. Kresty i obrazki (Antiquités Russes. Croix et images).* Kiev.
– 1900. *Collection B. Khanenko. Drevnosti Russkie 2. Kresty i obrazki (Antiquités Russes. Croix et Images).* Kiev.
Kieland, T. 1927. *Norsk guldsmedkunst i middelalderen.* Oslo 1927.
Kloczowski, J. 1994. Die Ausbreitung des Christentums von der Adria bis zur Ostsee: Christianisierung der Slawen, Skandinavier und Ungarn zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert. Mayeur, J.-M., Pietri, C. & L., Vauchez, A. & Venard, M. (Hrsg.), *Die Geschichte des Christentums. Religion - Politik - Kultur. Bd. 4. Bischöfe, Mönche und Kaiser (642-1054).* Freiburg - Basel - Wien.
Kócka-Krenz, H. 1993. *Bizuteria pótnocno-zachodnioslowianska we wczesnym sredniowieczu.* Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Arch. 40. Poznán.
Koktvedgaard Zeiten, M. 1997. Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. *Acta Archaeologica 68.*
Laag, D. H. 1970. s.v. Kranz. *Lexikon der christlichen Ikonographie 2.* Rom - Freiburg - Basel - Wien.
Larsson, L. & Hårdh, B. 1997. Uppåkra - ett hövdinga - eller kungasäte. *Fornvännen* 92.
Liebgott, N.-K. 1992. Pilgrimsrejser og korstog. *Viking och Hvidekrist. Norden och Europa 800-1200.* Den 22. Europaråudstilling. Katalog Nationalmuseet København 1992-1993. København.
Lindahl F. 1975. Middelalder og renæssance. Ørkorset. Jørgensen, M.S. (Hrsg.), *Guld fra Nordvestsjælland.* Holbæk.
– 1980. *Dagmarkorset, Ørø og Roskildekorset.* København 1980.
– 1996. Et mærkværdigt broncekrucifiks fra Vestlolland. *Nationalmuseets Arbejdsmark.*
Lovag, Z.S. 1982. Die Einflüsse der byzantinischen Pektoralkreuze auf die Bronzekunst Ungarns im 11./12. Jahrhundert. Effenberger, A. (Hrsg.), *Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Konferenz "Spätantike und frühbyzantinische Silbergefäße an der Staatlichen Eremitage Leningrad"* Schriften der frühchristlich-byzantinischen Sammlung I. Berlin.
Marjanovic-Vujovic, G. 1987. *Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja (Crosses. 6th-12th C. from the collection of National Museum).* Beograd.
Meyer, E. 1950. Reliquie und Reliquiar im Mittelalter. Meyer, E. (Hrsg.), *Eine Gabe der Freunde für Carl Georg Heise zum 28.VI.1950.* [Festschrift C.G. Heise. Berlin].
Müller-Wille, M. 1976. *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde). Teil 1.* Offa Bücher 36. Neumünster.
Müller-Wille, M. & Schäfer, G. 1975. Wikingerzeitliches Körpergräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde). *Archäologisches Korrespondenzblatt 5.*
Nicolaissen, O. 1921. Oldsamlingens Tilvekst i Tromsø Museum. Et krucifiks av sølv fra middelalderen. *Tromsø Museums Årshefter 44, H. 6.*
Nordman, C. A. 1944. Gotländisch oder Deutsch - ein Silberkruzifix von Halikko im eigentlichen Finnland. *Acta Archaeologica 15.*

Nussbaum, O. 1964. *Das Brustkreuz des Bischofs. Zur Geschichte seiner Entstehung und Gestaltung.* Mainz.

Purhonen, P. 1987. Cross Pendants from Iron-Age Finland. Byzantium and the North. *Acta Byzantina Fennica 3.*

Roesdahl, E. 1987. The archaeological evidence for conversion. Sawyer, P. & Wood, I. (Hrsg.), *The Christianization of Scandinavia.* Symposium Kungälv 1985. Alingsås.

Rückert, R. 1957. Zur Form der byzantinischen Reliquiare. *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst. 3. F., 8.*

Salin, B. 1891-93. Några krucifix och kors i Statens Historiska Museum. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift 18.*

Schiller, G. 1968. *Ikonographie der christlichen Kunst 2. Die Passion Christi.* Gütersloh.

Schramm, P.E. 1983. *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit 751-1190.* München.

Schramm, P. E. & Elze, R. 1956. Das Lateinische Kaisertum in Konstantinopel (1204-1261) im Lichte der Staatssymbolik. Schramm, P.E. (Hrsg.), *Herrschaftsabzeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert.* Schriften der MGH 13/3 (Deutsches Institut zur Erforschung des Mittelalters). Stuttgart.

Schulze-Dörlamm, M. 1991. *Die Kaiserkrone Konrads II. (1024-39). Eine archäologische Untersuchung zu Alter und Herkunft der Reichskrone.* Publikation zur Ausstellung "Die Salier und ihr Reich" [Speyer 1991]. Römisch- Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut Vor- u. Frühgeschichte. Monographie 23. Sigmaringen.

Sedov, V. V. 1984. Old Russia and Southern Finland (Finds of Old Russian Origin in Finland). Fenno-Ugri et Slavi 1983 [Symposium Hanasaari 1983]. *ISKOS (Helsinki) 4.*

Skovmand, R. 1942. De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. *Aarbøger.*

Staecker, J. 1995. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden.* Dissertation Kiel. Kiel.

– 1997. Legends and Mysteries. Reflections on the Evidence for the Early Mission in Scandinavia. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (Hrsg.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr. 24. Stockholm.

– 1998. Mission och tidig kyrkopolitik. Metropolis Daniae. Ett stycke Europa. *Kulturen (Lund).*

Steenbock, F. 1965. *Der kirchliche Prachteinband im frühen Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Beginn der Gotik.* Berlin.

Stenberger, M. 1947. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit 2. Fundbeschreibung und Tafeln.* Lund 1947.

– 1969. Christliche Einflüsse im archäologischen Material der Wikingerzeit in Schweden. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. Acta Visbyensia III.* Göteborg.

Stockmeier, P. 1966. *Theologie und Kult des Kreuzes bei Johannes Chrysostomos. Ein Beitrag zum Verständnis des Kreuzes im 4. Jahrhundert.* Trierer theologische Studien 18. Trier.

Tegnér, G. 1992. Enkolpium. *Viking och Hvidekrist. Norden och Europa 800-1200.* Den 22. Europarådudstilling. Katalog Nationalmuseet København 1992-1993. København.

Tegnér, M. 1998. De vikingatida fynden och Uppåkra vid 900-talets slut. Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M., *Uppåkra - spår av en centralplats. En analys av detektorfynd och keramik.* C/D uppsats i arkeologi vid Lunds universitet. Lund.

Thunmark-Nylén, L. 1989. Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. *Medeltidens födelse. Symposier på Krapperups borg 1.*

Tillväxten, 1918 (1919): Tillväxten under år 1918. *Fornvännen* 14, 1919, (Annex).

Undset, I. 1878. *Norske Oldsager i fremmede Museer.* Kristiania.

de Waal, A. 1900. Andenken an die Romfahrt im Mittelalter. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde 14.*

Wamers, E. 1991: E. Wamers, Pyxides imaginatae. Zur Ikonographie und Funktion karolingischer Silberbecher. *Germania* 69, 1.

Watt, M. 1994-95. Det antikvariske arbejde 1994-1995. *fra Bornholms Museum.*

Worsaae, J. J. A. 1859. *Nordiske Oldsager i Det Kongelige Museum i Kjöbenhavn.* Kjöbenhavn.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland.* Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.

Fynden i centrum, s. 287–297.

Det medeltida Uppåkra och detektorfynden

Mats Anglert & John Huttu

Medieval Uppåkra and the detector finds

A preliminary analysis of the detector finds from Uppåkra has identified very few medieval objects. Some groups of objects are presented in the paper. The development of the settlement during the late Viking Age and Middle Ages is discussed according to distribution patterns and aspects of quality and quantity in the finds. The lack of archaeological excavations is obvious. The article stresses the complexity of the development, in which changes in political structures and mentality must be considered. A small-scale comparison between the older centre in Uppåkra and the younger one in Lund suggests that the problem must be put in a wider context. Other places in the area have to be included in the discussion, and a more multiple distribution of central functions in several places is suggested in the period between the two outstanding centres.

Mats Anglert and John Huttu, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Det medeltida Uppåkra har hamnat något i skymundan av den rika järnåldersbosättningen på platsen. De mest spektakulära fynden tillhör järnåldern och det medeltida fyndmaterialet ger vid en första anblick ett ordinärt intryck. Fyndmängden är också betydligt mindre. Men hur detta ska tolkas är inte uppenbart, och flera faktorer har säkert varit bidragande till denna bild. En annan viktig aspekt hänger samman med detektorfyndens arkeologiska status. Generellt måste fynden betraktas som lösfynd utan kontext. I och med att de kommer från den regelbundet omrörda ploggången har fyndens sammanhang med konstruktioner och lager gått förlorad. Av nödvändighet blir därför denna redogörelse av de medeltida detektorfynden högst preliminär och hypotetisk. Syftet med artikeln är dock att presentera delar av fyndmaterialet samt att framåtblickande diskutera detektorfyndens och den materiella kulturens betydelse för tolkningen av utvecklingen i Uppåkra under den sena vikingatiden och medeltiden. Detta kan sedan ligga till grund för riktade arkeologiska insatser. Men innan vi ger oss in på en beskrivning och presentation av delar av fyndmaterialet kan det vara lämpligt att presentera forskningsläget kring framväxten av de båda medeltida byarna Stora och Lilla Uppåkra. Hittills är det framför allt det historiska kartmaterialet och det skriftliga källmaterialet som utnyttjats i en diskussion kring utvecklingen av de båda medeltida byarna. Till detta kan undersökningar i och kring kyrkan fogas.

"det södra Uppåkra och det andra Uppåkra"

En viktig utgångspunkt för förståelsen av det medeltida Uppåkra är en skriftlig källa – Knut den heliges gåvobrev från 1085. I detta nämns alla de jordegendomar som Knut skänkte till domkapitlet vid Lunds domkyrka för upprättandet av olika prebenden (NecrL 4; DD 1 r 2 nr 49). För Uppåkras del handlade det om 4 1/2 bol i det södra (australi) Uppåkra och lika mycket i det andra (altero) Uppåkra. Det södra Uppåkra har tolkats som det senare kända Lilla Uppåkra och det andra som Stora Uppåkra.

Skrivningen tar alltså utgångspunkt i det södra Uppåkra, vilket inte har lyfts fram i forskningen kring platsens utveckling. Är det så att det är detta Uppåkra som varit det mest framträdande för gåvobrevets skrivare? Förhållandena i det till Lund närbelägna Uppåkra bör ha varit väl kända. Nästa gång som de båda Uppåkrabyarna omnämns är i prebendelistan från omkring 1120, och då har det andra Uppåkra fått benämningen stora (maiore) (NecrL 6). Lilla Uppåkra omtalas första gången i början av 1300-talet (LDLV 263). Det tidiga och stabila kyrkliga ägandet i de båda byarna har säkerligen bidragit till att de skriftliga, medeltida dokumenten är få. I de äldsta beskrivningarna och jordeböckerna över Uppåkra framträder den kyrkliga dominansen tydligt, och det gäller hela socknen (se exempelvis PR 1624).

Med utgångspunkt i de äldsta kartorna över Stora och Lilla Uppåkra (1776 resp. 1703) anser Mats Riddersporre att bebyggelseläget för de båda byarna har varit relativt stabilt sedan lång tid tillbaka (Riddersporre 1996 och 1998). Han menar att gårdar och tofter har funnits på i stort sett samma platser sedan 1000-talet. De båda byarnas tillkomst tolkas som en delning av en äldre bebyggelse belägen söder om Stora Uppåkra. Delningen måste ha ägt rum före 1085, då de båda byarna omtalas första gången (se ovan). Det äldre bebyggelseläget avslöjas av bebyggelseindikerande marknamn och förekomst av svartmylla, vilket överensstämmer väl med spridningen av detektorfynden och utbredningen av kulturlagret (se även Larsson 1998). Redan på 1960-talet menade G Nordholm sig kunna identifiera och följa de 4 1/2 bolen i Lilla Uppåkra som Knut den helige donerade till domkapitlet fram till den äldsta kartan över byn (Nordholm 1967:87 ff.). Även Nordholm såg en lång kontinuitet för bebyggelsen i Lilla Uppåkra. De äldsta kartorna visar 13 respektive 11 bebyggda gårdar i Stora och Lilla Uppåkra, och detta förefaller vara ett gårdstal som kan följas bakåt i jordeböckerna från 1600-talet.

Arkeologiska undersökningar av betydelse för synen på den medeltida utvecklingen i Uppåkra har främst ägt rum i och i anslutning till kyrkan. Undersökningarna har visat på att den nu rivna, medeltida stenkyrkan från senare delen av 1100-talet troligtvis har haft en föregångare (Anglert 1998). Eventuellt kan det norr om kyrkan funna enkolpiet knytas till denna (om enkolpiet, se Staecker i denna volym). Kyrkans placering söder om den historiskt kända bytomten är också av största betydelse i sammanhanget. Kyrkan ligger något avskuren från bebyggelsen genom att gårdarnas tofter ligger mellan. Då kyrkan ligger på den högsta höjden i området kan man tänka sig att detta utgjort en lokaliseringsfaktor som varit av överordnad betydelse. Ser man kyrkplatsen i relation till den äldre bebyggelsen hamnar den även mera centralt utifrån förekomst av kulturlager, svartmylla, detektorfynd och bebyggelseindikerande namn. Kopplingen bakåt i tiden förefaller ha varit viktig, vilket även de kända gravhögar som finns och har funnits på och kring kyrkogården antyder.

Då den medeltida kyrkan inte är bevarad är det svårt att uttala sig om dess byggnadshistoria. Den medeltida stenkyrkan dokumenterades dock innan rivningen på 1860-talet varför dess utseende är känt (C G Brunii saml., ATA). Byggnadskroppens utseende talar för att stenkyrkan byggts under den senare halvan av 1100-talet. Stenkyrkan förefaller under senmedeltid ha varit orienterad mot det senare kända byläget för Stora Uppåkra, i varje fall från det att vapenhuset uppförs på den norra sidan. I likhet med andra kyrkor i området har det troligtvis ursprungligen även funnits en sydportal, men denna har förmodligen igenmurats i samband med vapenhusets tillkomst.

De medeltida detektorfynden

Intresset för medeltidsfynden knyts framför allt till frågan om den äldre centralplatsens upphörande och uppkomsten av de två Uppåkrabyarna, första gången nämnda i Knut den heliges donationsbrev från år 1085. En förhoppning om att finna många och snävt daterbara tidigmedeltida föremålstyper kunde dock inte infrias. Ett fåtal Urnesspännen kan föras till den tidigmedeltida gruppen, liksom ett krucifixformat relikskrin ett sk enkolpion (Larsson & Hårdh 1998:151; Staecker denna volym), möjli-

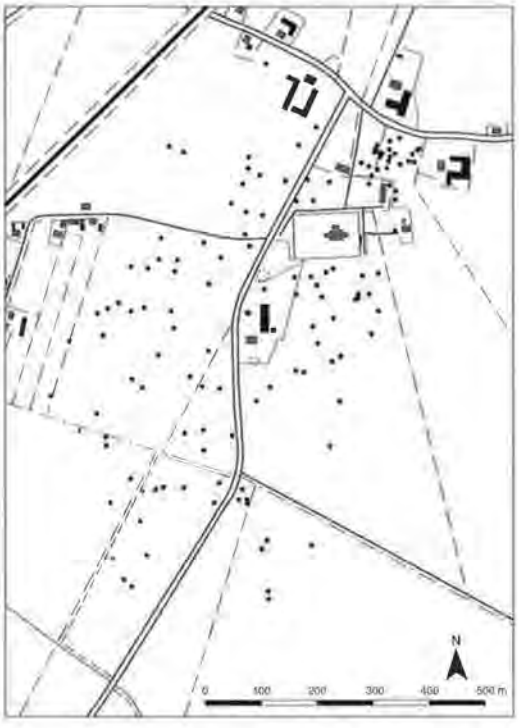

Fig. 1. De identifierade medeltida detektorfynden.

gen av tyskt ursprung. En grupp slaviska knivslidesbeslag tillhör kanske i första hand 1100-talet. Mynten, som kommer att behandlas utanför den föreliggande undersökningen, är kanske det mest adekvata källmaterialet i denna fråga.

Ett av de mest konkreta resultaten efter 5659 genomgångna metalldetektorfynd, är upptäckten av de medeltida föremålens numerära fåtalighet gentemot de tidigare epokernas massiva representation. Även med en generös bedömning, av vad som skulle kunna infalla under perioden, stannar den totala mängden identifierade bronsartefakter vid ett antal av drygt hundra föremål (Fig. 1). En tendens som också kan styrkas är en, inte alltför oansenlig, uppgång av antalet medeltida föremål och föremålstyper under medeltidens lopp. Några av föremålen tillhör dock sena typer som överlever medeltiden och uppträder även långt senare i mer eller mindre förändrad form, vilket försvårar användningen av medeltiden som en avgränsad arkeologisk period. Det identifierade materialet kan karaktäriseras som tämligen varierat. Förutom det tidigmedeltida enkolpiet, finns ett bestånd av söljor, spännen, dräktbeslag, pincetter och nycklar, välkända från olika medeltida miljöer. Andra föremålskategorier, som exempelvis de många bronsgrytefragmenten, ölhanarna, fingerborgarna, är mera svåra att ensamt knyta till medeltiden. De kan också vara senare. Mynten kommer att behandlas ingående utanför denna undersökning, men ingår i spridningskartorna (se Silvegren i denna volym).

Karaktäristiska fyndgrupper

De slaviska knivslidesbeslagen är en fyndgrupp som uppmärksammats i allt högre grad under senare tid, och i Uppåkra har hittills sex exemplar påträffats (Fig. 2). Inom ursprungsområdet längs södra Östersjökusten dateras beslagen allmänt till den senare delen av 1000-talet och 1100-talet (Gabriel 1987). Utanför kärnområdet förekommer fynd från de östdanska öarna och upp till Gotland med nedslag i Lödöse och Sigtuna. Eketorp på Öland är en av de största fyndplatserna med 55 beslag, och dateringen ligger här i huvudsak i 1100-talet (Borg 1998). Flera fynd har även gjorts på Bornholm, där Grødbygravplatsen från 1000-talet kan framhållas (Wagnkilde 1999).

Ur ett skånskt perspektiv har förutom de sex slaviska knivslidesbeslagen i Uppåkra flera fynd gjorts i Lund, men även enstaka i Vä, Löddeköpinge och Önnerup (Kulturens arkiv, lappkatalogen; Stjernquist 1955:88; Ohlsson 1980; Pettersson 1996:47, Fig. 48). Allmänt karakteriseras beslagen och knivarna som personliga ägodelar, och visar på tydliga kontakter med det slaviska området.

Fig. 2. Knivslidesbeslag av slavisk typ. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Fig. 3. Medeltida söljtyper från Uppåkra. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

Söljorna uppträder som både enkel- och dubbelvarianter (Fig. 3). Det relativt stora antalet medeltida söljor antyder en ökad användning av söljor i klädedräkten efter forntidens slut. En vanlig typ av enkelsölja i Uppåkra, har en rak bas, böjda ramar, och en framkant i varierande utförande. Söljetypen, som är mycket vanlig i hela Västeuropa, har bl a tillverkats i Lund (Bergman & Billberg 1976:206, fig. 149). I London förekommer söljetypen i lager från och med mitten av 1100-talet, genom hela 1200- och 1300-talet (Dress accessories 1991:fig. 11). På Skandinavisk mark har några fynd kunnat dateras till 1200-talet. (Borg 1998:274, Q19:26; Andersen m.fl. 1971:216, DHS).

De symmetriska dubbelsöljorna räknas generellt till senmedeltiden. En vanlig typ i uppåkramaterialet och annorstädes, på engelska benämnd spectacle buckle, är stor nog för att kunna vara bältessölja. Kännetecknande för denna dubbelsölja, är ramens svagt kantiga ytterprofil och den rundade innerprofilen. Söljetypen kan föras tillbaka till mitten av 1300-talet, åtminstone i London, där de fortsätter att förekomma 1400-talet igenom (Medieval Catalogue Pl. LXXIX-16). Små varianter på samma tema har bl a fungerat som skosöljor men de kan inte entydigt knytas till medeltiden då de fortsätter att användas ännu långt senare. Ytterligare två typer av medeltida dubbelsöljor har hittats i Uppåkra. Den ena är ett fragment av en helt rund dubbelsölja daterad till 1400-talet (Egan & Pritchard 1991:fig. 11), medan den andra är en rektangulär dubbelsölja med en uppåtböjd låshake, också den troligen senmedeltida (Medieval Catalogue Pl. LXXVII-11–12).

Jämfört med söljorna så är de medeltida ringspännena fåtaliga. Sammanlagt är de bara ett tiotal (Fig. 4). Två flata ringspännen, varav det ena är försett med inskription bör kunna placeras i 1200- och 1300-talet (Blomqvist 1947:138; Medieval Catalogue Pl. LXXVIII-4). Ett mera svårdaterat hjärtformigt spänne har motsvarigheter i Vä (Stjernquist 1951:fig. 44:14) och Lund. Därtill kommer några små ringspännen med närmast cirkulärt tvärsnitt. De mindre ringspännenas funktion är oklar, då de lika gärna kan ha fungerat som söljor i snoddar och remmar, som regelrätta spännen.

Dräktbeslagen är en svårfångad föremålsgrupp. Här föreligger ett stort antal odekorerade dräktbeslag som svårligen kan inarbetas i några kronologiska perioder. Av dräktbeslagen kan endast tre sexpassmotiv föras tillbaka till medeltid, men även här måste en viss försiktighet anbefallas då olika typer av fyr- och sexpassmotiv förblir, liksom olika heraldiska motiv, populära in i våra dagar. Det finns bl a en sentida knapp med ett perfekt "medeltida" sexpass, liksom en sannolikt recent franska lilja. Sexpassmönstret, en av gotikens "arketyper", kan föras åtminstone tillbaka till 1200-talet med fynd från

Fig. 4. Ringspännen från medeltid.Foto: Bengt Almgren. 1:1.

bl a Eketorp (Cinthio 1998:249, Ö17:17).

Fingerborgarna i Uppåkra är tämligen många. Av dessa uppvisar sju stycken medeltida kännetecken. Typiska medeltida fingerborgar är ofta mössformiga, grunda, och försedda med manuellt drivna gropar i spiralmönster från kalotten och nedåt (Fig. 5). I Sverige blir fingerborgarna allmänna i det medeltida fyndbeståndet från och med 1300-talet (Sögaard 1959:264). Liknande typer har dock i några fall återfunnits i eftermedeltida kontexter, t ex i fiskdammen i kv Färgaren i Lund (Salminen. muntl. uppg.). Dateringen av de uppåkrafunna fingerborgarna är därför mycket osäker.

Inga lås eller låsdetaljer har hittills framkommit eller identifierats ur materialet. Nycklarna är också fåtaliga, och endast en bultlåsnyckel med I-formigt ax, är säkert medeltida. Därtill finns det en kroknyckel, en vikingatida nyckeltyp med en användningsperiod som sträcker sig in i medeltiden (Cinthio 1998:242).

En mängd bleckklipp som tolkats som möjliga bronspincetter återfinns i uppåkramaterialet. Flertalet av dessa kan ha förfärdigats av skrotplåt, ett förfarande som också uppmärksammats från Eketorp (Borg 1998:310). Naturligtvis är dessa pincetter svårdaterade, men att många av dem torde vara medeltida förefaller dock troligt.

Av intresse är också den relativt stora mängden fragment av bronsgrytor som finns bland detektorfynden. Någon bearbetning av materialet har inte gjorts, och hur många exemplar som det dryga 20-talet fragment representerar är osäkert. Fragmenten har inte heller daterats, men förekommer generellt från 1200-talet och framåt.

Undersökningens möjligheter och begränsningar

Materialgenomgångar av det här slaget är närmast totalt beroende av tidigare framtagna och publicerade resultat. Många av de tidiga borg-, kloster- och stadsarkeologiska undersökningarna, visar dock brister i både grävningsteknik och dokumentation. Att det medeltida fyndmaterialet inte tillnärmelsevis har den säkert förankrade kronologi som erfordras har bl a påpekats av Augustsson (1995:34). Bristen kan delvis överbryggas med resultat från bl a London och Århus, vilka tillsammans med de nyligen publicerade fynden från Eketorp III utgör det viktigaste referensmaterialet som ligger till grund för dateringarna i Uppåkra-databasen. Analogier bör dock inte tillämpas okritiskt över stora avstånd eller mellan olika medeltida miljöer. Långväga analogier, eller ensidiga jämförelser med stads-, kloster- eller borgmiljöer, kan uppenbart föra med sig att det för Uppåkra, och landsbygden, unika medeltidsmaterialet ej upptäcks. En följd av detta kan vara framväxten av en spatialt och kronologiskt obalanserad bild av det medeltida Uppåkra på grund av en omedveten benägenhet att dra slutsatser ur de mest kända eller lättolkade föremålen, dvs "tesen om det kändas överdrivna betydelse" (Nylén 1983:

Fig. 5. Fingerborgar av medeltida typ. Foto: Bengt Almgren. 1:1.

161). Materialets representativitetsproblem är därför centrala i ett källkritiskt tänkande. Naturligtvis bidrar den lösryckta fyndkontexten till att sålla bort de typologiskt svårklassificerade fynden från undersökningen. Ett exempel är de många plåtklippen och gjuttapparna som ju inte kan dateras tillräckligt noggrant för att kunna bidra till några mera detaljerade kronologiska slutsatser om hantverket i Uppåkra. Andra föremålstyper såsom enkla och odekorerade beslag är likaledes svåra att datera i sig, vilket försvårar deras användning i undersökningen.

Rent kvantitativt går det ändå att hävda att förlustprocenten inte nödvändigtvis behöver vara speciellt stor. Trots allt, är många av bronsföremålen, i egenskap av bl a smycken och dräktdetaljer, distinkt utformade och därmed relativt lätt identifierade och möjliga att datera. Bevaringsgraden är också ofta god. Som jämförelse kan man föreställa sig en tilltänkt inriktning på insamlandet till att gälla järnföremål. Resultatet skulle sannolikt bli en stor samling ofta starkt korroderade rester av närmast tidlösa bruksföremål. Sett från den föreliggande undersökningens synvinkel, med stark fokusering på främst kronologiska frågeställningar, kan en sådan alternativ detektorundersökning sparas för framtiden och till kompletterande frågeställningar gällande platsens karaktär. Bronsartefakterna är med all säkerhet det mest lämpliga fyndmaterialet för att lösa de grundläggande kronologiska frågeställningarna.

Något kan även sägas om fyndinsamlingen. Undersökningarna har hittills koncentrerats till svartmylleområdet, där de stora koncentrationerna av det forntida artefaktmaterialet återfinns. Det betyder att bytomterna inte har varit föremål för samma intensiva genomletning, vilket skulle kunna förklara det ännu så länge ganska begränsade medeltidsmaterialet. Detta gäller framför allt Lilla Uppåkras bytomt.

Ett viktigt påpekande rör bronsföremålens plats i medeltidens materiella kultur. Inget tyder på att de skulle fylla någon oersättlig praktisk funktion. Medeltiden var först och främst en trä- och järnbrukande tidsepok. Den kulturella betydelsen av bronsföremålen kan dock inte överskattas, och därför är budskapet som de för med sig av yttersta intresse för förståelsen av platsen. Troligen tillhör bronssmyckena och de övriga dräktdetaljerna, de mera identitetsrelaterade fynden från Uppåkra. Som tidigare påpekats, kan inte den materiella kulturens användning och betydelse förutsättas vara densamma mellan i stad och landsbygd. Det kan hävdas att närheten till Lund, och senare även Malmö, på ett avgörande sätt måste ha format den materiella kulturen på landsbygden mellan dessa två städer. Detta torde vara sant, men påverkan betyder inte alltid en utjämning i skick och bruk. Geografisk närhet betyder varken kulturell samhörighet eller hög mobilitet mellan stad och landsbygd. Tvärtom, visar de särpräglade historiska folkdräkterna i området en ytterst stark samhörighetskänsla inom häraderna. Kan denna samhörighetskänsla retrospektivt föras tillbaka till medeltiden mot bakgrund av trycket främst från de jordägande kyrkliga institutionerna och deras ekonomiska dominans i regionen? Eller är skillnaderna exempelvis i klädedräkt i huvudsak en sentida företeelse? Analyserade var för sig, eller i sin relation till sin rumsliga kontext, kommer de medeltida bronsfynden att väsentlig öka kunskapen om det medeltida Uppåkra.

Bebyggelse, kulturlager och synen på föremål

Vi kan konstatera att de medeltida detektorfynden från Uppåkra avviker från tidigare perioder både vad gäller kvantitet och kvalitet. I förhållande till järnålderns rika och omfattande fyndmängd med stor del föremål av mycket hög klass ter sig medeltidens fynd som få och mera ordinära. Frågan är om detta enbart ska ses som en följd av platsens minskade betydelse? En annan fråga som detektormaterialet väcker hänger samman med de olika spridningsbilder som fynden ger och hur detta ska relateras till bebyggelsen. Avsikten är inte att här ge några svar utan snarare att peka på ett antal möjliga infallsvinklar till problematiken.

Mimmi Tegnér har i en uppsats visat att detektorfynden från 1000-talet framför allt har påträffats i området kring kyrkan (Bergqvist m.fl. 1998:62). En motsvarande spridningsbild ger de "slaviska" knivslidesbeslagen som eventuellt

har en kronologisk tyngdpunkt i 1100-talet (Fig. 6). I relation till detta mönster hamnar kyrkan i Uppåkra tämligen centralt. Sannolikt har kyrkan etablerats i nära anslutning till bebyggelse, vilket även styrks av den tidiga dateringen av kyrkplatsen. En djärv hypotes är att detta skede fångar övergången från den äldre bosättningen söder om kyrkan till den tidigaste etableringen på den historiskt kända bytomten norr om kyrkan. Under en period kan delar av den äldre bosättningen tänkas ha existerat parallellt med den nya bebyggelsen. Detta skulle också kunna förklara Gåvobrevets betoning av det södra Uppåkra, vilket i så fall är den del av bosättningen med tydlig koppling till den äldre järnåldersboplatsen och med tradition bakåt i tiden, före det andra och yngre Uppåkra norr om kyrkan. Detta medför att byn Lilla Uppåkra måste betraktas som en senare etablering eller utbrytning. För en sådan tolkning talar även den avtagande fyndfrekvensen söder ut mot byn Lilla Uppåkra. Några senvikingatida eller tidigmedeltida detektorfynd är inte registrerade i området kring byn. Utanför järnåldersbebyggelsens svartmylla måste dock detektoravsökningen betraktas med viss källkritik (se ovan).

Denna hypotetiska tolkning av situationen i Uppåkra under den tidigaste medeltiden står dock i stark kontrast till den kulturgeografiska, och den identifiering av de 1085 omtalade fyra och ett halvt bol i Lilla Uppåkra som gjorts (Nordholm 1967:87 ff.). Intressanta i sammanhanget är dock det samlade antalet bol i de båda byarna som legat till grund för tegskiftet (bolskiftet), som kan avläsas i det äldre kartmaterialet. Boltalet för Lilla Uppåkra var åtta och för Stora Uppåkra sex (Nordholm 1967:87; Riddersporre 1996:21 f.), vilket rimligtvis borde betyda att Lilla Uppåkra var den större av byarna vid tiden för bolskiftet. I relation till byarealen på 1700-talet stämmer inte heller boltalen. Stora Uppåkras byareal är avsevärt större än Lilla Uppåkras. Mats Riddersporre, som påtalar denna märklighet, menar att detta kan ges en förklaring med att boltalen var en byintern fördelningsgrund och inte automatiskt kan föras tillbaka på några ursprungliga gårdsenheter (Riddersporre 1996:22). Frågan är i vilken utsträckning de äldsta kartornas gårds- och boltal i Stora respektive Lilla Uppåkra kan föras bakåt i tiden.

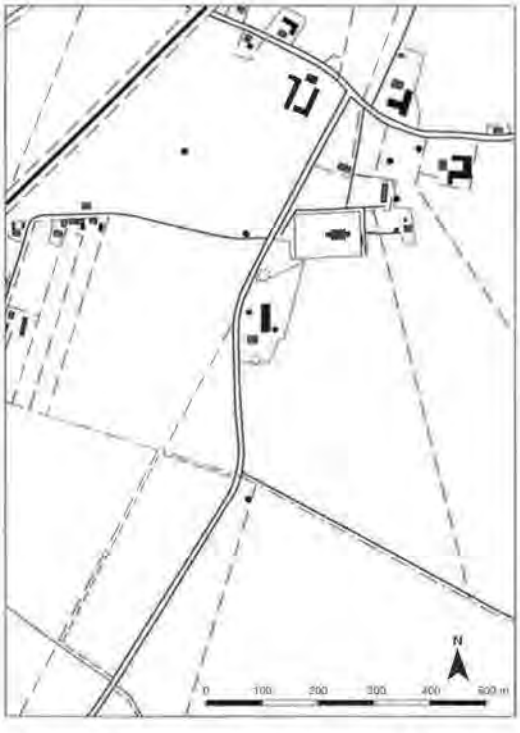

Fig. 6. Spridningsbild av de slaviska knivslidesbeslagen.

I de äldsta lantmäteriakterna för Stora och Lilla Uppåkra döljer sig ett långt kronologiskt förlopp, där de mera konstanta dragen har större möjlighet att överleva än variablerna. På kartorna från 1776 respektive 1703 framträder två bytomter av okänd ålder och ett tegskifte (bolskifte) av okänd och troligtvis olika ålder (se Riddersporre 1996:21f.). Äldre bebyggelseindikerande marknamn av okänd ålder kan avläsas ur lantmäterihandlingarna från 1776 respektive 1805. Däremot bör jordmånsuppgifterna om svartmylla kunna relateras till det äldre kulturlagret. Den stratigrafiska bilden av kulturlagret, både horisontellt och vertikalt, är dock inte analyserad, och effekterna av markerosion och gödsling på platsen är inte utredda. En eventuell förekomst av tidigmedeltida kulturlager i exempelvis området söder om kyrkan har sedan länge utraderats av den intensiva odlingen.

Den samlade bilden av de hittills identifierade medeltida fynden kan endast förklaras med

att föremålen har deponerats sekundärt på åkrarna (Fig. 1). Fynden dateras framför allt till 1200-talet och framåt. Rimligtvis bör det vara en effekt av gödsling som tar sin början under högmedeltid. Spridningsmönstret av fynden sammanfaller emellertid med utbredningen av det äldre kulturlagret, vilket förmodligen hänger samman med att detektoravsökningen har koncentrerats till detta område. Samtidigt kan en reglering av bebyggelsen ha ägt rum. I flera av de byar i sydvästra Skåne som undersökts arkeologiskt under senare tid har man kunnat konstatera en reglering av bebyggelsen omkring 1200 (Thomasson 1998:90 f.). Möjligen kan denna reglering även ha ett samband med att jorden tegskiftas.

En ökad gödsling kan även hänga samman med en förändrad syn på skräpet som samlas på bytomten och gårdsplanerna. Man har helt enkelt velat hålla rent inom det bebyggda området, i vissa fall relaterat till stenläggningar på gårdsplanerna eller andra konstruktioner. Sådana tankar har framförts som förklaringar till den minskade kulturlagertillväxten i Lund (Andrén 1986).

Med ovanstående resonemang kring en spekulativ, mera dynamisk och komplex utveckling i Uppåkra från den sena vikingatiden och framåt har vi velat öppna för alternativa arbetshypoteser. För det fortsatta arbetet är arkeologiska undersökningar i både Stora och Lilla Uppåkra av största betydelse, för att inte säga nödvändiga, för att skapa en förståelse för utvecklingen under den aktuella perioden. Detta gäller framför allt bebyggelsens etablering på bytomterna i Lilla och Stora Uppåkra, men även inom området med bebyggelseindikerande namn. Är det exempelvis möjligt att relatera bebyggelseetableringen på bytomten i Lilla Uppåkra till Knut den heliges gåvobrev?

Redan inledningsvis påtalades den förändring som detektorfynden visar under den senare vikingatiden både kvantitativt och kvalitativt. Självklart har denna utveckling skett mot bakgrund av att staden Lund växer fram endast 5 km därifrån. Att det sker en kvantitativ tillbakagång när det gäller metallfynden i Uppåkra står tämligen klart. Ur en kvalitativ aspekt har dock Mimmi Tegnér menat att metallföremål av hög kvalité förekommer i Uppåkra långt efter det att Lund har etablerats, åtminstone till mitten av 1000-talet (Bergqvist m.fl. 1998:60 ff.; se även Tegnér ovan).

En översiktlig jämförelse med det äldsta Lund visar på ett till delar likartat fyndmaterial. Metallföremålen från det äldsta Lund är relativt sett få, och samma typer förekommer även i Uppåkra, t.ex. Urnesspännen. I den senaste sammanställningen av de arkeologiska resultaten från Lund framställs den äldsta fasen med en tydlig agrar karaktär (Carelli 1997:434 f.; se även Andrén 1985:77 ff.). Den begränsade fyndmängden från Lund är till stor del av ordinär hushållskaraktär jämförbar med de omgivande byarna. Platsen har emellertid varit central, och då framför allt ur en kyrklig synvinkel.

Av betydelse för förståelsen av den utveckling som sker i Uppåkra och Lund är den förändring av mentalitet som sker i Västeuropa under perioden. I stora drag är det övergången från en form baserad på plundring och gåvor till ett samhälle av feodal karaktär. Genom en nödtvungen generositet upprätthölls relationer mellan enskilda och grupper i samhället (Duby 1981a:55 ff.). Hövdingars makt vilade i mångt och mycket på fördelandet av bytet eller rikedomarna samt offergåvor till de osynliga makterna. Genom offergåvor och riter kom även rikedomar, för oss på ett "onyttigt" sätt, att förstöras. Detta var ofta förbundet med olika tabun. Som exempel kan nämnas gravgåvorna, som medförde att betydande rikedomar "dödades". I detta omlopp av rikedomar utgjorde naturligtvis produktionen en viktig del.

Genom kristenhetens framväxt förändrades förloppet och yttringarna (Duby 1981a:61 ff., 1981b:27 ff.). Plundringar, gåvor och generositet var fortfarande viktiga inslag i den ekonomiska sfären. Nu var det dock andra intressenter som frikostigheten riktades mot – de som bad. Successivt tömdes gravarna på sina gåvor. Skattsamlandet avskaffades emellertid inte, utan det ändrade bara natur. Offergåvorna kom inte längre att förstöras. Från att tidigare i hög grad ha varit inaktiva, omsattes de nu i kyrkorna och deras utsmyckning. Med sitt offer köpte man Guds förlåtelse liksom man med böter köpte fred av kungen. I dessa transaktioner blev jorden allt

viktigare, och de regelbundna donationerna av jord gjorde kyrkan till en mäktig jordägare.

De rika järnåldersfynden i Uppåkra ska förmodligen ses som ett uttryck för en produktion där föremålen förväntas ha kort omloppstid innan de förstörs. Återvinningen har också varit begränsad genom olika tabun. Platsens dignitet överst i hierarkin har medfört att det alltid måste finnas ett överskott av statusobjekt, då fördelningen av rikedomarna har styrts härifrån. Gåvogivandets betydelse i Skåne kan följas fram till de senvikingatida runstenarna, där Sövestadstenen funnen vid Krageholms slott är ett tydligt exempel (DR 291). Här betonas den avlidnes givmildhet, men samtidigt att han var jordägare. Flertalet av runstenarna får dock ses som ett uttryck för den nya, kristna överheten. Den tydligaste manifesteringen av detta nya är dock staden Lunds etablering. Under 1000-talet, och då framför allt vid mitten av århundradet, byggdes ett flertal kyrkor i staden, som även blev biskopssäte. Den tidigaste kyrkogården från slutet av 900-talet var också helt igenom kristen. Man kan alltså förvänta sig att stora delar av de rikedomar som var i omlopp i staden har kanaliserats mot den kyrkliga sfären. En annan viktig mottagare var naturligtvis kungamakten. Av speciellt intresse är stadens första årtionden. Fynd av en patris till ett Terslev-smycke har paralleller i ett liknande fynd i Uppåkra, och gjutformar har påträffats i guldsmedsverkstaden i Borgeby (Svanberg 1998). Fredrik Svanberg visar att denna typ av smycken har en tydlig koppling till den yttersta eliten. Detta väcker frågan om Uppåkra och Lund under några årtionden kring millenieskiftet varit två av flera viktiga centra för den framväxande danska kungamakten. Borgeby har redan nämnts, men platser som Lomma, Trelleborg/Gylle, Gårdstånga, Dalby har varit viktiga i denna del av Skåne. I förlängningen bör även städerna Tommarp och Helsingborg medräknas. Lund hade förmodligen redan från början en speciell ställning som under loppet av 1000- och 1100-talet stärktes. Uppåkra och flera av de andra platserna hamnade redan under tidig medeltid under kyrkliga institutioner, och några föll tillbaka helt (Anglert 1995:54 f.).

Från högmedeltid och framåt finns tydliga exempel på att föremål av ädelmetall eller av viss status har varit i ett kontinuerligt omlopp, men inte hamnat i jorden. Detta hänger samman med den ökade möjligheten att göra jämförelser med det skriftliga källmaterialet. För Lund har en sådan jämförelse gjorts mellan fyndbilden från de arkeologiskt undersökta residenstomterna och de testamenten som respektive tomts ägare lämnade efter sig (Ideström 1983). Samtliga testamenten var skrivna av medlemmar i domkapitlet. Residenstomterna har bebotts av kaniker, vikarier eller sockenpräster (se även Andrén 1983). Jämförelsen visade att merparten av föremålen av guld eller silver endast förekom i testamenten, och detta gäller även mindre föremål som fingerringar. Andra praktföremål som dryckeshorn förekom också endast i testamenten. Det arkeologiska fyndmaterialet från residenstomterna visade sig vara av mera ordinärt slag och dominerades av vardagsföremål. Dessa omtalas naturligtvis inte i samma grad i testamentena. Flera bronsgrytor (grytor av metall) nämns i testamentena från Lund vilket antyder en föremålsgrupp något utöver det vanliga. Samtidigt kan vi konstatera att dessa är relativt vanliga i det arkeologiska materialet från Lund, och då inte bara från residenstomterna. Slutsatsen blir därför att ju mer statustyngda och värdefulla föremålen ansågs vara under medeltiden desto mindre troligt att de dyker upp i en arkeologisk kontext.

Avslutning

En av avsikterna med denna artikel var att ge en översiktlig karakteristik av det medeltida detektormaterialet. Ett begränsat urval av föremål har också mycket kortfattat presenterats. Detektorfyndens potential som källmaterial har i högre grad diskuterats och då framför allt i relation till en utveckling i första hand baserad på skriftligt och kartografiskt källmaterial. Viktiga frågor var förknippade med fyndens spridningsmönster, omfattning och karaktär, och hur dessa kan relateras till bebyggelseutvecklingen i Uppåkra under den sena vikingatiden och framåt.

Med utgångspunkt i detektormaterialet har alternativa infallsvinklar på problematiken diskuterats, och möjligheterna att nyansera bilden

av de medeltida byarnas framväxt måste betraktas som stora. Förändringen i Uppåkra under slutet av 900-talet har kanske inte varit så dramatisk som tidigare ansetts. Utvecklingen kan ha varit mera dynamisk, och byarnas etablering på de historiskt kända bytomterna kan ha skett efter hand. Av största betydelse för det fortsatta arbetet inom projektet blir dock arkeologiska undersökningar. Med riktade undersökningar kan flera viktiga frågor få sin lösning. Samtidigt måste dialogen med andra discipliner och källmaterial fortsätta för en fördjupad förståelse av platsens förvandling.

Referenser

Andersen, H., Crabb, P. J. & Madsen, H. J. 1971. *Århus Søndervold - En byarkælogisk undersøgelse.* Jysk arkælogisk selskabs skrifter - Bind IX. København.

Andrén, A. 1984. *Lund – tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning.* Medeltidsstaden 56, RAÄ och SHM rapport. Stockholm.

- 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Acta Archaeologica Lundensia, seies in 8° Nr 13. Bonn/Malmö

- 1986. I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin Festskrift till Erik Cinthio.* Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.

- 1998. Ett lokalt sockencentrum. *Uppåkra – rikedomar ur jorden.* Utställningskatalog.

Augustsson, J- E. 1995. Medieval Artefacts – A Neglected research field. *Thirteen essays on Medieval Artefacts. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. New series Vol. 10.

Bergman, K & Billberg, I. 1976. Metallhantverk. *Uppgrävt förflutet för PK banken i Lund.* red. Mårtensson, A. Archaeologica Lundensia VII. Lund.

Bergqvist, J., Branca, A., Dahlström, H., Ramstedt, E. & Tegnér, M. 1998. *Uppåkra – spår av en centralplats En analys av detektorfynd och keramik.* Seminarieuppsats i arkeologi.

Blomqvist, R. 1947. Spännen och söljor. *Kulturen, en årsbok.* Lund.

Borg, K. 1998a. Söljor. *Eketorp-III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna.* red. Borg, K. Stockholm.

- 1998b. Hygien. *Eketorp- III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna.* red. Borg, K. Stockholm.

- 1998c. Knivslidesbeslag. *Eketorp-III Den medeltida befästningen på Öland Artefakterna.* red. Borg, K. Stockholm.

Carl Georg Brunii Samlingar, Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

Carelli, P. 1997. The Past and Future of Archaeology in Lund. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven.* Lübeck.

Cinthio, H. 1998a. Lås och nycklar. *Eketorp- III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. red.* Borg, K. Stockholm.

- 1998b. Dörr-, lås-, och skrinbeslag. *Eketorp- III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna.* red. Borg, K. Stockholm.

Danmarks Runeindskrifter I-II, udg. af Jacobsen, L. & Moltke, E. København 1942.

Diplomatarium Danicum 1:1f., udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938f.

Duby, G. 1981a. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200.* Stockholm.

- 1981b. *The Age of the Cathedrals. Art and Society, 980–1420.* Chicago.

Egan, G. & Pritchard, F. 1991. *Medieval finds from excavations in London 3. Dress accessories: c. 1150 – c. 1450.* London.

Gabriel, I. 1988. Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. *Oldenburg – Wollin – Staraja Ladoga – Novgorod – Kiev Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters.* Mainz

Ideström, L. 1983. *Lunds residenstomter. En jämförelse mellan skriftligt och arkeologiskt källmaterial.* Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi.

Larsson, L. 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. Uppåkrastudier* 1. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° No 28. Stockholm

Larsson, L & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - Ett hövdings eller kungasäte. *Fornvännen* 1997/3-4.

Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger ("Libri datici Lundenses"), udg. ved Weeke, C. København 1884–89.

Medieval Catalogue. 1967 (1954). London Museum. London.

Necrologicum Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium utg. av Weibull, L. Lund 1923

Nordholm, G. 1967. *Studier i Skånes äldre geomet-*

riska geografi I–II. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution, avhandlingar LI.
Nylén, E. 1973. Finskt, gotländskt eller nordiskt. Kring ett ovanligt exempel på sen runstensornamentik. *Honos Ella Kivikoski*. Finska fornminnesföreningens tidskrift. 75. Helsinki.
Pettersson, C. 1996. Medeltida bytomt. *Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–85*. Riksantikvarieämbetet, Rapport UV Syd 1996:58.
Prästrelationerna för Skåne av år 1624 utg. av Tuneld, J. Lund 1934.
Riddersporre, M. 1996. Uppåkra – en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *META* 1996:3.
- 1998. Från centralplats till bondby. *Uppåkra – rikedomar ur jorden*. Utställningskatalog.
Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Lund.
Svanberg, F. 1998. Exclusive jewellery, Borgeby and Western Scania c. AD 950–1050. *Fornvännen* 1998/2. Stockholm.
Sögaard, H. 1959. Fingerborgar. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid- från vikingatid till reformationstid*. Malmö.
Thomasson, J. 1998. Dominus terrae Scania. Om den vandrande byn och maktens territorialisering. *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. Uppåkrastudier* 1. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° No 28. Stockholm.
Wagnkilde, H. 1999. Slaviske træk i bornholmske grave fra tiden omkring kristendommens indførelse – en oversigt over gravpladser og skattefund fra 1000tallet på Bornholm. *META* 1999: 2.

Muntliga uppgifter

Salminen, Lars. Kulturen i Lund. 1999-02-19.

Förkortningar

DD=Diplomatarium Danicum.
DR=Danmarks Runeindskrifter.
LDLV=Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger ("Libri datici Lundenses").
NecrL=Necrologicum Lundense.
PR 1624=Prästrelationerna för Skåne av år 1624.